

Juvenilia IV.

A borító Juhászné Marosi Edit munkája

Juvenilia IV.

Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája

Szerkesztette:

PETE LÁSZLÓ

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2011

A kötet kiadását az Oktatásért Közalapítvány (www.oktatasert.hu) támogatta.
Pályázati azonosító: NTP-OKA-XII-034

© Debreceni Egyetemi Kiadó,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is, 2011

ISBN 978 963 318 128 7

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Terjedelem: 39,33 A/5 ív
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosító üzemében, 2011-ben
Műszaki vezető: Juhászné Marosi Edit
www.dupress.hu

Tartalom

Előszó.....	7
BALAJTHY ÁGNES: „Egy a folyó, akárhány ága-boga van is” (?) (<i>Az utazási irodalom újraértett tradíciói Esterházy Péter Hahn-Hahn grófnő pillantása című regényében</i>).....	9
† DEBRECENI CSILLA: A kontrasztív módszer alkalmazásának haszna a grammatikai esetek tanításában a kommunikatív nyelvoktatás keretei között (<i>A tárgyeset a magyar és a lengyel nyelvben</i>).....	19
DOBOS NÓRA: A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt interpellációs tevékenységének elemzése az 1935–1939 közötti parlamenti ciklusban	36
FARKAS FLÓRA MÓNICA: Az időskor és a nonformális tanulás kapcsolata, annak vizsgálata Karcagon	54
FERKI JULIANNA: Beregdédai magyarok és a faluba költözött telepések együttélése az 1940-es évek második felében	65
FÜRJ ORSOLYA: Magyarpárti lobbi a brit parlamentben a két világháború között.....	77
JOHANICS TÜNDE: A közösségfejlesztés hatásai (<i>Vizsgálat a debreceni Tégláskert közösségének körében</i>)	87
KATONA CSILLA: Hangtörténeti folyamatok a helynevekben: a két nyílt szótagos tendencia.....	99
KOHUT SÁRA: A dohánymonopólium körüli viták 1846–47-ben.....	109
KORPA TAMÁS: „védtelen szimbólumokat / falnak boa constrictorok” (<i>Szilágyi Domokos: Ez a nyár</i>).....	123
KOVÁCS EDINA: Tanárkép a médiában (<i>A Szomszédok 1999-es évfolyamának elemzése</i>).....	134
ENIKŐ KOVÁCS: On Idioms and The Anticausative Alternation in English and Hungarian.....	149
KOVÁCS HELGA: Határvédelemre utaló helynévi lexémák a régi magyar nyelvben	168
KRISTON LÍVIA: A 15–25 éves korosztályba tartozó fiatalok karrierépítési és családalapítási tervei	179
LEHRER NÁNDOR ERNŐ: Hadviselés és társadalom a homéroszi eposzokban.....	192
ERIKA LÓDÁR: Internally Caused Verbs in Hungarian.....	209

ALEXANDRA LUKOVICS: L'étude des circonstances dans les Lettres portugaises	224
KRISZTIÁN MAJOROS: Die Zelle als Ziel- und Ursprungsdomäne in wissenschaftlichen Metaphern	242
SAROLTA MEZEI: "When Lash Touches Flesh" – Sadism, Aggression and Pleasure in Some Contemporary Slasher Horror Films	254
MOHÁCSI BERNADETT: A nőiességen esett csorba: PCOS (<i>A policisztás ovárium szindróma pszichológiai aspektusainak vizsgálata</i>)	266
NÓTI ÁGNES: Matematikai szorongás vizsgálata a matematikai szorongást mérő teszt (MSzMT) használatával	291
ISTVÁN SZABADI: The dichotomy of Nature and Culture in Susanna Clarke's <i>Jonathan Strange and Mr Norrell</i>	313
SZABÓ TIBOR: Az equivalent fogadtatása Skóciában a korabeli pamfletirodalom alapján	325
GUSZTÁV SZILÁGYI: Agatha Christie's Poirot: Rationality and Sensibility.....	338
SZÜCS ERIKA KIERSTEN: A Sony Bravia kampány médiaesztétikai és marketingkommunikációs aspektusainak vizsgálata	349
TÓTH ANIKÓ NIKOLETT: A lapp égtájnevek rendszere	373
TÓTH MÁTÉ: Mitől „orosz” az orosz filozófia?	386
VARGA ESZTER: A demokratikus ifjúsági mozgalmak Magyarországon (<i>A Szabolcs-Szatmár megyei DISZ bemutatása</i>)	399
VECZÁNNÉ DEBRŐCZKI EDIT: Täter und/oder Opfer? (<i>Geschichte und Gedächtnis in Günter Grass' Novelle Im Krebsgang</i>).....	413
VERÉCZE VIKTÓRIA: Nyelvtantanítás társas-kognitív nyelvészeti alapon (<i>Szemantika fejezet középiskolásoknak</i>)	429
Szerzőink	443

Előszó*

A Debreceni Egyetem bölcsész OTDK-s hallgatóinak tanulmánykötetét, a *Juvenilia* negyedik számát tartja kezében a tisztelt olvasó. A harminc díjazott és/vagy különdíjas dolgozatot tartalmazó kötet több szempontból is fontos és figyelemre méltó kiadvány. Egy olyan időszakban, amikor a humán és társadalomtudományok devalválása úgy tűnik, kordivat, üdítő színfolt, sőt egyfajta reménysugár, hogy a *Juvenilia* már a negyedik köteténél tart. E mögött nem csupán a tehetséges és keményen dolgozó hallgatóink tudományok iránti elkötelezettsége rejlik, hanem a témavezetők, a TDK-tevékenységet kari, intézeti, tanszéki szinten segítő oktatók önzetlen, kitartó és áldozatkész munkája is. A negyedik kötet létrejötté üzenetértékű: akkor is érdemes a humán és társadalomtudományokkal foglalkozni, ha mindez a jelenlegi viszonyok között csak nehezen váltható gyors karrierre, anyagi javakra.

A XXX. Jubileumi OTDK-n helyezést elért hallgatók dolgozatai a kötet szerkesztési, terjedelmi korlátai miatt tömörebbek, mint az eredeti pályamunkák, de így is jól tükrözik azt a színes és széles szakmai, tudományági spektrumot, mely összhangban van a karon folyó kutatási-oktatási tevékenységgel. A nagyobb szakok (angol, magyar, pszichológia, szociológia, történelem) immár hagyományosan elvárt jó eredményei mellett hallgatóink sikeresen szerepeltek az OTDK más tagozataiban is (felnőttképzés, hadtörténet, nemzetközi tanulmányok, német, francia nyelvészet és irodalom, néprajz, pedagógia, romanisztika, vizuális kultúra). A dolgozatok témaválasztása kivétel nélkül eredeti és újszerű, a megközelítési módok, a kérdésfelvetések izgalmasak és inspirálóak, s mindez a különböző tudományterületek alapos ismeretével párosul. A szerzők ismerik és biztos kézzel alkalmazzák munkáikban az adott tudományág, tudományterület módszertani, forráskezelési, hivatkozási, idegen nyelvi és szaknyelvi technikáit. Mindez örömteli, de egyben kötelezettségeket és felelősséget is jelent a hallgatók és a témavezetők számára, hiszen a sikeres OTDK-szereplés az induló tudományos pálya megalapozása. Erre lehet építeni PhD kutatási programot, publikációs tevékenységet. Mindez a karon működő doktori iskolák egyik alapja és gerince. A jól működő, színvonalas doktori iskolák jelentik az egyetem tartópilléreit. Az OTDK-eredmények így egyetemünk eredményességét és versenyképességét is jelzik. Ez nagy jelentőséggel bír

* Az *Előszó* szerzője 2007-ben Mestertanár Aranyérem kitüntetésben részesült. (A Szerk.)

egy olyan felsőoktatási intézmény életében, ahol a tehetséggondozásnak, a tudományos utánpótlás-nevelésnek komoly hagyományai vannak.

A Bölcsészettudományi Kar hallgatóinak eredményei az OTDK-megmérettetésekben immár hosszú évek óta azt jelzik, hogy a karon folyó ilyen irányú tudományos, szakmai tevékenység országos szinten is kimagasló. Az eredményeken természetesen lehet és kell is javítani, a mérce magasan van és a verseny éles. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara vállalta a XXXI. OTDK Humán Tudományi Szekciójának rendezését 2013-ban. Mindez komoly szervezési, szakmai előkészítő munkát igényel, a rendező intézmény felé mindig nagyok a belső és külső elvárások. Ebben a tekintetben magas színvonalú teljesítményt kell nyújtani, a karon felhalmozódott szellemi kapacitás ismeretében ez joggal elvárható. Az előttünk álló, új feladatokkal és kihívásokkal teli időszak TDK-munkájához kívánni sem lehetne jobb indítást, mint a *Juvenilia* negyedik kötetét.

Barta Róbert

Balajthy Ágnes

„Egy a folyó, akárhány ága-boga van is” (?)

Az utazási irodalom újraértett tradíciói Esterházy Péter
Hahn-Hahn grófnő pillantása című regényében

(Részlet)

I. Az ellentétek regénye

A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* olvasható a kultúránkat meghatározó dichotomikus szemléletmód kimozdítására tett kísérletként is. Erre a vállalkozásra mutat rá Borbély Szilárd a könyvről megjelentetett recenziójában: „Paradoxonokba sűrűsödő kettősségek adják meg ennek a regénynek a problematikáját, de veszélyeit is, amelyeket Esterházy érzékel és megpróbál elkerülni regénytechnikájának – a korábbiakhoz képest gazdagodó – sokrétűségével.”¹ A *Dunánál*, a regény egyik legfontosabb pretextusa maga is az „ellentmondó és összetartozó kettősségek” (Németh G. Béla)² költeménye és a „víz archetípusának” József Attila versét behálozó képzetei a *Hahn-Hahn...*-ből sem hiányoznak. Az elbeszélői hang azonban minduntalan problémaként tételezi mind a folyóról való beszéd kulturális és irodalmi áthallásokkal való túltelítettségét, mind a Duna-mítosz totalizáló jellegét. A kiszámítható sematikát követő metaforák („Kultúrfolyó. Szerelemfolyó. A népet összekötő béklyó. Szerelembilincs” 67) végtelen variálhatósága, a „Dunát övező pátosz” (67), a jelentések túlcsonduló áradata a név teljes kiüresedésbe – avagy pusztá materialitásának újrafelfedezésébe – torkollik, ahogy azt a Gertrude Steint parafrázáló tautologikus (ál)definíció sugallja: „A Duna az a Duna az a Duna” (186). Hogy a „hagyományozott mitológémák »lebontása«” (Kulcsár Szabó)³, a Duna-mítosz (is) kitermelő diskurzusok opozícióinak elbizonytalanítása mennyiben értékelhető értékhierarchiájukat is teljesen viszonylagosként tételező, egyértelműen posztmodern gesztusként, arra később még visszatérünk.

A könyv reflexiós mezejének mindenesetre visszatérő ellentétpárja a káosz és a rend párosa: „Ne csácsogj. Nőveled a káoszt” (6) – hangzik el a regény elején az utasítás az édesapa szájából, melyben a káosz fogalma azonnal a diszkurzivitással kapcsolódik össze. Az atyai parancs értelmezhető a „csácsogással” szembenálló

¹ Borbély Szilárd: *A stílus és a diktatúra (Esterházy Péter: Hahn-Hahn grófnő pillantása)*, Magyar Napló, 1992. július 10., 36–37, 36.

² Németh G. Béla: *A klasszikus óda újraalkotása = 11+7 vers*, Bp., Tankönyvkiadó, 1984, 357–378, 368.

³ Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*, Pozsony, Kalligram, 1996, 228.

értelmes, rendezett beszédre való felszólításként, vagy a csend, a némaság jelentéssel, sőt jelentőséggel bíró kommunikációs egységként való felértékeléseként is, a „fecseg a felszín, hallgat a mély” sor tanulságához híven. A következő elbeszélői megjegyzés azonban – „ez apámnak kedvenc mondása” (6) – a megnyilatkozás „mondottságának” hangsúlyozásával, nem racionális, inkább érzelmi-hangulati tényezőktől függő használatának jelzésével mintha kizárná a lehetőségét egy nem „csácsogásként” működő kommunikációnak: az utasítás diszkurzív voltánál fogva szándékolt jelentéstartalma ellenére sem tudja magát kivonni a nyelvben munkáló „kaotikus”, irányíthatatlan folyamatokból. A narrátor sem fogadja meg az édesapa intelmét, hisz minden egyes mondatával tovább „növeli a káoszt”: az öntükröző mozzanat a szöveg írásának/olvasásának során bekövetkező értelemleltetés folyamátát is a káosz-metafora érvényességi körébe vonja.

Ez a metafora tér vissza az Utazó programjában is: ahogy szórólapján olvasható, „Az ön tragikus létélménye nem lesz korlátozva, a középpontban – Van Cha szavai – továbbra sem az ellentétet feloldó Eggyel, hanem a káosszal fog találkozni, a hiánnyal, a szakadékszerűséggel” (36). A nagybetűs „Egy”, a „felold” szó töve ismét *A Dunánál* kontextusát idézi meg, a minden bizonnyal fiktív kínai név és a „nyugati ember” későbbi említése egyúttal utal arra a keleti gondolkodási hagyományra is, mely, ahogy Németh G. Béla klasszikus tanulmánya kimutatta, József Attila költészetére is hatott. Eggyé válás és sokasodás bonyolult mozgásából azonban itt az eggyé oldódás végső mozzanata hiányzik, mely a szubjektumfelfogás különbségéből fakad: hiszen „Minden azon múlik, hogy mit kezdünk az énnel” (36). Az ellentétpáros által konnotált értékviszonyok is módosulnak; a káosz hiánya veszteségként, az öregedő, „másként ébredő” Utazó világtapasztalatának kiüresedéseként értelmezhető. „Üldögélve a Burggartenben, nem kétséges, hogy a világ nem kaotikus, nem töredékes, éppen hogy rendezett, kicsinyke, átlátható” (118).

I. 1. A TERMÉSZETLEÍRÁS ÚJ SZEREPBEN

„Mert a Vaskaputól elkezdve föl egész Klisszuráig mind a két part minden sziklaormának, barlangjának, a meder minden sziklájának, szigetének, forgatagának van története, tündéregéje, népmondája vagy zsványkalandja [...] Egy kővé vált könyvtár az; a sziklák nevei a kifelé fordított könyvek sarkai, aki azokat ki tudja nyitni, egy-egy regényt olvashat belőlük.”

(Jókai Mór: *Az arany ember*)

A mű egy olyan szembenállásra is ráirányítja figyelmünket, mely összefügg az útleírás műfajának problematikájával – azaz, hogyan fér össze a természet az irodalmisággal? „[M]ár megint a természet idegesítő szépsége” (220) – sóhajt fel a narrátor az erdélyi hegyek között. Azt elképzelve, hogy mit tett volna, ha nem téved el, és lyukad ki Messkirchben, szintén feszült lelkiállapotát emeli ki: „fogcsikorgatva abszolváltam volna az úgynevezett szépségeket [...] a táj giccset súroló tágassá-

gát” (56). Götz Großklaus az idegenségtapasztalat paradigmaticus eseteként tartja számon a természettel, azaz a „landschaftlicher Raummal” való szembesülést, melynek az információelmélet „fehér zaj”-teóriájával szemben egy árnyaltabb hermeneutikai megközelítést nyújtja. A Levi-Strauss nevével fémjelzett teoretikus irányzat felfogása helyett – melyben minden, a szubjektum befogadóképességét meghaladó információ automatikusan elveszettnek, érzékelési szféráján kívülre kerültnek minősül – Großklaust a határátlépés, a jelentésnélküliség és a jelentésség közti átmenet leírása foglalkoztatja. Ahogy egy 1770-es években keletkezett útirajz kapcsán megállapítja, az idegesség és a félelem jellegzetes velejárója annak a helyzetnek, melyben a szubjektum védtelennek és kiszolgáltatottnak érzi magát a rátörő idegenséggel szemben.⁴ Annak az ingerültségnek a színrevitele, melyet a megemészthetetlen idegesség vált ki az Utazóból, viszont egyúttal meglehetősen parodisztikus megvilágításba kerül: az „abszolváltam” szó a bizonyos látnivalók megtekintését szent kötelességnek tekintő turista-attitűdre utal, az „ügynevezett szépség” és a „giccset súroló tágasság” kifejezések a pusztá vadont esztétikai tárggyá átszűrő nyelvi-kulturális stratégiákra mutatnak rá. A természetleírás eme ironikus változatában a „valóságos” természeti látvány és reprezentációja közti viszony megcserélődik: mikor a Duna vidékéről mint „drabális operadíszeről” esik szó (83) a metaforában, az egyébként a táj ikonikus jeleként funkcionáló – díszerlet tölti be a hasonlító, s a táj a hasonlított szerepét. A vadont azonnal a kultúra világa felől láttató szóképek mellett a Hahn-Hahn... ingerült elbeszélője gyakran él a romantikus útirajzok kliséinek sűrített felsorolásával is: „szikla, vár, fahíd, ősa” (53). Míg a jellegzetes látványelemek kitüntetettsége eredetileg azzal a törekvéssel függött össze, mely az idegenség-tapasztalatnak egy megnyugtatóan ismerős mintázatot kívánt biztosítani, addig itt a kivonatos leírásmód az érzékelés (és az imagináció) előzetes kondicionáltságára feltételezi: nincs szükség a szavak kontextusba helyezésére, ennyi is elég a romantikus táj berögzült képének felevenítéséhez. Azt a kellemesen borzongató élményt, melyben az esztétizáló tekintet részesítette hegycsúcsokról vagy folyópartról körbetekintő gazdáját, a Hahn-Hahn... szövegében az ismétlődés és a kiszámíthatóság közbejötté korrodálja – mindezt az is tükrözi, hogy a táj referenciálisnak tűnő ábrázolása gyakran intertextusok összjátékának bizonyul. A Tordai-hasadékba érve például az Utazó azonnal egy tizenkilencedik századi „utazási rajzból” idéz, mely már maga is reflexszerűen utal a nyelv teljesítőképességének hatáira („erőtlen a szó e pont leírására” 220), s melynek leíró stratégiáját az épített emberi környezet elemeivel párhuzamot teremtő hasonlatok határozzák meg: „Egyszerre mintha Egyiptom ezer gúláját vihar sodorta volna egymásra; vagy mintha egy sereg templom és torony állana előttünk” (220). A természetről való beszéd kettős – referenciális vagy performatív nyelvi működésként való – olvashatóságát inszenírozzák azok a szö-

⁴ Götz Großklaus, *Reise in die Fremde Natur: Zur Fremdwahrnehmung im Kontext der bürgerlichen Aufstiegesgeschichte* (1982) = Dietrich Krusche, Alois Wierlacher (Hrsg.), *Hermeneutik der Fremde*, München, Iudicium, 1990, 218–234, 222.

vegrészletek, melyekben a különböző frazémák figuratív és szó szerinti jelentése közt oszcillál az olvasás: „vékony jégen járunk, s alattunk dühösen morog a sértett folyó” (14).

A megelőzőtség tapasztalata ezúttal tehát úgy épül be Esterházy szövegébe, hogy a „ha olyan helyen vagyok, ahol embernek nyoma is alig” értelemben vett természet elbeszélhetetlenségének, nyelvi hozzáférhetetlenségének problémája éleződik ki. „Mivel erre nincsenek szavaim, saját szavaim, kapcsolatokat primitíven antropomorfizálok” (54) – jegyzi meg a narrátor annak kapcsán, hogy miként is kezeli ezt a természethez fűződő „közvetlen, sőt durva viszonyt” (53). Elbeszélői tevékenysége során nemcsak a hétköznapi beszédben működő, a földrajzi környezetet emberiesítő figuráció kiterjesztésével él („Zágráb, mint Közép-Európa csecse? Bécs meg a fülcimpája? 135), ezek a viszonyok meg is cserélődnek a metaforizációban: „Az arc is táj” (127). Ennek a szövegműködésnek talán legszebb példája az a részlet, melyben az önmagát simogató, ám Robertóról fantáziáló Dalma érintése nyomán a Duna vidéke mintegy ráíródik az imaginárius férfitestre. „– Rusze (Ruszcuk), sajátos örvényei vannak a testnek, és ez utak kacskaringósak, Szilisztránál, a 375,1 folyamkilométerkőnél intünk búcsút Bulgáriának; a herék, a far két dombja, a sötét, a Cernavodai híd, igaz, hogy lelkecskémnek szólítász” (239). A jelenetet az *Iskola a határon* szó szerint átvett befejezésének kétszeres megismétlése keretezi: „Lassan méltóságteljes nyugalommal úszott velünk a hajó a csillagos nyári éjszakában. A bordái, palánkjai, kajütje, valamennyi fa, vas, réz és kőc alkatrészé, egész teste finoman, szakadatlanul, tettet nem érhetően remegett” (240). A hajótest, mely az eredeti szövegkörnyezetben „a hívők közösségét és az ebben megtestesülő Istent jelképezi”,⁵ az áterotizált kontextusban sokkal inkább a szeretők egyesülését jelöli metonimikusan – a fantáziajátéknak és a test és a tér leírását egymásra vetítő nyelvi működésnek Dalma pofonja vet véget.

Esterházy könyve tehát úgy szembesíti olvasóját a természet mindig jelenlévő idegenségével, sőt a szövegen kívüli, érzéki látvány totális megragadására törekvő leírás kudarcával, hogy mindeközben a természetről való beszéd alapvető figurativitásában rejlő poétikai potenciált használja ki rendkívül invenciózusan.

⁵ Szántó Gábor András: *A regény mint „új, s inkább újszövevségi műfaj”: Ottlik Géza: Iskola a határon*. ItK, 1998, 67–90, 72.

I. 2. A LÁTVÁNY SZÉTÍRÓDÁSA

„Szavakat vezet világtalan.”
(Esterházy Péter: *Termelési-regény*)

A természetleírás problémája már jelzi, hogy a vizuális kód szövegszervező funkciója kiemelkedő jelentőséggel bír az utazási epikában. Így a saját műfajiságára való önreflexiónak is tekinthető az, hogy a Hahn-Hahn... egy másik, kultúránkban kiterjedt hagyománnyal bíró oppozícióval szintén számot vet: vakság és látás ellentétével.

Az utazás az idők során ugyanis egy olyan tapasztalatként intézményesült, melyben az érzékelési mechanizmusok között kitüntetett szerepe van a vizuális percepciónak – Judith Adler tanulmányában mutatja be, miként helyeződött át a tizenhetedik és a tizenkilencedik század között a hangsúly az utazó hallásáról és ízleléséről annak látására, szabályozva és megszervezve tekintetének mozgását.⁶ Innentől kezdve az útleírások hitelessége egy újfajta autenticitásértelem jegyében immár nem az idézett klasszikus szövegek (Plinius, Tacitus) tekintélyén alapul, hanem a leírt jelenségek „saját szemmel” látott voltán. Ezzel együtt bekövetkezett az utazásdiskurzusban az optikai médiumok fokozatos térhódítása, hisz, ahogy azt Osborne vázolja fel kitűnő könyvében, az utazás népszerűsödése és a különböző mediális feltételekhez kötött vizuális ábrázolásmódok elterjedése összefonódott a modernség történetében.⁷ A tekintet azóta is központi jelentőséggel bír az utazás kultúrájában, percepciók működésének megítélésében azonban már nem annyira a „valósághoz” való közvetlen hozzáférése hangsúlyozott, inkább a szimulákrumok világába való bevonódása.

Esterházy regénye olvasható látás és utazás eme történetileg változó, rendkívül összetett viszonyának reflexiójaként, egyúttal a más érzéktérületekről érkező benyomások irodalmi „rehabilitálására” tett kísérletként is. Ahogy az már a természetleíró részletekről is kiderült, a Hahn-Hahn... szövege folyamatosan aláássa a látványt megjelenítő nyelvhasználat transzparenciáját, szövegközi viszonylatok összjátékaként feltüntetve azt. A káosz jelensége igen izgalmas a testleírás szempontjából is: a regényben a káosz alakzata gyakran a testek látványára íródik rá. A rendezetlenség allegorikus értelmet nyer, mikor egy hasonlat a Monarchia testével állítja párhuzamba a nagynénikéjét (ezzel ismét a Duna által szimbolizált képzeteket bevonva az interpretációba): „Nellyike maga is hasonlított a Monarchiához, amennyiben különböző, egymásnak ellentmondó részekből volt összerakva: nagy debella asszony, egy szekrény, akkora, viszont kicsi, finom keze könnyű, selymes tapintású” (12). Egy másik idős asszony külsejének megjelenítésénél azonban nincs olyan hasonlat, mely valamilyen egységet biztosítana a fragmentált

⁶ Adler, Judith: *Origins of Sightseeing*, *Annals of Tourism Research*. 16, 7–29.

⁷ Peter D. Osborn: *Travelling light: photography, travel and visual culture*. 2000, Manchester and New York, Manchester University Press, 3.

látványnak: „Az öregasszonyt, aki elém kanyarodott, előbb kislánynak néztem. Mindene vékony volt és fehér, áttetsző, testetlen, féltetni lehetett, félttem is, hogy lába összetörik, az arca púdertől nehezedett, rövid, selymes haja fátyolszerűen meg-meglebbent, de a szeme alatti sötét árok egy halálfejhez tette hasonlóvá, tekintete hol egy gyereké, hol egy örülté. Kedvesen rám biccentett” (49). Amit a leírás nyelvileg létrehoz, az aligha vizualizálható, a részletek közti diszkrepancia szétfeszíti a normál percepció kereteit. A gyermek-öregasszony groteszk látványa a később megismert Hindemith-történet tükrében a különböző időrétegek együttes jelenlétének minősül, szembeszegülve azzal a kurzivált „volttal” (52), mely a múltat lezártnak tünteti fel a virslíarus beszédében.

Esterházy regényében nemcsak a látvány leírásának előbb említett jellegzetességei módosítják a látás képességének mint a világmegismerés eszközének képzetét, de megbomlik a látás/vakság – tudás/nem tudás reláció is, bevonva a jelentésképződésbe egyúttal egy másik toposzt, melyben a vaksághoz a bölcsesség, a belső szem aktivitása társul (ezt példázza a görög mitológiában Teiresziász alakja). A látás és vakság képzetköréhez tartozó szavakat játékba hozó figuratív nyelv olyan kontextust teremt az egyébként is meglehetősen enigmatikus regénycím számára, melyben sokfelé mozdulhat az értelmezés. Az alcímet egyszerűen a cím határozói bővítményének olvasva – „Hahn-Hahn grófnő pillantása lefelé a Dunán” – a Duna-tematika kerül fókuszba, a „pillantás” a felfedező, ismeretszerző utazás hagyományos metaforájaként értékelhető. Az első, 1991-es kiadás borítóját azonban egy lornyon rajza díszíti, mely egyrészt persze megidézi a 18. századi rokokó szalonok világát, másrészt azonban több irányba is elmozdítja az interpretációt. A borító megalkotottsága ilyen módon azonnal összefüggést teremt az olvasás és a tekintet szabályozott, társasági rítusokhoz kötött mozgása, illetve a „Dunára pillantás” aktusa közt. A grafikán a lornyon üveglencséje nem áttetsző, hanem szürkén vonalkázott, azt azonban nem tudni, magát a domború lencse mintázatát vagy a mögé helyezett felület (talán egy pupilla?) felnagyított képét látjuk-e – ez az eldönthetetlenség szintén látvány és reprezentáció problematikájához vezethet el. Mindezen túl a befogadás szubjektum és objektum hierarchiáján alapuló konvencióját is felülírja a szó és a kép együttese: ha a szöveg a cím révén önmagát lépteti fel Hahn-Hahn grófnő pillantásaként, az olvasó szemének össze kell találkoznia a lornyon mögül visszanéző tekintettel.

A regény szövegterén belül a grófnő neve először egy fiktív Heine-levélben bukkan fel: „Lassacsán olyan leszek, mint egy nőíró. Ismeri?! Egyik szemük a papírra függesztve, a másik mindig egy férfiúra. Kivétel Hahn-Hahn grófnő, aki fél-szemű” (20). A kérdés csak az, hogy hova tekint Hahn-Hahn grófnő a fél szemével? Egy férfiúra, s így a tekintet kontrollja nélkül futó toll nyomán egymásra csúsznak, íródnak sorai? Vagy a papírra, a grófnő a dialógus közvetett formáját választja a pillantások találkozásának közvetlenséggel kecsegtető lehetőségét elutasítva? Később az Utazó nem tud megállni a „beuroni kolostornál, a tudós atyáknál, kik a régi pergamenek titkait kutatják, azt az írást, amit már lekapartak, leáztattak onnét (ha akarom, ez is Hahn-Hahn grófnő vak szemének pillantása)”

(56). A palimpszesztus-technikára utaló önreflexióban – amennyiben az „ez” mutató névmást az atyák tevékenységére vonatkoztatjuk – Hahn-Hahn grófnő pillantása egy olyan olvasásmódot jelöl, mely figyelmet szentel a szöveg mögött rejlő többi szövegnek. Mindeközben a „leáztatott írást” is azonosíthatjuk a grófnő tekintetével, a grammatikai viszonyokon túl összeköti őket a hiány képze: csak helyük maradt meg, melynek kitöltése épp a Hahn-Hahn-féle olvasás feladata: a grófnő mintha önmagát pillantaná meg, a regény öntükröző működésének példázataként.

I. 3. UTAZÁS ÉS TURIZMUS

„Megerőltetés és kényelmetlenség: ez nem vakáció, nem semmittevés. Az utazás munka.”
(Charles Grivel: *Reise-Schrieben*)⁸

Van egy olyan ellentétpár, amelybe minduntalan beleütközünk, ha utazásról esik szó: ahogy azt Culler fedi fel tanulmányában, a turista és az utazó közti különbségtétel mindenütt jelen van.⁹ Autenticitás és inautenticitás, aktivitás és passzivitás, intellektuális elkötelezettség és teljes ignorancia, a felfedezés individuális teljesítménye és a tömeges „városnézés” – a felsorolást a végtelenségig lehetne folytatni, a két tevékenységi forma közti értékkülönbség nyilvánvaló. Culler azonban amellet érvel, hogy ezt a különbségtételt maga a turizmus diskurzusa termelte ki. Az amerikai szerző azt mutatja be, hogy a világ minden táját ellepő turisták mint a „szemiotika ügynökei” hogyan olvassák jelek rendszereként a legkülönfélébb látnivalókat, és hogy ebben a folyamatban miként lepleződik le az autentikus, mint a tiszta, érintetlen eredet képze: is jelek viszonyaként¹⁰ (161). A szembenállás Esterházy regényében is gyakran tematizálódik, utazónk szórólapja a Culler által kárhoztatott arisztokratikus elkülönülés hangján szólítja meg olvasóját: „E század nem kedvez az utazóknak. A turisták százada vagyunk. A turista nem utazik: helyet változtat. [...] Ő a század korcs utazója, ki gyáván a jövőbe menekül. Ha pedig kipakolt a mindenhol egyforma hotelek valamelyikében, s leheveredik az ilyenhez rendszeresített tengerparton, így szól dölyfösen: »Jövőre is

⁸ [Saját fordításom – B. Á.] „Antsrengungen und Unbequemlichkeit: man befindet sich nicht in den Ferien, geht dabei nicht müßig. *Die Reise ist ein Werk.*” Grivel, i. m. 633.

⁹ Culler, Jonathan: *The Semiotics of Tourism = Framing the Sign: Criticism and Its Institutions*. Oxford, Blackwell, 1988, 153–167, 156.

¹⁰ „A paradoxon, az autenticitás dilemmája az, hogy amit autentikusként tapasztalunk meg, az meg kell, hogy legyen jelölve autentikusként: ha azonban autentikusként van megjelölve, akkor a dolog már önmaga jeleként közvetített, és így nélküli a kulturális közvetítés kódjaitól mentes, tiszta autenticitást.” [Saját fordításom – B. Á.] (The paradox, the dilemma of the authenticity is that to be experienced as authentic it must be marked as authentic, but when is it is marked as authentic it is mediated, as a sign of itself, and hence lacks the authenticity of what is truly unspoiled, untouched by mediating cultural codes.) Uo. 164.

idejövünk.” (36). Miközben a hirdetés magán viseli néhány bevett opposzió nyomát is (egyedi – uniformizált), az önirónia modalitásának állandó jelenlétéből fakadóan, a szöveg egészének tükrében a turista és utazó szétválasztása nehezebb vállalkozásnak mutatkozik. Az ellentétre vonatkozó reflexiók mindezen túl azért válnak igazán érdekessé, mert az rajzolódik ki belőlük, hogy milyen saját utazás-fogalmat ajánl fel a szöveg.

Az Utazó hirdetésében a szubjektumot kimozdítani nem képes, uniformizált turistautak unalmával szemben kínálja fel az esetlegesség, a kiszámíthatatlanság, a folyamatosan létesülő értelem varázsával csábító utazást. A szórólap beszélője kategorikusan elutasítja azt a szerepmodellt, mellyel csak a „helyváltoztatás” jár együtt: az idézet tárgyias igei szerkezete olyan tevékenységet implikál, melynek elvégzője irányítja az eseményeket, ám nem kerül identitásformáló hatásuk alá. Ez az elválasztottságon alapuló reláció felbomlik a Hahn-Hahn...-ban – itt az utazás mint megértés, az én határait felnyitó, lezáratlan történekként tétéleződik. Az Utazó hirdetése kulcsfontosságúként tünteti fel az időhöz fűződő viszonyt: a turista balgasága abban áll, hogy elzárkózik bármiféle prezenciaélmény elől. Felszínes elvárásaihoz híven azonnal saját jelene jövőbeli megismételhetőségre fókuszál, azaz megmerevedett, lezárt entitásként kezeli azt – paradox módon múlttá avatja ezzel.

Az a múlt azonban, mely az Utazót tartja bűvöletében, igencsak más természetű. A Menschliches, Allzumenschlichesből idézett Nietzsche-mondatok is arról tanúskodnak, hogy a különböző terek bejárása szorosan összefügg a történelem megismerésével. Az utazás kultúrájának meghatározó eleme a múlt iránti érdeklődés: már a Szentföldre irányuló zarándokutak célja is az ezredévvél ezelőtt megtörtént bibliai események színhelyének megtekintése volt. „Időjáték-térjáték” – hirdeti a reklámszöveg, így utalva ezzel az utazás során bekövetkező idegenségtapasztalat nem csupán földrajzi-kulturális jellegére. Hogy ez a szemléletmód határozza meg a Hahn-Hahn...-ban kirajzolt utazásfelfogást, az abban is tükröződik, hogy a Duna vonalát követő út fikciója rendkívül bonyolult kronotopikus alakzatokban épül ki. A Roberto-kaland 1963-ra datálódik, a felnőtt-én a rendszerváltás környékén kutatja fel a nagybátyjával való bolyongás helyszíneit, az elbeszélés szétszalazódó szerkezetében ezen túl is a legkülönbébb időrétegek vetítődnek egymásra. Az 56-os forradalom, a kiegyezés, a zsidóüldözés vagy épp a Rákóczi-szabadságharc pillanatait bármiféle rendszerszerűség nélkül, kiszámíthatatlan sorrendiségben felelevenítő történetmondás a történelmet heterogén, egyneműsíthetetlen – ha úgy tetszik, „kaotikus” – jelenségként viszi színre. A Hahn-Hahn... által felkínált időutazás dinamizmusát az biztosítja, hogy a múlt dolgai nem bírnak valamilyen rögzített önazonossággal, létezésük elválaszthatatlan értelmezőjük távlatától. Az időrend linearitását felbontó nyelvhasználatban a múltbeli események közti közvetítés dominál, azok egymáshoz való viszonyukban válnak jelentéssé: „Ilyenkor apámnak három gyereke volt. Most annyi vagyok, mint amikor őt megverték az ávosok. Mozart meg már halott” (116).

A turista és utazó közti különbségtétel azonban mindebben nem merül ki. Ahogy a szociológus Urry leszögezi, a turizmus elsősorban kikapcsolódás, olyan szabadidős tevékenység, mely előfeltételezi ellentétét, azaz a megszervezett munka világát.¹¹ Esterházy szövege erre a különbségtételre is reflektál: „A turista fitt, az utazó él” (68) – így a szentenciózus megfogalmazás. Míg a turista számára a nyaralás a munkamentes pihenést ígéri, addig az Utazó a Megbízónak dolgozik, az ő utasításait („Nézzen utána a karlócai békének!” 36) követi – vagy épp lázadozik ellenük. Kulcsár Szabó Ernő mutat rá arra az interpretációs lehetőségre, hogy ennek a „szolgáltató irodalomnak” a létrejötté szándékoltan parodisztikus jellegű, a „szolgálatirodalom”, azaz a „Duna-jelképhez tartozó szerepkonvenció”¹² elutasítását jelzi. A turista „fittségétől”, a szervezett üdülés által garantált komfortértől való elkülönülés más következményekkel is jár: „És a fáradság, pupák, hozzátartozik az utazáshoz” (68) – jelenti ki unokaöccsének Roberto. A Hahn-Hahn...-ban a munkaként felfogott utazás fontos részét képezik azok a fizikális-érzékszervi tapasztalatok, melyek nem nevezhetőek kellemesnek vagy felüdítőnek, viszont olyasféle nem-metafizikai teljességérzetben részesítik a szubjektumot, melyet a „fittséggel” szembeállított „él” ige jelöl. A testi észleleteknek, benyomásoknak ez a rétege egyszerűen nem olvasható a turizmus diskurzusa által implikált szemiotikai keretben. Ez lenne talán a megoldás a Culler által emlegetett autenticitás problémájára?

Miközben Esterházy szövege maga is kiaknázza a turista és az „igazi” utazó szembeállításának toposzában rejlő lehetőségeket, poétikai-retorikai megalkotottsága révén azonban egy olyan modernség utáni világszemléletet feltételez, melyben az autentikus és a felszínes tapasztalat különbségtétel érvényét veszti.

A Megbízó kétségbeesett utasításait még az a meggyőződés vezérli, mely szerint az autentikus tapasztalat közvetlenül, problémamentesen visszairódhat a nyelvbe: „Még egyszer! Érzékletesebben! Tudni akarom, hogy mit éreztem a forrásnál! [...] Álljon a Fürstenberg-parkban, a márványtáblánál és rendüljön meg, majd pedig öltse szavakba!” (47). A regényszöveg azonban felülírja ezeket az elvárásokat. A Duna forrásánál, a mitológikus eredetpontnál a kavicsokat tapodva így mélézik el az Utazó: „Te ez meg az vagy, és én erre a kavicsra építem satöbbi. Duna-kavics, tréfáztam magamban” (46). A „megrendülés” mint érzelmi érintettség helyét a tréfa veszi át, melynek forrása éppen a dolgok nem-identikus megismételhetősége lesz. A kavics ugyanis metonimikusan felidézi a szikla képzetét, s ezzel együtt a mondat a Biblia egyik híres igehelyét: „De én is mondom néked, hogy te Péter vagy, és én ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat” (Mt 16:18). A bibliai pillanat a katolikus értelmezésben maga is kezdőpont, melyben azért nyerheti el az apostol identitását az egyház kősziklajaként, mert ő maga is felismerte Jézus igazi valóját: „[...] Te vagy a Krisztus, az élő Istennek fia.” (Mt

¹¹ Urry, John: *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*, London, Sage, published in association with Theory, Culture & Society, 2002, 2.

¹² Kulcsár Szabó, i. m. 225.

16:16). Az Esterházy-szövegben megjelenő változatban a személyviszonyok már nem világosak: a sem a „te”, sem az „én” jelöltje nem derül ki egyértelműen a kontextusból, az apostol és a szerző/elbeszélő keresztnévének egybeeséséből adódó metafikatív játék sajátos feszültséget biztosít az aposztrophé diszkurzív eseményének. Ezúttal nincs olyan külső instancia, mely tartalommal töltené meg a neveket: csak a határozatlan névmások („ez meg az”) sugallta eldönthetlenség.

Korunk utazási szokásaihoz kapcsolódóan Maxine Feifer a „post-touristról” beszél, aki tudatában van önnön „turistaságának”, s az autentikus élmény megszerzésének meddő igyekezete helyett a jelölők játékába való bevonódásként tekint útjára.¹³ Az Utazó szölamában gyakran munkálnak a Feifer „posztturistájához” hasonló belátások: „próbáltam visszaemlékezni útjelző táblákra, elővettem a térképet is, evvel mindent akkurátusan össze is kevertem, valóságot, tervet, emléket” (57). A turizmus praxisának kétségtelen kritikája mellett az utazás mítosza is lépül – hangsúlyossá válik az idegen környezetben való tájékozódás külső, technikai apparátustól való függése, s az, hogy az utazó megismerő tevékenysége elválaszthatatlan az azt lehetővé tevő kódrendszertől. A szöveg mégis fenntartja valamilyen „valóság” megtapasztalásának esélyét: „A térképre pillantva izgalom fogott el. Ez az izgalom maradt aztán az egyetlen valóságos esemény Budapesttől idáig” (26). Az izgalom az a felfokozott, egyszerre mentális és testi állapot, mely a várakozásból, a még-nem-tudásból, a jelenből kiágazó lehetséges történetek sokféleségéből fakad – a Hahn-Hahn... tanulsága szerint talán ez a legtöbb, melyben az utazás részesíthet bennünket.

¹³ Feifer, Maxine: *Tourism in History: From Imperial Rome to the Present*. New York, Stein & Day, 270–271.

A kontrasztív módszer alkalmazásának haszna a grammatikai esetek tanításában a kommunikatív nyelvoktatás keretei között

A tárgyeset a magyar és a lengyel nyelvben

1. Bevezetés

E dolgozat megírásának előzménye, egyben a témaválasztás apropója a nyelvészeti tárgyú BA dolgozatom, melynek keretében a magyar és a lengyel nyelv névszórágazási eseteit vetettem össze a felszíni szerkezetben jelentkező különbségek tekintetében. Az interferenciák körét nagyrészt az igevonzatokban, ill. az egyes esetek önálló használatában jelentkező szemantikai eltérések megjelölése képezte. A téma átfogóbb kidolgozásának igénye fogalmazódott meg bennem e munka során. Szembesültem az összehasonlítás nehézségével, és ráébredtem arra, milyen hasznos lenne egy átfogó kontrasztív lengyel–magyar grammatika számomra, illetve a magyar (és akár lengyel) nyelvtanulók számára. Azt a kérdést tanulmányozom tehát itt e dolgozatban, miért elengedhetetlen és érdemes kiaknázni a nyelv különböző szintjein az anyanyelvi (vagy egyéb ismert nyelv) tényezői által indukált negatív és pozitív hatásokat. Jóllehet, a kérdés már számos megválaszolást nyert a magyar és külföldi nyelvészeti és nyelvpedagógiai fórumokon, számomra mint lengyelül tanuló számára külön indokot szolgáltat erre az a szubjektív körülmény is, hogy a lengyel nyelvet a kommunikatív szemléletű oktatás keretében tanultam kezdő nyelvtanulóként.

A szubjektív indokokon túl az objektív valóság is magyarázza a téma választását: a magyarországi lengyelnyelv-oktatás hiányt szenved alapvető oktatási segédletekben. A szótáron túl égető szükség lenne legalább egy magyar nyelvű rendszeres leíró lengyel nyelvtanra¹, de egyetemi szinten (ill. a nyelvtanulás magasabb szintjein) egy lengyel–magyar kontrasztív grammatikára is. Számos feladat áll tehát a magyarországi polonisztika előtt annak érdekében, hogy felvirágozzon a lengyel nyelv oktatása és tanulása Magyarországon.

A témaválasztás, illetve a dolgozat célkitűzése a következő nagyobb kérdéskörök áttekintését veti fel: a nyelvtan helye a kommunikatív szemléletű nyelvoktatásban; az anyanyelv helye az idegennyelv-oktatásban; a kontrasztív nyelvleírás

¹ Mivel a lengyel nem volt a magyar középiskolákban rendszeresen oktatott nyelv, így nem jelent meg kötete a középiskolások számára kiadott „kisnyelvtanok” sorozatában sem. Ez a csorba mindmáig kiküszöböletlen.

szerepe a nyelvoktatásban. E kérdések felvetése egyben kijelöli a módszert is: a vonatkozó nyelvészeti és nyelvpedagógiai szakirodalom áttekintésével alapozom meg a későbbi esettanulmány elvégzését.

A magyar és lengyel nyelvben is meglevő grammatikai eset, az accusativus főnévi használatának formái (alaktani) és funkcionális vizsgálatát végezve – szinkron, a tipológiai különbségeket kiemelő, leíró és összehasonlító nyelvészeti módszer segítségével – aknázom ki a magyar anyanyelv által a lengyeltanulásban indukált negatív és pozitív hatásokat. Mindamellett, hogy a tárgyeset hasonló szintaktikai és jelentésbeli körülmények között érhető tetten és írható le mindkét nyelvben, a magyar anyanyelvűek számára elsajátítása és használata számos vonatkozásban nehézségeket okoz.

Jelen dolgozatomban nem az átfogó, nyelvtantanítással kapcsolatos nyelvészeti és tantárgy-pedagógiai kutatásokat, ill. a nyelvtan tanításának szükségességét vitató vagy támogató értekezéseket dolgozom fel és át, hanem a grammatika egy kis szeletére, annak tanítási és tanulási nehézségeire összpontosítok, melyekre nyelvtanulói tapasztalataim vezettek rá. Vizsgálom, mely hibafaktorok jelentkeznek a magyarok lengyeltanulása során. Ez abban a metszéspontban kell, hogy legyen, ahol azok a tanult nyelvi elemek fordulnak elő (a tárgyeset kapcsán), amiket a nyelvtanuló még helyesen képez, állít össze vagy alkalmaz, valamint azok az ezekre épülő ismeretelemek, amelyek típushibák forrásaként jelentkeznek. Típushibán azokat a grammatikai jelenségeket értem, amelyeket a legtöbben tévesztenek, és elsajátításuk a legtöbb időt veszi igénybe. A hibák megjósolhatóvá válását követően lehetőséget kap a tanár az adott nyelvtani anyag más megközelítésére, a gyakorlatban való kipróbálására és a hibák berögződésének elkerülésére.

Jóllehet már középszintű koromban is érdeklődtem a lengyel nyelv iránt, tanulását csak az egyetemen kezdtem el. Így az itt leírt tapasztalataim, módszertani elképzeléseim is a felnőtt nyelvtanuló tapasztalataiból indulnak ki, és elsősorban a felnőtt korúak nyelvtanulásában tartom hasznosnak az itt leírt tapasztalatokat.

A dolgozat célja tehát egy, a magyar és lengyel nyelvben is fellelhető grammatikai eset kapcsán körvonalazni a kontrasztív elemzés helyét, módját és fokozott szükségességét a kommunikatív nyelvoktatás nyelvtantanításában.

A dolgozat felépítése: a dolgozat tartalmi részét bibliográfia és függelék egészíti ki. A dolgozathoz csatolt függelék az empirikus nyelvi vizsgálatok kiindulópontját képező tankönyvi és munkafüzeti tananyag fénymásolatait tartalmazza.

2. Az egybevetés elméleti és empirikus kerete

Jelen dolgozat kiindulópontja az accusativus kapcsán felmerülő nyelvi interférenciáknak anyanyelvhez köthető csoportja. Ez a nyelvtani jelenség (névszóragsági eset) a lengyeltanítás grammatikai minimuma körébe tartozik.

Az erre szolgáló anyaggyűjtés forrása egyrészt a mostanság (nálunk és külföldön is) legszélesebb körben használt lengyel nyelvkönyv, a Krakóban íródott

Hurra!!! Po polsku című komplex oktatási csomag (először 2006-ban kiadott) első tankönyvkötete és a hozzá tartozó munkafüzet, másrészt a magyar² és lengyel nyelv (lengyel nyelvű)³ leíró nyelvészeti köteteinek idevágó fejezetei, továbbá saját, felnőtt nyelvtanulói tapasztalataim. Ez is mutatja, hogy metodikai szempontból lehetőségeim adott tankönyv keretei között korlátozottak, az egyes nyelv- és nyelvtanítási módszerek hatékonyságának összehasonlítása így nem is lehet cél.

2.1. A NYELVTAN HELYE A KOMMUNIKATÍV SZEMLÉLETŰ NYELVOKTATÁSBAN

Kell-e egyáltalán, illetve mekkora hangsúlyt kell fektetni a kommunikatív nyelvoktatásban a nyelvtan tanítására? Én a következő megállapítással értek egyet: *„Nauczając metodą komunikacyjną, nie należy zaniedbywać poprawności gramatycznej”* (Seretny–Lipińska, 2005: 112), azaz *„Kommunikatív módszerrel oktatva sem szabad elhanyagolni a nyelvtani helyességet.”*

A kommunikatív kompetencia magában foglalja a nyelvi kompetenciát, az interakciós készséget – a megnyilatkozás valamennyi szociális és kulturális szabályát, valamint a nyelvi performanciát (vö. Bárdos, 1997: 74). A nyelvtani szabályoknak csak korlátozott értelmük lenne, ha nem társulna hozzájuk a nyelvtanilag helyes mondatok szerkesztésének képessége. „A lexika és a nyelvtan helyes megtanítása szükséges, de nem elégséges feltétele a kommunikatív készségek kialakításának” (Bárdos, 1997: 74). A formától a funkció felé való eltolódás következménye az, hogy diszkrét mondatok helyett inkább mondat sorokra, mondatláncokra, illetve ezek összefüggéseire koncentrálunk.

Pszicholingvisztikai szempontból az anyanyelvtől eltérő, felnőttkorban tanult nyelv sajátosságai részben tudatosulnak, magyarázat nélkül pedig feltáratlanok, intuitívak vagy legrosszabb esetben hibásan berögzültek maradnak. A felnőtt nyelvtanuló (a felsőoktatásban nyelv szakos hallgató) fokozottan megköveteli és elvárja a magyarázatot, hogy miért és hogyan kell valamit mondani, illetve írni. Ismerni akarja az okokat, és nem elégszik meg azzal, hogy a jelenségeket hallja és látja, ill. reprodukálja szóban és írásban. Ez egyben a felsőfokú képzéssel szemben is elvárás: a későbbi szakmai (nyelvtanári, fordítói, tolmácsi) tevékenység elengedhetetlen eleme és alapvető feltétele. A nyelvtani formák felfedéséhez, tudatosításához mindez a nyelvtanulótól fokozott szellemi munkát, a tanár részéről pedig a tananyag kiegészítését követeli meg. Ebben nagy segítséget nyújt a kontrasztív nyelvleírás, amikor a tanár felhívja a figyelmet az anyanyelv és a tanulandó idegen nyelv/nyelvek⁴ közötti különbségekre és hasonlóságokra (vö. Stephanides, 2000: 57).

² Antal, 1961; Kiefer, 2000; Szili, 2006.

³ Grzegorz kowa et al., 1999; Kaleta, 1995.

⁴ A bilaterális összevetésen túl (anyanyelv–célnyelv), szlavista hallgatóként itt emelem ki az ún. tandem nyelvtanítás kívánatos és hasznos voltát. Két egymáshoz hasonló nyelvet (esetünk-

2.2. AZ ANYANYELV HELYE AZ IDEGENNYELV-OKTATÁSBAN

Az anyanyelvi környezetben és anyanyelvi (nem célnyelvi) tanár irányításával zajló nyelvoktatásnak tulajdonképpen természetes velejárója az anyanyelvhasználat lehetősége, kívánatos, akár szükséges volta. A lexikai ekvivalensek (időnként elengedhetetlen) anyanyelvi megadásán túl munkámhoz evidenciaként fogadom el a nyelvtan külön magyarázásának szükségességét, annak magyar nyelvűségét kezdő szinten – még a felsőoktatásban is. A nyelvtan tanítása során az anyanyelven történő magyarázatok mellett több érvet is fel lehet hozni az anyanyelvvel való folyamatos konfrontálás, a korrelációk felfedezése és felfedeztetése mellett.

Az idegen nyelv kizárólagossága a teremben és a fejekben, kezdő és középfeladói szinten ellehetetleníti a nyelvi tartalom pontos megértését és az idegen nyelvi tudat kialakulását a szimulált idegen nyelvi környezet miatt. Csak a példákat ismételni és felhívni a figyelmet az esetleges külső (*pracować nad czymś* 'dolgozni valami felett' és nem *na czymś* 'valamin') vagy belső interferenciákra (például nem mindegy, hogy *spotykać się z kimś* 'előre egyeztetve] találkozni valakivel' vagy *spotykać kogoś* 'összefutni, találkozni valakivel'). Újra és újra nagyon hasznos összefoglalni a leggyakrabban tévesztett szabályokat.

Saját nyelvtanulói és nyelvhasználói tapasztalatom alapján én is igaznak vallok Lomb Katónak azt a klasszikusnak mondható megállapítását, miszerint idegen nyelvet rosszul is érdemes tudni. A lengyel nyelv esetén – egy igen bonyolult névszói ragozású nyelvről lévén szó –, a (nyelvtanilag is) helyesen beszélt, értett nyelv – a ragok és szabályszerűségeik pontos ismerete biztosítja ám csak az információáramlás gördülékenységét és tartalmi pontosságát. Az idegen nyelvi tudat kialakításában segít az anyanyelvi magyarázat, valamint abban is, hogy egy bizonyos szintet elérve a társalgásban figyelmünket az anyanyelvi befolyástól mentesen a partnerre és a mondanivalóra összpontosíthassuk.

2.3. HURRA!!! PO POLSKU – A KÖNYVRŐL NAGY VONALAKBAN

Ez a lengyel mint idegen nyelv oktatási csomag úgy tartalmilag, mint megjelenésében modern, a ma az idegennyelv-oktatásban kétségkívül domináló kommunikatív szemlélet jegyében íródott (vö. Medgyes, 1995: 24). A tankönyvsorozat három kötetből áll, mindegyikhez van egy-egy hanganyagokat tartalmazó CD, illetve munkafüzet szintén CD-vel, továbbá nyelvtani összefoglaló kötet (lengyel, angol vagy német nyelven) és egy szintfelmérő teszteket magában foglaló füzet.

A mostani vizsgálódásom alapját képező első kötet húsz leckét tartalmaz, melyek a nyelvtanulót a szerzők szerint az A1-es nyelvi (ún. „Áttörés”, „Minimum-”)

ben két szláv nyelvet) egymással és az anyanyelvvel állandó kontrasztivitásban tanulni rendkívüli előnyöket jelent. (A szlavista képzésben a tanulmányok különböző szakaszaiban kötelező a főnyelven túl második szláv nyelvet is tanulni.)

szintre juttatják el – a könyvet használók (tanítók és tanulók) tapasztalata ennél magasabbra becsüli.

A kommunikatív nyelvoktatás legfontosabb nyelvtantanítási elve, hogy nem a nyelvtanból indul ki, hanem az élő beszédből vezeti le és foglalja össze az adott, elemi kommunikációhoz szükséges nyelvtani jelenséget. A nyelvoktatás három fő szakaszát (bemutatás–alkalmazás–gyakorlás) – elsősorban dialógusokra építi, hisz az életszerű helyzetekre helyezi a legnagyobb hangsúlyt, majd ehhez kapcsolódóan tanítja a tematikus lexikát. Autentikus szövegek, továbbá a szintnek megfelelő (mechanikus, álszituatív és szituatív) drillek, hagyományos gyakorlatok (szövegértési, szövegalkotási és íráskészség-gyakorlatok) segítik a tanulási folyamatot.

A vizsgált könyvben a nyelvtantanítás és -használat szempontjára fókuszálva a következő foglalható össze: dialógusok sorában helyezi el, szinte elrejtí, elbújtatja egymás után az igeragozást, a főnév- és melléknévragozást, előbb egyes számban, majd néhány leckével később többes számban, a névmások alakjait, az igeaspektust, az igeidőket és néhány fontos igevonzatot stb. Jóllehet a nyelvtan tanítása rejtett, de elősegíti a performanciát és a kommunikációt. A munkafüzet az egyes leckék anyagát mechanikusan (drill gyakorlatokként) gyakoroltatja, többnyire ugyanolyan formában, ahogy a tankönyv is teszi. A tananyag-elrendezés a szemléletességet ötvözi a fokozatosság és az egymásra építés elvével, de többnyire megfosztja a tanulót egyrészt az egyes nyelvi struktúrák, szabályszerűségek önálló felfedezésének lehetőségétől, másrészt a nyelvi rendszer módszeres áttekintésétől. Nem hagyja ki, nem kerülheti ki az alaktan (ti. a rendkívül bonyolult névszórógazás) áttekintését, de nem fektet rá nagy hangsúlyt. Nem ad magyarázatot⁵, vagy többnyire csak nagyon vázlatosan, táblázatok formájában illusztrálja a jelenségeket (helyenként pusztán – a mindennapi nemzetközi kommunikációban jól bevált – piktogramok segítségével). Szükségképpen nélkülözi a kontrasztív jelleget, hisz a tankönyvcsomagot a szerzők külföldi nyelvtanulóknak kizárólag lengyel nyelven írták. A tanárra bízták a kontrasztív csatorna kiaknázását, a ragozási táblázatok stb. kiegészítését, vagyis azt, hogyan nyújtsanak a nyelvtanulóknak teljes képet az adott anyagról, így segítve elő a tudatosságot és ismerkedést a nyelv rendszerével, ill. azt, hogy a nyelvhasználó a nyelvtani szabályok alkalmazásában szerzett ismereteit, illetve készségeit a hatékony kommunikáció szempontjából sikeresen feltárja.

⁵ Vö.: „A kommunikatív szemléletű tankönyvekben feltűnően kevés a szöveges magyarázat. Annál több azonban a szabályok és összefüggések táblázatokban, rajzokkal, mnemotechnikai eljárásokkal, különböző színekkel való megjelenítése” (Kurtán, 2001: 135).

3. Kontrasztivitás az idegen nyelvek nyelvtanításában

A nyelvtani anyag bemutatására és feldolgozására három fő módszer váltakozó alkalmazása figyelhető meg: induktív, deduktív és az egybevetés elvét követő módszer (vö. Kurtán, 2001: 134; Bárdos, 2000: 59–60, 65). A tipológiai összevetésből kiindult kontrasztív elemzés beépítése a nyelvtanításba kecsegtető eredményekkel szolgál azokon a nyelvterületeken, ahol korábban már készültek kontrasztív jellegű leíró nyelvészeti munkák. A hibaelemzés során feltárhatók azok a struktúrák, amelyek a magyarázat során nem rögzödtek eléggé a nyelvtanuló tudatában ahhoz, hogy az anyanyelve befolyása alatt ne hágjon át nyelvtani szabályt és ne sértse meg a lexikai kohéziót. Ehhez kikerülhetetlen az azonosságok és különbségek feltárása. Az így kialakult lajstrom és elvek rendszere kijelöli a további utat, hogy milyen módon kell elhelyezni egymás után és egymással kölcsönhatásban a nyelvtani elemek tanítására szolgáló példákat, a magyarázatot az egyes nyelvi szinteken, így a mondattan területén, azonfelül a középhaladó szint után pragmatikai vonatkozásban is.

4. A lengyel és magyar főnevek morfológiája tárgyesetben

A tárgyeset (accusativus) a ragozó nyelvekben a nyelvtani esetek egyike, amely a *kít?* vagy *mit?* kérdésre felelő viszonyt jelöli; vagyis azt a szót vagy szó szerkezetet fejezi ki, amely a mondatban a tárgy szerepét tölti be. Egykor a tárgyeset az összes indoeurópai nyelvben létezett, a bolgár kivételével fennmaradt valamennyi szláv nyelvben, s szintén létezik az összes finnugor nyelvben. Alapvető tipológiai tulajdonságaik tekintetében ugyan lényeges különbséget mutat a vizsgálandó lengyel és magyar nyelv (flektáló, illetve agglutináló lévén), mégis közös vonásuk, hogy mindkettőben morfológiai (flexiós) eszközök segítségével történik a tárgyeset kifejezése, méghozzá szintetikus úton. A további vizsgálódás során a *tertium comparationis* az azonos jelentés, illetve azonos funkció betöltése.

Mindkét vizsgált nyelvben érvényesül a szintaktikai funkció láttatásának univerzális elve: formai elemekkel jelölik a tárgyesetet, melyek az egyes nyelvekben igen eltérő szerkezeti modellekben manifesztálódnak. A magyar – agglutináló nyelvként – toldaléktömbös rendszert használ, itt a tárgyeseti jelöltség és jelöletlenség, azaz a *-t* rag kitétele vagy elhagyása, míg a flektáló lengyel esetén a főnévragozásnak a szerteágazó alaktana okozhat fejtörést. A végződés formai gazdagságán túl külön számolni kell egyéb névszói (főnévi) morfológiai kategóriákkal, úgymint a nem, az élő/élettelen, illetve a hímnemű személyt/nem hímnemű személyt megkülönböztető kategória. A ragok szintjén a polimorfizmus és a szinkretizmus megléte bonyolítja a helyzetet. A magyar számban és esetben ragoz.

A magyar tárgyeset alaktana viszonylag egyszerű – még a magyarul külföldiként tanulók számára is.

A polimorfizmus és a szinkretizmus a lengyel főnévragozás teljes paradigmáját, tehát a tárgytól különböző esetek alakjait is meghatározza.

1. táblázat
Polimorfizmus és szinkretizmus a lengyel főnevek tárgyeseti alakjaiban

A lengyel főnevek tárgyesete		
Egyes szám		Többes szám
hímnem	-a (élő) = b. e.	-ów, -i, -y (személy) = b. e.
	-Ø (élettelen) = a. e.	-i, -y, -e (nem személy) = a. e.
nőnem	-Ø = a. e. -ę	-i, -y, -e = a. e.
semlegesnem	-o, -e, -ę, -um = a. e.	-a = a. e.

A hímnemben látható dichotómiát az a közös szláv nyelvtörténeti sajátosság indokolja, hogy egyes számban az élettelen hímnemű főnevek tárgyesete és alanyesete megegyezik, az élőké pedig a birtokossal azonos. Kifejezetten a lengyel nyelv sajátsága a többes számban a nem személyt jelentő hímnemű főnevek tárgyesetének az alanyesettel való egybeesése, míg a hímnemű személyt jelentőké a birtokossal azonos. Mindezt a következő táblázat szemlélteti.

2. táblázat
Szinkretizmus a hímnemű lengyel főnevek tárgyeseti alakjaiban

A hímnemű lengyel főnevek tárgyesete			
	élettelen	élő	személy
e. sz.	= a. e.	= b. e.	= b. e.
t. sz.	= a. e.	= a. e.	= b. e.

Számos egyéb alaktani (és hangtani) vonás szorul tisztázásra a lengyeltanítás során, ezek kimerítő áttekintése, nyelvészeti leírása azonban nem lehet tárgya e dolgozatnak.

A helyesen beszélt magyarban mindig meg kell jelennie a -t tárgyragnak a szó végén, a személyes és birtokos névmásoktól eltekintve. A magyar anyanyelvű beszélő szükségét is érzi jelölni, így szokatlan lehet számára, például a németben vagy a lengyelben az, hogy a tárgyi bővítmény helyét elfoglaló névszó éppen úgy néz ki, mint annak szótári alakja. Kivételt képeznek ez alól egyes rögzült kifejezések (*szájtátva, kedvevesztett, világlátott; foglalkozásnevek: autószerelő, utcaseprő; berendezések: kenyérpírtó, ruhaszáritó*), melyek arról tanúskodnak, hogy valaha létezett a jelöletlen tárgy a magyarban. További kivételként említhető még a már említett ragtalan magyar tárgy, ami a birtokos személyragozással kapcsolható ösz-

sze. Ugyanolyan helyes magyarul az, hogy: *hallottam a szomszédomat pletykálni*; mint az, hogy: *hallottam a szomszédom pletykálni*.

5. A tárgyeset a tankönyvben

A nyelvtanulásom során használt, s egyben e dolgozatnak is alapját képező *Hurra!!! Po polsku 1* tankönyv a tárgyeset alaktanával (és használatával) összesen három leckében foglalkozik. Az egyes szerkezetek vázlatos, áttekinthető bemutatását és szemléltetését követi az automatizálási rész, és csak ezután a kommunikatív jellegű, gyakorlati használat életszerű szöveggörnyezetben. Néhány további lecke érinti még a tárgyeset használatát – igevonzatok kapcsán.

4. lecke

A 38. oldalon a *Kogo? Co?* és a melléknévi egyeztetett *Jaki? Jakiego? Jaka? Jakie?* tárgyesetű kérdőszavakra felel a *mieć* vonzataként, így alkot mondatokat, s rendezi táblázatba (horizontális módszer, vö. Nagy László Kálmán, 1983: 53). A magyar nyelv *valakinek van valamije* szerkezete a lengyel *mieć* ige után tárgyesetben álló birtokkal valósul meg. E szerkezet számos szláv és indoeurópai nyelvben használatos, a nyelvtanulók számára nem idegen. E lecke csak egyes számban ragozza a melléknéveket és a főneveket, illetve jelzi az esetek egybeesését. Ez utóbbi szófaj esetén csak a leggyakoribb, illetve legegyszerűbb, nemekre jellemző végződéseket (az ezekkel ellátott főnévragozási típusokat) vezeti be. Hímnemben különbséget tesz az élő/élettelen kategória alapján. Az elengedhetetlen terminológiát lengyel nyelven közli, a szórendre az SVO jelöléssel utal. Magyarázatot nem közöl, azt piktogramokkal igyekszik helyettesíteni. A kapcsolódó ragozási gyakorlatok száma elenyésző: a feladat a megadott melléknévek és főnevek tranzitív igéikkel (*mieć, rozumieć, lubić, pisać*) alkotott egyszerű mondatokba való behelyettesítése (tk 38/8b, 8c), illetve ilyen igét tartalmazó mondatok kiegészítése (tk 38/8a).

A munkafüzet vonatkozó gyakorlataiban (mf 16/7, 9a, 9b) megadott melléknévek és főnevek tárgyesetét kell megalkotni. Egy feleletválasztós tesztben már a tárgyeseti alakok eszközesetétől való megkülönböztetésével foglalkozik különböző igei vonzatokban. A helyes kitöltést a következő feladatban magnóhallgatással ellenőrzi – fejlesztve a hallás utáni értés kompetenciáját. Véleményem szerint mindez nem elégséges sem az alaktani leírás, sem a használat elmélyítése szempontjából.

8. lecke

A tankönyv itt az állítások tagadássá való alakításával kapcsolatosan a főnevek és melléknévek egyes szám birtokos esetét tanítja (tk 72/ 7a, 7c) – a ragozott alakok képzésének szabályait indukció útján fedeztet fel a nyelvtanulókkal. A birtokos eset bemutatásának/tanításának formai megvalósítása az előzőekben (a

4. leckében) tanított tárgyeset mintáját követi. Kommunikatív szemléletben íródott könyvben elvárhatóan rendkívül lapidáris módon közli az utolsó, idetartozó gyakorlatban a negációs szabályt:

[tak] + biernik
Lubię kawę.

nie + dopełniacz
Nie lubię kawę.

Kicsit korábban is illusztrálta már a jelenséget:

(Lubi chodzić do restauracji, ale) nie lubi pić kawę.

A precíz szabályadás elmarad. A diáknak vagy autodidaktaként, vagy tanári rávezetéssel kell rájönnie a sok-sok példa kapcsán, hogy az állító mondatban a tárgyas ige vonzataként a főnév (a cselekvés tárgya) tárgyesetben áll, míg tagadás esetén birtokos esetben kerül. Ugyanakkor példákkal hívja fel a figyelmet arra, hogy nem minden tagadás jár birtokos esettel:

Nie interesuję się sportem, interesuję się teatrem. (narzędnik)
Nie jestem Polakiem, jestem Francuzem.

A gyakorlást/bevésést a tankönyvben egyetlen feladat szolgálja (tk 72/ 7e): párhuzamosan kell használni a *lubić* tranzitív ige mellett a főneveket állító és tagadó mondatokban.

Ezzel szinte megegyező gyakorlatot találunk a munkafüzetben is (mf 31/7). És van egy gyakorlat, ahol a megfelelő végződésekkel kell kiegészíteni a főneveket és mellékneveket – miután eldöntöttük, milyen esetben is áll az adott mondatban a szó/kifejezés.

9. lecke

Ebben a leckében (tk 77/ 2b, 2c, 2e, 3a, 3b, 4a) a genitivus partitivus lengyel nyelvi jelenlétét ismerteti a könyv. Itt szembesül a nyelvtanuló azzal, hogy a magyar tárgyesetnek a lengyelben birtokos eset felel meg, ha valaminek egy részéről van szó.

Itt is számos gyakorlat és példa után, biztosítva a nyelvtanuló számára az indukciós megoldást, mutatja be a könyv a főnevek és melléknevek többes szám birtokos esetét. Itt is csak jelzésszerűen fogalmazza meg a genitivus partitivus mibenlétét:

Ile? Kilogram, liter, butelka... + dopełniacz

Semmilyen szabályt nem találunk arra vonatkozóan azonban, hogy vajon egyes vagy többes számú kell legyen ez a birtokos esetű alak!

6. A kontrasztivitás helye a lengyel tárgyeset tanításában

További vizsgálódásom azáltal ölt kontrasztív jelleget, hogy úgy tekintem át a tárgyesettel kapcsolatos egyes nyelvtani-jelentéstani jelenségeket, hogy megadom magyarul a jelentést, az ennek lengyel nyelvű visszaadásakor jelentkező legjellemzőbb hibákat elemzem – ehhez kapcsolódó nyelvészeti magyarázatot a lengyel és a magyar nyelv vonatkozásában.

Eközben azt feltételezem, hogy a magyar tanulóknál a lengyel nyelv használata közben a hibákat az válthatja ki, hogy a receptív és produktív folyamatok során az anyanyelvi interakció jelenléte túl erősen van jelen. Lengyel tanuláshoz olyan jelenségekre, ill. a szerkezeteket használva olyan sorozatosan elkövetett hibákra lettem figyelmes, melyek az automatizálható, a gyermeknyelvre emlékeztető analógián kívüli szerkezetek, valamint az adott (lengyel) nyelv addig megismert szabályait felrúgó kivételek vagy éppen nagyon is szabályként leírható szubsztanciák (pl. számneves főnévi szerkezetek).

Gyakran használhatjuk anyanyelvi vagy épp „*univerzális*” grammatikánkat (jelzős szerkezetek, igeidők hasonló elve, névszói többes szám stb.), ami megnyugtathatja a nyelvtanulót, hogy miután az alapvető nyelvi különbségeket megértette (a legfontosabbak: nyelvtani nem, egyeztetés, bonyolult névszó- és igeragozás, szórend), hasonlóan gondolkodhat, írhat és beszélhet lengyelül.

7. Nyelvtani jelenségek vizsgálata

A dolgozat további részében a tárgyeset használatával kapcsolatos, potenciális hibaforrást hordozó nyelvtani struktúrákat vázolom.

Az önálló, általában a mondat tárgyát jelölő, *patiens*i vagy határozói szerepet betöltő, *accusativus*ban lévő főnév felismerése vagy megalkotása többnyire nem okoz gondot, mert az interferencia kisebb, ill. használata következetes lengyelül, a magyar nyelvérzékünk is ezt diktálja – a forma kiválasztása egyszerűen generikus alapú. Pl.:

kupi sobie książkę – könyvet vesz magának
czytał (przez) godzinę – egy órát olvasott
zrobił metr do przodu – egy métert tett meg előre.

Az alábbi csoportok közül egyik jelenség sem köthető kizárólagosan a tárgyesethez. A vizsgálódás szakaszai: az elméleti háttér tisztázása, valamint hibaelemzés. A hibaelemzéshez a Budai Attila által bemutatott modellt és fogalmait igyekszem használni, melyet a *Modern Nyelvoktatás* c. folyóirat XII. évf. 2. számában megjelent tanulmányában ír le (Budai, 2006: 12). Az elemzés nyelvi példái a mai lengyel nyelv köznyelvi és irodalmi nyelvi változatait képviselik, saját gyűjtésből

származnak, részben a *Poradnia językowa*⁶ internetes nyelvi tanácsadó/nyelvművelő portálról.

7.1. TAGADÁS

A birtokos esetet az elsők között tanuljuk, és birtokost megjelölő szerepén túl és a számnevek utáni vonzatokon belüli, illetve kicsit később, a tárgy tagadásának kapcsán.

Elméleti háttér

Ha lengyelül valaminek a létét, birtoklását vagy a cselekvés célját, eredményét tagadjuk, a tagadószó kitétele után kötelezően genitivusba kerül – az állító mondatban tárgyesetben szereplő – főnév. A magyar -t tárgyrag lengyel megfelelőként természetesen a főnév tárgyesetének használatát indukálná.

A *mieć, posiadać* 'birtokol valamit' jelentésű tárgyas igék mellett a tagadás mindig birtokos esettel jár.

Miałem koleżankę (acc.), ale teraz nie mam koleżanki (gen.).
Volt barátnőm (nom.), de most nincs barátnőm (nom.).

Mivel ez anyanyelvünkön nem értelmezhető szabály, feszültséget gerjeszt azáltal, hogy a beszélő ekvivalenciát feltételez az anya- és idegen nyelvi szerkezetekről alkotott fogalmai alapján. A szerkezet bevezetésekor célszerűnek látszik – az anyanyelvet nem kizáró – nyelvtanítási/nyelvtanulási folyamatban a tanulót a lengyel mondat szó szerinti visszaadásával magyar nyelven rávezetni a jelenség nyitjára.

Birtokoltam barátnőt, most nem birtokolok barátnőnek (gen.)

A *mieć* utáni kötelező tárgyeset szokatlan a nyelvtanulóknak, eltekintve attól, ha lehetőségünk van egy ilyen struktúrát tartalmazó harmadik nyelv közvetítő bevonására (német: *haben* + *acc.*, latin *habeo* + *acc.*).

Az A1–B1 nyelvismereti szinten járók legjellemzőbb hibás megoldását illusztrálja a következő példa:

*Miałem koleżankę (acc.), ale już nie mam *koleżankę (acc.).*

Jól látszik, figyelmet érdemel, hogy egy ilyen egyszerű magyar mondatban is, ahol két ragozatlan alanyeset van, a lengyel fordításban egy második és egy harmadik eset jelenik meg.

⁶ <http://poradnia.pwn.pl/>

Alakilag kifejezett eredmény- és iránytárgyak

Na jutro już zrobiłam zadanie domowe (acc.). Holnapra már megcsináltam a házi feladatot (acc.).

Na jutro jeszcze **nie zrobiłam zadania domowego** (gen.). Holnapra még **nem csináltam meg a házi feladatot** (acc.).

A cselekvés megtörténtének a tagadásakor kétféle megoldás kínálkozik:

Ania (nom.) wcale **nie pomagata** swojej matce **zrobić obiad** (acc.). Anna egyáltalán nem segített az édesanyjának elkészíteni az ebédet (acc.).
Ania (nom.) wcale **nie pomagata** swojej matce **zrobić obiadu** (gen.).

Hibaelemzés

A tagadó szerkezeteket a beszélő többnyire nem ismeri fel azonnal, sőt a nyelvet alaposan ismerők is gyakran elsiklanak felette. Egyértelműen intralingvális hiba (vö. Budai, 10), melyet a tanárnak a gyakorlatok végzésekor mindig korrigálni kell, vagy direkt módon, vagy csak jelezni, hogy a nyelvtanuló hibát vétett, és lehetőséget adni az önálló korrigálásra.

A különbség állandó súlykolása hozzásegít a szemantikai bevésoedéshez, azaz ahhoz, hogy felismerjük, a mondatértelmezés jelöli ki a nyelvileg helyes formát, még ha magyarul az állító és tagadó mondat oppozíciója nem is jelenik meg nominális szinten, vagy csak a tagadósó jelzi azt.

7.2. SZÁMNÉVI VONZATOK

A lengyel grammatika egyik legnehezebb és legidegenebb fejezete a magyarul beszélő számára. Nagyon gyakran fordul elő az, hogy nem hallgatva tanárainkra, figyelmen kívül hagyva a lengyel nyelv vonatkozó szabályait, „elfelejtünk” ragozni az egyes számnevek után, illetve ragozni számban és esetben. Fel sem merül bennünk, hisz magyarul sem kell, és úgyis megértik. Viszont helytelen, és személyes tapasztalatom alapján mondom, hogy a lengyel ajkú kisgyermek is furcsállta, ha *kettő, három, négy, öt* stb. számnevek után egyes számú (többnyire alanyesetű) alakban egymás mellé rakott melléknéveket, főneveket hallott beszédemben. Gyakran hangzanak el ilyen és ehhez hasonló helytelen szerkezetek, mint:

**Proszę mi dać sześć ulgowy bilet (Sg. acc.),
dwa ładną kartkę, i trzy rzadkie znaczek.*

Elméleti háttér

A lengyel tőszámneveket használva nem szabad figyelmen kívül hagynunk az alábbi, a számnévi vonzatokra vonatkozó szabályt. Sematikusan így foglalhatjuk össze (részletesebben l. fentebb):

1	Sg. nom. – <i>jeden bilet</i>
2, 3, 4	Pl. nom. – <i>dwa biletu</i>
5–21	Pl. gen. – <i>sześć biletów</i>

Miért és mit lehet ezen könnyen elrontani magyar anyanyelvűként? Magyarul így mondjuk:

	egy jegyet.
Kérek	két jegyet.
	hat jegyet.

A számnevekkel nem történt semmi, hisz nem magukban állnak, a főnevet elláttam a tárgyraggal. Ez lengyelül különböző nemű főnevek esetében helyesen:

	HÍMNEM	NŐNEM	SEMLEGESNEM
Prosze mi dać	jeden bilet .	jedną książkę .	jedno pióro .
	dwa biletu .	dwie książki .	dwa pióra .
	sześć biletów .	sześć książek .	sześć piór .

Hibaelemzés

Egyrészt nyelven belüli interferencia okoz nehézséget. A korábban tanult ragozás dominanciáját észleljük az időben később tanult szabállyal szemben, azaz, hogy maga a számnév jelöli ki a szerkezetben a főnév helyes alakját. A vonzat foglalja el a „hierarchiában” az elsődleges helyet. Másrészt az anyanyelvi, sőt egyéb ismert nyelvek struktúrájával való összeférhetetlenség mutatkozik. Lengyelül a nominális szerkezet minden elemének viselnie kell a tárgyi jegyet, ha ez lehetséges, ha lehetőség van rá, a számnevet is tárgyesetbe kell rakni. A magyar nyelvben a nominális szerkezet egésze viseli a tárgyi jegyet, a számnév nem kap tárgyragot, így elhagyással enyhíti a két megegyező struktúra közti feszültséget, mely a nyelvtani információ mennyiségének egyszeri vagy többszöri kifejezését érinti. Magyarul viszont csak névszó nélküli környezetben fordul elő a számnév tárgyesetben:

Kérek két (nom.) könyvet. – Mennyit? – Kettőt. (acc.)

7.3. ÁLLANDÓSULT SZERKEZETEK

Nem a kezdő szintet érintő jelenségről van szó, sőt a ragozás tévesztése sem jelent komoly hibát. Lengyel nyelvészek vitatkoznak arról is, hogy valójában me-

lyik alak a helyes, és miért diktálja nyelvérzékük azt, hogy *ješć hotdoga* a helyes szókapcsolat, nem pedig a normának megfelelő *ješć hotdog*.

Elméleti háttér

A lengyel főnevek ragozását az eddig említett tényezőkön kívül meghatározza még a nyelvtani nem és a jelentés közti viszony. Ezért, a dolgozat témájához kapcsolódva, ezen a címen olyan tárgyesetű, hímnemű, élettelen főnevekre gondolok, melyek egyes szerkezetekben – az eddig elhangzott szabályok ellenére – úgy viselkednek, mintha hímnemű személyek vagy legalábbis élőlények lennének. Azaz az igevonzat és az élettelen jelleg ellenére is birtokos esetben kerülnek tárgyas ígék után, nem az alanyesettel mutatnak szinkretizmust. Olyan fogalomcsoportokról van szó, melyek tagjai többnyire idegen eredetűek vagy köznevesült tulajdonnevek, de már a lengyel szókincs többi köznevével együtt egyenértékű tagjai, és végződésüket tekintve beilleszthetők a lengyel ragozási rendszerbe. Lengyel nyelvészek szerint a birtokos eset használata nem kizárólagos ilyen esetekben, a tárgyeset éppúgy helyes. A köznyelv viszont így használja, egyre elterjedtebb. Ilyen csoportok például az egyes táncnevek, márkanevek, melyek személyről kapták nevüket (*mam opla*), valamint idegen nyelvekből átvett egyéb elnevezések (*kupitām sobie I phone’a, hamburgera, laptopa*).

Hibaelemzés

A tévesztés lehetősége az adott nyelven belüli szabályok közti feszültség következtében keletkezik, valamint, ahogy majd a vonzatoknál láthatjuk, az anyanyelvi ekvivalens struktúra átvittethetlensége eredményezi. Nincsenek nemeink és birtokos esetünk, ami egyéb jelentést, adott esetben tárgyi tartalmat hivatott kifejezni.

Az idegen eredetű vagy személynévből származó kifejezések genitivusi tárgyesete a lengyel nyelv idegenséget kitüntető szándékával, és a valaha hordozott valódi élő jelleggel magyarázható, esetleg partitivusi maradványként. Ha ezeket a magyarázatba szőjük, esetleg jobban érthetővé válik a fent említett fogalomkörök sajátossága.

7.4. IGEVONZATOK

A tükörfordításaink leggyakoribb „szenvedő alanyai” az igevonzatok, az eredmények pedig a lengyelek számára értelmezhetetlen mondatok. Az órai társalgás során olyan hiba ez, amit feltétlenül érdemes azonnal korrigálni, még ha, például, a számnévi jelzős szerkezetek miatt nem is szakítjuk félbe a diákokat.

Elméleti háttér

Attól függetlenül, hogy a mondatban az ige közvetlen közelében lévő tárgy valóban tárgyi, elszenvedői szerepet tölt-e be, nem feltétlenül viseli ennek formai jegyét

(tárgyeset), egyszerűen az igevonzatok miatt. A következőkben áttekintek néhány ilyen igét a lehetséges lengyel esetvonzatok szerint (birtokos eset, részeseset és eszközeset). Az alany- és megszólító eset egyik igének sem vonzata, a helyhatározó eset pedig nem fordul elő prepozíció nélkül. A magyar és lengyel tranzitív igék esetvonzatainak kiragadott példái (Żelazko, 1975 alapján):

Magyar: tárgyeseti patiens <i>keres</i> <i>megtanít</i>	lengyel: birtokos esetben (<i>gen.</i>) álló patiens (<i>po</i>) <i>szukać (gen.)</i> (<i>na</i>) <i>uczyć (gen.)</i>
magyar: tárgyeseti patiens 'irányít, vezet' jelentéskörű igék:	lengyel: eszközesetben (<i>instr.</i>) álló patiens <i>kierować, rządzić, dyrygować,</i> <i>dysponować, dowodzić, rozporządzać.</i> (<i>instr.</i>) <i>kim, czym</i>
magyar: tárgyeseti patiens <i>zavar</i> <i>kifigyel, megfigyel/kihallgat</i>	lengyel: részesesetben (<i>dat.</i>) álló patiens <i>przeszkadzać (dat.)</i> <i>przyglądać/przysłuchiwać się (dat.)</i>

Hibaelemzés

A helytelen vonzat választása nem feltétlenül abból adódik, hogy nem ismerjük vagy nem hallottuk még a helyes alakot. A tanultak alapján vannak ismereteink arról, hogy alapvetően melyik magyar eset melyik lengyel esetnek vagy lengyel prepozíciós szerkezetnek feleltethető meg, és ezt az erős biztonságérzetet őrizzük akkor is, amikor a fenti igék valamelyike után a tárgyat accusativusba rakjuk, vagy más szabály miatt nominativusban hagyjuk. Minőségi kontraszt keletkezik, melyet a két nyelvben létező eset- vagy viszonykategóriákat tartalmazó halmazok különbsége hoz létre.

7.5. SZEMÉLYTELEN MONDATOK

Kellő ismeret hiányában nagyon gyakran próbáljuk meg szó szerint lefordítani az olyan alany nélküli mondatokat, amelyek például az ember valamely fizikai érzetére, fájdalmára vagy lelki benyomására vonatkoznak. Az ilyen lengyel szerkezetekben az elszenvető (többnyire személyes névmás) szerepel – tárgyesetben vagy részeshatározó esetben. A fizikai állapotot érintő személytelen szerkezeteket rendszert a következő analógia alapján lehet létrehozni:

benyomás megjelölése (ige) + érintett, elszenvető (személyes névmás, *acc.*)
+ a benyomás helye (főnév, *nom.*, mintegy alanyként)

Boli mnie głowa.

A szó szerinti fordításuk a magyartól teljesen idegen szerkezetet ad: '*fáj(ít) engem a fej*'.

Elméleti háttér

A magyar–lengyel szó szerinti fordítás úgy történik, ha lehetséges, hogy teljesen, nemben, számban, időben átfordítjuk. Hasonlóak előfordulhatnak, mint *émelyegtem* – **mdliam*. Néhány helyes példa:

Émelygek (nom.).

Mdli mnie (acc.).

Szúr az oldalam (nom.).

Kłuje mnie (acc.) w boku.

Hibaelemzés

A két szerkezet összehasonlítása során arra jöhetünk rá, hogy a magyar szerkezet a cselekvő ige egyes szám első személyű alakjával áll a lengyel a személyes névmás tárgyesetét vonzó ige egyes szám harmadik személyű alakjával szemben. Nehézkés transzformáció útján oldható fel a tudatban ('émelyít engem'), ami még mindig nagyon távol esik attól a magyarosabb fordulattól, hogy *Émelyeg a gyomra. Kinek? Nekem*. Többszöri áttétellel vonható csak párhuzam a két struktúra között, definitív megoldást csak a kifejezésben, lexikai egységben való megtanulásuk jelenti.

8. Összegzés

A dolgozat kiindulópontjaként az az általánosan elfogadott nyelvpedagógiai megállapítás szolgált, hogy a kontrasztív megközelítés a nyelvtanítás valamennyi szintjén emeli a nyelvoktatás hatékonyságát. Ezen elindulva foglalkoztam a kontrasztív elemzés helyével, jelentőségével a grammatika tanítása során, azon belül is a tárgyeset ismertetésekor. Beláttam a leggyakrabban vétett nyelvi/nyelvtani hibák kapcsán az összevető példák és magyarázatok szükségességét. A tanulmányozott, konkrét, tárgyesettel összefüggő nyelvtani helyzetekben felfedezhetők az egyes interferenciák. Ezeket egyszerűbb ellensúlyozni, ha a tanterembe beengedjük ellenpontként a magyar nyelvet a magyarázat segítségével. A konkrét nyelvtani helyzetek (tagadás, vonzatok stb.) taglalása során autentikus, tanuló által elkövetett hibákat soroltam fel, meggyőződve arról, hogy ezeket csak az anyanyelvi, ritkább esetben célnyelvi interferencia válthatja ki. Elemezvén ezeket a hibákat fény derült arra, hogy a tárgyesettel mint alaktani-szemantikai kategóriával kapcsolatban milyen mértékben lehet befolyással az első (anya)nyelv. Ezen a ponton egyértelműbbé válik, hogy az eredményes és gyorsabb fejlődés érdekében hogyan kell elhelyezni az egynyelvű, kommunikatív szemléletű tankönyv használatakor a nyelvtan ismertetése során a súlypontokat.

A dolgozat éppen hogy meghaladja a problémafelvetés szintjét, a nyelvtanulás során a tárgyesettel összefüggésben elsajátítandó összes nyelvtani anyagnak csak egy töredékét öleli fel, amelyet szintén nem lehet teljesen izolálni az egyéb grammatikai kategóriáktól. Ez önmagában is figyelemfelkeltő lehet, egy összefüggő és átfogó morfológiai vizsgálat elkészítésére sarkallhat, illetve – elméleti háttérrel és

gyakorlati példákkal továbbfejlesztve, kiterjesztve – részét képezheti egy rendszeres lengyel–magyar kontrasztív grammatikának, mely jól használható az oktatásban, a segédanyagok összeállításában és a fordításban.

A téma hallgatóként való teljesebb kibontásának iránya nyelvészeti és nyelvpedagógiai is lehet, melyekhez még szükséges azonban a tapasztalatgyűjtés. Gyakorlati szinten a nyelvoktatásban ez kérdőívek, tesztek kitöltését és az eredmények elemzését jelenti, nyelvészeti (elméleti) szempontból pedig az átfogó magyar és lengyel leíró nyelvészeti munkák, a külföldi kontrasztív nyelvleírások tanulmányozását és egymásra vetítését.

Felhasznált irodalom

- Bárdos Jenő: *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*, Bp., 2000.
- Budai Attila: Lehet-e új életet lehelni a kontrasztív elemzésbe? *Modern Nyelvoktatás*, XII. évf., 2. szám, 2006. p. 4–14.
- Kurtán Zsuzsa: *Idegen nyelvi tantervek*, Bp., 2001.
- Lengyel–magyar szótár* (szerk.: dr. CSORBA Sándor), Bp., 1958.
- Lengyel–magyar szótár* (szerk.: Jan REYCHMAN), Bp., 1980.
- Małolepsza, Małgorzata–Szymkiewicz, Aneta: *HURRA!!! Po polsku 1. Podręcznik studenta*, Kraków, 2006.
- Małolepsza, Małgorzata–Szymkiewicz, Aneta: *HURRA!!! Po polsku 1. Zeszyt ćwiczeń*, Kraków, 2006.
- Medgyes Péter: *A kommunikatív nyelvoktatás*. Bp., 1995.
- Nagy László Kálmán: *A lengyel nyelv tanításának módszertana (Kísérlet)*. Bölcsész-doktori disszertáció, kézirat, Debrecen, 1983.
- Seretny, Anna–Lipińska, Ewa: *ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego*, Kraków, 2005.
- Stephanides Éva: A nyelvtan szerepe a mai nyelvoktatásban. In: *Idegennyelv-tanítás a felsőoktatásban* (szerk.: KISZELY Zoltán). Székesfehérvár, 2006. (Kodolányi Füzetek 6.).
- Żelazko, Kazimierz: *Czasowniki przechodnie o składni wielorakiej w języku polskim*, Warszawa, 1975.
- Uniwersalny Słownik Języka Polskiego*, PWN, Warszawa, 2004.

A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt interpellációs tevékenységének elemzése az 1935–1939 közötti parlamenti ciklusban

Bevezetés

Munkám során a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt interpellációs tevékenységét elemeztem az 1935–1939 közötti parlamenti ciklusban. Módszertani szempontból nehezítette a helyzetemet, hogy ilyen jellegű összefoglalás még egy párttal kapcsolatban sem készült. Ugyanakkor az interpellációs tevékenység vizsgálata során olyan új információkhoz juthatunk, amelyek felhasználásával sokkal árnyaltabb és pontosabb képet kaphatunk az adott párt működéséről és tevékenységéről.

Az ellenzéki politizálás egyik legfontosabb eszközének tekinthető interpellációk elemzésével egyértelműen megállapítható, hogy az adott párt milyen tényleges politikai erővel rendelkezett, mennyire volt aktív politikai tényező a vizsgált ciklusban. Segítségükkel egyértelműen meghatározható, hogy a párt számára mely témák, problémák élveztek prioritást, s hogy a képviselők országgyűlési tevékenysége mennyire volt összhangban a hivatalos pártprogrammal, avagy mennyiben tért el attól. Továbbá vizsgálható az is, hogy a párt vezetői, emblematisztikus alakjai mennyire voltak aktívak az interpellációs tevékenység vonatkozásában, ha nem, akkor miért, mely időszakok voltak a ciklusban a legtermékenyebbek az interpellációs tevékenység kapcsán.

A Független Kisgazdapártra azért esett a választásom, mert a párt az 1930-as évek második felében sajátos átalakuláson ment át. Bár végig ellenzéki pártként politizált, de helyzete, pozíciója a korabeli pártstruktúrában jelentős mértékben módosult. 1935-ig egyfajta kormánytámogató ellenzéki pártnak jelölte meg magát, és arra készült, hogy belátható időn belül kormányzati tényező lesz. A választások után viszont határozott ellenzéki pozíciót foglalt el. Parlamenti tevékenysége, más pártokhoz, csoportokhoz fűződő kapcsolatai alapján fokozatosan balra tolódott, és egyre jobban elhatárolódott a jobboldali radikális csoportoktól. A kisgazda politikusok legfontosabb követelése a politikai rendszer demokratikusabbá tétele, illetve bizonyos társadalmi-gazdasági (mezőgazdasági) problémák hatékony megoldása volt. Emellett, bár az FKGP vezetése kudarcként ítélte meg az 1935. évi választásokat, a párt így is a legerősebb ellenzéki tömörülés volt a képviselőházban.

Az 1935–1939 közötti ciklus kiemelkedő a két világháború közötti politikatörténetben, mivel ekkor mind a bel-, mind a külpolitikában (diktatórikus törekvések a kormány részéről, szélsőjobboldali szerveződések megerősödése, német orientáció a külpolitikában, az első bécsi döntés következményei a belpolitikai helyzetre) olyan változások következtek be, amelyek nagymértékben meghatározták Magyarország sorsát, s ebben az időszakban még hangsúlyosabb szerep jutott az ellenzéki politizálásnak.

Első lépésben az FKGP képviselőit kívánom bemutatni, hogy pontos képet kapjunk a párt politikai bázisát illetően (pontos létszám, a be- és kilépések), mivel ez elengedhetetlen feltétele az interpellációs tevékenység elemzésének. A vizsgálataimat egy összesítő táblázat elemzésével mutatom be. A következőkben pedig statisztikai jellegű táblázatok és diagramok elemzésével kívánok választ adni a fent megfogalmazott kérdésekre, s abból olyan következtetéseket levonni, amelyek segítségével újabb eredményekre juthatunk az FKGP tevékenységével kapcsolatban az adott parlamenti ciklusban.¹

I. Az interpelláció mint a politikai vita eszköze

Az 1935–1939 közötti parlamenti ciklus interpellációs tevékenysége az 1924-ben módosított házszabályok alapján működött. Az interpellációs viták lényege az, hogy a parlament ellenőrző funkcióját betöltse. A tárgyalts korszakban az FKGP tagjai aktív interpelláló képviselőkként szerepelnek a képviselőházban², amely már önmagában jelzi az ellenzéki szerepkört.

Az interpellációkat szóban vagy írásban lehetett előterjeszteni, amelyeket a Ház asztalán lévő interpellációs könyvbe kellett bejegyezni. A bejegyzésnek tartalmaznia kellett az interpelláló képviselő nevét, az interpelláció tárgyát, azon miniszter vagy miniszterek nevét, akihez vagy akikhez az interpelláció szól, illetve azt is fel kellett tüntetni, hogy a képviselő szóban vagy írásban akarja az interpellációját előterjeszteni.³

A bejegyzéseknek legkésőbb az interpellációk megtételére megállapított napot megelőző ülés megkezdéséig meg kellett történnie. Az interpellációs könyvet ugyan-

¹ Kutatásaim során megvizsgáltam a kisgazdapárti képviselők beszédének stílusát, amelyeket ugyanazon politikai témájú interpellációk vizsgálatával tettem meg, mivel az interpellációs tevékenység kiváló lehetőséget nyújtott minden pártnak, így az FKGP-nek is, arra, hogy önálló, sajátos arculatát, politizálási stílusát kialakítsa. Ezek révén jól kimutathatók az egyes pártok közötti nézet-, illetve felfogásbeli különbségek, és az esetleges személyek közötti ellentétek, illetve hogy az adott párt egy-egy téma kapcsán milyen érvrendszert használt. A terjedelmi korlátok miatt azonban ezt a részt a jelenlegi munka nem tartalmazza.

² Boros Zsuzsanna: *Parlamenti viták a Horthy korban*. I. kötet. Bp., 2006. 11.

³ A *képviselőház házszabályai*. 1928. évi hivatalos kiadás. Budapest, 1929, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Online: <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/hsz/hazszab.html> (letöltve: 2010. október 30.).

ezen ülésen a napirend megállapítása után fel kellett olvasni. Amennyiben egy képviselő szóban kívánt interpellálni, akkor még a könyv felolvasása előtt a képviselőnek az elnökhöz beadványban kellett nyilatkoznia, hogy interpellációját megtartja, elhalasztja vagy törli. Abban az esetben, ha ezt az interpelláló képviselő nem tette meg, akkor interpellációját törölni kellett.⁴

Abban az esetben, ha egy képviselő másodjára is elhalasztotta az interpellációját, akkor kérelmet kellett terjeszteni a Ház elé, amelyről az vita nélkül döntött. Ha a Ház nem adta meg az engedélyt, vagy ha a kérelmet benyújtó képviselő nem volt jelen, akkor az interpelláció ugyanazon szabály alá esett, mintha a képviselő a meghatározott időpontig nem nyilatkozott volna az interpellációjáról.⁵

Az interpelláló képviselőnek az elnökhöz be kellett nyújtania az interpelláció egy saját aláírással ellátott, szabatosan megfogalmazott írásbeli változatát, eggyel több példányban, mint ahány miniszterhez intézi az interpellációt. Ezt szintén az interpellációra megállapított napot megelőző ülés megkezdéséig kellett megtenni.⁶

Az interpelláció tárgyára vonatkozóan az volt a szabály, hogy az, elvileg, csak egy rövid tényleírást és az arra vonatkozó kérdéseket tartalmazhatja. Ugyanazon a napon, ugyanazon tárgyban más képviselő nem jegyezhetett be interpellációt. Ha az interpelláció a házszabályokat sértő stílusú vagy tárgyú volt, azt az elnök visszautasíthatta, s arról a Háznak jelentést tett.⁷

Az írásos interpellációkat felolvasták, és vita nélkül adták ki az illetékes miniszternek vagy minisztereknek. Ezek után a jegyző egyenként olvasta fel a szóbeli interpellációknak az elnökhöz benyújtott szövegét, majd az interpelláló képviselők megindokolták az interpellációjukat. Az indoklás nem lehetett több mint tizenöt perc. Abban az esetben, ha a képviselő nyilatkozott arról, hogy az interpellációját elő akarja terjeszteni, ám ennek ellenére nem volt jelen, akkor interpellációját törölni kellett, s ugyanebben a tárgyban az ülés szak folyamán már nem adhatott be interpellációt, kivéve akkor, ha elmaradását beadvány formájában igazolta az elnöknek.⁸

A miniszter a hozzá beterjesztett interpellációra szóban és írásban is válaszolhatott, akár azonnal is. Amennyiben a miniszter nem kívánt rögtön válaszolni, akkor abban az esetben a Házat maga vagy az elnök által legalább egy nappal hamarabb értesíteni kellett. Ilyenkor a miniszteri válaszokat, illetve nyilatkozatokat a napirend megállapítása után előadták vagy felolvasták. Szóbeli interpellációra a miniszter helyett a politikai államtitkár is válaszolhatott, anélkül hogy megbízottként bejelentették volna.⁹

⁴ Uo. 85.

⁵ Uo. 86.

⁶ Uo. 86.

⁷ A képviselőház házszabályai. 1928. évi hivatalos kiadás. Budapest, 1929, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Online: <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/hsz/hazszab.html> (letöltve: 2010. október 30.).

⁸ Uo. 87.

⁹ Uo. 88.

A miniszter szóbeli vagy írásbeli válaszára az interpelláló képviselő élhetett a vizontválasz jogával, ez azonban nem tarthatott tovább tíz percnél. Mindezek után a Ház vita nélkül határozott arról, hogy tudomásul vette a miniszter válaszát. Abban az esetben, ha a miniszter úgy állapította meg, hogy szükséges a másodszori felszólalás, akkor az interpelláló újból felszólhatott, de ez ekkor már csak öt percig tarthatott. Az interpelláló képviselő kérhetett egyszeri hosszabbítást, amelyről a Ház dönthetett vita nélkül.¹⁰

Amennyiben egy képviselő nem az interpellációs napon akart előterjeszteni sürgős interpellációt, arra volt lehetőség. Az interpellálni kívánó képviselőnek kötelessége volt az interpelláció szövegét az ülés megnyitása előtt az elnöknek a meghatározott példányszámban benyújtani. Sürgős interpellációt csak szóban lehetett előterjeszteni.¹¹

II. A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt képviselői az 1935–1939 közötti ciklusban

A Független Kisgazdapárt az 1935. évi választások során 23 képviselőt tudott bejuttatni a parlamentbe. Ez a szám azonban a következő három évben módosult, ugyanis voltak olyan képviselők, akik kiléptek, illetve beléptek a pártba, valamint az időközi és pótválasztásokon sikeresen szerepeltek az FKGP színeiben. A kisgazdák a korábbi választási eredményekhez képest megkétszerezték képviselőik számát¹², ennek ellenére az FKGP csalódott a választási eredményekben, ugyanis legalább 50–60 mandátummal számolt a pártvezetés.¹³ A nagyobb arányú győzelmet elsősorban arra alapozták, hogy magukat egyfajta kormánytámogató ellenzéki pártnak jelölték meg, amelyet többek között a miskolci paktummal¹⁴ kívántak megalapozni. A kudarccal felérő választások után tartottak attól, hogy a párt eset-

¹⁰ Uo. 89.

¹¹ Uo. 90.

¹² Sipos Péter: *Órsékváltás szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–1998*. Szerk. Földes György–Hubai László. Bp., 1994. 146–175.

¹³ Vida István: *Fejezetek a Független Kisgazdapárt történetéből. 1930–1956*. Doktori disszertáció, Bp., 2001. 3–9.

¹⁴ A miskolci paktum egy titkos megállapodás volt, amelyet 1934-ben kötött Gömbös Gyula és Eckhardt Tibor. Lényege az volt, hogy a Kisgazdapárt támogatja Gömböst Bethlen István és körével szemben a kormánypárton belül, mivel a volt miniszterelnök a régi konzervatív politikai útvonalon akart megmaradni. Cserébe Gömbös ígéretet tett az általános és titkos választójog bevezetésére, amely a Kisgazdapárt számára neuralgikus pont volt. A megállapodás kitudódott, nagy sajtóvisszhangot kapott, és részben előzménye volt annak, hogy Bethlen és hívei később kiléptek a NEP-ből. Az 1935. évi választások azonban nagy csalódás volt a kisgazdák számára, s egyértelmű volt, hogy Gömbös ígérete csak ígéret marad. Ennek eredményeképp a Kisgazdapárt egyértelmű ellenzéki szerepkört töltött be a ciklusban Gömbössel, a kormánnyal szemben. L.: Sipos Péter: *Órsékváltás szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–1998*. Szerk. Földes György–Hubai László. Bp., 1994. 146–175.

leg felbomlik, és az eredmény egyenes következménye a kormánytól való eltávolodás és egyfajta határozott ellenzéki pozíció elfoglalása lett (a képviselőről lásd az alábbi táblázatot).¹⁵

Az 1935. évi választások során kisgazdapárti programmal bejutott képviselők	Időközi és pótválasztások során bejutott képviselők száma	A FKGP-be belépő képviselők száma	A FKGP-ből kilépő képviselők száma
23	5	2	8

Eckhardt Tibor miskolci mandátumával kapcsolatban fontos kiemelni, hogy Eckhardtot itt a Keresztény Nemzeti Front tagjaként választották meg¹⁶, mivel a miskolci paktum alapján itt a kormánypárt és a Független Kisgazdapárt közös listával indult.¹⁷ A különböző pártpolitikai ellentétek miatt azonban a miskolci paktum semmissé vált.¹⁸

Tildy Zoltán, aki a Független Kisgazdapárt egyik legjelentősebb személye volt, az 1936. december 17-i időközi választás során jutott be az országgyűlés képviselőházába Szeghalom képviselőjeként, miután petícióval támadták meg az eredeti választási eredményt. Ellenfele a NEP képviselője, Temesváry Imre lemondott.¹⁹

Gaal Olivér szintén időközi választások után jutott be a parlamentbe, amelyet 1936. február 2-án tartottak. A lengyeltóti választókerületben ellenfele a szintén kormánypárti ifj. Tempe Rezső volt, akit 875 szavazattal előzött meg.²⁰

Lázár Imre és Mojzes János szintén bejutottak a képviselőházba a Független Kisgazdapárt színeiben. Mindkettőjük ellenfele a NEP képviselői voltak, akik a választások után lemondtak, így helyettük a kisgazda jelöltek jutottak be. Előbbinek Scheftsik György, míg utóbbinak Teleki János volt a politikai ellenfele.²¹ Lázár Imrével kapcsolatban kiemelendő, hogy a későbbiekben a kormánypárthoz csatlakozik, illetve a Magyar Élet Pártjához.²²

¹⁵ *Kis Újság*. 1935. április 2. 48. évfolyam 75. szám.

¹⁶ L. Sipos Péter: *Órségváltás szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–1998*. Szerk. Földes György–Hubai László. Bp., 1994. 146–175.

¹⁷ *Kis Újság*. 1935. március 13. 48. évfolyam, 60. szám

¹⁸ Sipos Péter: *Órségváltás szavazócédulákkal, i. m.*

¹⁹ Vigh Károly: *Tildy Zoltán életútja*. Békéscsaba, 1991. 76–77.

²⁰ Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. II. kötet. Választókerületi adattár. Bp., 2001. 112.

²¹ <http://www.vokscentrum.hu/valaszt/jel2047.php?mszkod=111112&evvalaszt=1935&jeltip=1&jny=hun> (letöltve: 2010. október 24.).

²² *Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi Országgyűlésről*. Szerk. Haeffler István. Budapest, é. n., Magyar Távirati Iroda. Online: http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al1939_44/237.htm (letöltve: 2010. október 30.).

Tolnay-Knefely Ödön szintén időközi választások útján jutott be a parlamentbe, amelyre 1938. március 6-án került sor. Ellenfele a kormány által támogatott Lendvay Béla volt, akit 839 szavazattal előzött meg.²³

Sulyok Dezső az 1935. évi választásokon a kormánypárt (NEP) képviselőjeként jutott be a parlamentbe, azonban már 1935. július 26-án kilépett a pártból, mivel nem tudott azonosulni a Gömbös Gyula vezette kormánypárt elképzeléseivel, illetve úgy érezte, a kormánypárt nem képes Magyarországot kivezetni arról a kényszerpályáról, ahova 1919 után került az ország. Kilépését továbbá azzal indokolta, hogy a kormánypárt bizonyos ígéretei csupán illúziók, mivel a demokratikus reformok, a titkos választójog bevezetésére nem került sor. Ebből Sulyok azt a következtetést vonta le, hogy Gömbös Gyula egyfajta pártállam megteremtésére törekszik, amely Sulyok számára elfogadhatatlan volt. A képviselő a parlamentben tehát határozott ellenzéki személyként jelent meg. Nézetei és tevékenysége révén hamar politikai rokonságba került az FKGP-vel. Egy Eckhardt Ferencnek írt levelében kifejtette, hogy a Kisgazdapárt az a politikai erő Magyarországon, amely képes megvalósítani a demokráciát és helyes útra terelni az országot. Sulyok Dezső így 1937. február 3-án belépett az FKGP-be.²⁴

Bajcsy-Zsilinszky Endre ugyan az 1935. évi választások alkalmával a Nemzeti Radikális Párt színeiben indult a tarpai kerületben, azonban pártja már 1936-ban fuzionált a Független Kisgazdapárttal.²⁵ S bár a parlamentben ebben a ciklusban még nem erősítette az FKGP sorait, az 1939. évi választások alkalmával ez már viszont elmondható.

Grecsák Richárd a Független Kisgazdapárt színeiben nyerte meg az 1935. évi választásokat az őriszentpéteri körzetben, azonban a parlamentben már a Nemzeti Egységpárt (kormánypárt) tagjaként foglalt helyet. A képviselő már 1935 júniusában csatlakozott Gömbös Gyula pártjához, mivel nem értett egyet azzal az eszköztárral, amelyet az FKGP használt az alkotmányjogi reformok véghezvitelében.²⁶

Ulain Ferenc 1936-ban kilépett az FKGP-ből, amelynek az volt az oka, hogy Eckhardt Tibor és Gömbös Gyula között elmérgesedett a viszony olyannyira, hogy Eckhardt pisztolypárba jra hívta ki Gömböst egy heves parlamenti vita során.²⁷ Ulain Ferenc ugyanakkor mindvégig határozottan kiállt amellett, hogy a Kisgazdapártnak és kormánypártnak szorosan együtt kell működnie, s több parlamenti felszólalásában is hangot adott annak, hogy teljes bizalommal viseltetik a minisz-

²³ Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. II. kötet. Választókerületi adattár. Bp., 2001. 113.

²⁴ Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért*. Pápa, 1997. 26–34.

²⁵ Vigh Károly: *Tildy Zoltán életútja*. Békéscsaba, 1991. 101–102.

²⁶ *Országgyűlési Almanach az 1935–1940. évi Országgyűlésről (Sturm-féle országgyűlési almanach)*. Szerk. Haeffler István. Budapest, 1935, Magyar Távirati Iroda. Online: http://www.ogyk.hu/ekonyvt/mpgy/alm/a/935_40/391.htm (letöltve: 2010. október 30.).

²⁷ *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékiratai 1918–1945*. Szerk. Perneki Mihály. Bp., 1983. 148.

terelnőkkel szemben.²⁸ Például már 1935-ben ki akarták zárni Ulaint egy olyan beszéde miatt, amelyben Gömbös politikáját támogatta. A pártvezetés felszólította, ha nem vonja vissza a beszédét, amely a miniszterelnökre vonatkozott, kizárják a Kisgazdapártból, továbbá követelték tőle, hogy jelentse ki, ő is az ellenzéki álláspont híve és a pártatlan bírálat politikáját követi.²⁹ (Ulain egyébként 1939-től nem volt tagja a magyar törvényhozásnak.)³⁰

Rakovszky Tibor, Horváth Ferenc, Láng Lénárt, Mózes Sándor és Némethy Vilmos 1938 márciusában kiléptek a Független Kisgazdapártból. Ennek oka az volt, hogy 1937-ben az FKGP a legitimista ellenzékhez közeledett, azonban a fenti képviselők ragaszkodtak a protestáns szabad királyválasztó hagyományhoz. A kilépő politikusok megalapították új pártjukat, a Nemzeti Földműves és Munkáspártot, amely nem volt hosszú életű, hiszen csak 1938. június 13-ig állt fenn. 1938 nyarától ez a párt ugyanis fuzionált az Egyesült Keresztény Pártból kilépett szélsőjobboldali képviselők által megalakított Keresztény Nemzetiszocialista Fronttal.³¹

Matolcsy Mátyás lényegében a fentebb említett képviselők körébe tartozott abból a szempontból, hogy miután kilépett az FKGP-ből, ő is tagja lett a már említett Nemzeti Földműves és Munkáspártnak, illetve a Keresztény Nemzetiszocialista Frontnak. Személyét azért emelem ki külön, mert Rakovszkyékkel ellentétben ő nem a Kisgazdapárt színeiben nyerte meg az 1935. évi választásokat, hanem a NEP programjával (nem hivatalos jelöltként), s csak később csatlakozott az FKGP-hez.³²

III. A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt interpellációs tevékenységének elemzése

A) A FÜGGETLEN KISGAZDAPÁRT POLITIKAI AKTIVITÁSA AZ INTERPELLÁCIÓK TÜKRÉBEN

Az 1935–1939 közötti parlamenti ciklusban összesen 586 interpelláció hangzott el, amelyből 167 az FKGP-hez kapcsolódott, ami az összes interpelláció 28%-át teszi ki, vagyis majdnem az egyharmadát (lásd az alábbi diagramot). Ez az arány már önmagában is bizonyítja a párt politikai aktivitását. Azonban ha azt is figye-

²⁸ *Országgyűlési Almanach az 1935–1940. évi Országgyűlésről* (Sturm-féle országgyűlési almanach). Szerk. Haefler István. Budapest, 1935, Magyar Távirati Iroda. Online: http://www.ogyk.hu/ekonyvt/mpgy/alma/a/935_40/391.htm (letöltve: 2010. október 30.).

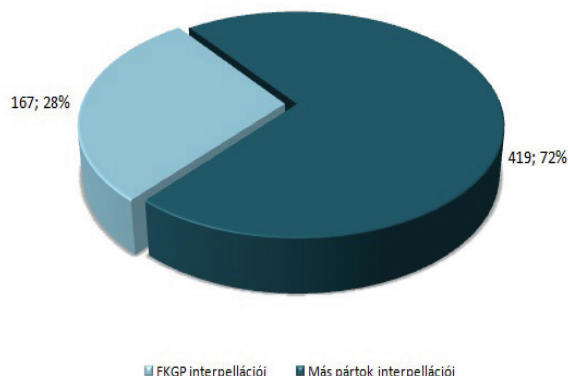
²⁹ *Kis Újság*. 1935. június 18. 48. évfolyam, 137. szám.

³⁰ <http://www.vokscentrum.hu/valaszt/jel2047.php?mszkod=111121evalaszt=1939jny=hun> (letöltve 2010. október 24.).

³¹ *A Nemzeti Földműves és Munkáspárt programja*. In: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc. Budapest, 1991. 420.

³² *Uo.*

lembe vesszük, hogy az FKGP képviselőin túl összesen még 12 párt politikusai (különböző mértékű számban), illetve 9 pártunkívüli képviselő foglalt helyet a parlamentben³³ az adott ciklusban, akkor ez a tény még nagyobb jelentőséggel bír, hiszen az interpellációk fennmaradó 72%-a 13 politikai csoportosulás között osztott meg. Ezen tények alapján egyértelműen megállapítható, hogy az FKGP az egyik legaktívabb párt volt 1935–1939 között. Ez arra utal, hogy az FKGP nagymértékben élt az interpellációk adta lehetőségekkel, tisztában volt annak jelentőségével, gyakran hallatta hangját, kifejtette nézeteit, elképzeléseit a különböző belpolitikai kérdésekkel kapcsolatban.

Az FKGP összes képviselőinek száma az 1935–1939 közötti ciklusban 29 fő, amely természetesen nem állandó létszám volt, mint az kiderült a 40. oldalon látható táblázat adataiból. A 29 képviselőből 24 interpellált az adott ciklusban, amely 82%-os arányt jelent. Ez alapján egyértelműen megállapítható, hogy a párt képviselőinek többsége rendkívül aktív tevékenységet fejtett ki a törvényhozásban.

Természetesen az FKGP tagjai nem egyenlő mértékben vették ki a részüket az interpellációs tevékenységből. Mint az a fentiekből kiderült, voltak olyan képviselők, akik távol tartották magukat a politizálás ezen szintjétől (Galánthay-Glock Tivadar, Mizsey György, Reisz Ádám, Sándor István, Ulain Ferenc). A párt többi politikusát illetően azt lehet megállapítani, hogy igen jelentős eltérések mutatkoznak az interpellációs tevékenység intenzitása kapcsán. Vizsgálataim során megállapítottam, hogy legkevesebb 1, legtöbb 16 interpelláció hangzott el egy-egy képviselő részéről. Ezek alapján a párton belül egyfajta „önkéntes” határ húzható, hogy kik voltak a legaktívabb tagjai az FKGP-nek, vagyis kik azok, akik részéről legalább 9 (50%+1) interpelláció hangzott el. Ezek a képviselők a következők: Dinyés Lajos (16), Dulin Jenő (12), Czirják Antal (13), Matolcsy Mátyás (12), Mojzes János (9), Mózes Sándor (15), Rakovszky Tibor (10). Ezen politikusok részéről 87

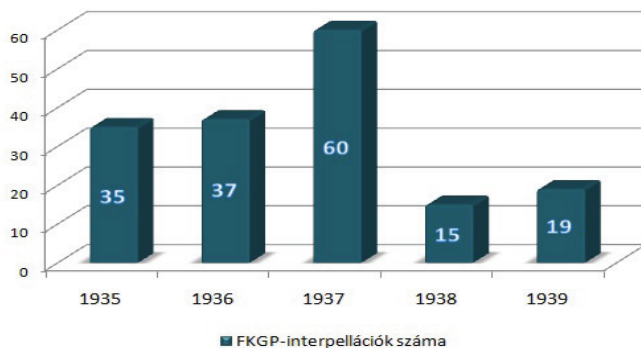
³³ *Országgyűlési Almanach az 1935–1940. évi Országgyűlésről (Sturm-féle országgyűlési almanach)*. Szerk. Haefler István. Budapest, 1935, Magyar Távirati Iroda. Online: http://www.ogyk.hu/ekonyvt/mpgy/alm/a/935_40/391.htm (letöltve: 2010. október 30.).

interpelláció hangzott el, ami a párt részéről elhangzott interpellációknak valamivel több mint a fele, 52%-a.

Az FKGP egyik legmeghatározóbb alakja, aki egyben a pártelnöki funkciót³⁴ is betöltötte, Eckhardt Tibor volt. Az ő esetében megállapítható, hogy mindössze két témában interpellált az 1935–1939 közötti ciklusban, vagyis ő kevésbé élt a politikai vita leghatásosabb eszközével. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Eckhardt nem lett volna aktív tagja a pártnak, hiszen más területeken, a költségvetési vitákban számtalanszor kifejtette nézeteit.³⁵ Eckhardt esete arra utal, hogy az interpellációs tevékenységben való „szegényes” részvétel nem feltétlenül jelenti egy-egy képviselő teljes körű passzivitását.

B) AZ INTERPELLÁCIÓK ÉVENKÉNTI MEGOSZLÁSA

Az interpellációk évenkénti bontása kapcsán azt lehet megállapítani, hogy 1935–1937 között egyenletes megoszlás figyelhető meg. Külön figyelmet érdemel viszont az 1937. év, hiszen az interpellációk 36%-a hangzott el akkor, vagyis az interpellációs tevékenység vonatkozásában ez volt a legaktívabb év (lásd az alábbi diagramot).

Az 1937. év jelentős változásokat hozott a magyar belpolitikában, többek között abból a szempontból, hogy Darányi Kálmán személyében új miniszterelnöke lett az országnak. Ezt az FKGP pozitívan és nyugalommal fogadta, mivel tőle olyan változásokat vártak, amelyek fontosak voltak a párt célkitűzéseiben: általános és titkos választójog bevezetése, szélsőségek és párturalmi túlzások visszaszorítása, nyugodt és konszolidált belpolitikai viszonyok biztosítása stb. Azonban a várakozások nem váltották be a kisgazda politikusok reményeit. Ennek ellenére 1937-

³⁴ Vida István: *Fejezetek a Független Kisgazdapárt történetéből, 1930–1956*. Doktori disszertáció, Bp., 2001. 5.

³⁵ <http://www3.arcanum.hu/onapmuta/opt/a090302.htm?v=onapmuta&a=start> (letöltve 2010. október 24.).

ben mindössze 8 olyan interpelláció hangzott el az FKGP részéről, amely országos vagy regionális szinten érintette a belpolitikai viszonyokat, ami az 1937-ben elhangzott interpellációk mindössze 13%-át teszi ki. Ez alapján azt lehet megállapítani, hogy bár az FKGP nem volt elégedett a kormány belpolitikai intézkedéseivel, ez nem csapódott le markánsan az interpellációs tevékenységben. Az 1937. évi interpellációkban ugyanis a kisgazdapárti politikusok elsősorban mezőgazdasági, szociális és egyéb gazdasági kérdésekkel foglalkoztak.³⁶ Ezek alapján elmondható, hogy az FKGP a kormány politikájával szembeni elégedetlenséget inkább közvetett úton juttatta kifejezésre, a párt kerülte a nyílt konfrontációt. A kisgazdapárti képviselők az interpellációkban 1937 folyamán elsősorban a (mező)gazdasági és szociálpolitikával kapcsolatos nézeteiket fejtették ki, és ezekhez kapcsolódva bírálták a kormány politikáját.

Az 1937. évi politikai témájú interpellációk kis arányával kapcsolatban viszont azt is ki kell emelni, hogy a belpolitikában olyan változások történtek, amelyek korlátozóan hatottak a Kisgazdapárt politikai témájú interpellációira. Ilyen belpolitikai esemény volt a kormányzói jogkör kiszélesítése³⁷, amelyet a kisgazda politikusok nem kívántak részletekbe menően vitatni, illetve az ún. „körmendi kézfogás”³⁸, amely alapján a királykérdés már nem számított politikai kérdésnek, szerepe alárendelődött a kisgazdák körében. Az FKGP ugyanakkor nem volt teljesen passzív, és elsősorban a demokratizálás témáját, a szabadságjogok bővítését igyekezett napirenden tartani, már csak azért is, hogy kifejezésre juttassák ellenzéki-ségüket és elkerüljék a gyengeség látszatát.

Az FKGP interpellációs tevékenységében 1938-ban és 1939-ben egy nagyarányú visszaesés figyelhető meg. Ebben a két évben a 167 interpelláció 20%-a hangzott el, vagyis még a két év összesített adatai is elmaradnak az 1935., az 1936. és az 1937. évi mögött.

A lehetséges okok közé tartozik, hogy 1938. május 14-én Imrédy Bélát nevezte ki a kormányzó miniszterelnöknek, akinek meghirdetett programját elégedettséggel fogadta az FKGP, mivel a program részét képezte többek között a belpolitikai élet rendszabályozása, a hatásos és gyorsabb ütemű földbirtok-politika, a szociális problémák orvoslása, illetve az adóreform. Mindezek a pontok a kisgazdapárti politikusok között is kiemelten a megvalósítandó célok között szerepeltek. Azonban ebben az esetben is elmondható, hogy a kisgazdák Imrédy politikáját is, bizonyos fokig, elégtelennek tartották. Ennek ellenére ez nem követhető nyomon az interpellációk vonatkozásában. 1938-ban és 1939-ben összesen csak 7 országos politikát érintő interpelláció hangzott el az FKGP részéről, amely 20,5%-os arányt jelent. Ez azonban csak részben magyarázat az interpellációk csökkenésére, hiszen

³⁶ Ez általában a ciklus többi évére is elmondható.

³⁷ L. Olasz Lajos: *A kormányzói jogkör*. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009. 102–137.

³⁸ Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Bp., 1998. és L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak, 1931–1945*. Bp., 1986. 66–68.

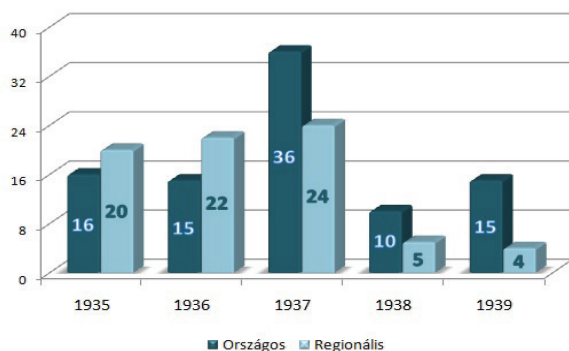
már korábban jeleztük, hogy a kispárti politikusok más politikai csatornákat is használtak a politikai ügyekkel kapcsolatos véleményük, kritikájuk kifejezésére.

Egy másik, és sokkal meghatározóbb ok az 1938-ban bekövetkezett külpolitikai változások. Az első bécsi döntés következtében Magyarország revíziós igényeinek egy része megvalósult, amely minden magyarországi politikai tényező számára pozitív fejlemény volt. Ez a külpolitikai esemény viszonylagos egységet teremtett a belpolitikában, erősítette a kormány presztízsét, és átmenetileg megnehezítette az erőteljesebb ellenzéki fellépést.

Az interpellációk csökkenésére, amely tehát a ciklus utolsó két évében jelentkezett, magyarázatot adhat még az FKGP-n belüli ellentét is. 1937. október 10-én került sor az ún. „kormányi kézfogásra”, amelynek hatására 1938 márciusában több képviselő lépett ki a pártból.³⁹ Ezen képviselők közül hárman (Matolcsy Máttyás, Mózes Sándor, Rakovszky Tibor) a párt legagilisabb személyei voltak, illetve ketten (Horváth Ferenc, Némethy Vilmos) a „középmezőnybe” tartoztak az interpellációk mennyiségét illetően. A párt 1938 elején tehát elveszített öt igen aktív képviselőt, ami valószínűleg jelentős mértékben hozzájárult az interpellációk számának csökkenéséhez.

C) AZ INTERPELLÁCIÓK MEGOSZLÁSA MINŐSÉGI (ORSZÁGOS, REGIONÁLIS) SZEMPONTBÓL

Az alábbi diagram adataiból megállapítható, hogy az FKGP nagyjából egyforma arányban interpellált országos és regionális politikát érintő témában.

A regionális politikát érintő interpellációk magas arányának abból a szempontból van jelentősége, hogy az 1936-ban kiadott pártprogramot, az abban foglaltakat a kispárti politikusok igyekeztek beépíteni az interpellációs tevékenységükbe. A pártprogram indoklásának első és második tételmondata a következő:

³⁹ L. I. fejezet.

„1. Világossá akarjuk tenni párthíveink előtt, hogy melyek azok a feladatok, amelyeket a párt elvi programjából kiemelve a legsürgősebben megvalósítandónak tartunk. 2. A párt célja iránt érdeklődő, mozgalmunkhoz csatlakozó új rétegeknek feleletet akarunk adni arra a kérdésre, hogy mit cselekednék a párt a kormányhatalom birtokában.”⁴⁰ Azt lehet mondani, hogy a párt regionális politikát érintő interpellációs tevékenységének egy része a parlamentben megjelenő „propaganda”, amelynek célja a meglévő választók előtti bizonyítás és további rétegek megnyerése volt. 1935-ben és 1936-ban ez különösen meghatározó, majd a ciklus következő éveiben egy egyenletes, csökkenő tendencia figyelhető meg, hiszen 1938-ban és 1939-ben egyébként is jelentősen megcsappant az interpellációk száma.

Mint azt már a korábbiakban jeleztük, hat képviselő lépett ki a pártból 1938 márciusában, akik közül többen az FKGP legagilisabb tagjai voltak, ráadásul Matolcsy Mátyás 42%-ban, Mózes Sándor 60%-ban, Rakovszky Tibor 50%-ban, Németh Vilmos 57%-ban foglalkozott interpellációiban regionális problémákkal. Az ő kilépésükkel tehát csökkent a pártnak azon politikai bázisa, akik jelentős mértékben foglalkoztak regionális kérdésekkel.

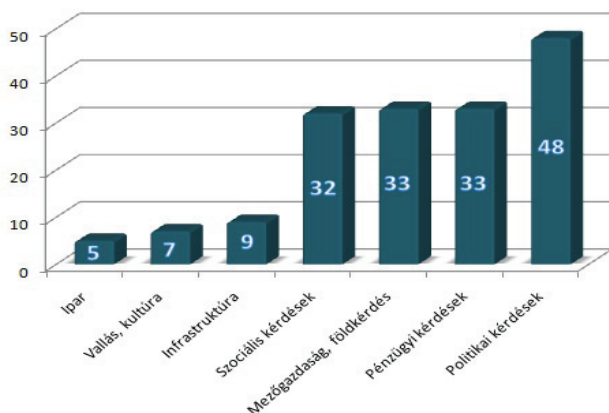
További lehetséges ok, hogy bár az FKGP a kormánypárt (NEP) után a második politikai erőként jelent meg az adott ciklusban, céljainak gyakorlati megvalósulására nem vagy csak részben került sor. Ez alapján valószínűsíthető, hogy a kisdapárt taktikát váltott, és határozottabban, erőteljesebben foglalkozott az országos jelentőségű témákkal, amelyre azért volt szükség, mert a pártvezetés úgy vélhette, hogy a „nagyobbtól a kisebb felé” haladva jobban tudják érvényesíteni a politikai célkitűzéseiket.

A regionális témákat érintő interpellációk kapcsán azt is fontos kiemelni, hogy a politikai, szociális és mezőgazdasági kérdéseken felül, nagy arányban figyelhető meg az oktatási-kulturális, valamint az infrastruktúrát érintő ügyekkel való foglalkozás. Az oktatás kapcsán 71,5%-ban, az infrastruktúra kapcsán 89%-ban foglalkoztak a kisdapárt politikusként regionális problémákkal.

D) INTERPELLÁCIÓK TÉMA SZERINTI MEGOSZLÁSA, VALAMINT AZ INTERPELLÁCIÓS TEVÉKENYSÉG EGYBEVETÉSE A PÁRTPROGRAMMAL

Az alábbi diagram adataiból egyértelműen meghatározható, mik voltak az FKGP prioritásai: mezőgazdasági (földkérdés), szociális, gazdasági és politikai kérdések. Ezt a tényt tovább erősíti, hogy a belügy-, pénzügy-, és a földművelésügyi miniszterhez hangzott el a legtöbb interpelláció. Összesen 120, amely az összes, Kisdapárt részéről elhangzott interpelláció 72%-át teszi ki.

⁴⁰ A Független Kisdapárt-, Földmunkás és Polgári Párt programja, 1936. március. In: *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc Bp., 1991. 383.

Ezen négy téma nagyjából egyenletesen oszlik meg a ciklus során, bár a politikai kérdésekkel való foglalkozás a százalékos arány tükrében némileg kimagaslik. Ennek okát részben már érintettem. Vagyis hogy a Kisgazdapárt jobban tudja érvényesíteni akarátát, programját hangsúlyosabban tudja megjeleníteni a közvélemény felé, ahhoz megfelelő politikai környezetet kellett teremtenie. Ezenfelül az FKGP programjából kivehető, hogy a párt számára a politikai és a gazdasági kérdések szorosan összefüggnek: *„Tisztában vagyunk azzal, hogy a nemzet belső önrendelkezési jogának biztosítása, tehát a tiszta parlamentarizmus, a népi szabadságjogok, elsősorban a becsületes titkos választójog megvalósítása nélkül, gyökeres gazdasági reformmunka el sem képzelhető.”*⁴¹

Amennyiben az országos politikai problémákat érintő interpellációkat vizsgáljuk, akkor nagy arányban olyan témákról beszéltek a kisgazda képviselők, amelyek közvetlenül növelték volna a párt mozgásterét is, pl.: gyülekezési szabadság, sajtóreform, a Kisgazdapárt gyűléseinek betiltásával, korlátozásával szembeni ellenállás, kormányzati politika bírálata. Ezenfelül többször interpelláltak a választójoggal, a választójogi rendszerrel kapcsolatban, amelyet végig neuralgikus pontnak tartottak volt. Egyrészt azért, mert a párt egy demokratikusabb irányvonalat képviselt és ilyen irányú reformokat követelt a magyar politikában, másrészt az általános és titkos választójog bevezetésétől várták a párt politikai súlyának megerősödését.⁴² Az országos politikát érintő interpellációk kapcsán fontos még kiemelni, hogy felléptek a szélsőjobboldali szervezkedésekkel szemben (MOVE), illetve bírálták a kormány egyoldalú hatalmi és diktatórikus törekvéseit, érintették az állampolgárság és általában a nemzeti reformok kérdését is. Regionális politikát érintő ügyekben a különböző politikai visszaélések, törvényteleniségek és szabálytalanságok kerültek előtérbe a kisgazdák interpellációs tevékenysége során.

⁴¹ A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt programja, 1936. március. In: *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944.* Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc. Bp., 1991. 384.

⁴² A választójogi kérdés egy meghatározó töréspont volt a Kisgazdapárt és a kormánypárt között. Lásd a miskolci paktum. I. fejezet.

A mezőgazdasági ügyekkel és a földkérdéssel kapcsolatban elég magas számban foglalkozott a párt regionális, helyi jelentőségű ügyekkel, amelyekben a meghatározó hangsúlyt a kisbérleti rendszerrel kapcsolatos problémák kapták. Országos viszonylatban a mezőgazdasági témájú interpellációk a tejgazdasággal, állattenyésztéssel, mezőgazdasági munkások helyzetével (gazdaadósságok) kapcsolatos problémákkal foglalkoztak. Ezenfelül a kisgazda képviselők részletesen foglalkoztak a földbirtokpolitikával és a telepítési kérdéssel, amelyek kapcsán sokkal hatékonyabb mechanizmust kívántak megvalósítani, s az ilyen témájú interpellációkon keresztül is kirajzolódik a kormány bírálata⁴³, vagyis a kisgazdák ellenzéki szerepköre az adott ciklusban: *„Meggyőződésünk szerint most már egy napig sem lehet elodázni a falu égető sorsproblémáinak a megoldását. Ezek közt talán a leg súlyosabb és a legelső egy nagy földreformkérdés.”*⁴⁴

A szociális kérdésekben elhangzott interpellációk 59%-a országos jelentőségű témákat, kérdéseket érintett. Ezekben szintén az eddigi kormányzati politika hiányosságaira hívták fel a figyelmet (kubikosság helyzete, mezőgazdasági és bányamunkások minimális bérmegállapítása, egy szoba-konyhás lakások adómentessége stb.), valamint a meglévő struktúra kritikáját fogalmazták meg (szociális betegbiztosítási rendszer, egészségügyi rendszer kritikája, hadigondozottak ellátása), ezen belül külön hangsúlyt kapott a mezőgazdasági munkásság helyzete (amely a legnagyobb hányadát tette ki a magyarországi lakosságnak), amely kívül rekedt a szociális hálón. Regionális szintű interpellációk kapcsán a következő szociális problémákat érintették: a fagykár sújtotta vidékeken a kíméletlen adósságbehajtás bírálata, törlesztési részletek, kölcsönök (pl.: kis hadikölcsönök károsultjainak kártalanítása), a jánosházapusztai tanító elmaradt fizetése, a szigetmonostori kisajátítással keletkezett szociális problémák megoldása stb.

A fentebbi témákon túl a Kisgazdapárt foglalkozott oktatási, kulturális, illetve az infrastruktúrát érintő kérdésekkel. Ezek kisebb hangsúlyt kaptak a párt interpellációs tevékenysége során, hiszen a két témakör összesen 16 interpellációt jelent, vagyis az összes 10,25%-át. Ez az adat is messze elmarad a többi témakör mögött, ami mutatja, hogy a párt számára ezek a problémák ebben a ciklusban másodlagos szerepet kaptak.

Az oktatás kapcsán általában el lehet mondani, hogy országos szinten két alkalommal foglalkoztak a témával a kisgazda politikusok, pl.: a középiskolai és felsőfokú intézmények hallgatóinak helyes nevelése. Regionális szinten⁴⁵ bizonyos tele-

⁴³ Az 1936-os telepítési törvény (1936. évi XXVI. tc.) 25 év alatt 34–35 ezer kisgazdaság létrehozását akarta megvalósítani. A föld nagyobb részét az állam az ingatlanpiacon, elővásárlási jogával élve, valamint a nagybirtokok adósságának rendezéséből tervezte biztosítani. A kisgazdák ezt a törvényt elégtelennek tartották, s ez is nagyban hozzájárult, hogy Gömbössel, s majd a későbbi kormányokkal szemben is ellenzéki szerepet vállaltak. Lásd Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1991. 264.

⁴⁴ Az 1935. évi április hó 27-ére kihirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló. XX. kötet. 65.

⁴⁵ L. III. fejezet: Az interpellációk megoszlása minőségi (országos, regionális) szempontból.

pülések tanáraival kapcsolatban fogalmaztak meg bírálatokat a párt tagjai, pl.: Huss Richárd debreceni egyetemi tanár kritikája.

Az infrastruktúrát érintő interpellációk kapcsán megállapítható, hogy, egy kivételével mindegyik regionális problémákat érintett.⁴⁶ Ezzel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy ezek olyan jellegű problémák orvoslását fogalmazták meg, amelyek elősegítik a gazdaság, és főleg a mezőgazdaság fejlődését, pl.: út- és csatornaépítések, mocsarak lecsapolása stb.

Fontos kihangsúlyozni, hogy a Kiszgazdapárt egyszer sem foglalkozott az interpellációs tevékenysége során külpolitikai kérdésekkel. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a párt számára ez nem volt kiemelkedően fontos kérdéskör, hiszen a külpolitikára a pártprogramban is nagy hangsúlyt fektettek. Inkább arról van szó, hogy a kiszgazda politikusok a külpolitikai nézeteik kifejtésére a politika más csatornáját használták, pl.: a honvédelmi és a külügyi tárca költségvetési vitái során fejtették ki véleményüket a téma kapcsán.

Összességében elmondható, hogy az FKGP számtalan kérdéskörrel foglalkozott az interpellációs tevékenysége során az 1935–1939 közötti ciklusban. Ezen belül pedig egyértelműen megállapítható, hogy közülük melyek élveztek prioritást a párt számára. A másodlagos szinten megjelenő témakörök pedig szorosan kapcsolódtak az előbbiekhöz.

A Pártprogram szerinti prioritások⁴⁷

- Agrárirányzat elsőbbsége (mezőgazdaság támogatása, földkérdés stb.)
- Szociális problémák megoldása (munkabérek rendezése, szociális rendszer reformja stb.)
- Gazdasági reformok (adóreform, új vámpolitikai reform, kisiparosság védelme, pénzgazdálkodási reform stb.)
- Demokratikus irányzat képviselése (választójogi reform, korrekt politika, nemzeti önkormányzatok stb.)
- (Békés revízió, nemzeti és önálló magyar külpolitika megteremtése)⁴⁸

Forrás: A Független Kiszgazda-, Földmunkás és Polgári Párt Programja, 1936. március. In: Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc. Budapest, 383–392.

⁴⁶ L. uo.

⁴⁷ Az FKGP 1936 márciusában adta ki pártprogramját, amelynek részben az 1935. évi választási eredményekben való csatlódás, illetve Gömbös diktatórikus törekvései adták a kiindulási alapot. A korábbi pártprogramhoz (1930) képest a párt ebben sokkal egyértelműbben határozta meg gazdasági és politikai célkitűzéseit, illetve először fogalmazta meg földreformprogramját. L.: A Független Kiszgazda-, Földmunkás és Polgári Párt Programja, 1936. március. In: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc. Bp., 1991. 382.

⁴⁸ L. III. fejezet: Az interpellációk téma szerinti megoszlása.

A fentebbi táblázat alapján el lehet mondani, hogy az FKGP számára az agrárszféra támogatása, a szociális problémák megoldása, a gazdasági és demokratikus reformok megvalósítása voltak a legfontosabb célkitűzések.

Amennyiben ezeket az adatokat egybevetjük a fentebbi táblázattal, akkor azt lehet megállapítani, hogy a kiskgazdák pártprogramja jól illeszkedik az interpellációs tevékenységhez, ugyanis a fent felsorolt pontok mindegyike kapcsán több interpelláció is elhangzott a kiskgazda politikusok részéről a ciklus különböző szakaszaiban. Ez alapján pedig megállapítható, hogy a párt képviselői valóban törekedtek a pártprogram gyakorlati megvalósítására. Az, hogy ez mennyire volt sikeres, avagy sem, kívül esik vizsgálatunk keretén. Az viszont egyértelmű, hogy a Kiskgazdapárt gyakorlati politikájában igyekezett megvalósítani célkitűzéseit, amelyektől egyrészt a párt politikai súlyának megnövekedését várták, másrészt igyekeztek bizonyítani a választópolgáraiknak, remélve, hogy a „pozitív visszhang” népszerűség-növekedésben is meg fog nyilvánulni.

Befejezés

A Független Kiskgazdapárt interpellációs tevékenységének elemzése során egyértelművé vált, hogy az 1935–1939 közötti parlamenti ciklusban az egyik legaktívabb ellenzéki párt volt, hiszen a ciklusban elhangzott összes interpellációnak közel egyharmadát a kiskgazda képviselők terjesztették elő. Az FKGP viszonylag stabil politikai erővel rendelkezett a törvényhozásban, s az is megállapításra került, hogy rendkívül agilis képviselők alkották ezen politikai csoportosulást, vagyis a kiskgazda politikusok nagymértékben éltek a parlamenti vita egyik legmeghatározóbb eszközével.

Az interpellációk évenkénti lebontásának elemzése során kiderült, hogy 1935–1937 között egyenletes volt az interpellációk megoszlása, míg 1938-tól egy nagyobb arányú visszaesés figyelhető meg, amelynek a külpolitikai körülmények, illetve párton belüli ellentétek voltak a legfőbb okai. Ennek ellenére az FKGP továbbra is határozott ellenzéki szerepkört töltött be, s továbbra is élt az interpellációs vita lehetőségeivel. Továbbá az interpellációk minőségi (országos, regionális) besorolása kapcsán bizonyításra került, hogy a párt számára nagyjából egyforma prioritást élveztek az országos, illetve a regionális témákat érintő kérdések, amely alapján megállapításra került, hogy a Kiskgazdapárt számára kiemelkedő hangsúlyt kapott a választópolgárok előtti bizonyítás, illetve új társadalmi rétegek megnyerése. Ezt a tényt az is bizonyítja, hogy a párt interpellációs tevékenysége szinte teljes mértékben illeszkedik az 1936-ban kiadott programhoz.

Ezenfelül a kiskgazda politikusok demokratikus politikai irányvonalat képviseltek az 1935–1939 közötti parlamenti ciklusban, amelyet az is bizonyít, hogy a politikai témájú interpellációkban kiemelkedő hangsúlyt kapott a politikai szabadságjogok, sajtószabadság és a titkos választójog melletti érvelés. Az FKGP ellenzé-

ki és gyakorlati politikát folytatott, amelyben nagy hangsúlyt kapott a hatékony agrárpolitika, politikai, szociális és gazdasági reformok megvalósítása.

Bibliográfia

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Parlamenti források

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplói. Budapest, 1935–1939, Athenaeum.

A képviselőház házszabályai. 1928. évi hivatalos kiadás. Budapest, 1929, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság. Online: <http://www.ogyk.hu/ekonyvt/mpgy/hsz/hazszab.html> (letöltve: 2010. október 30.).

Országgyűlési Almanach az 1935–1940. évi Országgyűlésről (Sturm-féle országgyűlési almanach). Szerk. Haeffler István. Budapest, 1935, Magyar Távirati Iroda. Online: http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/a/935_40/391.htm (letöltve: 2010. október 30.).

Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi Országgyűlésről. Szerk. Haeffler István. Budapest, é. n., Magyar Távirati Iroda. Online: http://www.ogyk.hu/ekonyvt/mpgy/alm/al939_44/237.htm (letöltve: 2010. október 30.).

Sajtóforrások

Kis Újság.

Nemzeti Hírmondó.

Egyéb források

Magyarországi pártprogramok, 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc. Budapest, 1991.

Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékiratai 1918–1945. Szerk. Perneki Mihály. Budapest, 1983.

Internetes oldalak

<http://www.vokscentrum.hu/valaszt/jel2047.php?mszkod=111112&evvalaszt=1935&jeltip=1&jny=hun> (letöltve: 2010. október 30.).

<http://www3.arcanum.hu/onapmuta/opt/a090302.htm?v=onapmuta&a=start> (letöltve: 2010. október 30.).

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Boros Zsuzsanna: *Parlamenti viták a Horthy korban. I. kötet*. Budapest, 2006.
- Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. II. kötet. Választókerületi adattár*. Budapest, 2001.
- Hubai László: *A Független Kisgazdapárt szavazóbázisának regionális megoszlása*. In: *Hatalom és Társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Budapest, 1995. 430–443.
- Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1998.
- L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak, 1931–1945*. Budapest, 1986.
- Pintér István: *A kényszerpályára szavazó ország – 1939*. In: *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–1998*. Szerk. Földes György–Hubai László. Budapest, 1994. 176–207.
- Püski Levente: *Választási rendszer és parlamentarizmus a Horthy-korszakban*. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009. 73–101.
- Sipos Péter: *Örségváltás szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Szerk. Földes György–Hubai László. Budapest, 1994. 146–175.
- Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért*. Pápa, 1997.
- Olasz Lajos: *A kormányzói jogkör*. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009. 102–137.
- Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1991.
- Vida István: *Fejezetek a Független Kisgazdapárt történetéből, 1930–1956*. Doktori disszertáció, Budapest, 2001.
- Vigh Károly: *Tildy Zoltán életútja*. Békéscsaba, 1991.

Az időskor és a nonformális tanulás kapcsolata, annak vizsgálata Karcagon

Felvezetés

Felmerül a kérdés, hogy az idős ember tanul-e, és ha tanul, minek? Egyáltalán mi jellemző az idős emberek tanulási motívumaira, valamint van-e hatással az életükre, és ha igen, hogyan? Tanulmányomban többek között ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Főbb hipotéziseim, miszerint *a tanulásnak jótékony hatásai vannak az idősök életvitelére, valamint a hosszú élet titkának egy fontos tényezője.* További hipotézisem, hogy *az időskorban a társasági élet, a társas kapcsolatok, a barátság az egyik fő motiváló erő a nonformális csoportfoglalkozásokba való bekapcsolódáshoz.* A dolgozatban egyúttal bizonyítom, hogy *a nonformális tanuláson részt vevő egyénnek igénye van az új ismeretek megszerzésére, látókörének szélesítésére és műveltségének gazdagítására.*

Tanulmányom fontosságát mi sem igazolja jobban, mint hogy az utóbbi évtizedekben egyre komolyabban foglalkoznak a témával nemzetközi és hazai szinten egyaránt. 1999-ben, az Idősek nemzetközi évében Gro Harlem Brundtland az Egészségügyi Világszervezet akkori főigazgatója a következőket írta: *„A világ népességének elöregedése az egyik legnagyobb olyan kihívás, amely világunk előtt áll a következő évszázadban, ugyanakkor óriási lehetőség is rejlik benne. Az időskorúak ugyanis nagyon sok mindenben lehetnek valamennyiünk szolgálatára”* (idézi: Iván, 2004b). Ma már államok és szervezetek ezrei dolgoznak azon, hogy idősügyi politikát és programokat dolgozzanak ki, mivel az elöregedő társadalom fogalma lassan valósággá válik. A KSH 2007-es adatai szerint Magyarország állandó lakosságának (10 170 960 fő) 21%-a (2 170 847 fő) 60 éven felüli, azaz csaknem minden ötödik ember elmúlt 60 éves. A világon idősök millióinak van szüksége arra, hogy helyzetük orvoslására megfelelő megoldást találjanak. Az elkövetkezendő években a fent említett tények, és az andragógia jelmondatának számító „Life Long Learning” jegyében az idős korosztályra minden eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani.

Gerontológia

A „gerontológia az öregedés és az öregkor multifaktoros változásaival foglalkozó interdiszciplináris tudomány. ... Célja: az időben előrehaladó negatív változások tüneteinek, törvényszerűségeinek minél teljesebb körű megismerése, az involúciós folyamatok tempójának lelassítása” (Hidy, 2002: 227). A tudomány 45–50 éves korban jelöli meg a biológiai, pszichológiai és szociális változásokkal együtt járó öregedés kezdetét. Ez a folyamat, valamint ennek a megélése nem zajlik minden felnőtt esetében egyformán. Az ún. harmadik kor (third age) egyénenként változó sajátosságokat mutat. Az öregedés folyamatára külső (társadalmi, anyagi, kulturális) és belső (genetikai) faktorok hatnak (Iván, 2004a).

A téma fontosságát már 1957-ben Pöggeler is hangsúlyozta, akinek a nevéhez fűződik az ismert felnőttkor életszakaszolása, amely fejlődési szakaszokat a tapasztalatszerzés, képzés és a társas kapcsolatok alapján osztályozza. A periódusok között a különbséget a motiváció és az értékrend változásai adják. Öt szakaszt nevezett meg: fiatal felnőtt, életközép felnőttje, határok megtapasztalásának életfázisa, az öregség bölcsességben és az öregség teljességben. Pöggeler állapította meg a szakaszolással kapcsolatban, hogy megfigyelhető az egyik szakaszból a másik szakaszba lépés során úgynevezett válság jelentkezése (Zrinszky, 1996: 21). Gail Sheehy szerint a negvenes évek stabilitását követően tipikusan ilyen válságkorszak figyelhető meg az öregség kezdetén. Ennek több oka is lehetséges, amelyek külön-külön vagy akár együttesen is előfordulhatnak. Az egyik a hivatásszerp elvesztése, más néven a nyugdíjazási trauma és az ezzel járó presztízsvesztés, jövedelemcsökkenés. A másik ok az érzelmi vonal, a gyermekek eltávolodása, a házastárs bekövetkezett halála, amelyek elmagányosodáshoz vezetnek; valamint a szellemi és testi leépülés. Az öregség sokak számára nemcsak „a halál váróterme”, hanem a már bekövetkezett „szociális halál” (idézi: Zrinszky, 1996: 23–24).

Az időskor harmonikus megéléséhez szükség van ép lelki egyensúlyra és megfelelő szociális, gazdasági, anyagi környezetre is. Talán az egyik legfontosabb tényező a támogató családi, baráti háttér. A magány, a hozzátartozók, barátok hiánya súlyos nehézséget jelent az öregség elviselésében. A nem intakt szomatikus állapot (pl. részleges bénulás, érzékszervek elégtelen működése) adott esetben kevésbé rontja az idős ember közérzetét, mint a támogató, meleg szeretet hiánya és a magány. Az öregedés lassú, fokozatos folyamat, van idő felkészülni rá és alkalmazkodni hozzá, azonban sokan mégis teljesen felkészületlenek. A magány, egyedüllet mellett a másik komoly veszély az unalom. Az unalom a tompa érdektelenség egyik formája, amely a későbbiekben bezártságot eredményezhet. Szerencsésnek mondható, bár még nem túl gyakori, ha az idős ember teljes mértékben megőrzi intellektusát. Az, hogy mennyire képes megtartani teljes szellemi kapacitását, nagymértékben saját múltjától függ. Minél aktívabb életet élt valaki, annál több az esélye, hogy öregkorában is megtalálja élete célját. A megelőző egészséges életmód, jó fizikai kondíció, szenvedélymentes életvitel öregkorban meghálálja magát. A mai társadalmakban még nem jellemző az időseket támogató miliő. Jellem-

zó a fiatalok, a „munkaképes lakosság” türelmetlensége az öreg emberekkel szemben. Általános felfogás, hogy az idősök haszontalanok, terhet jelentenek a társadalom számára, mivel el kell tartani őket, jöllehet már semmi hasznót nem hajtanak (Halmos, 2002: 404). Ezért fontos, hogy minél több hasznos tevékenységet generáljunk az idősök számára.

Durkó Mátyás írja ironikusan az öregkorról, hogy egy kicsit még mindig kísért az ember és állat koráról szóló, Grimm-mesének megfelelő szemlélet. Miszerint az Isten eredetileg csak 30 évet adott az embernek, de ez ellen fellázadt, így a számártól, a kutyától és a majomtól elvett néhány évet. Emiatt alakult ki, hogy az ember csak az első 30 évét mondhatja magáénak, a következő 20 évben gürcöl, mint a számár. 50–60 között a sarokban fekszik, mint egy fogatlan, mogorva, öreg kutya. Az ezt követő időszakban az ember pedig bolondos, mint egy majom (Durkó, 1965: 25). Bár első olvasatra humorosnak tűnik, de mégiscsak felfedezhetünk benne némi örök igazságot.

Gerontagógia

Az andragógia egy speciális szegmense a gerontagógia, azaz az idősoktatás, az antropagógia tudományának harmadik nagy alrendszere a pedagógia és az andragógia mellett. A Felnőttképzési lexikon szerint a geronto-andragógia – amely szó szerint öreg felnőtt vezetését jelenti – az idősokorúak képzésének, művelődésének elmélete és gyakorlata. *„Célja, feladata: felkészítés az öregedéssel együtt járó változásokra, az aktív, harmonikus öregkor feltételeinek elősegítése tanulással, művelődéssel. Kutatja az idősokori nevelés, önnevelés, művelődési aktivitás sajátos gerontológiai, gerontopszichológiai funkcióit, a kognitív teljesítőképesség (figyelem, emlékezet, gondolkodás stb.) alakulásának tendenciáit, az aktivitásra készítő motívumok, ezen belül az érdeklődés változásait, és az életkori sajátosságoknak megfelelő aktivitási formákat, módszereket. Szorgalmazza az idősokkal foglalkozó szakemberek (gerontoandragógusok) szakmai alkalmasságával kapcsolatos követelmények megfogalmazását, beépítését az andragógusképzésbe”* (Hidy, 2002: 227).

A 60 éven felüliek oktatása, művelése speciális terület. A Life Long Learning (egész életen át tartó tanulás) évszázadában egyértelműnek tűnik, hogy az iskoláskor után a tanulás folyamata nem állhat meg egy adott életkornál. Az idős korosztály – a készségek és körülmények különbözőségei miatt – megkülönböztetett figyelmet igényel (Boga, 1999: 137).

Az idős felnőttek bekapcsolódását egy-egy tanulási folyamatba több tényező is befolyásolja. Ilyen például a személyiség (milyen érdeklődéssel fordul a világ felé); az élettapasztalat; volt foglalkozása; családi szituáció (egyedül él); jelenlegi társasági kapcsolatok; családi feladatok; kereső munka folytatása; már megkezdett hobbi folytatása; konkrét információigény stb. Boga Bálint szerint tízféle állomást különböztethetünk meg a tanuláshoz vezető út és a tanulással való kapcsolat változásai során: információ nyérése az oktatásról; az érdeklődés kialakulása; megje-

lenés az oktatáson és a gátlás legyőzése; az érdeklődés elmélyülése; rögzítés és az elmerülés igénye; aktív részvétel és a gátlás legyőzése; bizonytalanság és frusztrációs effektus jelentkezése, majd legyőzése; sikerélmény kialakulása; az ismereteknek a mindennapi életbe való beiktatása; továbbadás. Ezek alapján megállapítható, hogy ebben a korban az információnyerés korlátozott, az új társasági kapcsolatok kiépítése nehezített, és az új tevékenységekben való részvétel gátlásokkal jár (Boga, 1999: 141–142). Megfelelő idősoktatási programokkal azonban ezek a hátrányok sikeresen kiküszöbölhetők vagy csökkenthetők.

A nyugdíjazás után a felszabadult időt tanulásra lehet fordítani, ám a megnövekedett szabad idő önmagában nem elegendő, motivációra is szükség van. Az öregkorra leginkább a kiegyenlítő vagy coping tanulási igény jellemző, amely az ember saját életének kontrollálásához és alkalmazkodásához szükséges ismeretek megszerzését jelenti. Jellemző lehet még az önkifejező vagy expresszív igény, azaz az alkotásvágy és a kreativitás megjelenítésének lehetősége; valamint a transzcendentális igény, az élet értelmének megközelítése. Az időskori tanulásnak több célja lehet. Az idős személynél fellépő biológiai és szociális változások megismerése, elősegítve ezzel az alkalmazkodást; a változó külső környezethez való igazodás; a korábban elmaradt, de vágyott tanulás pótlása; a szabad idő hasznos eltöltésének igénye, így az időskori depresszió kialakulásának megakadályozása; a mentális leépülés lelassítása; társas kapcsolatok létesítése az elmagányosodás ellen; társadalmi szerepvállalás; a biológiai rugalmasság megőrzése (Boga, 1999: 137–138).

Bajusz Klára összefoglalója alapján megvizsgálhatjuk az idősok tanulási motivációját is. Az egyik ilyen tényező a kommunikációs szükséglet. Az elmagányosodáshoz szorosan kapcsolódik a társas kapcsolatok csökkenése vagy teljes megszűnése. Erre jó terápiás megoldás lehet egy tanulási folyamatba való bekapcsolódás, ahol új kapcsolatok, új csoportok alakulhatnak ki, valamint a régebbi kapcsolatok életben tarthatók, feleleveníthetők. Ebben az esetben maga a tanulási cél másodlagossá válik, hiszen az elsősorban a társas kapcsolatok alakításának eszköze. A másik motiváció a technikai fejlődéshez való alkalmazkodás igénye. A technikai eszközök gyors ütemű fejlődése, az informatika és az internet elterjedése egyre több idős felnőttben ébreszti fel az érdeklődést, hogy megismerje és kezelni tudja ezeket az új eszközöket (pl. mobiltelefon, digitális fényképezőgép, e-mail fogadás, internetezés). Jó bizonyíték erre a közismert *Kattints rá, Nagyi!* tanfolyamok utáni nagy érdeklődés. Az idősok tanulási motivációi között megjelenik a bizonyítási vágy is, hogy megmutassák, képesek megtanulni és alkalmazkodni a modern világgal együtt járó új ismeretekhez. A szabad idő hasznos eltöltése során az idősok klubokban, baráti összejöveteleken vagy tanfolyamokon ismeretterjesztő előadásokat hallgatnak, nyelvet tanulnak, hobbijuknak hódolnak, kirándulnak. A nyugdíjaskor gyakran arra is lehetőséget biztosít, hogy már régóta tervbe vett, de idő hiányában mindig elmaradt dolgokkal foglalkozzanak. A közös szakmai múlt is motiváló tényező. A munkaerőpiacról kilépő idősebbek a felnőttoktatás keretein belül megtalálhatják a lehetőséget arra, hogy tovább ápolják szakmai kapcsolataikat, fejlesszék szakmai ismereteiket, összeférjenek régebbi

kollégáikkal (pl. nyugdíjaspedagógus-klubok működése országszerte jellemző). Szóba jöhetnek különböző egészségügyi okok, mivel az idősödés természetes velejárója az egészségi állapot romlása. Az idő előrehaladtával egyre gyakoribbak az olyan szituációk, amikor az egészség védelme érdekében kell tanulnunk: diétás étkezéshez alkalmazkodva új főzési technikákat, recepteket elsajátítani, gyógyászati segédeszközök használatát megismerni, vagy különböző szempontok szerint át kell alakítani az életmódunkat (Bajusz, 2009).

Az idősök körében nem a formális, iskolarendszerű képzések az általánosak, hanem a nonformális, meghatározott közösség számára szervezett, inkább tanfolyam jellegű lehetőségek. Ez a forma is alkalmas készségek és tudásanyagok elsajátítására, akár a második karrier lehetőségét is megadhatja (Boga, 1999: 137).

Az Európai Bizottság 2000. október 30-án kiadott Memorandum – az egész életen át tartó tanulásról című dokumentumban a következő meghatározást olvashatjuk a nem formális (nonformális) tanulásról: *„a rendszeres oktatási és képzési rendszerek mellett zajlik és általában nem ismerik el hivatalos bizonyítvánnyal. A nem formális tanulás lehetséges színtere a munkahely, de megvalósulhat civil társadalmi szervezetek és csoportok (pl. ifjúsági szervezetek, szakszervezet, politikai pártok) tevékenysége keretében is. Megvalósulhat a formális rendszert kiegészítő szervezetek vagy szolgáltatások révén is (pl. művészeti, zenei kurzusok, sportoktatás vagy vizsgára felkészítő magánoktatás)”* (Európai Bizottság, 2000: 7).

A kötött, zárt rendszerű, más néven formális tanulás színtere a felnőttkori tanulásnak. Az idősök életében azonban ehelyett előtérbe kerül a nem formális és az informális tanulás, amely nem feltétlenül kapcsolódik intézményrendszerhez. Ez inkább kötetlen jellegű és gyakran önirányított tanulással párosul. Egyre gyakoribbak azok a színterek, amelyeken mintegy „észrevétlenül” zajlik a tanulás: idősök klubja, komolyzenei koncertek, kiállítások, ismeretterjesztő előadás-sorozatok, kirándulások. A felnőttkori tanulásra jellemző, de idős korban még meghatározóbb az igény a praktikus, a mindennapokban mihamarabb hasznosítható tudás iránt (Bajusz, 2009). Ezek a nonformális alkalmak nyújtanak lehetőséget az idősöknek, hogy jobban informáltak legyenek, a szabad idejüket élvezetesen töltsék el, új emberekkel találkozzanak, mentesüljenek az egyedüllétől és az egyhangúságtól, fejlessze képességeit, növelje az általános műveltségét, fejlessze interperszonális kapcsolatait (Gelencsér, 2006: 20).

Az idősök oktatásának jellemzője, hogy tanulócentrikusnak kell lennie és a tanuló maga is alakíthassa a foglalkozásokat. Szükséges lenne számukra sajátos didaktikai módszereket kidolgozni. Azok a felnőttoktatási módszerek és formák hatékonyak az idősök között, amelyek aktív részvételt biztosítanak számukra. Az andragógia alapelve itt is örök érvényű, miszerint az érdeklődéssel párosuló rendszeres tevékenység folyamatosan megvalósítandó célokat ad az egyénnek, az elért eredmények pedig az elégedettség érzését váltják ki az idősökben (Sz. Molnár, 2005: 14).

Empirikus kutatás

Az empirikus kutatást Karcagon végeztem. Karcag város az Észak-Alföld régióban, Jász-Nagykun-Szolnok megyében található (Szolnoktól 59 km-re, Debrecentől 60 km-re fekszik), a „Nagykunság fővárosa”. A 21 824 lelket számláló település fekvéséből, kulturális, kereskedelmi, egészségügyi, oktatási és gazdasági szerepéből következően vált a táj központjává (KSH, 2007). Az állandó karcagi lakossághoz viszonyítva a 60 év felettiek – nők és férfiak összesen – 20%-ot tesznek ki, ami 4354 főt jelent, ez megfelel az országos átlagnak.

A kutatás önkitöltős kérdőívvel történt 2010 szeptemberében. Öt nonformális tanulási csoport tagjai között töltöttem ki: Egyetértés Nyugdíjas Vasutas Klub, Életet az Éveknek Nyugdíjas Klub, MÁV Nyugdíjas Nőklub, Nótaklub, Nyugdíjas Pedagógus Klub, „Szikfolt” Foltvarró Klub. A választásomat az indokolja, hogy ez az öt csoport megfelelő rendszerességgel, formalizáltan végez érdemi munkát, és aktívan részt vesz a város életében is. A kérdőívezés során összesen 101 személyt kérdeztem meg. A célcsoport a kiválasztott karcagi nonformális csoportfoglalkozásokon részt vevő 60 év feletti korosztály. Tekintettel arra, hogy a célcsoport az idős korosztályhoz tartozik, bizonyos élettani hátrányokkal is szükséges volt számolni mind mentális, mind fizikális értelemben. Így a kérdőív összeállítása során figyelembe kellett venni a célcsoport sajátos jellemzőit. Elsősorban egyszerű szerkezetű kérdéseket tettem fel, hogy minél könnyebben megértsék az időskorúak, az összetettebb kérdésekhez pedig magyarázó szöveget illesztettem.

Kutatási eredmények

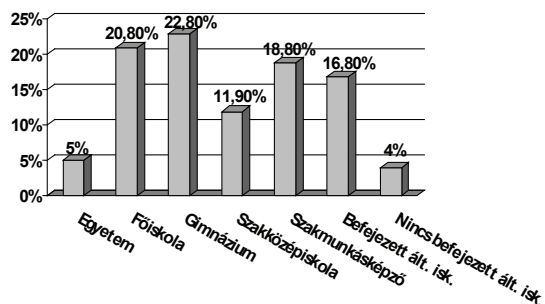
A válaszadók közül 90 fő nő és mindössze 11 fő férfi. Ezt okozhatja az, hogy a nők jobban érdeklődnek a szabad idő ilyen formájú eltöltése iránt, hiszen természetüknél fogva jobban igénylik a társaságot, beszélgetést és sokkal mobilisabbak, míg a férfiak közismerten nagyobb arányban hódolnak szívesebben a magányos hobbiknak. Másik ok lehet a KSH 2009-es adataiból ismert születéskor várható élettartam Magyarországon, ami a nőknél 78,40 év, a férfiaknál viszont csak 70,26 év (KSH, 2010).

A legfiatalabb megkérdezett 60 éves, a legidősebb 88 éves, az átlagéletkor 73 év. A foglalkozások leginkább a 60–70 év közöttieket tömörítik. Ez az a korosztály, amely még nagyobb mértékben aktív, kevesebb egészségügyi problémával rendelkezik, könnyebben közlekedik stb. A kérdőívezésből kiderül, hogy a 101 fő 100%-ban karcagi lakos.

A 101 válaszadó közül 58-an párkapcsolat nélkül élnek. 45,5%-a özvegy, 36,6%-a házas, 9,9%-a elvált, 5,9%-a élettársal él és 2%-a hajadon/nőtlen. Az adatok világosan mutatják az elméleti részben ismertetett tényeket, hogy a magány, a házastárs elvesztése „járulékos válságok” formájában sújtják az időseket. Az említett 58 társ nélkül élő személyből 42 fő teljesen egyedül, önálló háztartás-

ban él. Már ebből is következtethetünk, hogy ezeknek az egyéneknek milyen nagy szüksége van a társas kapcsolatokra, a társasági életre, hiszen ezt máshol kevésbé találják meg.

Az iskolai végzettsége változatos a résztvevőknek. A legtöbb megkérdezettnek (22,8%) gimnáziumi végzettsége van, 25,7% pedig felsőfokú végzettséggel, egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezik. Ezt a magas arányt okozhatja az, hogy 101 főből 18 fő a Nyugdíjas Pedagógus Klubba jár, így szükségszerűen ilyen jellegű oklevéllel rendelkeznek. Összességében 79,2%-nak általános iskolánál magasabb végzettsége van, legalább középfokú, ami örömtelinek mondható. Ebből következtethetünk arra, hogy akik életük során magasabb végzettséget szereztek, azok jobban igénylik időskorukban is a szellemi javakat. Akik fiatalkorukban többet tanultak, időskorukra is tanulékonyak maradnak (Iván, 1997) (1. ábra).

1. ábra
A válaszadók legmagasabb iskolai végzettsége

Arra a kérdésre, hogy miért választották a csoportot, változatos válaszok érkeztek. A legtöbben, 56 fő (55%) az emberi kapcsolatok fontosságát hangsúlyozva írta, hogy a barátok, a volt munkatársak, a társaság és közösség miatt döntöttek a foglalkozás mellett. 5% kifejezetten a magányosság orvoslása miatt csatlakozott a csoporthoz. 13,8% hivatkozott arra, hogy itt találkozhat azonos érdeklődésű emberekkel. 11% indokolta csatlakozását a hasznos és kellemes időtöltés reményében. 12,8% a programok és a kirándulási lehetőségekkel magyarázza döntését. Néhány egyedi választ kiemelek: bulizás, jókat hallott a klubról, a kreativitás kiélésének lehetősége, valahova tartozás, az együtt szereplés önbizalmat ad, többen írták, hogy a tájékozottság, értesülések miatt.

A következő kérdés során a válaszadók ismét megerősítik az emberi kapcsolatok fontosságát, hiszen 46% választotta azt a válaszlehetőséget, hogy a barátok miatt jár, 33,7% pedig újat szeretne tanulni. Jó terápiás megoldás egy tanulási folyamatba való bekapcsolódás, ahol új kapcsolatok, új csoportok alakulhatnak ki, valamint a régebbi kapcsolatok életben tarthatók, feleleveníthetők. Ebben az esetben maga a tanulási cél másodlagossá válik, mivel elsősorban a társas kapcsolatok lesznek a dominánsok (Bajusz, 2009).

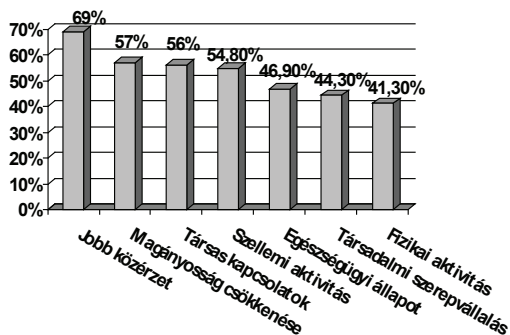
Arra, hogy a csoportfoglalkozásokon kívül foglalkoznak-e még az elhangzott, feldolgozott témával, meglepően sokan, 68,7% válaszolt igenlően. 68 fő jelölte az

igen választ, de csak 56 fő nyilatkozott arról, hogy heti hány órát szán az otthoni tanulásra. Így jött ki, hogy átlagban heti 3,8 órát fordít autonóm tanulás formájában arra, hogy az őt érdeklő témát önállóan feldolgozza, utánajár olyan dolgoknak, amelyekre nem jól emlékszik, felfrissíti tudását saját elhatározása alapján. (Forray-Juhász, 2008: 67). Ismét kimutathatjuk, hogy a magasabb iskolai végzettségű idősök igénylik, és életük részének tekintik a tanulást. Ezt bizonyítja, hogy annak a 68 főnek – aki autonóm formában még otthon tanul – 82%-a legalább középfokú végzettséggel rendelkezik. Aki élete során tanult, tovább képezte magát, önművelő életet élt, az idős korára is ilyen szellemben él (Durkó, 1965: 28). Tehát az idősök körében a bezárkózás nem törvényszerű, hiszen láthatjuk, milyen sokan nyitottak maradnak az újra (Zrinszky, 1996: 43).

Lehetőséget kaptak a résztvevők, hogy megfogalmazzák további igényeiket, ezzel 66 fő élt. Összesen 10 témakört jelöltek meg. Legnépszerűbb a kézműves-foglalkozás, a testnevelés és sport, irodalom, egészségügyi téma, gasztronómia és főzés, számítástechnika, város- és honismeret, valamint új idegen nyelvek. A felsoroltak alapján megállapíthatjuk, hogy a résztvevők nagy érdeklődést mutatnak új ismeretek irányába. Felismerik, hogy a világ rohamosan változik körülöttük, a tempót szeretnék viszont tartani. Az öregedéssel együtt járó egészségügyi problémák megszorodása és súlyosbodása ellen szeretnének tenni, akár ha a sport utáni igényükre vagy az egészségügyi ismeretekre gondolunk (Bajusz, 2009).

Háromféle válaszlehetőségből dönthettek a megkérdezettek, az alapján, hogy hogyan reagálna a foglalkozás megszűnése esetén. 99 fő válaszolt, 56,6% bánná válna és keresne is másik foglalkozást, 29,3% bánná válna és 14,1% pedig nem járna el máshová. Ez valószínűsíthetően azzal magyarázható, hogy az új társasági kapcsolatok kiépítése neheztelt, és az új tevékenységekben való részvétel gátlásokkal jár ebben a korban (Boga, 1999: 141–142). Itt is érvelhetek amellett, hogy aki megtapasztalja a csoportélményt és az új ismeretek szerzésének örömét, a későbbiekben is igényt formál arra, hogy az életének szerves része legyen az ilyenfajta tevékenység. Az ilyen idős ember rugalmas, kialakult benne az alkalmazkodóképesség és kész tenni azért, hogy életét harmonikusabbá varázsolja. A másik két csoportnál tapasztalhatjuk a passzivitást és a beletörődést.

Likert-skála segítségével a megkérdezettek megjelölhették, saját véleményük szerint hogyan hat életükre a rendszeres részvétel a csoportfoglalkozásokon. A válaszadók 46,9%-a szerint teljes mértékben befolyásolja az egészségügyi állapotát, 69%-a érzi úgy, hogy teljes mértékben kihat a jobb közérzetre, 57%-a teljes mértékben érzi a magányosság érzetének csökkenését, 54,8%-a teljes mértékben gondolja, hogy kihat a szellemi aktivitására, 41,3%-a teljes mértékben gondolja, hogy befolyásolja a fizikai aktivitását, 44,3%-a teljes mértékben egyetért azzal, hogy a társadalmi szerepvállalására hatással van, 56%-a teljes mértékben érzi azt, hogy kihat a társas kapcsolataira. A csoportfoglalkozások pozitív hatásai ezáltal jól érzékelhetők az egyének számára is (2. ábra).

2. ábra

A csoportfoglalkozásokon való részvétel hatása az egyes tényezőkre

Ezt megerősíti, hogy az utolsó kérdés során néhány mondatban kifejtették, hogyan hat életvitelükre a rendszeres csoportfoglalkozás. 101 mondhatni egybehangzó választ kaptam, hiszen valamennyi pozitív volt, talán csak annyiban különböztek, hogy mindenki más, számára fontos tényezőt emelt ki. A lista elején a társaság fontossága, a foglalkozás mint a baráti találkozások és az új barátságok köttetésének színtere jelenik meg. A programok és kirándulások élményekkel gazdagítják az idős emberek monoton hétköznapjait. Többen írták pozitívként, hogy a csoportfoglalkozások rendszert visznek az életükbe, várakozással tölti el őket, kötelezettséget és feladatokat ad, célokat állít fel, sőt egy-egy alkalom kihagyása hiányérzetet kelt bennük. Továbbá harmonikusan kiegészíti életüket, csökkenti a magányosságérzetet, felüdít, felfrissít, megnyugtat és boldogabbá tesz. Beszámolnak arról, hogy a foglalkozások után észrevehetően jobb kedvűek, vidámabbak, derűsebbek lesznek.

Elmondhatjuk, hogy bár a 101 személy megkérdezése nem ad reprezentatív mintát, ugyanakkor jól reprezentálja a kisvárosi miliőben élő hazai idős társadalom tanulási és főbb motivációs jellemzőit. A téma további lehetőségeit látom egy újabb kutatásban, mely során fel lehetne keresni azokat az időseket, akik semmilyen nonformális tanulási csoportnak nem tagjai. Másik lehetőség egy nagyobb mintára épülő kutatás lefolytatása, ahol már reprezentatív mintát kaphatnánk.

Összegzés

Az idősek problémája a mi problémánk is! Meg kell számukra teremteni azt a lehetőséget, környezetet, ahol megtalálhatják saját helyüket, igényeiknek és szükségleteiknek megfelelően tölthetik el szabad idejüket. A Life Long Learning nemcsak egy mottó, hanem életstílus. Mindenki számára elérhetővé kell tenni, hiszen ez az egyetlen módja annak, hogy emberhez méltóan öregedjünk meg.

Úgy gondolom azonban, hogy az idősekkel való foglalkozást nem 60 éves kor után kell elkezdni, hanem sokkal hamarabb. Itt is óriási jelentősége van a prevenciónak, a dolgozatban is tárgyalt témával a fiatalabb generációt meg kell céloz-

ni, hogy felkészülhessenek arra, ami rájuk vár. A szembenézés nem lehet könnyű a sokszor elszomorító adatokkal, de tudatos készülés segítségével ki lehet hozni az öregorból a „legjobbat”.

A boldog öregséghez mindennekeelőtt szükséges, hogy testileg-lelkileg egészségessebb társadalom lépjen a mai helyébe, hogy megfelelő preventív szemlélettel jobb fizikai és pszichikai kondícióban érvük el az öregkort. Minél tartalmasabb aktív életünk, annál színesebb időskorra számíthatunk. A gazdasági, pénzügyi stabilitás megteremtése alapfeltétele a nyugodt, kiegyensúlyozott öregségnek. A társadalom magatartásán is változtatni kell, a környezet legyen befogadó, empátikus, hogy az idős ember állandóan érezze: egyenjogú tagja a közösségnek (Halmos, 2002: 405).

Jacques Delors szerint a tanulás négy alappillére: megtanulni ismerni, megtanulni tenni, megtanulni együtt élni, megtanulni lenni. Különösen fontosak ezek időskorban, hiszen a többi élethelyzethez képest sokkal több új dologgal találja szembe magát az idős személy. Ahhoz, hogy harmonikusan tudja megélni időskorát, meg kell tanulnia új módon megközelíteni a világot, aktívnek maradni, együtt élni a megváltozott helyzettel. A tanulás az a módszer, ami elősegíti ebben a rohamosan változó világban, hogy az idős ember is megfelelő minőségű életet tudjon élni (Boga, 1999: 144).

Felhasznált irodalom

- Bajusz Klára (2009): *Az időskori tanulás*. In: Új Pedagógiai Szemle, 3. szám, 69–73.
- Boga Bálint (1999): *Az idős emberek és a felnőttoktatás*. In: Kultúra és Közösség, 1. szám, 137–145.
- Durkó Máttyás (1965): *Gerontológia és népművelés*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Európai Bizottság (2000): *Memorandum az egész életen át tartó tanulásról*. In: <ftp://ftp.oki.hu/eu/memorandum.pdf> (2010.10.16. 16.15 h.)
- Forray R. Katalin–Juhász Erika (2008): *Az autonóm tanulás és az oktatás rendszere*. In: Új Pedagógiai Szemle, 3. szám, 62–68.
- Gelencsér Katalin (2006): *Az időskorúak művelődése és közösségi formái Magyarországon*. Budapest, Kultúrpoint Iroda.
- Halmos Tamás (2002): *Az öregedésről általában*. In: Magyar Tudomány, 4. szám, 402–405.
- Hidy Pálné (2002): *Geronto-andragógia*. In: Benedek András–Csoma Gyula–Harangi László (szerk.): *Felnőttoktatási és -képzési lexikon*. Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság–OKI Kiadó–Szaktudás Kiadó Ház, 227.
- Hidy Pálné (2002): *Gerontológia*. In: Benedek András–Csoma Gyula–Harangi László (szerk.): *Felnőttoktatási és -képzési lexikon*. Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság–OKI Kiadó–Szaktudás Kiadó Ház, 227.

- Iván László (2004a): *Az öregedés aktuális kérdései*. In: *Magyar Tudomány*, 4. szám, 412–418.
- Iván László (1997): *Ne féljünk az öregedéstől*. Budapest, SubRosa Kiadó.
- Iván László (2004b): *Öregedés: Örök Ifjúság?* In: <http://www.mindentudas.hu/ivan/20040503ivan.html> (2010.10.16.16.42 h.)
- Sz. Molnár Anna (2005): *Az idős felnőtt rétegek (45 év felettiek) felnőttképzési igényei és lehetőségei*. [Felnőttképzési Kutatási Füzetek, 15.] Budapest, Nemzeti Felnőttképzési intézet.
- Zrinszky László (1996): *A felnőttképzés tudománya. Bevezetés az andragógiába*. Budapest, OKKER Kiadó Zrt.

Beregdédai magyarok és a faluba költözött telepesek együttélése az 1940-es évek második felében

Tanulmányomban a kárpátaljai Beregdéda lakóinak lokális szóbeli hagyományrendszerén keresztül mutatom be a település „öslakosainak” és a beköltözött „telepeseknek” a második világháború utáni egy házban élését.¹ Mindezt a gyűjtött narratívák tükrében teszem.² Mivel a történetekről tanulmány ez idáig tudomásom szerint nem született, fontosnak tartottam felgyűjtését annak, hogyan látta, emlékezete szerint hogyan élte meg a dédai lakosság és a velük egy házba költöztetett más nemzetiségű idegen család az együttélést. Hogyan látták a faluban élők az újonnan érkezőket, milyen volt a telepesek viszonya a magyarokkal az együttélés alatt és után, majd hogyan viszonyultak egymáshoz a különköltözést követően. A visszaemlékezések ugyanis pontosabban jelzik a „történelmi sorsfordulókat”, mint a politikai-gazdasági öndefiníciók, mivel az utóbbiak rendszerint igyekeznek szebb képet festeni magukról.³ Az emlékezők narratívája adalékanyagul szolgálhat egy a történészek által még fel nem tárt eseményhez. Ezért is tartom fontosnak a két etnikum együttélésének vizsgálatát.

Adatgyűjtésem során, a hólabda módszert alkalmazva azokat a Beregdédában született magyar nemzetiségű személyeket kérdeztem meg, akiknek családjához telepeseket költöztettek, valamint azon személyeket, akik beköltözéskor együtt éltek a dédaiakkal.

Beregdéda Kárpátalján a Beregszászi járásban található, Beregszásztól mintegy 7 km-re⁴ nyugatra, a magyar–ukrán államhatár mellett. Beregdéda a 2001-es felmérés szerint 2013 fős település. A lakosság 79,8%-a magyar nemzetiségű, 15% ukrán, 5%-a cigány.⁵

Kutatásom során hét dédai személlyel készítettem félig strukturált interjút, közülük öt adatközlő családjához költöztettek telepeseket, két férfit pedig a témában való jártassága miatt kérdeztem meg. A megkérdezettek között három férfi és négy nő volt, akik vallásuk szerint görög és római katolikusok, illetve reformátusok.

¹ A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az OTKA K78207 pályázat támogatta.

² A beköltözés eseményéről egy beszélgetés alkalmával nagymamámtól szereztem tudomást, kinek családjához – elmondása szerint – 1945–46-ban egy nem magyar, hét fős családot költöztettek. Visszaemlékezése szerint 2-3 évig éltek egy házban, míg a beköltözöttek házat nem építettek a faluban.

³ Becskeházi 1991: 65.

⁴ В. Г. Ткаченко (редактор), 1969: 163.

⁵ Molnár J.–Molnár D. I., 2005: 82.

Három „telepes” adatközlővel készítettem félig strukturált interjút, mivel már csak ők élnek azok közül, akik érdemi információval szolgálhatnak a történetekről.

A Beregdédán élő megkérdezett magyarok és a velük 2-3 évig együtt élő telepések viszonya ugyan kényszer szülte állapot volt, megnyilvánultak a kulturális eltérések a két család között, azonban a visszaemlékezésükből az derült ki, hogy kapcsolatuk nem nevezhető ellenségesnek. Bár meglehet, hogy a megkérdezett magyarok „telepes képe” negatív jelzővel illetett, de emlékeik az együttélésről békés viszonyról árulkodnak azon családokkal, akikkel egy házban éltek.

Fontosnak tartom elhelyezni a kutatás során gyűjtött narratívákat a visszaemlékezés szakirodalmában. Az együttélés során vizsgált szempontrendszer, mint például a nyelv, a nemzetiség, a hiedelem, a vallás, a táplálkozás, az öltözködés, a játék, a munka megkülönböztette az egy házban élő családokat. Ezek közül csak néhányat fejték ki részletesebben. Azonban mielőtt rátérnék az együttélés bemutatására, szeretnék felvázolni néhány, a narratívák kutatásához kapcsolódó elméleti megállapítást összefüggésben a saját kutatásommal.

A visszaemlékezések sajátosságai

Bartlett fogalomrendszerében emlékezésről akkor beszélünk, ha az az egyén múltjáról szól, akkori észlelésének maradványai, amit az elbeszélés során külső ingerek befolyásolnak.⁶ Mikor azzal a céllal gyűjtünk visszaemlékezéseket, hogy képet kaphassunk egy kor eseményéről, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az adatközlő a történet egészének csak egy szubjektív szeletét látja. Valószínűleg ezzel magyarázható a dédaiak és telepések sokszínű emlékezete arra vonatkozóan, hogy miért, mikor, honnan és hányan költöztek a faluba.

Emellett feltűnő az emlékezet nemek szerinti eltérő volta, tehát mennyire különbözően számolnak be a nők és a férfiak ugyanarról az eseményről. Az eltérést az jelenti, hogy a történeteket különböző nézőpontból ragadták meg. A férfiak a politikai háttérre koncentráltak, fölöttes hatalmat feltételezve a beköltöztetés mögött, míg a nők vagy nem tudták a telepések bejövételének okát, vagy annyit említettek meg, hogy a hegyekben nehéz volt a megélhetés, és ezzel indokolták a telepések érkezését.

Az elmondottak alapján közös emléknek, véleménynek számít az, hogy a telepések egy jobb sors reményében költöztek a faluba. Lehetőséget erre egy felsőbb hatalom biztosított, de úgy tűnik, a költözés nem kényszer szülte volt, mivel a telepések önszántukból vállalták azt. A dolhai bombázás, a biztrai erőműépítés és az akkori szovjet hatalom nyomására történt – magyarok beolvasztását célzó – betelepítési politika mellett többen megemlégették a dédai földosztást, ami vonzó le-

⁶ Bartlett, 1985: 52–54.

hetőség volt a telepések számára, és csábította őket a faluba költözésre és az ottmaradásra.

A telepések narratívájában közösnek mondható, hogy a földosztás volt elsődleges indoka érkezésüknek. Azokra a kérdésekre adott válaszként, hogy mikor, honnan és hányan jöttek a faluba, a megkérdezettek emlékei közel azonosak. Ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek a visszaemlékezések megegyeznek a történetekkel. Azonban a folklórelemek vizsgálatakor nem az a kérdés, hogy az elbeszélte visszaemlékezések a történeti valóságot fedik-e le, vagy pedig a közösség hatására létrejövő fikciókat táplálják, hanem hogy képesek-e ezek az események megerősíteni a közösség azonosságtudatát. Az egyének emlékeznek, de a közösségi tudat befolyásolja, hogy mi legyen „emlékezetre méltó”, s azt is, hogyan őrizze meg azt az emlékezetet. Az emlékezetet tehát a múltnak valamely csoport által elvégzett rekonstrukciójaként azonosíthatjuk.⁷

Arra vonatkozóan, hogy mikor költöztek a faluba telepések, közösnek mondható emléke mind a dédai megkérdezetteknek, mind pedig a telepéseknek, hogy a történeteket a második világháború végétől, a kolhozosítás kezdetéig, vagyis 1948-ig tartó időintervallumra datálják. Az emlékekben jelentkező „élmények” elsősorban nem történelmi időhöz, hanem egyénileg átélt eseményekhez kapcsolódnak. Az időperspektívát alapvetően az Én határozza meg, így az másként is megjelenhet, mint a „történelmi idő”.⁸

A falu lakóinak kollektív emlékezetében él, hogy a beköltöztetettek a hegyekből jöttek. Ha nem tudták megnevezni a helyszínt, akkor hangzott el, hogy a „hegyekből”. A dolhai helyszín kivételével azonban egyöntetű visszaemlékezés szerint a Huszti járásban található Bisztráról érkeztek, amit a telepések is megerősítettek.

A lokális társadalmakban élők természetes megközelítésmódja, hogy az egyén a családon keresztül integrálódik a közösségbe. A beregdédai narratívákban ez a magatartás megfigyelhető a faluba beköltözők számának elmesélésekor, hiszen nem a létszám, hanem az érkező családok számát megnevezve válaszoltak, mégpedig 15–20 családot említettek. Hozzáadték, hogy sokgyerekes családokra kell gondolnunk, amelyek 8–12 fősek voltak.

Az emlékezet fontos alakító tényezője az egyén azon törekvése, hogy mások előtt különlegesnek mutassa be életét. Ez jól megmutatkozik, mikor a falubeliek jobb színben tüntetik fel magukat a telepésekkel szemben. (Pl.: *„Űk koszosak voltak, meg tetvesek is.”*) Gyáni ezt abban látja megnyilvánulni, hogy az emberek általában szeretik példaadónak bemutatni saját sorsukat, ugyanis ez értelemmel telíti életüket a nyilvánosság előtt.⁹

A visszaemlékezés olyan forrásanyaga egy kor történetének, mely alkalmas lehet arra, hogy árnyaltabban ismerhessük meg múltunk eseményeit. Valóságtartalmának hitelességéről azonban megoszlanak a vélemények. A szóban elbeszélte

⁷ Burke, 2001: 3–21.

⁸ Magyari, 1990: 8–9.

⁹ Magyari, 1990: 11.

adatok ellenőrzésre szorulnak.¹⁰ Ezért fontosnak tartom az elmondottakat levéltári kutatással is alátámasztani, avagy megcáfolni. Jelen munkámban azonban nem a valóság kiderítése állt szándékomban, hanem az emlékezet vizsgálata az együttélésre vonatkozóan.

A dédaiak és a telepések együttélése

Nyilvánvaló, hogy sem a befogadó, sem pedig a befogadott család számára nem volt természetes állapot az együttélés. Hét megkérdezett magyar adatközlőtől tudjuk, hogy 2-3 évig éltek egy házban a telepésekkel. A telepések 3-5 évet említettek. A telepések egyes magyar családok házának hátsó részében kaptak szálláshelyet. „*Mi kaptunk akko három helyiség. Egy szobát ott vót kemence.*”¹¹

A narratívák szerint a betelepítetteket a falubeliek megkülönböztetik, és ezt a telepések is felismerték. „*Ni má telepes pulya, hogy szalad. Mentünk az iskolába meztőláb (...) ezek a magyarok mondták, hogy huculok hogy szaladnak ni ni ni huculok. Telepesek.*”¹² Az együttélés során mindkét fél felismeri azokat a lényeges különbségeket, amelyek miatt ők maguk eltérnek az „idegentől”. Ez segíti önazonosságtudatuk, identitásuk meghatározását, felismerését annak, hogy miben vagyunk mások „Mi”, a kulturálisan idegentől, vagyis „Tőlük”. Ez alapján párhuzam vonható Assmann azon megállapításával, hogy más társadalmak kultúrájával történő találkozás a hovatartozás Mi-azonosságá fokozódását eredményezheti.¹³ Különbözőségről tanúskodik a telepések nyelvi és nemzetiségi öndefiniálása, valamint megnyilvánultak a táplálkozási, öltözködési, vallási és hiedelembeli eltérések a falubeliekkel. A következőkben először vizsgáljuk meg a telepes fogalmát, majd a nyelvet, a nemzetiséget, a hiedelem és a vallás összefüggéseit, valamint a táplálkozás és az öltözködésbeli különbségeket, végül a telepések és a helyiek jelenlegi viszonyát.

A „telepes” fogalma a dédaiak körében

A telepes fogalma alatt a dédaiak azokat a második világháború után Beregdédába beköltöztetett, nem magyar nemzetiségűeket értik, akiket az érkezésüktől számított 2-3 évig kulák vagy olyan magyar családnál szállásoltak el, akiknek háza többszobás volt; tehát helyet tudtak biztosítani a faluba érkezőknek.

Az együttélést követően a telepések az államtól kaptak telekhelyet, ahova építhettek. A telepes sor kifejezés külön utcát jelöl, ahol a még betelepítéskor érke-

¹⁰ Mohay, 2000: 770.

¹¹ 73 éves telepes asszony.

¹² 73 éves telepes asszony.

¹³ Assmann, 1999: 133.

zettek és azok családjai laknak jelenleg is. A helynévmutatóban Sebestyén Zsolt a dédai telepes sort a következőképpen definiálja: „Telepes sor – a főutca azon része, amely a temető mellett helyezkedik el. A század második felében betelepültek kaptak itt házhelyet.”¹⁴

Beregdedán a telepesek megítélése a faluban nagyrészt aszerint történik, hogy éltek-e velük egy fedél alatt, vagy sem. Azokról a telepesekről, akikkel a magyarok együtt éltek, pozitívabban vélekedtek, mint a faluban élő összes többi „idegenről”. Gyűjtőfogalmuk negatív értelmezést nyer, de az együttélés során megismert telepes család nem illik bele ebbe a képbe. *„Akik nálunk vótak valahogy tisztábbak vótak, mint mán a többiek, tudod? Tisztábban tartották, hát mondom neked nem tartották bent a jószágot. A többi a jószágot bent tartotta a kecskét. Hát gondolhatod. Jaq de бүдösők vótak Istenem.”*¹⁵ Az idézet jól szemlélteti azt a gyakorlatot, hogy miként tér el a „telepes” mint összefoglaló gyűjtőfogalma a faluba érkezőknek, és azon családoknak a telepesképe, akikkel valóban együtt is éltek.

Az együttélés békés viszony keretén belül valósult meg, az általános értelemben sokszor negatív jelzővel ellátott „telepeskép” eltér az azonos házban élés során közvetlenül meg tapasztalt telepesképtől.

Nyelv, nemzetiség, hiedelem és vallás összefüggései

A telepesek nyelvét, nemzetiségét és vallását nem csak a dédaiak nem tudták világosan meghatározni, de még a telepesek sem. A nyelv segítségünkre van abban, hogy kommunikáció során megértessük magunkat egymással, másokkal. Ahogy az egyik interjúalanyom fogalmazta: *„Űk beszéltek oroszul, mi meg magyarul.”*¹⁶ *„Hát űk ukránul, huculul,”*¹⁷ *ruszinul.”*¹⁸ Az idézetből kiderül, hogy az érkezők valamely szláv nyelven, azaz nem magyarul beszéltek. A falubeliek pedig nem értették, és nem is mindenki tudta meghatározni nyelvüket, azonban később ők is megtanultak magyarul a faluban. *„Én má rám nagyon ragadt az a magyar szó. Értettem mit mondtak.”*¹⁹

Az interjúkészítés közben a telepesek nyelve leginkább a ruszinhoz volt hasonlós. Egy telepes asszony elmondása szerint akkor muszáj volt magyarul beszélni, mert a magyarok kenyerét ették. Ez egyfajta nyelvi alkalmazkodást jelentett részükről, mivel igyekeztek megértetni magukat a befogadó családdal. Az együtt-

¹⁴ Sebestyén, 2002: 49.

¹⁵ 82 éves asszony.

¹⁶ Űő.

¹⁷ A huculok, a ruszinok három főbb csoportja közül az egyik. Egyes elméletek szerint a ruszinok nem alkotnak önálló nemzetiséget, hanem csak az ukránok egyik ága. A ruszinok azonban önmagukat mindig is önálló népként definiálta, és vallásuk is megkülönböztette őket a pravoszláv ukránoktól. Gönczi, 2007: 9–11.

¹⁸ 62 éves férfi.

¹⁹ 73 éves telepes asszony.

élés során sajátították el a magyar nyelvet. Ugyanakkor a dédaiak is megtanulták a telepések nyelvét.

A telepések egyöntetűen ukránnak vallották magukat, azonban ez nem mindig nyilvánult meg egyértelműen. A megkérdezett telepések körében nemzetiségükről érdeklődve fogalomzavar mutatkozik. *„Hát ukrán vótam. Ukrán vagyok. De legtöbbet még tán magyarul tudok. Most keverem szót, mert orosz is van, ukrán is van közte”*²⁰

A telepések nemzetiségéről érdeklődve a dédaiaktól is nagyon eltérő álláspontokat hallhattam. A megkérdezettek a ruszinokat külön nemzetiségként kezelik, nem azonosítják az ukránokkal, sem pedig az oroszokkal. Annak tudatában vannak, hogy *„ezer éve a ruszinság a magyarral gyönyörűen élt”*.²¹ Azonban vannak, akiknek fogalomrendszerében a felsorolt nemzetiségek összemosódva élnek. Ez akkor derült ki, mikor megkérdeztem, hogy milyen nyelven beszéltek a telepések. A kérdésre azt a választ kaptam, hogy oroszul vagy ukránul, mert, hogy: *„Az a sor ott végig fele az tiszta na huculok, úgy hívjuk őket hogy huculok.”*²² *„(...) így mondjuk, hogy hucul, de má nem akarom megsérteni, ne nem sértődnek meg.”*²³

A hucul kifejezés a falubeliek szóhasználatában nem egy népcsoport nevét jelöli, hanem gúnyos megkülönböztetése az „idegeneknek”. Az idegenség feloldásához nem elegendő az előítélet-nélküliség, sem a másik iránti vonzalom. A kultúra, amelyben felnövekszünk, igen mélyen belénk épül, s a mindennapi élet legapróbb dolgaiban is sűrűlődéseket, konfliktushelyzeteket eredményezhet, ha a másik ezekben a dolgokban másként jár el.²⁴

A megkérdezett magyar falubeliek életében felekezeti hovatartozásuktól függetlenül, fontos szerepet játszik vallásuk, ami meghatározza és befolyásolja hétköznapijaikat. A dédai magyarok úgy tartották, hogy a telepések eredeti lakóhelyükön *„olyan semmilyen hitűek voltak”*. Majd később hozzátették, hogy a görög katolikusokhoz sorolták őket, és ezt azzal indokolták, hogy a ruszinok többségében görög katolikusok. Tehát ennek tudatában vannak, mert a ruszinok majdhogynem egészében véve görög katolikusok, akik jelentős részének gondolkodásmódját mindmáig erős ukránellenesség hatja át. Viszont az egyik telepés asszony *„Ukrán. Orosz vallású”*²⁵-nak definiálta magát. Mikor a faluba költöztek, nem számított, milyen felekezetű templomba jártak, ő még imádkozni is megtanult magyarul. *„Én nagyon nagyon szép megtanultam imádkozni. Miko vót ezek a magyar misék én nagyon nagyon szerettem, mindegy milyen ünnep vót, ha mentünk nagyon messze búcsura akkor is mentem e.”*²⁶ Vallásuk eltérése miatt az egyházi ünnepek nem estek ugyanarra a napra, így a húsvétot és a karácsonyt sem egyszerre tartották,

²⁰ 73 éves telepés asszony.

²¹ 79 éves férfi.

²² 62 éves férfi.

²³ 79 éves férfi.

²⁴ Boglár-Papp, 2000: 39–48.

²⁵ 73 éves telepés asszony.

²⁶ 73 éves telepés asszony.

de ez észrevehetően nem okozott problémát. „*Űk magukét ünnepeltek, mi meg a miénket.*”²⁷

Az egy házban való együttélés alatt az eltérő kulturális háttérből adódóan kialakult konfliktushelyzetekben a két család mély vallásossága nem engedte meg a tisztességtelen bánásmódot: „*Nem bántott senki soha nem verte meg. (...) akko adták ezek a magyarok enni, miko mi oda kötöztünk, miko jöttünk a hegyrű oda.*”²⁸ Azonban a narratívákból sejthető, hogy előfordultak nézeteltérések, ami leginkább az idegen felé irányuló bizonytalanságból és az ismeretlentől való félelemből, a vele szembeni tartózkodásból fakadt. A telepések az együttélésről csak pozitív képet festettek. Nem bánták meg azt, hogy elhagyták régi lakóhelyüket és a faluban telepedtek le, sem a magyar családnál töltött szűkös néhány évet, mikor nem mindig volt mit enniük. „*En nem haragszok egyáltalán, mer naa mi nem vótunk mi magyar jó evve a néppe. (...) mi mind szeretjük ez a magyarokat.*”²⁹

Táplálkozási szokások

A kulturális különbségek leginkább az együttélés során nyilvánultak meg. Például a telepések táplálkozási szokása is eltért a helybeliekétől. A magyar családok szegényesebbnek nevezték a telepések étkezési szokásait. Egyhangúnak vélték, amit a telepések nincstelenségével indokoltak. Az elmondások alapján a telepés család és a befogadók nem étkeztek közösen az együttélés folyamán, nem ültek egy asztalhoz. Az egy házban élő családok külön háztartást vezettek.

Egy 82 éves asszony beszámol a brinza készítéséről. „*Mindig csak kacagtuk, na csinálja mán Irén néni a puliszkát. (...) Vót egy ilyen bögre, egy ilyen kis hordó, abba összegyűjtötte a tejet. oszt akkor vót egy négy ágú kanál, fakanál, benne én nem tudom, ezt nem tudom hogy tettek bele valamit, csak azt mondig így tekerte érted? Oszt azt hívták bri brinzának. Izé volt né sajt. Olyan né mint a turó. (...) De mi ahogy kosztolódtunk, ez nem vót nálunk. A puliszka vót, mondom neked, a vót a fő ételek [nevet] a puliszka meg a málé.*”³⁰ Az idézetből kitűnik, hogy az étel ismeretlen volt a dédai adatközlő számára. A brinzát, a puliszkát és a málét rendszeresen fogyasztották a telepések, ami a magyar család számára szokatlan volt.

Az interjú során elmesélték, hogy az étkezési szokásbeli eltérések miatt a falubeliek főzni tanították a telepéseket, sőt a magyar családok nemcsak főzni tanították őket, hanem segítségükre voltak betegség idején is. „*Szegény édesanyám vót hallod azoknak a szülei, mert azé ha betegek vótak, akko szegény édesanyám viselte gondját, hogy ne ezt csinálja, vagy azt csinálja.*”³¹ Hasonlóképpen számoltak

²⁷ 89 éves telepés asszony.

²⁸ Uő.

²⁹ 73 éves telepés asszony.

³⁰ 82 éves asszony.

³¹ Uő.

be erről a telepések is, tehát a falubeliek segítségükre voltak. Mai napig hálások azon magyar gazdáknak, akikkel egy házban laktak, hiszen a magyar családok különböző élelmiszerekkel, ruhával támogatták őket. *„A kik akartak, akik olyan jó szívű ember magyarok vótak, segítettek ruhákkal, ennivalókkal, mindennel. (...) hoztak krumplit, adtak tengerit is, mindent ami vót, hogy olyasmit hust is, adtak szalonnát is adogattak, lisztet adogattak.”*³²

A narratívák változatlanul a férfi és nő nézőpontok különbözőségéről tanúskodnak. Az asszonyok emlékeinek felidézésekor központi szerepet kap a család és a ház körüli munkák elvégzésének gyakorlata, a telepések ezzel kapcsolatos tevékenységének bírálata. A női szerepek a biológiai funkciók „kielégítésével” törődtek elsősorban, míg a társadalmi szerepvállalás, legalábbis elméleti szinten, inkább a férfiakat jellemezte. A férfi dolga a rurális társadalomban mindig is jelképesen a kitekintés, kapcsolat a „világgal”,³³ így a falubeli férfiak emlékezetében konszenzusként mindezekből csak annyi emlék maradt meg, hogy a telepések „koszosak vótak”. Azonban – mint ahogy arról már korábban szó esett – jobban megragadták a politikai háttérét a beköltöztetés körülményeinek.

Az együttélésről szóló narratívák alapján elmondhatjuk, hogy a megkérdezett magyarok viszonya a telepésekkel mindkét nem emlékében toleranciát mutat. Ugyanakkor a beköltözöttek életmódjával, szokásaival nem tudtak azonosulni. Mindezek elbeszélése során felismerik a kulturális másságot, amit határozottan megkülönböztetnek a sajátjuktól. Ennek folyamán szintén a dédaiak identitása erősödik, és válik egyre szignifikánsabbá az elkülönülés.

Öltözködésbeli különbségek

A telepések nem csak táplálkozásukat tekintve különböztek a helybeliektől és az együttélés során a befogadó családtól, de öltözködésük is feltűnést keltett. Az egyik dédai megkérdezett asszony így emlékezik vissza a telepések viseletére: *„Még akko jaaaaaj. Ráncos ruhába jártak ilyen ni. Izébe, vászonruhába. Hát. Az emberen is vászoning vót. Nagy bü nadrág rajta. Á nem jártak úgy mint most. Bocskoroson hallod. (...) Hát abba vótak, meg a vászonszárú csizmába, hát ebbe jártak. De mint máma hát óó mán még fel se lehet hozni.”*³⁴

A telepések vászonruhája a helyiek értelmezése szerint jelképezhette a szegénységet is. A bocskor is negatív megítélést jelent, amit már nem hordanak a telepések. A dédaiak ekkor már elhagyták viseletüket, pamutruhában jártak, amit a helyi varrónő vagy saját maguk varrtak, kötöttek. A lányok, asszonyok ruhatárából hiányzott a nadrág.

³² 73 éves telepés asszony.

³³ Lovas Kiss, 2007: 194.

³⁴ 82 éves asszony.

A faluban élő magyarok és a beköltözött telepések közötti távolságtartást okozhatták higiéniai különbségekből adódó félelmek. Nyilván a távolságtartás nehezítette egymás megismerését és tovább fokozta a félelmeket. *„Hát nem vótak tiszták, ne gondold. Még attól féltünk, hogy tetűt kapunk tőlük.”*³⁵ A beköltözöttek kezdetleges tisztálkodási szokásai gátló tényezőnek számítottak. Két különböző értékrendű közösség találkozása zavaróan hathat egymásra, mivel az eddig egyedinek hitt normarendszer mellett megjelenik egy addig számukra ismeretlen is.³⁶

A telepések és a dédaiak viszonya jelenleg

Napjainkban a dédaiak a beköltözötteket egyenrangú félként kezelik, akiket mára már sért a rájuk aggatott telepés jelző. *„Mán még haragusznak, ha azt mondjuk nekik, hogy telepés. Nem lehet mondani mostmá. Mer úgy kicsiszolódtak, mondom neked.”*³⁷

A falubeliek azon tagjai, akik egy házban laktak a telepésekkel, élénken emlékeznek arra, hogyan jöttek, milyenek voltak, milyen volt a velük való együttélés. Az idősebb generáció tudatában még él az emléküik, hiszen együtt éltek velük. Azonban az interjúalanyok gyerekei már csak a telepés sor kifejezést ismerik, a történeti háttéréről nincs, vagy alig van tudomásuk. Az érkezetek jelenleg már úgy beolvadtak a falusiak közé, hogy *„nem is lehet tudni, ki a magyar és ki a telepés”*.³⁸

Ahogy a lokális társadalomban élőkre, a telepésekre is igaznak bizonyult az általános gondolkodás, hogy a falubeliek munkájuk alapján ítélik meg őket, illetve mennyire igyekvők és dolgozók, honnan hova jutottak. Törekvő munkájukat kitartásuknak és akaraterejüknek tulajdonítják. Azonban azt mindannyian hozzátették, hogy az ő családjukból is van, aki már telepessel házasodott, ha még harmadszintű rokon is, de megemlítik. Tehát számon tartják a beházasodott személy eredetét, a telepés származását. *„Még az én bátyámnak a fiának a jánya is olyan ahhoz ment férjhez.”*³⁹

Az egyik adatközlő megjegyzése szerint, annak idején, amikor beköltöztek a telepések, a közösség elítélte azt a falubelit, aki telepessel kötött házasságot és ezt a lépést a szülők sem nézték jó szemmel. Azonban mára már mindezeknek nincs jelentősége, *„(...) ma mán mindegy, ma mán egyforma”*. A faluban megváltoztak a nemzetiségi arányok. *„Rengetegen vannak mondom neked hallod. (...) majdnem a fél falu. Majdnem a fél falu gyermekem mondom neked.”*⁴⁰

³⁵ 82 éves asszony.

³⁶ Szabó, 2008: 175.

³⁷ 82 éves asszony.

³⁸ 69 éves asszony.

³⁹ 79 éves férfi.

⁴⁰ 82 éves asszony.

Egy 86 éves falubeli idős asszony szerint húsz család jött, de mára már több mint 100 család él a faluban. Jelentős hányaduk ukránnak vallja magát. Mint ahogy már említettem, a telepések gyors szaporodását beházasodással magyarázták.

A beszélgetések során említés történt az asszimilációról, amit az adatközlők hoztak szóba. Az asszimiláció mértékére és módjára, tehát hogy a magyarság asszimilálódott, vagy az érkező telepések, csak azoktól és csak azután kérdeztem rá, miután azt ők maguk említették meg.

Ebben a kérdésben is igen sokszínű vélemény született.⁴¹ Egy 79 éves férfi állítása szerint a nem magyar nemzetiségűek beköltöztetésének célja a magyarok „vegýtése”. Megosztotta velem egy számára „kedves” emlékét, amikor a faluba költöztetett hucul férfiak egymás között nem saját nyelvükön, hanem magyarul beszéltek. Ezt nevezte ő a „*fejlődés titkának*”. Véleménye szerint a felsőbb hatalom „terve”, vagyis a magyarság beolvasztásának politikája, az asszimiláció nem volt sikeres, sőt, ahogy ő fogalmazott, a „*kelepce megfordult*”, a telepések magyarosodtak el. Azonban mindezek után a későbbiekben megjegyezte, hogy a falu lakóinak mint „*őslakosoknak*” a döntéshozatala kisebbségbe kerül a beköltözöttekkel szemben, ha szavazásra kerül a sor. Véleménye szerint „*(...) a betelepülteknek, azoknak mindig alkalmazkodni kell a helyzethez, az őslakoshoz*”.⁴² Mivel ez nem így van, megítélése szerint: „*(...) akkor így úgy jön ki, hogy valami nem túl jó, politikailag.*” Egyébként hozzáteszi, hogy: „*(...) nincs probléma.*”⁴³

A falubeliek toleranciáját mintázza az a vélekedés, hogy az érkező családokat nem okolják a történekeért, hiszen véleményük szerint a beköltözők is ki voltak szolgáltatva a szovjet rendszernek, nem tudhatták, milyen bánásmódban lesz majd részük a faluban. A megkérdezettek egyike sem mondta, vagy utalt arra, hogy mióta külön élnek, haragban lennének a faluban élő telepésekkel. A telepések azóta is hálásak a befogadóiknak, és csak pozitív jelzőkkel illették őket történeteik elbeszélésekor. Vélekedésük a faluról és azon magyar lakóiról, akikkel együtt éltek, békés viszonyt mutat. Ha nem is mindannyian ápolnak baráti kapcsolatot, de ellentétet nem okoz az, hogy ők nem a falu szülöttei. Egyöntetű véleménynek számít, hogy a telepések „*mára már mások*”, mint mikor a faluba költöztek. A telepésekre tehát ma már nem úgy néznek, mint mikor együtt laktak velük. Ugyanakkor a jó viszony mögött jelen van a különbözőség tudata.

⁴¹ Az asszimiláció hatásmechanizmusáról egyelőre csak kevés adat áll rendelkezésemre, de azok újabb kérdéseket vetnek fel és további elmélyült kutatásra ösztönöznek.

⁴² 79 éves férfi.

⁴³ Uő.

Összegzés

A kutatás megvalósításakor elsődleges célom az volt, hogy összegyűjtsem a falubeliek emlékeit arra vonatkozóan, hogy mikor jöttek a telepések, honnan és hányan érkeztek, milyen nyelven beszéltek, milyen vallásúnak és nemzetiségűnek vallották magukat. Mennyi ideig éltek egy házban a falubeliekkel, milyen volt az együttélés, majd a különköltözést követően milyen kapcsolatot ápoltak egymással. Kérdéseimre a választ a befogadók és befogadottak szemszögéből, visszaemlékezéseikre hagyatkozva vizsgáltam. Fontos megjegyezni azt, hogy a megkérdezettek átélt „élményekként” emlékeznek a betelepítésre, együttélésre.

A betelepülések oka és magyarázata nagyon sokszínű a dédai megkérdezettek emlékei között. Még az egy családban felnőtt, telepésekkel ideiglenesen egy házban élő testvérek esetében is különböző, ami a visszaemlékezés sajátosságával magyarázható.

Jellemző, hogy a férfiak és a nők emlékei a betelepítéssel kapcsolatos eseményekről eltérőek, a történetek lényegét más nézőpontból ragadják meg. Azonban vannak emlékek, melyek a megkérdezettek tudatában azonosak. A befogadó magyarok felismerik, hogy az újonnan érkezettek életmódja eltér a falubeliekétől.

A narratívákból megállapítható, hogy a telepésekkel történő, kényszer szülte együttélés nem volt ellenséges. A kulturális eltérés leginkább a mindennapok során nyilvánult meg. A telepések öltözködése, táplálkozása, tisztálkodási szokása feltűnést keltett, de a visszaemlékezések szerint nem váltott ki összetűzést a falubeliek és a beköltöztetettek között. A különköltözést követően sem esett szó konfliktusról. Vannak, akik jelenleg baráti kapcsolatot ápolnak a telepésekkel, azonban kifejeződik a különbözőség tudata falubeli és telepés között. A vegyes házasságot mára már elfogadták, azonban a származást számon tartják. A telepés sor elkülönítő és megkülönböztető jelzéssel bír, mely egy utcarészt jelöl a faluban, ahol az újonnan érkezettek és azok családjai kaptak telekhelyet és élnek jelenleg is.

A visszaemlékezések gyűjtése és azok leírása során arra törekedtem, hogy egy átfogó kép rajzolódjon ki a Dédába került telepésekkel kapcsolatos eseményekről. Témám teljes mértékben nem kimerített, a fejezetcímekben összefoglaltak további kutatások alapjául szolgálhatnak. Későbbi elvégzendő kutatási terveim között szerepel a Dédába költöztetett telepések történeti háttérének felgyűjtése levéltári források alapján.

Felhasznált irodalom

- Bartlett, Frederic Charles (1985): *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Becskeházi Attila (1991): *Valóságfelépítés az élettörténetekben*. *Valóság*. 7. 65–73.
- Boglár Lajos–Papp Richárd (2000): *A tükör másik oldala: Kultúra és személyiség. Kultúra és Közösség*. III. IV. 2–3: 39–48.
- Burke, Peter (2001): *A történelem mint társadalmi emlékezet. Kisebbség, politika, társadalom*. *Regio*. 12. 1. 3–21.
- Gönczi Andrea (2007): *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár–Beregszász: PoliPrint Kiadó.
- Jan Assmann (1999): *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.
- Lovas Kiss Antal (2007): „Itt már nem férfi és nő szerepről, hanem pénzről van szó.” A rendszerváltást követően kialakult két sajátos női szerep: A családfenntartó nő és a vállalkozó felesége. In (szerk.: Ujváry Zoltán): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére*. Az Arany János Múzeum Közleményei XII. 193–204. Nagykovács–Debrecen.
- Magyari Nándor László: *Emlék – kockák. Szempontok az emlékezési gyakorlat vizsgálatához*. *Átmenetek*. 2. 3–18.
- Mohay Tamás (2000): *Igazságtartalom, hitelesség*. In: *Magyar Néprajz* VIII. 770. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Molnár József–Molnár D. István (2005): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. 82. Beregszász: PoliPrint Kiadó.
- Sebestyén Zsolt (2002): *A Beregszászi járás 11 településének helynevei*. 49. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- В. Г. Ткаченко (редактор) (1969): *История мист и сил української РСР*. 163 Київ.

Magyarpárti lobbí a brit parlamentben a két világháború között

„Ama meglepetések közül, amelyek a békeszerződés Pandora-szelencéjéből ki-pattantak, sohasem tudtam megmagyarázni magamnak azt a rendkívül kegyetlen elbánást, amelyben a magyar nemzetet részesítették” – írta 1927-ben Lord Sydenham, a House of Lords (az angol felsőház) tagja a trianoni békeszerződésre utalva.¹ Ez az idézet is mutatja, hogy a két világháború között létezett a brit parlamentben egy magyarbarát csoport, amelynek tagjai egyhangúan igazságtalannak tartották a trianoni békeszerződést. Jelen tanulmány célja, hogy adalékot nyújtson a nemzetközi kapcsolatok történetének egy kevésbé ismert, nem hivatalos szintjéhez az angol-magyar kapcsolatok viszonylatában.

Az általam tanulmányozott tizenhárom politikus (öt felsőházi és nyolc alsőházi) kiválasztása azon elv alapján történt, hogy a brit parlamentben ők képviselték a legjelentősebb erőt a magyarbarát csoportban, ők szólaltak fel legtöbbször Magyarország érdekében. Az összehasonlító elemzés során többféle szempont – többek között pályafutásuk, képzettségük, diplomáciai tapasztalatuk, magyar rokoni kapcsolataik – alapján csoportosítottam őket. Beszédeik, nyilatkozataik elemzése során összegyűjtöttem a trianoni békeszerződést ellenző érveiket, amelyek rávilágítottak arra, hogy az új határokat miért tekintették veszélyesnek az európai békére nézve.

A Londonban megszerveződött magyarbarát képviselőcsoport működését többféle nézőpont szerint különítettem el: hogyan tartották napirenden a brit parlamentben állandó interpellációikkal a magyar határok kérdését az 1920–1930-as években; parlamenti beszédek mellett milyen formában támogatták még a magyar ügyet; a magyar határok felülvizsgálatára tett kísérleteik; megoldási javaslataik; az angol közvélemény tájékoztatására szolgáló a *The Times*-ban megjelent nyílt leveleik alapján. Emellett megvizsgáltam a brit politikusok Magyarországon tett látogatásainak céljait, eredményeit, illetve hogyan hálálta meg a magyar politikai és közélet az ország érdekében kifejtett munkájukat.

Pályafutásuk összehasonlítása során megállapítható, hogy a magyarbarát politikusok egy része jogi végzettséggel rendelkezett, például James Bryce (1838–1922), Walter George Frank Phillimore (1845–1929) a Nemzetek Szövetségének első alapszerződés-tervezetének megalkotója, Robert Gower (1880–1953) és Fre-

¹ Colonel Lord Sydenham of Combe: *My working life*. London, 1927 (a továbbiakban Sydenham: *My working life*) 397.

derick Llewellyn-Jones (1866–1941) is. Másik részük a katonai pályát választotta, mint például George Sydenham Clarke (1848–1933), Josiah Clement Wedgwood (1872–1943), Sir Thomas Cecil Russel Moore (1886–1971), Walter Elliot (1888–1958), William Mabane (1895–1969) és Sir Geoffrey Le Mesurier Mander (1882–1962).² Politikusként egyhangúan álltak Magyarország mellé, eltérő politikai nézeteik nem befolyásolták magyarbarát álláspontjukat. A magyarbarát képviselők csoportjához a House of Commons valamennyi pártjából csatlakoztak politikusok. Robert Gower szerint a magyarbarát képviselőket a „Magyarország iránti szeretet és a nagyrabecsülésnek pártokon felül álló közös érzése fűzi össze”.³

Nagy eltérések mutatkoztak a magyarbarát politikusok között abban a tekintetben, hogy volt-e külpolitikai, diplomáciai tapasztalatuk. Kettőn töltöttek be magas külpolitikai pozíciókat. James Bryce külügyi államtitkár és washingtoni követ volt, Lord Newton (1857–1942) pedig külügyi államtitkár-helyettes, majd a Foreign Office-ban propagandaügyekkel és a hadifoglyok kérdésével foglalkozott. Voltak azonban olyan magyarbarát képviselők is – pl. Rhys Davies –, akik teljes mértékben járatlanok voltak a diplomáciában, ezért hiányzó ismereteiket külföldi utazásokkal igyekeztek pótolni.⁴

A magyarbarát angol politikusok trianoni határokat ellenző álláspontjukat befolyásolhatta a több esetben is kimutatható magyar személyes, rokoni kapcsolat. A felsőház tagjai közül Lord Clydesdale Festetics György herceg unokaöccse volt.⁵ Robert Gower egyik unokatestvére révén tett szert magyar rokoni kapcsolatra. Major E. Gower ugyanis Jugoszláviában élt magyar származású feleségével – Kalmár István korvettkapitány lányával –, Kalmár Margittal, akinek topolyai birtokait az optáns ügy során kisajátította a jugoszláv kormány.⁶ Wedgwood ezredest és feleségét is sikerült megnyerni a revízió ügyének, melyben szerepet játszott az is, hogy egyik veje egy magyar férfi volt. Bár kezdetől fogva szimpátiáját fejezte ki Magyarországra iránt, mégsem csatlakozott a brit parlament magyarbarát csoportjához, mert nem hitt ennek sikerében, ráadásul kezdetben nem volt túl tájékozott Magyarországgal kapcsolatban, először ugyanis azt hitte, hogy „Magyarországon oligarchia uralkodik”.⁷

² *Who Was Who. A companion to Who's Who containing the biographies of those who died during the period...* Vol. 2. 141–142, Vol. 4. 691. Lord Phillimore 1845–1929. *Magyar Külpolitika*. 1929. április, 10. évf. 7. sz. 7.

³ MOL K 428 a) sorozat, MTI Napi Hírek/Napi tudósítások. 1937. július 15., 18. Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911–1945: Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. I. kötet*. Budapest, Európa: História, 1994 (a továbbiakban Barcza Gy.) 365.

⁴ MOL K 428 a) sorozat, MTI Napi hírek/Napi tudósítások. 1921. június 14., 11. A magyar revíziós mozgalom egyévi fejlődése. III. befejező közlemény. *Magyar Külpolitika*. 1933. október, 14. évf. 10. sz. 14.

⁵ MOL K 428 a) sorozat, MTI Napi hírek/Napi tudósítások. 1937. április 3., 6.

⁶ MOL K 92 9. cs. 6. t. 2195. dosszié. 3/Főn. Szigorúan bizalmas! 1934. március 9. Bárdossy László követségi tanácsos levele Kánya Kálmán külügyminiszterhez.

⁷ MOL K 92 10. cs. 6. t. 2564. dosszié. 2551/S 1934. július 31. Kentner Gyula levele Bárdossy Lászlónak.

Nyilatkozataikban a vizsgált angol politikusok többféle okot is felsoroltak, hogy miért álltak Magyarország oldalára már a béketárgyalások során és a trianoni békeszerződés aláírása után is. Többen hivatkoztak történelmi okokra, a magyar nép csodálni való szabadságszeretetére. James Bryce állítása szerint nem féltette Magyarország jövőjét, mert „ami egy országot naggyá tehet: az néplelek; és a magyar nép lelke nem törött meg”.⁸ Kifejtette, hogy a magyar nemzet „politikai géniuszát s fenkölt nemzeti szellemét” mindig csodálta. Még gyerekként hallotta Kossuth Lajos egy beszédét Skóciában, ami nagy hatást gyakorolt rá, ezért 1889 őszén Torinóban felkereste.⁹ Llewellyn-Jones is kiemelte Kossuth Lajos történelmi szerepét. 1933 májusában debreceni látogatása alkalmával elmondta, hogy Kossuthot angliai látogatása alkalmával vendégül látta apja, így a Kossuth iránti tiszteletet édesapjától örökölte.¹⁰

Szintén többen érveltek azzal, hogy Magyarországot Ausztria sodorta háborúba. Lord Sydenham visszaemlékezéseiben kijelentette, hogy „ha volt valaha ellenséges állam, amely kíméletet érdemelt, akkor ez Magyarország, amelyet akarata ellenére sodortak háborúba és nem rajta múlt, hogy abból nem tudott kiszabadulni”.¹¹ Ugyanerre hivatkozott Walter Elliot is, aki azt is hozzátette, hogy bár a magyarok nem akarták a háborút, de ha már belesodródtak, akkor legalább férfiként harcoltak.¹²

A Magyarország iránti szimpátiájukat fokozta az a jó bánásmód, amit a magyarok a brit hadifoglyokkal szemben tanúsítottak az első világháború során. Wedgwood a „legnagyobb szeretettel” gondolt a magyarokra, akik tisztelettel bántak a Magyarországon tartózkodó angolokkal az első világháború idején. Newton lord kijelentette, hogy „a brit alattvalókkal Magyarországon sokkal jobban bántak az ellenségeskedés egész ideje alatt, mint bármely más hadviselő országban”. Moore ezredes hadifogoly barátaitól azt hallotta, hogy „a magyar egy kitűnő nemzet és most mégis a legnehezebb sors sújtja,” ezért ő már régóta „a legnagyobb szimpátiával viseltetik a magyarság iránt,” mert az angolok fő jellemvonása a fair play.¹³

Az új határokat ellenző álláspontjukat leggyakrabban gazdasági és etnikai érvekkel támasztották alá. A békeszerződés ugyanis nem békét teremtett, megváltoztatása nélkül elkerülhetetlennek tartottak egy újabb háborút. James Bryce

⁸ *The Hungarian Question in the British Parliament. Speeches, questions and answers thereto in the House of Lords and the House of Commons from 1919 to 1930. With an introduction by Roland E. L. Vaughan Williams.* London, 1933. (továbbiakban *The Hungarian Question*) May 5th, 1921. House of Lords. 222.

⁹ Fisher, H. A. L.: *James Bryce: Viscount Bryce of Decmont O. M.* (a továbbiakban Fisher, H. A. L.) London, 1927. Vol. 1. 51, Vol. 2. 204–205.

¹⁰ *Debreceni Független Újság*, 1933. május 28., 1–2.

¹¹ Sydenham: *My working life.* 397.

¹² Foreword. By Captain Walter Elliot. In *The Oxford Hungarian Review.* Vol. 1. Num 1. June 1922. 3–4.

¹³ MOL K 428 a) sorozat, MTI Napi hírek/Napi tudósítások. 1921. június 14., 11. Magyarország jövője és helyzete Kelet-Európában. *Pesti Hírlap.* 1921. május 29., 5. *Debreceni Független Újság*, 1933. szeptember 21., 1–2.

szerint „a békekonferencia számos hibát követett el. Most egy olyan békeszerződést kötnek Magyarországgal, amely nem fog megállni...”¹⁴ A „párizsi békék túllőttek a célon”, megbocsáthatatlannak tekintette az olyan tisztán magyar városok, mint Kolozsvár, Nagyvárad és Arad Romániához csatolását. Javaslatára szerint meg lehetett volna úgy húzni a határokat, hogy Erdély magyar részei és Székelyföld Magyarországhoz kerüljenek.

Lord Newton a legsúlyosabb problémának azt nevezte, hogy „három és félmillió színmagyart és másfél millió németül beszélő magyart szándékoznak, mint megannyi állatot egyik államból a másikba áthajtani, anélkül, hogy megkérdeznék véleményüket”.¹⁵ Emellett „az igazságtalanságnak és abszurditásnak legfelsőbb foka”, hogy Magyarországtól még jóvátételt is követeltek. Sokkal inkább gazdasági kapcsolatok kiépítésére kellene törekedni Magyarországgal, mert az ország talpra állítása egész Európa érdeke.¹⁶

Lord Sydenham „példátlan ostobaságnak” nevezte a trianoni szerződést, mert a korábbi közép-európai gazdasági stabilitást bontotta meg. A Monarchia felosztásával megszűnt a térség politikai, gazdasági stabilitása, amely veszélyeztetette az európai békét, és ezért „a határok kiigazítása elkerülhetetlenül szükséges”.¹⁷ Lord Phillimore szintén helytelennek tartotta a térség földrajzi egységének megbontását. Csehszlovákiát pedig a parvenük egyik fajtájának nevezte, amelyik „Magyarország rovására gazdagodik meg”.¹⁸ Llewellyn-Jones a probléma megoldására vámfegyverszünetet javasolt. Tévesnek tekintette a nyugati politikusok azon logikáját, hogy a közép- és kelet-európai országok igazságtalan határainak újrakészítése szükségképpen háborúhoz vezetne.

A trianoni határok életképtelenségét igazolva látva legtöbben az etnikai alapú revíziót tekintették megoldásnak. Jogi érvekkel igyekeztek bizonyítani a revízió lehetőségét, amelyre a Népszövetség alapokmányának 19. szakasza adott lehetőséget. Felmerültek azonban más megoldási lehetőségek is. Moore ezredes az Osztrák-magyar Monarchia helyreállítását támogatta, mert így Közép-Európát újra egy erős, egységes hatalom képviselhetné az európai politikában.¹⁹ James Bryce viszont az önrendelkezés híve volt, az Osztrák Birodalmat „tűrannikus és rendellenes szerkezetnek” tartotta, az európai határokat a nemzeti elvek alapján kívánta

¹⁴ Lord Bryce levele Mr. James Ford Rhodeshoz 1920. április 20. Közli Balogh József: Notes and Letters. Lord Bryce and Hungary: on the Centenary of his Birth. In *The Hungarian Quarterly*. Vol. IV. No. 4. Winter 1938/39. 750.

¹⁵ Külföldi kritikák a békekötésekről és a revízió kérdése. *Külügyi Szemle*. 1925. 1–2–3. sz. 30.

¹⁶ MOL K 428 a) sorozat, MTI Napi hírek/Napi tudósítások. 1921. november 5., 6.

¹⁷ Uo. 1921. november 28., 4., 1925. április 1., 14.; Anglia és a békeszerződések revíziója. Körkérdés Anglia vezető politikusaihoz. *Magyar Külpolitika*. 1928. október, 9. évf. 19. sz. 7.

¹⁸ Parliamentary Debates (a továbbiakban PD) Lords Sitting of 5 May 1921. Treaty of Peace (Hungary) Bill. c. 246.

¹⁹ A világ gazdasági válságát a rossz békeszerződések okozták. A kibontakozás útja a békerevizio. *Magyar Külpolitika*. 1931. január, 12. évf. 1. sz. 13–14.

meghatározni.²⁰ William Mabane tanulmányutak során vizsgálta a térség problémáját. Szerinte Európában „kényszerbékék uralkodnak”, melyek lehetetlenné teszik a közép-európai stabilitást. A revízió viszont igazi békét eredményezne és a leszerelés kérdését is megoldaná. A kiutat két államszövetség, egy balkáni és egy közép-európai létrehozásában látta. Rhys Davies pedig egy dunai konferencia összehívását javasolta a térség etnikai problémáinak megoldására.²¹

A revízió megvalósulásának lehetőségeit vizsgálva erőteljesen megjelent a Népszövetség bírálata. Wedgwood ezredes egy emlékiratban igyekezett felhívni a kormány figyelmét arra, hogy a Népszövetség nem tudja betölteni kisebbségvédelmi funkcióját.²² Az optánsügy során „a Népszövetség nemcsak elvesztette tekintélyét és befolyását, de egyszersmind rettenetesen nevetségessé tette magát”. Ezen a véleményen volt Lord Newton és Lord Phillimore is, akik ezért azt javasolták, hogy a kérdést utalják át a hágai nemzetközi törvényszékhez.²³ Llewellyn-Jones szerint az európai béke megőrzése a Népszövetség feladata lett volna, az európai békét pedig leginkább a nemzeti kisebbségek problémája veszélyezteti, így ezt kellene orvosolni a Népszövetségnek, amire azonban alkalmatlan. Moore ezredes szintén bírálta a Népszövetséget, amiért nem lépett fel Románia ellen, ahol csak akkor tartották be a nemzetközi szerződéseket, amikor azok az ország javát szolgálták, ellenkező esetben – az optánsüggyel kapcsolatban – viszont megtagadták azokat.²⁴

Az angol politikusok az országgal kapcsolatos információikat, tudásukat többnyire a Magyarországon tett látogatásaik során szerezték. Gyakran a Magyar Revíziós Liga meghívására érkeztek Magyarországra, de néhány esetben magánjellegű utazásról volt szó, mint például Lord Clydesdale esetében, aki Albrecht herceg meghívására érkezett Magyarországra 1935-ben a húsvéti ünnepekre.²⁵

Az 1930-as években, különösen 1933-ban voltak gyakoriak a magyarországi látogatások, amelyek egyik célja a trianoni határok gyakorlati megvalósulásának vizsgálata volt, ezért gyakran szerveztek a magyarbarát politikusok számára tanulmányi utat a Debrecen, Pécs és Szeged közelében lévő országhatárokhoz. Emellett az angol politikusok sok esetben tartottak szenvedélyes, a revízió közeli megvalósulásának lehetőségével kecsegtető előadásokat. Emellett tárgyalásokat folytattak Horthy Miklóssal és a magyar politikai élet számos képviselőjével. Az 1933 szeptemberében érkező kisebb magyarbarát csoportot (köztük Mabane és

²⁰ Fisher, H. A. L. Vol. 2. 309.

²¹ MOL K 428 t) sorozat, MTI Belső sorozatok/Házi tájékoztató. 1933. október 18., 1. MOL K 428 a) sorozat, MTI Napi hírek/Napi tudósítások. 1938. április 5., 27.

²² MOL 428 a) sorozat, MTI Napi hírek/Napi tudósítások. 1930. június 30., 15.

²³ The Hungarian Question. June 25th 1928. House of Lords. 372, 379.

²⁴ A világ gazdasági válságát a rossz békeszerződések okozták. A kibontakozás útja a békerevízió. *Magyar Külpolitika*. 1931. január, 12. évf. 1. sz. 13. MOL K 428 a) sorozat, MTI Napi hírek/Napi tudósítások. 1928. augusztus 3., 2.

²⁵ Az angol képviselők Lillafüreden és a Hortobágyon. *Függetlenség*. 1935. április 25., 5.

Mander képviselők, illetve Moore ezredes) Gödöllőn Horthy Miklós fogadta.²⁶ 1935 elején Gower budapesti látogatása alkalmával Gömbös Gyulával folytatott beszélgetést, amit igyekezett titokban tartani, mert az – indoklása szerint – kellemetlen helyzetbe hozná őt az angol kormány előtt. A beszélgetés során a magyarbarát angol képviselők parlamenti csoportjának nevében arra kérte a miniszterelnököt, hogy állapítsák meg pontosan Magyarország revíziós igényeit. Erre válaszul Gömbös egy három célt tartalmazó feljegyzést adott át Gowernek.²⁷ Megegyeztek abban, hogy ezt a feljegyzést Gower úgy fogja előadni Nagy-Britanniában, mint saját következtetéseit a magyarországi látogatásáról. Gower kifejtette azt is, hogy a revízió hivatalos programjának meghirdetése kedvező lépés volt az angol közvélemény szemében, mert „a nyílt kártyákkal való játszás e téren szimpatikusabb nekik”.²⁸

Kulturális programokat (városnézés, múzeumlátogatás) is szerveztek az angol vendégeknek, tiszteletükre ebédeket, teadélutánokat, banketteket adtak, körbevezették őket a magyar parlamentben is.

A magyarbarát politikusok Magyarországgal kapcsolatos tudásukat részben tehát a magyarországi tanulmányutak révén bővítették, ugyanakkor magyarországi ismerőseiktől is kaptak információkat az ország helyzetéről. Robert Gower 1933. évi decemberi magyarországi látogatása alkalmával arra kérte dr. Kuncz Ödönt, a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának dékánját, hogy nyújtson pontos tájékoztatást a magyar revíziós követelésekről. A kérésre válaszul Kuncz Ödön egy tizenegy oldalas emlékirat formájában foglalta össze a Magyarországgal szemben elkövetett igazságtalanságokat.²⁹

A magyarpárti lobbi elsődleges színhelye a brit parlament volt, de mivel az angol politikai és társadalmi élet minél szélesebb rétegével igyekeztek megismertetni Magyarország ügyét, ezért nyílt leveleket tettek közzé a brit sajtóban, előadásokat tartottak és fogadásokon, estélyeken elmondott beszédek révén tájékoztatták a magas rangú vendégeket Trianon igazságtalanságairól. A brit politikusok a magyar ügy támogatása érdekében egy magyarbarát csoportot alakítottak a brit parlamentben, hogy Trianon kérdését napirenden tudják tartani. Ez a magyar bizottság először 1927-ben alakult meg 19 taggal (majd 1933-ban és 1935-ben ismét). A bizottság célja a magyar kérdés mélyebb szintű tanulmányozása volt, hogy konkrét javaslatokat terjeszthessenek a House of Commons elé.³⁰ Gower a bizott-

²⁶ British M.P.s in Hungary. *The Times*. 2. Oktober, 1933. 9.

²⁷ 1. Etnikai, földrajzi és gazdasági elvek alapján történő határrevízió. 2. A magyar kisebbségek jogainak biztosítása a kisantantállamokban. 3. Fegyverkezési egyenjogúsítás.

²⁸ MOL K 92 10. cs. 6. t. 366. dosszié. 50/935 Napijelentés. Beszélgetés Sir Robert Gowerrel, 1935. január 17-én a miniszterelnökségen.

²⁹ *A trianoni békeszerződés revíziójának szükségessége*. Emlékirat, amelyet a budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának dékánja intézett Sir Robert Gower angol képviselőhöz. Budapest, 1934. 1–31.

³⁰ Az angol parlament magyar bizottságának névjegyzéke. *Magyar Külpolitika*. 1927. augusztus, 8. évf. 15. sz. 5–6.; Messze út van még ahhoz, hogy Rothermere lord akciójára az angol közvélemény gyakorlati erővel megmozduljon. 1927. október, 8. évf. 19. sz. 2–4.

sággal kapcsolatban így nyilatkozott: „Azoknak a száma, akik Közép-Európa ügyében különös érdeklődésre érzik magukat kötelezetteknek, állandóan nő és a parlament egyes tagjai igen nagyfokú hozzáértésre tettek szert e kérdésekben... A bizottság pártatlanságot és a kérdés alapos tanulmányozását tűzte ki célul.”³¹

1930-ban Lord Newton házában összegyűlve Lord Sydenham és Robert Gower az angol társadalmi élet más tagjaival együtt hozták létre az Angol-Magyar Társaságot. A végrehajtó bizottság elnökének Lord Newtont választották meg, aki hangsúlyozta, hogy az egyesület teljes mértékben politikamentes, megalapítása ugyan „nem történelmi fontosságú esemény és nem változtatja meg Európa térképét és nem hiszi, hogy nagy politikai eredményekre vezetne,” célja sokkal inkább a tájékoztatás és a Magyarországgal kapcsolatos ismeretek bővítése, mert „sokan azt hiszik, hogy Magyarország a balkáni államok közé tartozik”.³²

Az angol közvélemény tájékoztatása céljából Robert Gower két kötetet is megjelentetett, *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers* (1936) és *The Hungarian Minorities in the succession states* (1937) címmel, amelyekben cáfolta a Magyarországgal szemben élő téves képzeteket, illetve igyekezett bemutatni az utódállamokban élő magyar kisebbség helyzetét.

Szintén a szélesebb angol közvélemény tájékoztatására, a *The Times*ban megjelent nyílt levelekben arra hívták fel a figyelmet, hogy a trianoni békeszerződés miatt kialakult elégedetlenség egész Európa békéjét fenyegeti. Egy igazságos rendezéssel nemcsak a térség politikai stabilitását lehetne megoldani, hanem egyúttal a gazdasági együttműködés is helyreállna. Ez a kérdés „életbevágóan fontos”, ezért a Népszövetségnek haladéktalanul foglalkoznia kellene vele, amelyre az alapokmány 19. cikkelye ad lehetőséget.³³

A House of Lordsban és a londoni előkelő társasági életben kifejtett magyarbarát tevékenységét meghálálva különösen sok elismerésben részesült Lord Newton. 1921-ben köszönő táviratot küldött Nógrád vármegye, 1922-ben megkapta a Magyar Nemzeti Szövetség aranyérmét, amelynek hátlapján angol nyelven bevésték: „Lord Newtonnak, a hálás Magyarország.” A Külügyi Társaság 1927 márciusában a Parlamentben állította ki portréját.³⁴

Fáradozásaik elismeréseképp állami kitüntetést kapott három magyarbarát brit politikus. 1935-ben Horthy Miklós Sir Robert Gowernek a II. osztályú Magyar Érdemkeresztet a csillaggal, Moore ezredesnek és Llewellyn-Jones képviselőnek

³¹ Idézi Rákosi Jenő: Trianontól Rothermereig. Budapest, 1927. 44–45.

³² MOL K 428 a) sorozat, MTI Napi hírek/Napi tudósítások. Uo. 1930. május 22., 21–22., 42., 1931. május 7., 43., 1937. április 3., 6.

³³ The Treaty of Trianon. Frontier Rectification. *The Times*. June 27, 1934. 12., The Problem of Hungary. August 5, 1936. 13., Independence of Hungary April 30, 1938. 8.

³⁴ MOL K 92 8. cs. 6. t. 135. dosszié 8872/921 kgy.szám Nógrád vármegye törvényhatósági bizottságának Balassagyarmaton 1921. évi július hó 15-én tartott közgyűléséből. Newton lord a Külügyi Társaság tiszteletbeli tagja is volt. A Newton portré keletkezéséről. *Magyar Külpolitika*. 1927. április, 8. évf. 7. sz. 2., Newton Lord arcképének leleplezése. *Magyar Külpolitika*. 1927. április, 8. évf. 7. sz. 5.

a II. osztályú Magyar Érdemkeresztet adta. Többben pedig díszdoktori címet kaptak. 1929-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem Lord Newtont, Lord Sydenhamet és Lord Phillimore-t avatta díszdoktorrá, amiért szakértelmükkel igyekeztek minden fórumon felhívni az angol politikai körök és közvélemény figyelmét Trianon igazságtalanságaira.³⁵

Rendszeresen tájékoztatták a magyar közvéleményt a magyarbarát politikusok születésnapjairól, egészségi állapotukról, valamint a sajnálatos halálukról. 1922. január 25-én napirend előtt szólalt fel a Nemzetgyűlésben Szádeczky-Kardoss Lajos, aki „a magyar nemzetnek egyik legelkessebb barátja”, Bryce lord 84. életévében bekövetkezett haláláról emlékezett meg, és nyilvánított részvétet.³⁶ 1930 elején a Magyar Jogászegylet ünnepélyes rendkívüli közgyűlést tartott Lord Phillimore emlékeztére.³⁷ Lord Sydenham 1933-ban bekövetkezett halálakor a Magyar Revíziós Liga gyászistentiszteletet rendezett a Kálvin téri református templomban, amelyen a lordra emlékezve megjelent Horthy Miklós a fiaival, Gömbös Gyula is.³⁸

A magyar közvélemény nagyfokú érdeklődését mutatta, hogy nemcsak a magyarbarát politikusok, hanem sokszor családtagjaik baleseteiről, haláláról is tudósított a magyar sajtó, például Lady Newton és Mrs. Llewellyn-Jones elhunytáról. Különösen részletes értesítések érkeztek Robert Gower lányának repülőgép-balesetéről, illetve felesége öngyilkosságáról. Lady Gower temetési szertartásáról a legapróbb részletekbe menően tájékoztatták Magyarországot. A temetésen Magyarországot Masirevich Szilárd, a londoni magyar követ képviselte.³⁹

A tizenhárom politikus esetét vizsgálva pozitívként állapítható meg, hogy lehetőségeikhez képest jelentős propagandát folytattak Magyarország érdekében Londonban. Aktív tevékenységükkel sikerült elérniük, hogy a brit politikai és társadalmi körök mélyebb ismereteket szerezhessenek Magyarországgal kapcsolatban. Ugyanakkor nem álltak kapcsolatban a hivatalos brit külpolitikával, a Foreign Office egy magas rangú hivatalnoka sem támogatta a csoportot. Maga Robert Gower is elismerte, hogy az alsóházban benyújtott revíziós javaslatuk egyéni kezdeményezés volt, „semmilyen kapcsolatban nincs a kormánnyal”.⁴⁰ A magyar revízió kérdésével kapcsolatban a magyarbarát politikusok és a Foreign Office két

³⁵ MOL K 428 a) sorozat, MTI Napi hírek/Napi tudósítások. 1929. május 1., 7–8, 1935. október 1., 31.

³⁶ Lord Bryce levele Balogh Árminhoz 1903. január 7. *The Hungarian Quarterly*. 752–753. Az 1920. február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplói. XV. kötet, 297. ülés, 1922. január 25., 498–500.

³⁷ MOL K 612 a) sorozat, MTI Magyar Országos Tudósító/Hiranyag. 1930. január 25., 13.

³⁸ *The Hungarian Frontier Readjustment League's. Memorial Service in memory of Lord Sydenham of Combe*. Budapest, 1933. 5–12., Lord Sydenham megemlékezéséről tudósított a magyar filmhíradó is. Lásd Sydenham lord, a magyarbarát brit államférfi emlékünnepe. *Magyar Világhíradó*, 1933. május. Online: <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=610>

³⁹ MOL K 428 a) sorozat, MTI Napi hírek/Napi tudósítások. 1931. szeptember 14., 1932. november 16., 37., 1936. május 12., 32., 1936. november 4., 41., 1936. november 6., 23., 1939. december 27., 14.

⁴⁰ The Treaty of Trianon. Count Bethlen and Revision. *The Times*, December 2, 1933. 14.

ellentétes álláspontot foglaltak el. 1929-ben Mander képviselő kérdésére válaszolva Henderson külügyminiszter kijelentette, hogy „a trianoni békeszerződés revíziójának kérdését az angol kormány sosem tette megfontolás tárgyává”.⁴¹

A magyarországi utazások során egy-egy brit politikus látogatása és beszéde Magyarországon túlzottan optimista reményeket szülhetett, ezért a Foreign Office igyekezett elhatárolni magát a magyarbarát csoport álláspontjától, az angol kormány felszólította például Moore ezredest, hogy magyarországi látogatása során „kizárólag saját nevében beszéljen és ne keltse azt a látszatot, mintha az angol hivatalos körök felfogását tolmácsolná”.⁴²

Elsősorban az alsóházi magyarbarát képviselők túlzó, a revízió megvalósulásának közeli lehetőségéről szóló kijelentései valótlan reményeket ébresztettek a magyar közvéleményben. Széchényi László a brit–magyar viszonyról távozásakor kérésztett, és Kánya Kálmán külügyminiszternek elküldött feljegyzésben elismerte ugyan, hogy a magyarbarát képviselők csoportja fontos revíziós tevékenységet fejtett ki (1935 végén 250 képviselő nyújtotta be a parlamentben a revíziós javaslatot), de figyelmeztetett arra a veszélyre, hogy a magyar közvélemény e tevékenységnek túl nagy jelentőséget tulajdonított, nem ismerte fel, hogy ez inkább „a szimpátia megnyilvánulásának tekintendő”.⁴³ Különösen Lord Sydenham körül alakult ki – a Lord Rothermere esetéhez hasonlítható – széles körű tisztelet Magyarországon, amely azonban nemcsak a közvélemény, hanem a magyar politikai élet körében is megfigyelhető volt.

Királdy-Lukács ideiglenes ügyvivő szintén arra hívta fel a figyelmet, hogy a revíziós parlamenti javaslatok csupán a magyarbarát képviselők személyes véleményét fejezi ki, ezeknek nincs olyan nagy jelentősége Nagy-Britanniában, mint ahogy azt Magyarországon gondolják. Ezeket a képviselőket „ismeretlen back-banchereknek” nevezte, akiknek az angol kormány külpolitikájára „nemcsak semmi befolyásuk nincsen, hanem a legtöbb esetben külpolitikai kérdésekben teljesen járhatlanok”.⁴⁴

Magyarországon ugyan lelkesen fogadták a brit politikusok tevékenységét, ugyanakkor a magyar ügynek ez igazi segítséget nem jelentett Nagy-Britanniában, ahol inkább éppen Magyarország érdekében Sir Robert Vansittart a túlzott revíziós propagandatevékenység mérséklését ajánlotta. Nem értette, hogy Magyarországon miért tisztelik indokolatlanul olyan nagymértékben a magyarbarát képviselőcsoport tevékenységét, „akik saját hazájukban ismeretlen és minden befolyást nélkülöző, kezdő politikusok”.⁴⁵ Szintén a magyarbarát angol politikusok tevé-

⁴¹ Hungarian Question. November 13th, 1929. House of Commons. 428.

⁴² MOL K 64 65. cs. 41. t. 147/Főn. pol. London, 1935. november 29. Gróf Széchényi László távozásakor készült feljegyzése az angol-magyar viszony fejlődéséről.

⁴³ *Uo.*

⁴⁴ MOL K 63. 381. cs. 39. t. 49/Pol.-1936. Bizalmas tudomásulvételül. London, 1936. január 2. Revíziós javaslatok az Alsóház előtt és a magyarbarát képviselők csoportja.

⁴⁵ MOL K 63. 381. cs. 39. t. 45/Főn./Pol.1935. Szigorúan bizalmas tudomásulvételül! London, 1935. április 5. Széchényi László követ levele.

kenysége nyomán kibontakozó revíziós propaganda káros hatásaira hívta fel a figyelmet Rubido-Zichy Iván londoni követ is, aki emiatt Nagy-Britannia jóindulatának elvesztésétől tartott.⁴⁶

Az 1930-as évek második felében egyre visszafogottabbá vált a magyarbarát csoport működése. Az angol politikai körök jóindulata fokozatosan csökkent, ahogy Magyarországon egyre erősödött a német politikai, gazdasági, ideológiai befolyás. London számára egyértelmű volt, hogy Magyarország semlegességének feladása csak idő kérdése. A megváltozott politikai körülményeket a magyarbarát politikusok is felismerték, ahogy a magyar diplomata, Barcza György találóan rámutatott: „...úgy eltűntek, mint a kámfor, nem merték magukat egy olyan ügyért exponálni, amely sajnos az akkor már ott mindinkább népszerűtlenné váló németekkel párhuzamosan futott, s ezáltal szintén népszerűtlenné vált.”⁴⁷

A hivatalos angol külpolitika nem foglalkozott a magyar revízió kérdésével, viszont egy alsóbb, félhivatalos szinten, a magyarbarát parlamenti csoport minden lehetséges eszközzel támogatta azt. A magyarbarát politikusok tevékenységének jelentősége abban állt, hogy állandó interpellációikkal húsz éven át sikerült folyamatosan napirenden tartani a magyar határok kérdését a brit parlamentben és a brit közvélemény előtt.

⁴⁶ Rubido-Zichy Iván londoni követ levele Nagy Emil nyugalmazott miniszterhez. 1927. december 22. *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*. Az iratokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 242. sz.

⁴⁷ Barcza Gy., 366.

A közösségfejlesztés hatásai

Vizsgálat a debreceni Tégláskert közösségének körében

Bevezetés

A dolgozat a közösségfejlesztés témáján belül egy eddig kevésbé vizsgált területre, az egyes közösségfejlesztő módszerek hatásaira fókuszál, amely az elméleti háttér feldolgozását követően a debreceni Freedom Közösségi Ház munkája alapján kerül bemutatásra.

A fejlett világban a társadalmi folyamatok az integráció elérésére törekednek, hogy az egyén önmegvalósítása és a társadalmi igazságosság megvalósuljon. A közösségi munka ennek az elérésére törekszik, hogy a nyitott és demokratikus társadalom létrejötte által az emberek saját maguk képessé váljanak az életüket befolyásoló változásokba beleszólni, illetve aktív cselekvőivé váljanak a társadalomnak. A közösségfejlesztés kifejezés a közösség értékét emeli ki, amely fejlesztést igényel. A fejlődés nem egy-két év eredménye, ez egy hosszú távú beruházás, mely során alaposan mérlegelni kell, milyen módszereket alkalmazunk a cselekvők körének kiszélesítésére.

A megvalósításához olyan szakemberre, közösségfejlesztőre van szükség, aki szaktudásával, meghatározott módszerek és eljárások által képessé teszi az egyént, a csoportot, a közösséget, illetve az intézményeket arra, hogy hatalmukat és erőforrásait közösen használják fel problémáik megoldásában. A módszerek ösztönzőleg hatnak a lakosságra, hogy a döntések meghozatalában részt vegyenek, nyílt beszélgetések és folyamatos aktív cselekvések által intézményesüljön az adott célterület érdekképviselése. A közösségfejlesztés hatásai évek múlva mutatkoznak meg, de a kezdeti lépéseknek is hatalmas eredményei lehetnek. Ennek kutatására Magyarországon még nem sokan vállalkoztak. A hatásokról elsősorban a közösségfejlesztők és az érdekképviselői szervek egyes beszámolóí alapján rendelkezünk információval.

A Freedom Közösségi Ház munkatársaként 2010 szeptemberétől veszek részt Debrecen egyik kertségi területének, a Tégláskertnek a fejlesztésében. Bár még a folyamat elején járunk, hiszem, hogy munkánk eredményei már most megmutatkoznak a közösségben. Hatásait már érezhetjük, mivel a lakosság nyitott a változtatásokra, és az önkéntes munka által a folyamat részesévé kezd válni.

1. A közösségfejlesztés módszertana

1.1. A KÖZÖSSÉG ÉS KÖZÖSSÉGFEJLESZTÉS FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSE

A *közösség fogalma* a görög poliszok világában egyaránt kifejezte az emberek összetartozását, egymás támogatását és együttműködését, valamint földrajzi elhelyezkedését is (Vercseg, 2004).

A különféle tudományterületek sokféle szempont szerint határozták meg a közösség fogalmát. A *szociológiai meghatározás* szerint a közösség lényege, hogy a kapcsolatot az élet szerves részének tartjuk (Tönnies, 1983). A *pszichológiai meghatározásban* a közösség az individuum legfontosabb alappillére, amelybe beletartozik az illem és az összetartozás (Beneths, 1999). A *Szövetség a Közösségi Részvétel Fejlesztéséért meghatározása* szerint az életképes közösségben a lakosok együttműködnek annak érdekében, hogy hatással legyenek a helyi társadalomra, célokat tűznek ki a közösségi élet alakítása céljából, és megvalósításukra törekednek (Shoenberg, 1979).

A *közösségfejlesztés* egy több szakaszból álló folyamat, mely a társadalmi szerepvállalást segíti elő. 1988-ban Varga A. Tamás, a közösségfejlesztés első magyar szellemi vezetője a következőképpen fogalmazta meg: „A közösségfejlesztési folyamat egy településen a lakosság vagy/és szervezeteinek megszólításával és bevonásával – aktivizálásával – kezdődik, majd a problémák felismerésével és azok nyilvánossá tételével folytatódik, melynek során mind többen kapcsolódnak a folyamathoz, és jutnak el a közösségben megfogalmazódó feladatok felismeréséhez és közösségi megoldásához, mégpedig ismereteik és képességeik fejlesztése útján, a lehetséges partnerekkel együttműködve” (idézi: Vercseg, 2004). A közösségfejlesztés legfőbb ismérve, hogy települési és tágabb terű cselekvésre ösztönöz. A folyamat egy kezdeményezéssel indul, amit a közösségi munkás kezd el. A közösségfejlesztő szakembernek azonban többféle szerepe van a folyamatban: képessé tesz, érdekképviselő, alkusz, szakértő, illetve aktivista (Zastrow, 1994).

1.2. LEHETSÉGES MÓDSZEREK ÉS ELJÁRÁSOK

A közösségfejlesztés folyamatát meghatározott módszerek segítségével végezzük. A fejlesztés egyik kulcsmódszere a „*helyi lakosság aktivizálása a helyi cselekvésre*” (Hallgató–Vercseg, 2008: 13). A társadalmi cselekvés elindításához ugyanis szükséges kialakítani és kiképezni egy „aktív magot”, melynek létrehozása „a lokalitás jellemzőire vonatkozó ismeretek birtokában, a közösségi munka kapcsolatteremtési, interjúkészítési technikák alkalmazásával” (Hallgató–Vercseg, 2008: 13) történik.

A közösségfejlesztésben használt interjúzási technikák eltérnek a többi szakmáétól, mivel cselekvésre és részvételre inspirálnak (Varga–Vercseg, 1991). Az in-

terjóra adott válaszok a cselekvés menetében az első mozzanat, hiszen „a közvetlen alakító tevékenységen kívül az egyén társas visszahatása rejtettebb, alig észrevehető módon érvényesülhet” (Mérei, 2006: 9).

A „megszólítás” által nagyon sok probléma csoportosul a közösségfejlesztő elé, de ezeket még nem láthatja rendszerben, ezért van szükség fórumbeszélgetésekre. A nyilvános beszélgetések funkciója, hogy a résztvevők új megközelítésben lássák a problémákat, felismerjék, hogy ezek közös problémák, ami egyfajta biztonságérzetet is ad számukra, miszerint „nincsenek egyedül” (Gosztonyi, 2006: 269). A „közösségi helyzet hozzásegít a probléma megoldásához” és „közösségi felelősségvállalás, elköteleződés” jöhet létre (Gosztonyi, 2006: 269).

Az alkalom végén összegezésre kerülnek a legfontosabb problémák, melyek a közösségi felmérés kérdőívének fő pontjait alkotják. A lezárt témákról összeállítanak egy konkrét kérdéssort, majd a témák átbeszélése után egy kérdőívjavaslatot, amelyet a településen élő lakosság között szétosztanak, majd összeszedik és értékelik (Vercseg, 2004). Minden résztvevő egyenrangú személyként vesz részt a kérdőívek megalkotásában. A végleges kérdőív személyes kézbesítéssel jut el a lakossághoz (Gosztonyi, 2006). Fontos a visszacsatolás a felmérésről, amit az igényekhez igazodva többféle módon tehetünk meg, például klubokban (Varga-Vercseg, 1998). „A részvétel fokozza a közösség eredményességét, azon egyszerű tényből kiindulva, hogy mindenki a legjobb ismerője saját szükségleteinek (Vercseg, 2000: 170).

Ilyen részvételt biztosít a „Jövőműhely” módszer, mely elvezet minket a gyors tervezéshez. Az aktív mag megerősödése által alkalmazhatjuk ezt a technikát, „amely arra ösztönzi a helyi társadalmat, hogy a felső kapcsolataiban egyenrangúbb viszony kialakulására törekedjék (Sz. Tóth, 1988: 125). E módszert képzések alkalmával használatos alkalmazni, csoportmunka által.

Az aktivizáló módszerek közé soroljuk a Kalendáriumi munkát, amely a csatlakozás lehetőségét adja meg. A módszer első fejezete a Tanítana-Tanulna részből áll, a második része a Múlt-Jelen-Jövő dolgait foglalja magában. A tankatalógus erősíti a lakosság önszerveződéssé alakítását (Vercseg, 2004): „célunk a közvetlen megnyérés, esetleg mozgósítás, s ez szintén azt kívánja tőlünk, hogy közös problémamegoldásra törekedjünk” (Várnagy, 1988: 64). Ez az alapja a Svéd tanulókörnek is, melyben „a munka a résztvevők saját szükségleteik és érdeklődési területeik szerinti tudáskeresésre épül” (Vercseg, 2004: 28). A lakosság aktivizálásában segítségünkre lehet a tömegkommunikáció, mivel „szükségképpen több a közlés, tájékoztatás és ellenőrzés” (Várnagy, 1988: 51). A rádió, sajtó a közösség meggyőzését segítheti elő, és felszólíthatja az aktív cselekvésre. „A tömegkommunikációs eszközök széles körben terjesztik a cselekvési, választási és vélemény sablonokat” (Mérei, 2006: 12).

Az aktív magot erősítheti más települések közösségfejlesztő munkájának megismerése, az úgynevezett jó gyakorlatok. Elengedhetetlen, hogy a helyi szereplők bel- és külföldi megoldásokat is megismerjenek (Hallgató-Vercseg, 2008). A jó gyakorlatok mellett a település lakossága az önkéntes munka felvállalása által aktivizálódhat a legjobban.

1.3. A KÖZÖSSÉGI MUNKA EREDMÉNYESSÉGE, HATÁSA

Az elért eredményeket nagyon nehéz mérnünk, mert a folyamat eredménye csak évek múlva válik nyilvánvalóvá. Az egyes munkafolyamat szakaszaiban azonban látható hatásokat állapíthatunk meg a következő területeken:

1. Csoportok és hálózatok fejlődése

Fejlődést akkor láthatunk, ha a lakosság körében kialakult aktív mag elkezd ön-állósodni és új kezdeményezéseket létrehozni. Új kezdeményezés lehet bármilyen olyan tevékenység, amit a közösség együtt valósít meg, például egy épület újjáépítése. A közösségfejlesztés hatását fejezi ki az elégedettség, melyet a résztvevők számával és a találkozások gyakoriságának összességével mérhetünk.

A közösségi munka helyszínei gyakran az olyan intézmények, amelyek be tudják fogadni a fórumbeszélgetés résztvevőit. Ezért van szükség új intézmények létrehozására. A változás kimutatása tekintetében eredménynek tüntethető fel az új civil szerveződések megalakulása, amely segítséget nyújthat „új közösségek megalakításánál a helyi tehetségek közjóra való munkálkodása, pl.: helyi lap indítása, múzeum kialakítása, nyelvórák adása stb.” (Vercseg, 2004: 46) tekintetében. A közösségfejlesztés hatása, ha az aktív mag vállalja a felelősséget a közösség fejlesztéséért. Ehhez megfelelő képzésre van szükség, melynek akkor látványos a hatása, ha többen vesznek részt képzéseken, ahol megtanulnak például pályázatot írni (Vercseg, 1998).

A közösségfejlesztésnek hatása lehet továbbá a hálózatok fejlődésében, „az új problémákra adandó válaszokra való képesség” (Hallgató-Vercseg, 2008: 9) növekedésében. Az aktív mag csoporttá szerveződése által problémaközpontú csoportmunkát tudunk végezni. Cselekvési terv által az aktívmag-csoportok már egyedül is képessé válnak megfogalmazni a megoldást, ez a csoportfejlődés is a közösségi munka eredménye.

2. Az egyének fejlődése

Az egyén fejlődésének első színtere természetesen a család, de a közösségfejlesztés során is nő az egyén kapacitása a közösség felé, önbizalma fejlődik (Hallgató-Vercseg, 2008). „A szocializáció jelentős része más társadalmi alrendszerekbe került át” (Bánlaky, 2001: 43). Ennek a társadalmi alrendszernek a része lehet például egy közösségi ház. Az önértékelés fejlesztése számos program segítségével megvalósulhat egy közösségi házban, ilyenek például a „speciális napok, amelyekben a gyakorlatok azt célozzák, hogy a gyerekek szerezzenek önbizalmat, tanuljanak együttműködni egymással, segítsenek egymásnak” (Buda, 2000: 27).

3. Önkormányzás

A közösségi munka folyamata során a leglátványosabb változás az, amikor a közösség maga akarja képviseltetni érdekeit. Formális és informális szervezetekkel egyaránt erősíteniünk kell kapcsolati hálónkat, hiszen „e szervezetek feladata

a szűkebb és tágabb közösség szolgálata, következésképpen a haszon, amely a szervezetek működése folytán keletkezik, az egész közösségé” (Csepeli, 2001: 25). Ha egy lakosság felbátorodik a cselekvésre, ez felelősségtudatuk erősödését mutatja meg. A közösségfejlesztés hatása, ha felismerik saját erősségüket a vezetésre.

4. Környezeti fejlődés

„A fenntarthatóság három fő szempontja a gazdaság, a társadalom és a természeti környezet, melyek együttesen teremtik meg a fenntarthatóságot.”

*A fenntartható fejlődés alapelveinek alkalmazása
(A fenntartható fejlődés modellje, 2010)*

A közösségi munka erősíti a lakosságban a környezet iránti felelősségtudatot, hiszen a lyukas szociális háló, a rossz közbiztonság, a nemtörődomség arra készíti az embereket, hogy össze kell fogni a környezet anyagi és szellemi pusztulása ellen (Kiss, 1999). Az aktív mag képzésével erősödik a környezetük iránti elköteleződés. Elköteleződésük megmutatkozik a kisebb megmozdulásokban, például szemétszedés alkalmával.

5. A közösség egészségének fejlődése

A közösségi munka hozzájárul az egészségtudatos viselkedéshez, az egészséges közösség fejlődéséhez (Hallgató–Vercseg, 2008). Az életminőség javításának egyik módja a közösségi munka, mivel programjaik között szerepel a prevenciós, nép-egészségügyi programok, gyakorlati modellek alkalmazása (Albert et al, 2004).

6. A szociális helyzet és szolgáltatások fejlődése

A közösségfejlesztés hatása lehet a hely hagyományainak figyelembevételével a kultúra fejlődése, ezért szükséges, hogy legyenek a településeken „teleházak”, közösségi ház, mozi, hagyományörző ház. A szolgáltatások bővülése által az egyéni és közösségi szükségletek nagyobb mértékben kielégülnek, az új civil kezdeményezések terheket vállalnak át az államtól.

7. A foglalkoztatás fejlődése

A közösségfejlesztés hatása lehet továbbá, hogy a közösség aktivizálódik, motiválttá válik a foglalkoztatásra. Ennek alapja a szolidaritás és az önszervezés. A pályázati programok által is elősegíthetjük, hogy a térségben lévő munkanélküliek számára közösségi munkahelyeket teremtsünk.

2. A közösségfejlesztés hatásainak vizsgálata a tégláskerti közösség körében

(Esettanulmány)

2.1. A FREEDOM KÖZÖSSÉGI HÁZ MÓDSZEREINEK HATÁSA A KÖZÖSSÉG ÉLETÉRE

A kutatás során két szakemberrel, illetve öt tégláskerti lakossal készítettem félig strukturált interjút. A két szakember a Freedom Közösségi Ház projektvezetője, illetve szakmai vezetője, akiket azért választottam, mert általuk indult el a közösségi kezdeményezés a Tégláskertben. Az öt lakos hiteles válasza erősíti meg kutatásomat, amely szerint a közösségi kezdeményezésnek egy év után is látványos eredménye van a csoportok, illetve hálózatok fejlődésére.

A közösségi munka egyik kulcsmódszere a *helyi lakosság aktivizálása a helyi cselekvésre*. Ennek a módszernek a *csoportok és hálózatok fejlődésére gyakorolt hatásait* vizsgáltam az alábbi szempontok szerint: „az új kezdeményezések száma, az együttműködések száma, a találkozások gyakorisága, az új intézmények megalakulása, az értékelt és tisztelt tagjai a közösségnek, a csoportfejlődés, a csoport befolyásolása, jó érzés, biztonság, 'boldogság', az új problémákra adandó válaszokra való képesség növekedése, a hiányzó tudás és képességek felismerésének foka, a tagok egész közösségre gyakorolt hatása” (Hallgató-Vercseg, 2008: 13).

A további hatások elemzése esetünkben nem lehetséges, hiszen egy viszonylag új kezdeményezésről van szó, ahol az olyan hatások, mint például a foglalkoztatás fejlődése, a környezeti fejlődés, a közösség egészségének fejlődése vagy a szociális helyzet és szolgáltatások fejlődése egyelőre még nem vizsgálhatók.

A „helyi lakosság aktivizálása a helyi cselekvésre” módszer alkalmazása különböző hatásokat váltott ki a Tégláskertben:

1. A lakosság „megszólítása” (interjúzás, újsághirdetés, szórólap) érdeklődést, figyelemfelkeltést, illetve együttműködések felajánlását váltotta ki a lakosságból.

Az építkezések alkalmával a lakosság figyelme a közösségi ház felé irányult, hiszen a régi Művelődési Ház újjáépítési munkái kezdődtek el. Már akkor is kíváncsian figyelték munkánkat, amit persze kihasználtunk és beszélgetéseket kezdeményeztünk. „A szomszédom a Freedom Közösségi Ház, így a szemem előtt zajlott az építkezés. Azután ájtóttél és elbeszélgettünk a hagyományainkról, az elmúlt

évek közösségi élményeiről” (III. tégláskerti lakos). A szomszédok készségesen nyilatkoztak az Oláh Gábor Közösségi Házzról, felelevenedtek bennük az emlékek. Az építkezések által beszélgetések indultak el a közösség tagjai között, ismerősöktől tájékozódttak a megnyíló közösségi ház későbbi szolgáltatásairól. Ez is bizonyítja, hogy a közösségi kezdeményezés új intézmény létrehozására törekszik, amelynek központi feladata a település összefogása. A I. tégláskerti lakos nem egyedül, hanem barátnőjével együtt látogatta meg a közösségi házat az ünnepélyes megnyitó után: „Úgy döntöttem, a megnyitó utáni héten ellátogatok a házba és megérdeklődöm, hogy milyen programok várhatóak a közeljövőben. Elhívtam egy barátnőmet is” (I. tégláskerti lakos). A kezdeti bizalmatlanság leküzdésében nagy szerepet játszott, hogy a lakosság tudta, hogy a Debreceni Baptista Gyülekezet háttértámogatásával valósul meg az építés.

Közösségfejlesztő gyakornokként feladatomban volt, hogy felkeressem a közösség tisztelt tagjait. A tisztelt tagok között volt a szomszéd is, akitől megtudtam, milyen hagyományok jellemzik a térséget. Ezen módszer használatával az aktív mag kialakulására törekedtem. Ennek segítségével új neveket kaptam, akikkel felvettem a kapcsolatot. Úgy gondolom, a lakosság nyitott az aktív cselekvésre, hiszen a szomszéd család azonnal felajánlotta együttműködését és támogatását a közösségfejlesztő munkához. „Majd megkérdezted, hogy szeretnék-e csatlakozni az aktív mag kialakításához, és mivel szívemen viselem ezt a térséget, azonnal igent mondtam” (II. tégláskerti lakos). Így kezdtük el növelni az együttműködések számát. Meghívtuk őket a beszélgetések után a közösségi ház megnyitójára, melyről a Hajdú-bihari Napló című napilapban olvashattak. Az újság hatására jelentkeztek azok a személyek, akik később felajánlották segítségüket a közösségi programok kialakításában vagy a ház felújításában.

2. A formális és informális vezetőkkel való kapcsolatfelvétel hatására erősödött a bizalom a lakosság tagjaiban a szolgáltatások igénybevételére, a versenyszellem akadályát leküzdöttük.

A vezetőkkel való kapcsolatfelvétel nagyon lényeges eleme a közösségi munkának, mivel erősíti a bizalmat a lakosságban, és a közösségfejlesztőnek is kapcsolati hálót jelent. A formális vezetők munkába való bevonása az egész közösségre hatást gyakorol. A Tégláskerti Általános Iskola igazgatója és tanári kara mozgósította a diákokat. „8. osztályos voltam a Tégláskerti Általános Iskolában, amikor az igazgató keresett meg engem és 4 barátomat, hogy szeretné, ha részt vennék az iskola közösségi életének alakításában” (IV. tégláskerti lakos).

A szakmai vezető állítása megerősíti azt a tényt, hogy egy közösségi kezdeményezés által a helyi vezetőkben félelem és versenyszellem alakulhat ki. Ennek elkerülése végett fontos volt, hogy felvegyék a kapcsolatot a helyi formális és informális vezetőkkel. Általuk tudtuk meg, hogy milyen alkalmak vannak a kertségi területen, és ki szervezi őket, akiknek az akcióit a közösségi házban is meg lehetne valósítani. „Feltártuk a problémákat, kaptunk információkat, milyen hagyományok jellemezték a kertségi területet” (szakmai vezető). A beszélgetések során a

vezetők bizalmatlanságát is sikerült leküzdeni, mivel a szakmai vezető úgy tapasztalta, „ha egy-egy kezdeményezés mellé állnak, a lakosság is akkor úgy érez, hogy ennek a kezdeményezésnek referenciája van” (szakmai vezető). A vezetők támogatása a lakosság számára példát jelent, hiszen emiatt a szülők is bizalommal elengedik gyermeküket a programokra. Az iskola segítheti a közösségi házat programjainak kialakításában, hiszen a cél, hogy a gyerekek között is erős kapcsolatok jöjjenek létre. A vezetők megszólítása által a gyerekekben erősödött a csoporthoz való tartozás tudata, amelyre példa, hogy közösen hozták létre a Harmónia Klubot.

3. A hátrányos helyzetű csoportok bevonása által szemléletváltás, el-, illetve befogadás történt.

A gyerekek elősegítették a közösségi ház reklámozását, amellyel – úgy vélem – több területen fejlődött képességük. „Az unokáim megtanulhatták, mennyire fontos a másik ember elfogadása, megismerhették a manuális alkotást, fejlődtek a képességei a koncentráció terén” (III. tégláskerti lakos). A hátrányos helyzetű gyerekek bevonása által a közösséghez való tartozás tudata is erősödött, mivel a programokon való részvétel során új ismereteket fedeztek fel, csökkent a média hatása az életükben.

Probléma a kertségi területen a lakóotthonok elfogadása. Az interjúk elkészítésekor arra a következtetésre jutottam, hogy a közösségi programokon való részvétel elősegítette mind a szülők, mind a gyerekek értékrendszerének formálódását. A gyerekek tisztelettudóbbak, odafigyelnek a másokra, elfogadják egymást (II. tégláskerti lakos). A projektvezető állítása igazolja, hogy a szabályok és határok felállításával lehetséges a változás a gyerekek életében: „A visszajelzések alapján igen, nyugodtabbak lettek a gyerekek. Remélhetőleg a látott minta és a házban érvényes szabályok betartatása okozta ezt az eredményt” (projektvezető).

4. A fórumbeszélgetések által növekedett az együttműködések száma, felismerték a közösségben lévő problémákat, és megoldásokat dolgoztak ki.

A közösségi kezdeményezők két alkalommal tartottak fórumbeszélgetést a Freedom Községi Házban. Ez alkalmat adott arra, hogy a lakosság tagjai személyesen találkozzanak és készítsenek egy problémafeltárást. Ezeket a beszélgetéseket a lakosság tagjai is fontosnak tartják, mivel a közösségi ház funkciója az is, hogy a lakosság igényei ki legyenek elégítve (I. tégláskerti lakos). A közösségfejlesztő összesítette az interjúzások alkalmával feltárt problémákat. A közösség tagjai már az első alkalommal megfogalmazták azokat a problémákat, amelyekre vállalnák a közös megoldás megtalálását. Ilyen például a rossz közbiztonság, továbbá nincsenek programok, rendezvények, nincs párbeszéd a térség vezetői és a lakosság között. Az első fórum hatására különböző szabadidős rendezvények jöttek létre az ifjúsági korosztály számára, mint a pingpong, csocsó sportklub, internetklub, futballedzés, sakk-klub, Harmónia Klub, kreatívklub, újságíróklub, filmklub, teaház, Biblia-tanulmányozási klub.

Az aktív cselekvés a fórumbeszélgetés után jött létre, hiszen bekapcsolódtak a szolgáltatások létrehozásába: „társadalmi cselekvésnek nevezem, amikor valaki önkéntesen segít egy közösségi program megszervezésében. Sikerült megszólítani a lakosság tagjait, hiszen több rendezvényünkön részt vettek az előadásokkal, színdarabbal a helyi iskola diákjai” (szakmai vezető).

Arra a következtetésre jutottam, hogy jó módszernek tartják a fórumbeszélgetést, mivel helyettesíti a közösségi gyűléseket. Az alkalmon 20 ember vett részt (jegyzőkönyv), ami a kezdeményezés eredményességét bizonyítja. A második fórum alkalmával a vezetőkkel való kapcsolat hiánya mutatkozott meg. A projektvezető is alátámasztja, hogy legtöbbször a lakosság tagjai a vezetőktől várnak megoldást a helyi problémákra (projektvezető). A beszélgetés által motivációépítés történt, hogy társadalmi összefogás által valósuljon meg ezeknek a problémáknak a megoldása: „megfogalmazták, hogy a játszóteret fel kellene újítani, és ebben többben felajánlották segítségüket” (projektvezető).

5. A csoportfoglalkozások által felismerték a hiányzó tudásukat és „aktív maggá” váltak.

A csoportfoglalkozások elősegítették az egyéni képességek növekedését. Az alkalmon való részvétel által szélesedett látókörük (I. tégláskerti lakos), kommunikációs készségük erősödött (II. tégláskerti lakos), csökkent a magányosság érzetük (II. tégláskerti lakos), kreativitásuk fejlődött (IV. tégláskerti lakos). Véleményem szerint erősödött a lakosságban a jó érzés, illetve a biztonság tudata, mivel mind az öt lakos véleménye szerint megfelelően biztosított a felügyelet, a légkör barátságos, „a dolgozók segítőkészek, lelkiismeretesek” (V. tégláskerti lakos). A projektvezető szerint a lakosok „önállóbbá váltak azáltal, hogy konkrét feladatot kellett elvégezniük. Bátrabban kiállnak érdekeik mellett.”

6. A képzések által növekedett felelősségtudatuk, amelyet közvetítenek a lakosság felé is önkéntes munkájuk által.

A képzésekkel az aktív cselekvők résztvevői lettek megszólítva. A képzéseken való részvételnek köszönhetően alkalmasabbá váltak az érdekképviselési feladatok ellátására (Hallgató–Vercseg, 2008). Meglátásom szerint a csoporttá szerveződésüket az önkéntesek képzése erősítette meg. Az önkéntes munka révén saját élményekhez jutottak, és felelősségtudatuk is erősödött. A képzés után bátran vállaltak feladatokat, amely által nyitottabbá váltak a közösség tagjai, meglepő módon még aktív feladatot is vállaltak néhányan, mint például kertépítés, fűnyírás, képiállítás szervezése” (II. tégláskerti lakos). Véleményem szerint az önkéntes munka révén a szervezetek is erősödtek, hiszen lelkiismeretes, motivált támogatók által támogatókat találhatnak. Erősítheti a csapatot tapasztalataival és munkáját a későbbiekben is kamatoztathatja: „Szociálpedagógus hallgató voltam, amikor megismertem a ház szolgáltatásait. Szakmailag fejlődtem az önkéntes munka által, így elmondhatom, munkatapasztalatot szereztem, amit az önéletrajzomba is be tudtam írni” (I. tégláskerti lakos).

Magyarországon kevés az olyan szociális intézmény, amely felvállalná az egész közösség mozgósítását a társadalmi részvételre, elősegítené a társadalom demokratikus önszerveződését. Kisebb akciókkal találkozunk, de konkrét közösségi szociális munka alkalmazását csak ritkán tapasztaljuk. A Freedom Községi Ház közösségfejlesztő munkája még csak kezdeti lépést jelent a folyamatban, viszont az eddig alkalmazott módszerek lehetővé tették, hogy a tégláskerti lakosok azonosuljanak mások problémáival. Véleményem szerint motiválni kellene a közösségi kezdeményezések létrejöttét. Az önkormányzatoknak nagyobb szerepet kellene vállalniuk abban, hogy a lakosság tagjai közül kiemelkedjenek azok a személyek, akik részt kívánnak venni a település fejlesztésében. Vercseg Ilona állítása igazolja, hogy az önkormányzati, állami és üzleti szektortól származó támogatásokkal jönnek létre projektek (idézi: Harkai, 2006).

Összegzés

Bár a közösségfejlesztés hatásai csak évek után tapasztalhatók, minden egyes módszernek már a közösségi kezdeményezés során vannak látható jelei. Az új mozgások létrehozása által elindul egy olyan folyamat, melyben a közösségfejlesztő képessé teszi a lakosság tagjait a társadalmi szerepvállalásra. A kutatás célja az volt, hogy egy idáig kevésbé vizsgált területre, a közösségfejlesztés hatásaira koncentráljon, és egy konkrét eset, a debreceni Tégláskertben működő Freedom Községi Ház munkája alapján bemutassa a közösségi kezdeményezés csoportok és hálózatok fejlődésére gyakorolt hatásait.

A dolgozat első egységében szakirodalmi feldolgozás által kerül bemutatásra a közösségfejlesztés folyamata, módszerei és azok közösségre gyakorolt lehetséges hatásai. Láthattuk, mennyire fontos szerepet játszik egy település életében egy közösségfejlesztő megjelenése. A közösség értéke és a fejlődés fogalma összefonódik az adott település „kincseinek” feltérképezésével, ami azonban bizonyos szervezethez igényel. A második fejezet a közösségi munkás kezdeményezésének, a helyi lakosság helyi cselekvésre való aktivizálásának konkrét hatásait igyekezett feltárni a Tégláskertben. A kutatás során feldolgozásra kerültek a közösségi házból rendelkezésre álló dokumentumok, valamint két, a közösségi kezdeményezést elindító szakemberrel, illetve öt tégláskerti lakossal készített félig strukturált interjú.

Elemzésünk eredményeként megállapítható, hogy a közösségi kezdeményezés elindított egy fejlődési folyamatot, mely hatással van a közösségben lévő csoportok fejlődésére. A lakosság „megszólítása” érdeklődést, illetve együttműködések ajánlását váltotta ki a közösségből, továbbá a formális és informális vezetőkkel való kapcsolatfelvétel hatására erősödött a bizalom a lakosság tagjaiban a szolgáltatások igénybevételére. A közösségben élő hátrányos helyzetű csoportok bevonása által szemléletváltás figyelhető meg, el-, illetve befogadás történt. A fórum-

beszélgetések következtében növekedett az együttműködések száma, a lakosok felismerték a közösségben lévő problémákat, és megoldásokat dolgoztak ki, a csoportfoglalkozások által pedig felismerték a hiányzó tudásukat és „aktív maggá” váltak. A képzések révén növekedett a résztvevők felelősségtudata, amelyet önkéntes munkájuk által közvetítenek a lakosság felé is.

Felhasznált irodalom

- A fenntartható fejlődés alapelveinek alkalmazása* (2010): http://kolcsonkapottfold.hu/hir/a_fenntarthato_fejlodes_alapelveinek_alkalmazasa Letöltés ideje: 2010. 12. 28.
- Bánlaky Pál (2001): *Családszociológia*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola.
- Buda Béla (2000): *Iskolai mentálhigiéné. Álmok, dilemmák, lehetőségek*. In: Kézdi Balázs: *Iskolai mentálhigiéné. Tanulmányok*. Pannónia, Pannóniai Kiadványok. 13–33.
- Buzas László (1980): *A csoportmunka*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Groskáné Piránszki Irén (1993): *Közösségi munka – hálózatépítés: Új közösségszolgálatok a Kapos-vidéken és Kelet-Magyarországon*. Parola, 1. sz. 3.
- Hallgató Éva–Vercseg Ilona (2008): *A közösségi munka szerepe a közösségi szolgáltatásokban*. Parola, 3. sz. 1–13.
- Harkai Nóra (2006): *Közösség és szociális munka*. Parola, 2–3. sz. 19–22.
- Hellmuth Beneths (1999): *Atlasz. Pszichológia*. Budapest, Athenaeum Kiadó Kft.
- Jegyzőkönyv (2010): Jegyzőkönyvet készítettek a közösségi beszélgetésekről, melyet a Freedom Házban tartottak meg.
- Kiss Balázs (1999): *Közösség, hagyomány, kultúra: Kistérségi összefogás a Sárvíz mentén*. Parola, 3–4. sz. 8–10.
- Mérei Ferenc (2006): *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Schoenberg (1979): *Stratégia, szakmapolitika* http://www.polgarz.hu/hu/strategia_szakmapolitika Letöltés ideje: 2010. 11. 03.
- Varga A. Tamás–Vercseg Ilona (1991): *Település, község, fejlesztés. Tapasztalataink a helyi társadalmi-kulturális fejlesztésről*. Budapest, Országos Közművelődési Központ.
- Varga A. Tamás–Vercseg Ilona (1998): *Közösségfejlesztés*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet.
- Várkonyi Dezső (1993): *A cselekvés lélektana*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Várnagy Marianne (1988): *A személyiség és közösségfejlesztés útjai és módszerei*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Vercseg Ilona (2000): *Közösség, Eszme és valóság*. In: Tibori Tímea–T. Kiss Tamás: *Közösségi Formációk* 151–173.

- Vercseg Ilona (2004): *Közösségfejlesztő leckék kezdőknek és haladóknak*. Budapest, Közösségfejlesztők Egyesülete 9–48.
- Weber, Melvin M. (1994): *A szociális munka közösségi gyakorlata*. In: Gosztonyi Géza (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata*. 3. kötet. Budapest, Semmelweis Kiadó 24–27.
- Zastrow, Charles (1994): *A szociális munka közösségi gyakorlata*. In: Gosztonyi Géza (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata*. 3. kötet. Budapest, Semmelweis Kiadó 39–78.

Hangtörténeti folyamatok a helynevekben: a két nyílt szótagos tendencia

1. A két nyílt szótagos tendenciával mint a hangtörténet jellegzetes változási folyamatával a magyar nyelvtörténetben többen is foglalkoztak. Leggyakrabban azonban közszavak alapján tanulmányozták nyelvtörténészeink a tendencia működését, helynevek kapcsán egyáltalán nem került elő ez a változás, vagy csupán igen érintőlegesen, leginkább egy-két helynévi példát is felhozva. Arra vonatkozóan, hogy ez az eljárásmód nem csupán az itt elemzett hangváltozási folyamatra érvényes módon, hanem a magyar nyelvtörténet szemléletében általánosan jelentkezett, Melich János ekképpen fogalmaz: „a mi nyelvészeink a szókészlet egy részét, értem a tulajdonneveket, újabb időben egészen vagy részben mellőzik” (1906: 4). Megfigyelését többnyire ma is érvényesnek tekinthetjük, a helynevek ugyanis még mindig csak elszórtan szolgálnak alapul a hangtörténeti vizsgálatokhoz. S ha mégis helynévi példákat találunk a magyarázatok során, akkor azok szinte mindig tartalmaznak valamilyen közszói párhuzamú névrészt, és így a név csupán az adott közszó nyelvi fejlődését, a közszó által demonstrált hangváltozás irányát hivatott alátámasztani (vö. Kenyhercz, 2008: 176). Mindez pedig azt is jelenti, hogy még a helynévi adatokat felhasználó írásokra is az jellemző, hogy – Kenyhercz Róbert szavaival élve – „olyat (...) nagyon ritkán látunk, hogy magyar közszói párhuzam nélküli helynevet használnának fel hangtörténeti folyamatok szemléltetésére” (2008: 176). Írásomban ezen álláspontokból is kiindulva igyekszem újat nyújtani azáltal, hogy kísérletet teszek egy hangtörténeti változás helynevekben való vizsgálatára.

Az ilyen típusú vizsgálatokat azért tartom izgalmas vállalkozásnak, mert a helyneveket felhasználva jóval több információt tudhatunk meg az adott hangtörténeti jelenségről, annak körülményeiről, lefolyásának módjáról, mint ha csupán közszavak alapján vizsgálódnánk. Írásában Kenyhercz Róbert például az *eszterág* köznév példáján szemlélteti, hogy mit tudunk elmondani a nyelvi változásról a közszavak vizsgálata alapján. A kérdéses köznév kapcsán annyit állapíthatunk meg, hogy a szláv eredetű, szókezdő pozícióban mássalhangzó-torlódást tartalmazó szó hangszerkezete idővel, feltehetően az ómagyar kor második felében, szabályosan, előtét hangzó betoldásával idomult a magyar nyelv hangszerkezeti jellegéhez, összhangban azzal, hogy a magyar nyelv nem tűrte a szó eleji mássalhangzó-torlódásokat (2008: 177). Megítélése szerint a hangtörténetíráshoz a helynevek

biztosítják az elsőrendű forrásanyagot, mégpedig leginkább amiatt, mert a helynevek – a közszavakkal ellentétben – területileg mindig kötöttek, ami az egyes nyelvi adatok jóval nagyobb információértékét biztosíthatja. Ennek további fontos következménye az is, hogy a helynevek nem csupán önmagukban vizsgálhatók, hanem tanulmányozhatjuk a névkörnyezetüket (azaz a közvetlen szomszédságukban lévő más helynevek nyelvi értékelésére is figyelemmel lehetünk), és ezzel összefüggésben megbízhatóbban feltárhatók a területre jellemző nyelvi-etnikai viszonyok, azaz megrajzolható szélesebb értelemben vett nyelvi és nyelven kívüli kontextusuk. Mindezzel pedig együtt jár az az előny, hogy könnyebb közvetlen etimonjuk megállapítása, keletkezésük kronologizálása, és így – nagyobb anyagon vizsgálódva, szélesebb nézőpontot választva – végső soron leírható egy hangváltozás területi elterjedésének folyamata is (Kenyhercz, 2008: 176).

Melich János a köznevek és tulajdonnevek viszonyáról ekképpen vélekedett: „tulajdonnevek nélkül épp oly lehetetlen beszélni, mint lehetetlen köznévi használatú névszók nélkül. S aztán ha a tulajdonneveket hangtani, vagy pedig a tulajdonnév alapjául szolgáló köznév jelentése szempontjából tekintjük, a tulajdonnevek és a nyelv szókészlete többi szófajtái közt nincs is különbség” (1906: 49). Kijelenti továbbá azt is, ami számunkra a hangtörténeti vizsgálatokban fontos vélemény, miszerint „a tulajdonnevek ugyanazoknak a hangtani törvényeknek, változásoknak vannak alávetve, mint a köznyelvi használatú szavak” (i. m. 54). Elméletének igazolásaként Melich többek között a *brat* > *barát* és a *Grana* > *Garam* példákat említi, amelyek világosan megmutatják, hogy a mássalhangzó-torlódás bontóhanggal történő feloldása ugyanúgy ment végbe a helynevekben is, mint a közszavakban. Ezzel összefüggésben ismét érdemes idéznünk Kenyhercz Róbert véleményét, aki több írásában is foglalkozik a helyneveket érintő hangváltozási folyamatok vizsgálatával, s ezen belül is a – Melich által is érintett – szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldásának kérdéseivel. Kutatását arra alapozza, hogy „a nyelvi változás sokkal több annál, mint amit 3-4 nyelvi adat egymás után való illesztése illusztrálhat. S mivel a diakrón vizsgálatok legfőbb kerékkötője az időbeli távolság és a források elégtelen volta, lehetőség szerint több támpontot kell felhasználnia a kutatónak, amikor bármilyen nyelvtörténeti kérdéshez hozzászól. S e tekintetben a helynevek alapvetően sokkal többet nyújtanak a közneveknél” (Kenyhercz 2008: 178). Írásomban ehhez a friss megközelítéshez igyekszem én is igazodni akkor, amikor helyneveken vizsgálódom egy hangtörténeti folyamat jellegzetességeinek felderítése céljából.

Az említett gondolatmeneteken elindulva Melichhez és Kenyherczhez hasonlóan magam is úgy vélem ugyanis, hogy „a neveket és a közszavakat érintő folyamatok általában ugyanazok, a hangváltozás nincs tekintettel a szó helynévi vagy közszói jellegére”, ám ehhez feltétlenül hozzáteendő egy további fontos megfigyelés is, az tudniillik, hogy „adott esetben a változás lefolyása, s olykor végeredmé-

nye rendkívül összetett okok miatt különbözhet egymástól” (Kenyhercz, 2008: 180).

2. A két nyílt szótagos tendencia jelenségét első ízben Horger Antal mutatta be 1911-ben, emiatt egy ideig Horger-törvényként is szokás volt utalni rá. Munkáját Horger azzal a céllal írta, hogy ismertesse a tendenciát. Segítségével azonban olyan általánosabb hatókörű, addig még megvilágítatlan nyelvtörténeti kérdéseket is kívánt tisztázni, mint a szótó és alanyeset viszonya, a kötőhangzó megléte vagy hiánya, a hangzóvesztő és *v* tövű igék és névszók többeli változásai. Tanulmánya tárgyává azokat az alakokat tette, melyekben a tendencia a szótó belsejét érintette. Elsőként a *malina* > *málna* típusú, szláv eredetű közneveken mutatta be a módosulást (Horger, 1911: 3), majd számunkra is releváns kitételként utalt arra, hogy különösen gyakori e jelenség földrajzi nevekben, példaként a *Rabica* > *Rábca*, *Glenica* > *Gělēnica* > *Gelēnce*, *Jablanica* > *Ablonca* névalakokat említette. Latin jövevényszavak és jövevénynevek körében is kimutatta a változást, amint ezt a *capitulum* > *káptalan*, *dezima* > *dézsma*, *Veronika* > *Veronka* adatok példázhatják (Horger, 1911: 4).

Tanulmányában Horger Antal egyaránt kitért a kieső magánhangzó jellegére, továbbá arra, hogy milyen hangok mellől eshetett ki a magánhangzó, tárgyalta ezen túlmenően a szótagviszonyokat, a tendencia kronológiai viszonyait és a jövevényelemekben végbemenő változás kérdéskörét.

Az 1911. évi írás megjelenése után Horger Antal több kisebb munkájában is alkalmazta a két nyílt szótagos tendenciát hangtörténeti kérdések magyarázatában (Horger, 1913, 1942, 1944).

Horger mellett Bárczi Géza nevét említhetjük még meg mint fontos szakirodalmi előzményt. Bárczi Géza hangtörténeti monográfiájában a legfontosabb rövid-magánhangzó-rendszert érintő változások között összefoglaló jelleggel ír a két nyílt szótagos tendenciáról. Álláspontja szerint a folyamat lényege „abban áll, hogy három- vagy többtagú szóban, ha két nyílt szótag van egymás mellett, a másodiknak, a három esetében néha a harmadiknak a magánhangzója eltűnt, föltéve, ha rövid volt” (1958: 77–78). A kieső magánhangzók tulajdonságait taglalva pedig azt hangsúlyozza, hogy noha az „eltűnés bármely magánhangzót érinthetett, de különösen gyakori magas, valamint középső nyelvallású hangzók esetében” (i. m. 78). Véleménye szerint a tendencia a 12–14. században érte el csúcspontját, de régebbi és későbbi adatokban is kimutatható. Munkájában Bárczi az ómagyar hangfejlődés általános jellemzése kapcsán úgy véli, hogy „a két nyílt szótagos tendencia olyan mássalhangzó-torlódásokat teremtett, melyek zeneileg kellemesek, mert a szótagok egyhangú sorát tarkítják, a beszéd folyamatot változatosabbá teszik, az időmértékritmus kifejlesztéséhez hozzájárulnak, anélkül hogy kedvezőtlennek tették a magánhangzók és a mássalhangzók arányát” (i. m. 144–145).

Maga Horger Antal is felhasználta kutatásaiban a hangtani természetű kérdések mellett az alaktani kérdések tisztázásához is a két nyílt szótagos tendenciát (Horger, 1911). Ez a szál a legújabb nyelvtörténeti, alaktörténeti témájú munkák-

ban újra előkerült: ezt láthatjuk például „A magyar nyelv történeti nyelvtana” című munka ígertövekről szóló fejezetében Zelliger Erzsébet tollából (1991). Az ősmagyar kor kezdetén lévő törendszerek kialakulásában a tendenciának komoly szerepe lehetett: „a két nyílt szótagos tendencia, mely alighanem minden nyelvtörténeti korszakban működött, a feltételes módjel, vagy más testes toldalék előtt, illetve tovább toldalékolt szóalakokban morfémahatáron is érvényesülhetett, és ezzel igen korán keletkezettek csonka tövek” (Zelliger, 1991: 41). A teljes tövek használati köre az analógia mellett a tendencia hatósugarába is kerülhetett, mert „a csonka tövek kialakulása utáni nyelvéllapotban, az ősmagyarban a toldalékok nagy része továbbra is a teljes tőhöz járulhatott. Ezt a sajátosságot az analógia és a két nyílt szótagos tendencia bizonyára hamar kikezdte, így a korai ősmagyar korszakra már nem minden toldalék előtt található teljes tő” (i. m. 43). Az ősmagyar kori tótani változások kiindulása és legfőbb mozzanata a csonka tövek kialakulása volt. A nyelvi rendszeren belüli elterjedésük hosszú fejlődés eredménye. A tövégi magánhangzó eltűnésének több oka volt: a hangsúlytalan helyzet folytán abszolút tövégen éppúgy megtörténhetett a magánhangzó elnémulása, mint a két nyílt szótagos tendencia kapcsán toldalék előtt (vö. Zelliger, 1991: 47).

Az itt csupán röviden összefoglalt szakmunkákban csak elvétve találunk olyan eseteket, ahol a tendencia szemléltetése során helynévi példákkal is találkozhatunk, olyan írásokra pedig közöttük egyáltalán nem akadtunk, ahol a helynevek ilyen szempontú vizsgálata állna a középpontban. A továbbiakban viszont néhány olyan munkát említek meg, amelyek elsődleges célja az ősmagyar kori helynevek névrendszertani feldolgozása volt ugyan, ám bennük a helynevek hangtörténeti szempontú tanulmányozása is külön tárgyalásban részesült. E munkák pedig érintették a két nyílt szótagos tendencia helynevekben való jelentkezését is.

Tóth Valéria 2001-ben megjelent munkája az egyik közülük, amely névrendszertani vizsgálatok kiegészítő aspektusaként hosszasan foglalkozik azokkal az alakokkal, melyek a két nyílt szótagos tendencia hatása alá kerültek. Ezzel összefüggésben jegyzi meg, hogy szoros kapcsolat tételezhető fel a két nyílt szótagos tendencia működése és a tövégi magánhangzók eltűnése között (2001b: 89). Az idekapcsolódó fejezetben a két módosulást együtt tárgyalja, de példái – kronológiai okokból – jórészt a két nyílt szótagos tendencia működését mutatják. Monográfiájában elkülönítve vizsgálja a közszavakból keletkezett, illetve közszói utótagot tartalmazó helyneveket (pl. *Romántelke*, *Bonctelke*, *Mogyorós-berek*, *Homorogd*), a puszta személynévi eredetű településneveket (pl. *Pozba*, *Radvány*), illetőleg a jövővényneveket (pl. szlk. *Kamenica* > m. *Kemence*, szlk. *Hrušov* > m. *Hursó*, vö. Tóth V., 2001b: 90, 91).

Tóth Valéria munkájához szemléletében szorosan kötődik Rácz Anita 2005-ben megjelent monográfiája, amely Bihar vármegye helyneveinek vizsgálatával foglalkozik. A magánhangzók meglétét, illetve hiányát taglaló alfejezetben önálló alpontként a két nyílt szótagos tendencia és a mássalhangzó-torlódás feloldásával létrejövő helynevek is előkerülnek (Rácz A., 2005).

A fent leírtakból jól látszik tehát, hogy a két nyílt szótagos tendencia többféle nyelvtörténeti munkában is fontos szerepet kapott, tekintve, hogy a kérdéses jelenség a hangtörténeti és az alaktani kutatások hatókörébe egyaránt beletartozik. Éppen ezért meglepő számomra, hogy ez a hangtörténeti módosulás a legfrissebb nyelvtörténeti munkákban, kézikönyvekben (köztük például a legújabb nyelvtörténeti tankönyvben, vö. Kiss–Pusztai szerk., 2003) alig kapott kifejtést.

3. A két nyílt szótagos tendencia helynevekben való jelentkezésének vizsgálatához előzetesen gyűjtőmunkát végeztem, amelynek során több forrást is felhasználtam. Adatállományom legnagyobb részét a „Korai magyar helynévszótár” I. kötetének adatai adják. Emellett ómagyar kori helynévtörténeti etimológiai szótárak is segítségemre voltak (Bényei–Pethő, 1998; Póczos, 2001; Tóth V., 2001a; Rác A., 2007), melyekben nemcsak további adatokra bukkantam, hanem hasznosíthattam e munkák etimológiai megjegyzéseit is.

Vizsgálódásomhoz elsőként, valójában annak előmunkálataként adatbázist készítettem, amelyben többféle szempontot mérlegelve rögzítettem a névanyagot. Az adatbázis megszervezésének kialakításakor arra törekedtem, hogy a későbbiekben új adatokkal és új szempontokkal is bővíthető legyen, ezáltal vizsgálataim szélesebb körben is kiterjeszthessem. Emellett felépítésekor több további tényezőt is figyelembe vettem. Elsődleges és másodlagos (azaz előzményként és következményként álló) névalakokat vettem fel önálló mezőkként, melyeknek megadtam a hangszerkezeti jellemzőit is. Ezt azért tartom nagyon fontosnak, mert így jól nyomon követhető, hogy a két nyílt szótagos tendencia során miként változott meg az egyes helynevek szerkezete, hangalaki felépítése. Ez alapján tanulmányozható például az is, hogy egy-egy módosulás alkalmával éppen a második (mint az *Ároki* > *Árki*, *Beremen* > *Bermen* nevekben) vagy harmadik szótagbeli magánhangzó esett-e ki (ahogyan ezt pedig a *Kanapota* > *Kanapta* változásában regisztrálhatjuk).

Elsődleges névalak terminus alatt azokat a neveket értem, amelyek még nem kerültek a tendencia hatósugara alá. Másodlagos névalaknak pedig azokat nevezem, amelyekben már kimutatható a két nyílt szótagos tendencia hatása. A kérdéses terminusok megalkotásánál az oklevelek kronológiai jellemzői csak részben szolgáltak támpontul, alapvetőbb fogódzó volt viszont ebben a tekintetben a névalak etimológiája. Korpuszom adatai között így nem ritka az olyan eset, amikor az elsődleges névalak az azt tartalmazó oklevél dátuma alapján voltaképpen későbbi, mint a másodlagos (pl.: 1300: *Babuna* > 1291: *Babna*, 1327/589: *Borumou* > 1273/392/477: *Bormow*), ráadásul az sem szokatlan, hogy a két alak közül végül is az elsődleges rögzült állandó helynévként (1300: *Babuna* > 1291: *Babna*). Ez a jelenség részben a nyelvtörténeti adatok lejegyzésének, fennmaradásának esetlegességével magyarázható, azzal tudniillik, hogy a források fennmaradása meglehetősen esetleges, véletlenszerű. Az elsődleges, a névszerkezetileg archaikusabb forma fennmaradása pedig azzal van összefüggésben, hogy mint minden nyelvi változás alkalmával, a két alak archaizmus és neologizmus viszonyként egy ideig

párhuzamosan lehetett használatban, míg végül az egyik elenyészett. És ez minden további nélkül jelenthette az archaikusabb alak fennmaradását is. Erre a jelenségre nemcsak a helynevek körében találunk példát, hanem a magyar nyelvemlékek közszavai között is, elég csak a Halotti beszéd *Ándzselkut* szavára gondolnunk, amely hangszerkezetileg újabb (éppen a két nyílt szótagos tendencia hatósugarába került bele átmenetileg), mint a ma élő, valójában archaikus *angyalokat* forma.

Fontos vizsgálati szempont munkámban továbbá a kieső magánhangzó után létrejött mássalhangzó-kapcsolat tanulmányozása is, mely alapján megállapítható, hogy az újonnan keletkezett szóalak zöngéesség szerint mennyire harmonikus. A hangszerkezeti vizsgálat és a mássalhangzó-kapcsolatok vizsgálatának határterületén lévő olyan alakokra, melyekben a kiesés után három mássalhangzó került egymás mellé, külön figyelmet fordítottam. Vizsgálataim során tekintettel voltam továbbá a kieső magánhangzó jellegére is.

Fontosnak tartottam mindezek mellett azt is, hogy adatbázisomban jelezzem az adott helynév lokális jellemzőit és kronológiai viszonyait egyaránt: feltüntetve azt a vármegyét és azt az évszázadot, ahol és amikor a vizsgált névalak adatolt. Az adatok lokalizálása, helyhez kötése révén ugyanis nyomon követhetők a tendencia esetleges területi jellegzetességei, az időviszonyok segítségével pedig azt határozhatjuk meg, hogy mely nyelvtörténeti korszakban volt produktívabb a hangváltózási folyamat. A jelen tanulmányom alapjául szolgáló névállomány csupán a korai ómagyar kor helynévállományára koncentrál.

4. A feldolgozó munka során többféle etimológiai réteggel számoltam: a közszóból alakult helynevek: pl. *Alumás* (1291–94: *Alumas*, KMHSz. 31) > *Almás* (KMHSz. 31), *Ároki* (1326: *Aruky*, KMHSz. 36) > *Árki* (1335: *Árky*, KMHSz. 36) kategóriája mellett a magyar személynévből lett helynév: *Bakta* (< 1131 k.: *Boguta* szn.), *Pozba* (< 1245: *Pazuba* szn.), a szláv helynév átvételeként alakult magyar helynév: szl. *Kanapota* (1298: *Kanapota*, KMHSz. 143) > m. *Kanapta* (1323/390: *Kanapta*, KMHSz. 143), szl. *Regemec* (1277: *Redemech*, KMHSz. 230) > m. *Regmec* (1321/323: *Redmuch*, KMHSz. 230) és a szláv személynévi alapszóból keletkezett magyar helynév: *Vajla* hn. (1261/271: *Wayla*, Póczos, 2001: 77 < szl. *Vojila* szn.), *Szenderő* hn. (1317: *Zendereu*, Póczos, 2001: 77 < szl. *Szenderő* szn.) > m. *Szendrő* hn. (1312: *Zundreu*, Póczos, 2001: 69) kategóriákra voltam elsősorban tekintettel.

Megítélésem szerint ezek a típusok a tendencia hatóköre szempontjából bátran egybemoshatók, hiszen közöttük különbségeket e téren nem láthatunk: a folyamat egyformán érintette mindegyik etimológiai réteget. Tanulmányomban a továbbiakban ezért erre a különbségtételre nem utalok, mindegyik réteg helynévi adatait egyforma súllyal veszem figyelembe.

5. Dolgozatomban több szempontot vizsgáltam a két nyílt szótagos tendencia kapcsán: a szótagszerkezeti kérdésekre éppúgy figyelemmel voltam, mint a kieső magánhangzó minőségi sajátosságaira, a változás eredményeként egymás mellé

kerülő mássalhangzók zöngésségi harmonikusságára, illetve a változás kronológiai és területi jellegzetességeire. E szempontok mindegyikére a területi korlátok miatt nincs módomban részletesen kitérni, ezért csupán néhány tényezőre hívom fel a figyelmet.

5.1. Kiemelkedő vizsgálati szempontnak tekinthetjük a kieső magánhangzó után létrejött mássalhangzó-kapcsolat ügyét, azt tudniillik, hogy az újonnan keletkezett szóalak zöngésség szerint mennyire harmonikus, azaz a kiesés után a mássalhangzók hogyan viselkednek az újonnan létrejött fonológiai helyzetben: történt-e például hasonulás vagy más hangtani változás a kiesés következményeként (vagy leginkább persze azzal párhuzamosan). Ennek a vizsgálati szempontnak a fontosságára az olyan alakok hívták fel a figyelmemet, mint az 1232>360: *Bagotha* > 1363/372: *Bakta* (KMHSz. 43), 1298: *Rygyta* > 1303/329: *Rukthe* (KMHSz. 230), 1245: *Pazuba* > 1327/382: *Pozba* (Tóth V., 2001a: 229). A magánhangzó kiesését követően ugyanis bennük az alábbi változások következtek be: *Paszuba* > *Pozba* zöngésülés, *Bagota* > *Bakta*, *Regete* > *Rekte* zöngétlenülés. Fehér Krisztina állítását, miszerint „a két nyílt szótagos tendencia következtében egymás mellé kerülő obstruensek zöngéssége (...) rendre harmonikusnak látszik” (2009: 89), az általam tanulmányozott alakok is alátámasztják. Fehér Krisztina írásában a zöngésség tekintetében kiegyenlített zörejhang-kombinációkat hangsorépítési mintának tekinti, melyek a 12–13. századra tipikussá váltak, részben a csonka tövek terjedése, részben pedig a két nyílt szótagos tendencia révén (2009: 90).

5.2. A hangszerkezeti vizsgálat és a mássalhangzó-kapcsolatok vizsgálatának határterületén vannak azok az alakok, melyekben a kiesés után három mássalhangzó került egymás mellé. Úgy gondolom, ez a tendencia egyik legizgalmasabb jelensége, ezért vizsgálataim során az *Eresztevény* (1257: *ereztewen* KMHSz. 93) > *Eresztvény*, *Körccsemény* (1308: *Kyrchemen*) > *Körccsmény* (1345: *Kurthmyn* KMHSz. 163), *Csongorád* (1296: *Changarad*) > *Csongrád* (1297: *Changrad* KMHSz. 77), *Szenderő* (1317: *Zendereu*) > *Szendrő* (1312: *Zundreu* Póczos, 2001: 69), *Boldova* (1331: *Boldoua*) > *Boldva* (1334: *Boldwa* KMHSz. 59), *Domboró* (1330: *Dumborou*) > *Dombró* (1332/437: *Dumbro* KMHSz. 84) adatokra külön tekintettel voltam. Az adatok világosan jelzik, hogy bizonyos korábbi felfogásoktól eltérően, a két nyílt szótagos tendencia zárt szótagot követő nyílt szótagban, sőt két zárt szótag között lévő nyílt szótagban is érvényesült. Erre a jelenségre már Horger Antal is felhívta a figyelmet (1911: 26).

5.3. A helynévi adatok segítségével a fent bemutatott jelenségeken túlmenően is több ponton módosíthatóvá váltak a szakirodalom korábbi megfigyelései. Horger Antal már sokat idézett 1911-es írásában a mássalhangzók kapcsán azt is kiemelte, hogy nem eshet ki magánhangzó [ny] előtt (Horger, 1911: 48). Ez a kijelentés rostánkon azonnal fennakad, ha a *Babonya* (1300: *Babuna*) > *Babnya* (1291: *Babna*, KMHSz. 40), *Regenye* (1305>372: *Regenye*) > *Regnye* ([1230]/231: *Regna*, KMHSz. 230) alakokra tekintünk. Horger ugyanezt állítja az [ly] előtti kiesésről is, mely úgy tűnik, megállja a helyét, mert adatbázisomban nem találtam olyan ala-

kot, mely cáfolatra adhatna módot, de ez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy adatbázisom későbbi bővítése során ne találkozhatnék ilyen adatokkal. Ennek esélyét talán az is növelheti, hogy közszavaink között is találunk példát ilyen módosulásra: vö. *fogoly*, de *foglyot*.

5.4. Amint azt a korábbiakban említettem, feldolgozó munkám során igyekeztem figyelemmel lenni a változási tendencia területi jellemzőire is. A területi vizsgálat során azonban azt a tényt is szem előtt kell tartanunk, hogy az olyan széles hatókörű hangváltozási tendenciák esetében, mint a nyíltabbá válás, a tóvégi magánhangzók eltűnése vagy éppen az itt tárgyalt két nyílt szótagos tendencia, kevésbé mutathatók ki úgynevezett földrajzi gócpontok. Vizsgálatom ráadásul nem terjed ki az egész magyar nyelvterületre: adataim csupán Bihar, Arad, Baranya, Árva, Bereg, Abaúj, Bodrog, Bars, Csongrád, Csanád, Borsod, Bács, Békés és Brassó vármegyékből származnak.

A tendencia térbeli jellegzetességeinek a felderítését több tényező is megnehezítette: egyrészt nyilvánvalóan az, hogy nem a teljes magyar nyelvterület névanyagát dolgoztam fel. Emellett az is problematikus, hogy nem teljes a kronológiai kép, hiszen adataim jórészt az Árpád-kor okleveleiből származnak. Figyelembe kell vennünk továbbá azt a tényezőt is, hogy névsűrűségi különbségek vannak az egyes vármegyék között, s ha ezt nem tartanánk szem előtt, téves, sőt torz következtetéseket vonnánk le a területi különbségekre vonatkozóan, a számarányok tehát nem lennének reálisak. A nagy névsűrűségű, jó korai adatolású vármegyék területén ugyanakkor jól láthatóan egységesen nagy arányban fordulnak elő a tendencia hatókörébe eső névalakok. Jól szemlélteti ezt a következő néhány számadat: a teljes adatbázis helynévi adatainak több mint 17%-a Abaúj megyéből, 23%-a Baranya megyéből, közel 17%-a pedig Bihar megyéből való. Ezek alapján vélem úgy, hogy a változási folyamat a teljes magyar nyelvterületen működött, és feltevéseim szerint többé-kevésbé egyforma produktivitással.

5.5. A két nyílt szótagos tendencia kronológiai képének, kiindulásának, kulminációs szakaszának, esetleges hanyatlásának a megrajzolása ugyancsak nem könnyű feladat. Horger Antal 1911-ben megjelent tanulmányában a jelenség kezdetéül a 12. századot határozta meg. Megállapításának alapjául szórványemlékek, mint például Árpád-kori oklevelek, Anonymus gestája, szövegemlékek, mint a Halotti beszéd és a Königsbergi töredék adataira támaszkodik, és a tendencia végének meghatározásához pedig a különböző nyelvekből származó jövevényszavak vallomását említi igazoló adatokként (1911: 46). Bárczi Géza szerint a tendencia a 12–14. században érte el a csúcspontját, de ennél régebben és később is hatott, későbbi hatására kiváló példák többek között a *gyerekőc* > *gyerkőc*, *azután* > *atán*, *janicsár* > *jancsár*, *hajadon* > *hajdon* névalakok (1958: 78–79).

Ezeket a jórészt közszavakra vonatkozóan megfogalmazott kronológiai tételeket szembesítettem a helynévi korpuszból levonható tanulságokkal. E vizsgálati szinten fontosnak gondoltam, hogy csak azokat a névalakokat vegyem figyelembe, melyeknek adatolt az elsődleges és a másodlagos névalakja is, azaz – az adatolás esetlegességeit is szem előtt tartva – látható, hogy a változás mikor játszódott le a

helynévben. A vizsgálat fényében úgy látom, hogy a folyamat a 13. századtól adatható minden kétséget kizáróan az adatbázisom elemei körében. Természetesen a kronológiai vizsgálatoknál figyelembe kell vennünk azt a tényezőt, hogy az adatok fennmaradása nagyban függ a források elszaporodásától, ezért óvatosan kell bánnunk a ránk maradt adatok kronológiai tulajdonságaival. Éppen ezért gondolom úgy, hogy a két nyílt szótagos tendencia kronológiai viszonyairól csak egy nagyobb névanyagot felölelő, a máig elnyúló, kifejezetten kronológiai célú vizsgálat alapján vonhatunk le megnyugtató, megalapozott következtetéseket.

6. Írásomban egy hangtörténeti folyamat, a két nyílt szótagos tendencia helynevekben való jelentkezését próbáltam egy viszonylag szűkebb névanyag alapján, ám többféle szempontra tekintettel bemutatni. Ennek során igyekeztem azokat a lehetőségeket is megragadni, amelyeket a helynevek tanulmányozása többletként nyújthat a közszavakhoz képest.

Vizsgálataim kiterjedtek a két nyílt szótagos tendencia következtében kiesett magánhangzó jellegére, tulajdonságaira, a kieső magánhangzó utáni mássalhangzó-kapcsolat zöngességi harmonikusságának vizsgálatára, valamint a kronológiai és területi sajátosságokra. Fontos vizsgálati szempontként szolgált a fentiekén kívül az elsődleges és másodlagos (azaz az előzményként és következményként álló) névalakok hangszerkezeti analízise.

Munkámat persze több tényező is nehezítette: az okleveles adatok aránytalan időbeli eloszlása, véletlenszerű fennmaradása mellett nyilvánvalóan problémaként jelentkezett az a magam által kijelölt korlát is, hogy nem a teljes magyar nyelvtérület névanyagát dolgoztam fel, illetőleg, hogy adataim csupán egyetlen nyelvtörténeti korszakból, a korai ómagyar korból valók. Mindez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy közel sem teljes nyelvföldrajzi és kronológiai képet tanulmányozhattam. Úgy vélem azonban, hogy már pusztán ez a részlegesnek tekinthető vizsgálat is igazolhatta azt az előzetes várákosítást, miszerint a helynevek vizsgálata több tekintetben is értékes járulékos információkat rejt magában, amelyek kiaknázása a nyelvtörténeti és azon belül a hangtörténeti kutatásokban fontos szerepet kaphat. Megítélésem szerint a helynevek ilyen természetű vizsgálata által közelebb kerülhetünk a nyelvi változások pontosabb megértéséhez.

Felhasznált irodalom

- Bárczi Géza (1958): *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, 1958.
- Bényei Ágnes–Pethő Gergely (1998): *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen, 1998.
- E. Abaffy Erzsébet (2008): *Hangtörténet*. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, 2008, 301–351.

- Fehér Krisztina (2009): *Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonlóságok*. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. Piliscsaba, 2009: 85–96.
- Horger Antal (1911): *Egy ismeretlen magyar hangtörvény*. *Nyelvészeti Füzetek*, 65.
- Horger Antal (1913): *Borjú, gyapjú, csalán*. *Magyar Nyelv* 9: 111–116.
- Horger Antal (1942): *Katona*. *Magyar Nyelv* 38: 334–337.
- Horger Antal (1944): *Est, este, eset*. *Magyar Nyelv* 40: 264–269.
- Kenyhercz Róbert (2008): *Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke*. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest, 175–182.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk.: Hoffmann István. Debrecen, 2005.
- Melich János (1906): *Adatok hazánk honfoglalás kori X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez*. *Magyar Nyelv* 6: 150–158.
- Póczos Rita (2001): *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvi elemzése*. Debrecen, 2001.
- Rácz Anita (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen, 2005.
- Rácz Anita (2007): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2007.
- Tóth Valéria (2001a.): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2001.
- Tóth Valéria (2001b.): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*. Debrecen, 2001.
- Zelliger Erzsébet (1991): *Az igeővek*. In: Benkó Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, 1991, 41–59.

A dohánymonopólium körüli viták 1846–47-ben

I. Szakmai probléma ismertetése

A 19. század negyvenes éveiben a legfelsőbb kormánykörök határozatot hoztak az ausztriai dohánymonopólium Magyarországra való kiterjesztéséről, amelynek bevezetését egyrészt a konzervatív sajtó, másrészt az osztrák dohányjövedék gyártmányainak alacsony áron való árusítása révén készítették elő, továbbá tervbe vették egy dohánygyár felállítását Temesváron. A kormány ily módon akarta megszerzeni a magyar piac feletti uralmat, vagyis a gyakorlatban érvényesíteni az egyed-áruságot a törvényhozás megkerülésével.¹

Az előkészítő lépéseket a különböző politikai irányzatok eltérően értelmezték, illetve értékelték, a kérdés körül éles polémia alakult ki. Számos az egyedáruság tárgykörét boncolgató cikk, röpirat, beszéd, vagy éppen csak szűk körnek szánt memorandum látott napvilágot, olyan, a kort meghatározó politikusoktól, mint például Dessewffy Emil, Apponyi György, Eötvös Ignác, Csengery Antal, Trefort Ágoston, Széchenyi István és Kossuth Lajos. Közléseik kiegészítve a korabeli sajtóorgánumok megfelelő számaival képezték tanulmányom primer forrásbázisát, amelyek feldolgozásán keresztül célozom a dohánymonopólium Magyarországon zajló reformkori vitájának feltérképezése. Elemzésem a diskurzus politikai dimenzióira fókuszál, mivel kutatásom jelenlegi fázisában nem áll rendelkezésemre átfogó forrásanyag a dohány termelésére és fogyasztására vonatkozólag. Ebből kifolyólag nem térek ki arra, hogy a kortársak gazdasági érvrendszerei mennyiben feleltek meg a valóságnak.

Témaválasztásom indoklásául a szűk körű, a jövedék magyarországi bevezetését tárgyaló szakirodalom szolgál, hisz annak ellenére, hogy az ausztriai egyedáruság szerves részét képezi a kor politikatörténetének, gondoljunk csak az 1848. januári milánói szivarzavargásra, a dohányügy ismertetése nem kapott kellő hangsúlyt a Magyarország történelmével foglalkozó munkákban.

Érintőlegesen foglalkozik a kérdéssel Horváth Mihály,² Ballagi Géza,³ Andics

¹ Horváth, 1886: 118.

² Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848. Budapest, 1886.

³ Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története. Budapest, 1897.

Erzsébet,⁴ valamint Penyigey Dénes⁵ és Dáczer Károly⁶ gazdaságtörténeti aspektusban. Az egyetlen, specifikusan a magyarországi monopólium történetét feldolgozó munka Natorp Tivadar és Bálványi Gyula tollából származik. A több mint száz esztendővel ezelőtt megjelent kötetben azonban az Osztrák–Magyar Monarchia világa határozza meg a szerzői perspektívát a magyar szempont- és érdekerendszerrel mellőzve.⁷ Az előzményeket és a forrásadottságokat ismerve indokoltnak tűnt a téma feldolgozása.

II. Az 1846–47-es vita háttértörténete

Az örökös tartományok egyes területein 1670-ben léptették életbe a dohánymonopóliumot, majd 1729-ben Magyarország kivételével mindenhol kiterjesztették. 1784-ig tőkés vállalkozók bérelték, ettől kezdve állami kezelés alatt állt.⁸ Az idők folyamán az osztrák dohányregále a császári kincstár számára oly jövedelmezőnek bizonyult, hogy már a 18. században be akarták vezetni az egyedáruságot Magyarországon is, amely próbálkozások azonban a kellő előkészületek megtétele és a magyar rendek ellenállása miatt meddők maradtak.⁹

A 19. század negyvenes éveiben ismét felmerült a vámüggyel és az adózással összefüggésben a monopólium kiterjesztésének kérdése. 1845. február 12-én az udvari kamara és a magyar kancellária vezetői a kübecki koncepciónak¹⁰ megfelelően megegyeztek abban, hogy a közbenső vámvonalat fel kell számolni, aminek

⁴ Andics Erzsébet: Metternich és Magyarország. Budapest, 1975.

⁵ Penyigey Dénes: A dohány elterjedése, hazai termesztésének kialakulása. Budapest, 1957.

⁶ Dáczer Károly: Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843–1844). Szeged, 1998.

⁷ Natorp Tivadar–Bálványi Gyula (szerk.): *A dohány és dohányjővedék Magyarországon. Történeti és statisztikai ismertetés*. Budapest, 1896.

⁸ Penyigey 1957: 19.

⁹ 1693-ban, majd 1699-ben kidolgozott, a dohány kérdésével kapcsolatos nagyobb szabású tervezetek elméletben immár kiterjedtek Magyarországra is. 1702. október 1-jei pátensében I. Lipót privilegizálta a dohány felvásárlását és forgalmazását. Rendelkezése a Rákóczi-szabadságharcban semmissé vált, ugyanakkor jogalapul szolgált egy 1720-ban született javaslat számára. 1731-ben Dominici milánói kereskedő tett ajánlatot egy esetleges magyarországi egyedáruság bérlésére, s vele párhuzamosan Károlyi Sándor gróf és fia nemcsak Magyarországra, hanem az örökös tartományokra is érvényes bérleti elképzelésekkel álltak elő. Az utolsó 18. századi kísérlet a'Sole Ferenc Józseftől származik, amely szintén nem valósult meg. Végezetül 1812-ben a császár, 1820-ban az udvari kamara elnöke végzett vizsgálódást, hogyan lehetne a dohánytermesztést és -feldolgozást Magyarországon is állami igazgatás alá venni, azonban ekkor sem történt érdemi előrelépés a dohánykérdés rendezésének ügyében. Lásd bővebben: Takáts, 1898; 1902. Sieghart, 1915. A Károlyiak dohánnyal kapcsolatos levéltári anyaga: MOL P 396 Károlyi család nemzeti levéltára, Acta Publica Lad. T 17/e tétel 92. doboz.

¹⁰ Kübeck 1845. január 28-án felterjesztést nyújtott be a Magyarországon végrehajtandó gazdasági rendszabályokról, amelyben a vámuníót preferálja összekapcsolva a dohánymonopólium kiterjesztésével. A felterjesztést közli eredeti nyelven: Szögyény-Marich László: Emlékiratai I. köt. Budapest, 1903, 128–142.

előfeltétele egyfelől a magyar nemesi földbirtok adómentességének megszüntetése, másfelől a dohánymonopólium bevezetése Magyarországon.¹¹ Mivel a megszűnő vámjövedelem pótlására és az ausztriai mezőgazdasági termelés hátrányának ellensúlyozására álláspontjuk szerint alapot jelenthet a dohányjövédék kiterjesztése.¹²

III. Vitafórumok és érvek

A nyilvános vita kezdete a Pester Zeitung 1846. augusztus 13-i számához köthető, amely mellékleteként megjelent a cs. kir. dohánybeváltási hivatalok főigazgatóságának felhívása, miszerint Pesten több helyen szivart, burnótot és dohányt fog árultatni, a közölt árjegyzék alapján olcsóbban, mint ahogy azt a magyarországi kereskedők és gyárosok teszik. Ezenfelül dohánygyárak felállítását irányozza elő, elsődlegesen Temesváron.¹³

A kormány dohánymonopólium bevezetését előkészítő intézkedéseit a különböző politikai irányvonalak eltérően értelmezték, illetve értékelték. A sajtó beszámolóin alapján éles polémiát gerjesztett októberben Fejér, novemberben Somogy, Pest, Szabolcs, Gömör, decemberben Pozsony, Abaúj, Liptó, Nyitra, valamint 1847 januárjában Komárom, Sopron, Nógrád, februárban Borsod, márciusban Csanád megyék közgyűlésein, s bizonyos, hogy Liptó, Baranya, Hont megye, valamint Pest város követutasításba foglalta az egyedáruság elutasítását a következő országgyűlésre vonatkozólag.¹⁴ Továbbá az újságok hasábjain – sokszor az ellentétes pártállású érvrendszerre reagálva – a dohányproblematikát tárgyaló cikkek jelentek meg.

A következőkben bemutatom a korabeli politikusok, ill. politikai csoportok helyzetelemzését és állásfoglalását a dohány körül kialakult vitában, továbbá ismertetem megoldási javaslataikat memorandumaik, beszédeik, újságcikkeik és röpirataik alapján.

¹¹ Andics, 1975: 155.

¹² Mérei, 1980: 952.

¹³ Kossuth Lajos 1846. augusztus 20-án, a Védegylet közgyűlésén elmondott beszédében hivatkozik a Pester Zeitung (a továbbiakban Pez) augusztus 13-án megjelent számára, amelyben nem található meg a fent említett hirdetés. Lásd: MOL R 104 Kossuth Gyűjtemény 26. iratcsomó: A Védegyletre vonatkozó iratok (Filmtár 7158-as számú tekercs), nyomtatásban megjelent: Magyar Szózatok. Hamburg, 1847. Azonban a Pesti Hírlap (a továbbiakban PH) 1846. augusztus 27. 733. száma a következőket írja: „Cs. kir. dohánybeváltási hivatalok főigazgatósága dohány- és szivarárulást hirdet, mely hirdetmény e napokban a Pester Zeitung mellékleteként küldetett szét az országban.”

¹⁴ PH 1847. október 31. 976. sz., PH 1847. november 2. 977. sz., PH 1847. november 16. 985. sz., PH 1847. december 10. 999. sz., Pez 1847. január 5. 369. sz.

1. A DOHÁNYMONOPÓLIUMOT TÁMOGATÓK KÖRE

1. a) *A fontolva haladók dohány feletti közellenőrködése*

A dohányra kivetett adó egyik élharcosa Dessewffy Emil gróf volt, aki több fórumon keresztül próbált híveket szerezni elképzeléseinek. Vitába szállt Pest megye közgyűlésén,¹⁵ valamint érveit ismételve terjedelmes sajtóközleményekben, röpiratokban¹⁶ fejtette ki koncepcióját a vámkérdéssel összefüggésben. Gondolatai nemcsak a Budapesti Híradó olvasóközönsége számára vált ismertté, mivel cikkeit közölte szó szerinti német fordításban a Pester Zeitung,¹⁷ valamint beszámolt a Budapesti Híradó és az ellenzéki sajtóorgánumok közötti vitáról kommentár nélkül a Preßburger Zeitung Politische Tagespresse rovatában.¹⁸

A gróf Magyarország számára a legelőnyösebbnek a vámsorompók felszámolását, a harmincad, ill. az ausztriai vámok megszüntetését tartotta. Ebben az esetben viszont a magyar dohány vámentesen jutna be Ausztria területére, ahol a monopólium nem bírná a versenyt a magyarországi dohány szabad kereskedelmével. Ezért szerinte valamiféle kompenzációról gondoskodni kell.¹⁹

De nemcsak az örökös tartományok érdeke a dohány problematikájának rendezése. A kor kívánalma egy országos közpénztár felállítása, amelyhez állandó jövedelemforrás szükséges, amit Dessewffy, kiegészítve a só felemelt árából és az eddig tehermentes föld megadóztatásából származó bevételekkel, szintén a dohányra kivetett indirekt adó bevezetésében talált meg.²⁰ Ausztriát véve mintának, ha 24 millió lakos után 12 millió pengő forintot hoz évente a jövedék, akkor egy magyarországi monopólium körülbelül 6,5 milliót jövedelmezne, amelyhez hasonlóan magas bevételt más adófajtán keresztül nem tart elképzelhetőnek.²¹

Ugyanakkor a gróf saját szóhasználata alapján nem monopólium bevezetését indítványozza, hanem a dohány közkezelését, jövedelmeztetését, közellenőrzés alá vételét. Az általa alkalmazott fogalmak magyarázatai nyomán nem jelentenének egyedáruságot sem a termesztésre, sem a kereskedelemre nézve, egyedül a fogyasztásba átmenő dohány volna állami kezelés alá vonva, mivel monopólium csak ott létezik, ahol a növényt vagy termeszteni, vagy a kormányon kívül másnak eladni

¹⁵ Beszédének részletes közlése: PH 1846. november 25. 785. sz., Budapesti Híradó (a továbbiakban BH) 1846. december 11. 506. sz.

¹⁶ Sajtóközleményeit lásd a Felhasznált források – Hírlapi cikkek fejezetben. Röpiratai: Gróf Dessewffy Emil: A magyar vám és kereskedelemügy és annak végeligazítási módja. Pest, 1847a. Gróf Dessewffy Emil: Fizessünk! Mennyit becsülettel elbirunk, magunknak, magunkért. Pest, 1847b.

¹⁷ A Pester Zeitung cikkeinek felsorolását lásd a Felhasznált források – Hírlapi cikkek fejezetben.

¹⁸ Preßburger Zeitung (a továbbiakban Prez) 1846. november 18. 133. sz., Prez 1846. november 27. 137. sz., Prez 1846. november 30. 138. sz.

¹⁹ BH 1846. november 1. 483. sz.

²⁰ BH 1846. november 3. 484. sz.

²¹ BH 1846. november 8. 487. sz.

nem szabad. Magyarországon, dohánytermesztő ország lévén, ez az eljárás viszont káros lenne.²² Azonban a gróf egy 1847-ben kelt emlékiratában,²³ amelyet a műfajból fakadóan nem a nyilvánosság elé szánt, már nem közkezelésről ír, hanem konkrétan a dohánymonopólium bevezetésére tesz javaslatokat.

Terveinek időtávlatla 12 évre szól. Első lépésként a kormány megszünteti a köz-
benső vámvonalat és visszaállításáról végleg lemond, egyúttal a külföldi kereske-
delem tekintetében a mérsékelt vámok elvét követi, valamint annak szabályozása-
kor meghallgatja a magyar felet is.²⁴ Továbbá garantálja, hogy ahol eddig tiltva volt
a dohánytermesztés az örökös tartományokban, ez így is marad. A magyar tör-
vényhozás ezzel párhuzamosan megszünteti a harmincadot, amelynek pótlásáról
a dohány közellenőrzés alá vonásával, azonfelül az eddig tehermentes föld és tár-
sadmalmi rétegek közpénztárba való fizetése révén gondoskodik. Végül felállítják az
országos közpénztárat, amely hitelfelvétel alapjául szolgálhat a későbbiekben.²⁵

A megyegyűléseken zajló viták során többször idézik a Budapesti Híradó szá-
main keresztül Dessewffy Emil gróf koncepcióját.²⁶ Ugyan nem minden konzerva-
tív tartotta irányelvnek,²⁷ mégis ha megnézzük, a korban milyen, a nyilvánosság-
nak szánt dohányadóztatást propagáló írások ismertek, elmondhatjuk, hogy közel
azonos elképzeléseket tartalmaztak.²⁸

Apponyi György a tárgyban benyújtott 1847-es memoranduma²⁹ annyiban egé-
szíti ki az eddig leírtakat, hogy a kancellár, reagálva a nyilvános vitára, a dohány-
monopólium tárgyalását függetlenül a vámsorompó és harmincad megszűnésé-
től.³⁰ Ezáltal – ha nem a vámunio feltételeként, vagy egy új bevételi forrásként

²² BH 1846. november 8. 487. sz.

²³ Gróf Dessewffy Emil javaslatot tesz báró Kübeck Frigyes udvari kamarai elnöknek és gróf Apponyi György magyar kancellárnak a vámkérdés országgyűlési tárgyalásának módozatára. 1847. augusztus 20., Bártfa. A felterjesztést közli eredeti nyelven: Andics Erzsébet: A nagy-
birtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Budapest, 1981. 277–284.

²⁴ BH 1847. augusztus 22. 648. sz.

²⁵ BH 1846. november 8. 487. sz. Kilátásba helyezi azoknak a kármentesítését, akik számára
ezentúl nem lehetséges a szabad kereskedelem.

²⁶ Pest megye közgyűlése (PH 1846. november 25. 785. sz.), Fehér megye (PH 1846. október
11. 759. sz.), Nógrád (Nemzeti Újság [a továbbiakban Nez] 1847. január 29. 428. sz., 1847.
január 31. 429. sz.).

²⁷ Nógrád megye közgyűlésén a konzervatív felszólalók hívják fel a figyelmet arra, hogy a Bu-
dapesti Híradó cikkei senkit sem köteleznek az adott elképzelés elfogadására (Nez 1847. január
31. 429. sz.), valamint azt, hogy az ellenzék a kincstár dohányárusítását egy esetleges dohány-
monopólium előzményének tekinti, a konzervatív sajtóorgánum hatásának tartják. (Nez 1847.
január 29. 428. sz.)

²⁸ Gondolok itt főként Eötvös Ignác főtárnokmester 1847-ben névtelenül kiadott röpiratára:
Eötvös Ignác: *Ungarns gegenwärtiger und zukünftiger Nationalreichthum*. Buda, 1847. Ugyanazo-
kat az érveket variálta, amelyekkel már Dessewffynél találkozhattunk. A dohányadót kárpótlásul
szánja a vámvonalak megszüntetéséért, a befolyt összeg egy részét közcélokra kívánja fordítani.

²⁹ Gróf Apponyi György magyar kancellár az uralkodóhoz: a legközelebbi országgyűlésen tár-
gyalandó legfontosabb kérdések. 1847. január 8. Közli: Andics, 1981: 218–251.

³⁰ Uo. 228.

lenne beállítva – a Magyarország autonómiáját és törvényes függetlenségét féltő kétélyek megszűnnének.³¹ Továbbá ellenzi a titoktartást a kérdés körül, hisz a törvényjavaslat elutasítása a rendek oldaláról kevésbé káros a kormány tekintélyére, mintha ismertté válik szándéka, amelyről azt hitte, muszáj eltitkolnia.³²

1. b) Széchenyi István és a dohánymonopólium

A kormány sokat vitatott intézkedései Széchenyi István grófot – akkor már a közlekedésügyi osztály vezetőjeként – is állásfoglalásra készítette a dohánymonopólium bevezetésének kérdésében. Mint ahogy a naplójából kitűnik,³³ Széchenyi 1845 áprilisa óta meg volt nyerve a magyarországi dohánymonopólium eszméjének, mivel meggyőződése szerint ez az ára a közbenső vámsorompó megszüntetésének.³⁴ Azonban bevezetését a gróf csak úgy gondolta kivitelezhetőnek, ha ebből Magyarországnak szintén nyeresége származik, amely kitételét egyik naplóbejegyzésének tanúsága szerint Kübeck báró a számadás kötelezettségének mellőzésével fogadott volna csak el.³⁵

Széchenyi jól ismerte az ellenzék és a magyarországi illetőségű dohánykereskedők álláspontját is. Egyrészt felszólalt Pest megye közgyűlésén,³⁶ másrészt kapcsolatban állt néhány pesti dohánykereskedővel, akik tájékoztatták a grófot arról, hogy a kormány intézkedéseit mennyire sérelmesnek találják.³⁷ Ennek ellenére kitartott a monopólium bevezetését támogató meggyőződése mellett, olyannyira, hogy annak kivitelezéséről memorandumot nyújtott be Apponyi György főkancel-

³¹ Uo. 228.

³² Uo. 227.

³³ Széchenyi István Naplói (a továbbiakban SZIN) VI. kötet, 1845. 04. 12., 1845. 08. 26., 1846. 05. 19., 1846. 06. 25., 1847. 03. 06.: Kübeck báróval tartott megbeszéléseik során többször szó esett a dohánymonopóliumról a vám- és a közlekedésüggyel, valamint a hitelbankkal összefüggésben, továbbá tárgyalt még a jövedékek kapcsolatban a bécsi körökből Baumgartner Andrással, a bécsi dohánygyár igazgatójával, valamint Hock Melchiorral, a bécsi udvari dohánykönyvvezetőség tisztjével is.

³⁴ Marczali, 1891: 226.

³⁵ SZIN VI. kötet, 1846. 06. 26. Idézem: „Einen Theil ja, aber keine Rechnung, denn das brächte Alles in Unordnung, denn auch die anderen Provinzen würden ect. ect.” A kübecki elképzelés szerint Magyarország megkapná a befolyó jövedelem egy részét, amely azonban minden számadás mellőzésével, átalányösszegben lenne megállapítva. Lásd Liphay, 1896: 106. Széchenyi későbbi memorandumainak tanúsága alapján megmaradt azon álláspont mellett, miszerint a kormánynak közzé kell tennie a befolyó jövedelem nagyságát, valamint el kell számolnia a Magyarországot illető összeg hovafordításáról, csak a kincstárt illető rész felhasználásának számadásáról tekint el. Lásd később 1847. május 12-i memorandum elemzésénél.

³⁶ A közgyűlés jegyzőkönyve: MOL A 105 Informations-Protocoll Ungarisch-Siebenbürgerische Section XL, 20–77. (Filmtár 31658-as számú tekercs).

³⁷ SZIN VI. kötet, 1846. 12. 16.

lárnak 1847. május 12-i keltezéssel,³⁸ továbbá két másik emlékiratában is tett javaslatokat bevezetésére vonatkozólag.³⁹

A gróf számításai alapján a magyarországi egyedáruságból évi hatmillió pengő forintnyi bevétel származna. Elképzelése szerint a regále behozása utáni első tíz évben az állami pénztár a tiszta jövedelem $\frac{2}{3}$ -át, Magyarország a fennmaradó $\frac{1}{3}$ -ot kapna. Tíz év után viszont a bevétel fele-fele arányban oszthatna szét a két fél között.⁴⁰ A számadás kötelezettsége – amely nélkül a gróf szerint a jövedék nem hozható be a nemesség ellenkezése miatt – csak annyiban állna fent, hogy a kormánynak közzé kellene tennie a tiszta haszon nagyságát, valamint a Magyarországot megillető összeg hovafordításának elszámolását, a kincstárt illető rész felhasználásáról azonban nem köteles tájékoztatást adnia.⁴¹ Indítványozza, hogy a befolyó összeget kizárólag közlekedési eszközök előteremtésére és vízszabályozásra fordítsák.⁴²

Ugyanakkor a dohányregále behozatalához elengedhetetlen feltételként szabja a házi adó elvállalását a nemesség részéről az ősiség eltörlésének vagy módosításának összekapcsolásával. Ellenkező esetben a belőle származó javak, vagyis a közlekedésügy fejlesztése mindenki számára élvezhetővé válna, viszont a nagybirtokosok és nemesek magukat a terhek alól felmentve a szegényebb rétegekre hárítanák annak költségeit.⁴³ Emellett az örökös tartományokkal a kiegyenlítés sokkal könnyebben menne végbe, ha Magyarországon is meg lenne adóztatva a nemesi birtok,⁴⁴ amelynek értéke az ősiség módosításával jelentősen megnövekedne.⁴⁵ Így a kiváltságosok könnyen elvállalhatják a házi adó terhét,⁴⁶ továbbá majorátusok és hitbizományok törvényes felállításával a rendelkezés nem vezetne a magyar birtokszerkezet fellazulásához sem.⁴⁷

Koncepciójában közvetve összeköti a nemesség megadóztatását az örökváltság kérdésével. Ha például a nemesség évi egymillióval járulna a házi adóhoz, az adófizető társadalmi rétegek automatikusan mentesülnének ennyivel. Azonban a gróf ezt az összeget ahelyett, hogy elengedné, kölcsönöket nyújtana belőle a magukat

³⁸ Memoire in Hinsicht eines in Ungarn einzuführenden Tabak-Regale's. 1847. május 12. Bécs In: MOL P 626 Széchenyi István Gyűjtemény 11. iratcsomó 228–233. Az emlékirat magyar fordítását közli Marczali Henrik (Marczali, 1891: 227–233). Elemzésem alapjául a Marczali-féle szövegváltozat szolgált, amelyet összevetettem az eredeti, német nyelvű kézirattal.

³⁹ Gróf Széchenyi István emlékirata Apponyi gr. kancellárhoz, a közlekedési osztály megalakulásakor. 1847. február 6. Bécs. Közli Lipthay, 1896: 158–164., valamint gróf Széchenyi István javaslata Apponyi gr. kancellárhoz, az országgyűlés elé terjesztendő jelentés dolgában. 1847. augusztus 18. Pest. Közli: Lipthay, 1896: 164–175.

⁴⁰ Marczali, 1891: 233.

⁴¹ Uo. 229–230.

⁴² Uo. 233.

⁴³ Uo. 233.

⁴⁴ Uo. 231.

⁴⁵ Uo. 232.

⁴⁶ Uo. 232.

⁴⁷ Uo. 232.

megváltani szándékozóknak, ezáltal számításai alapján néhány évtized alatt jelentős eredményeket lehetne elérni.⁴⁸ Az örökváltságra vonatkozó elképzelése jól mutatja, hogy ebben a döntő jelentőségű reformkérdésben is milyen lassú folyamatként képzei el az átalakulást.

2. A DOHÁNYMONOPÓLIUM BEVEZETÉSÉNEK ELLENFELEI

2. a) *A dohánymonopóliumot védő ellenzéki vámrendszer*

Az 1845 óta megjelenő Hetilapnak jóformán nem volt olyan száma, amely ne keveredett volna polémiába a Budapesti Híradóval. Példaként szolgálunk erre Kossuth Lajos 1846. május 22-én és június 26-án publikált cikkei,⁴⁹ amelyek azért érdekeseek esetünkben, mert érintik az örökös tartományokban fennálló dohánymonopóliummal kapcsolatos problematikát is. Kossuth tehát már akkor konkrét tervekkel állt elő, mikor még a nyilvánosság előtt meg sem született az egyedáruság vitája. Kosáry Domokos ezért megállapítja, Kossuth bizonyos volt benne, hogy a dohánymonopóliumot be akarják vezetni Magyarországon, továbbá azt is tudta, hogyan lehet e kérdéssel rést ütni a konzervatív ellenfeleinek maradék népszerűségén.⁵⁰

Kossuth számításai szerint a közbenső vámvonal 1,5 millió pengő forintnyi jövedelmet jelent, önmagában nem sok ugyan, de emellett öre és mellőzhetetlen közvetítője a dohánymonopóliumnak, amely viszont 12 millió pengő forintot hoz évente. Így összesen a vámvonal kerekítve 14 milliót ér, s erről a bevételről finanszális okok miatt egyértelműen nem mondhat le a császári kincstár. A probléma kulcsa a jövedék Magyarországra való behozása lehetne, azonban ez kivitelezhetetlen, mivel együtt járna a hazai dohánytermesztés tönkretételével. Kossuth akkor sem fogadná el lehetséges alternatívaként, ha a befolyó jövedelem az örökváltságra fordíthatnák. Megoldásként ezért a védvámrendszer kínálta lehetőségeket tekinti.⁵¹ A Bajza-féle Ellenőrben hozzáteszi, hogy nincs teljességgel az indirekt adók ellen, de csak úgy, ha az a házi és hadiadó elvállalását nemcsak hogy nem akadályozza, hanem elő is mozdítja.⁵²

Miután Kossuth lemondott a Védegylet igazgatói címéről, utóda, Gorove István hivatalba lépésekor körlevelet küldetett szét, amelyben felhívja a vidéki osztályok és az összes védegyleti tag figyelmét a magyar dohánygyártásra hátrányos intéz-

⁴⁸ Uo. 233.

⁴⁹ Hetilap (a továbbiakban HL) 1846. május 22. 41. sz. (Kossuth-aláírás) és HL 1846. június 26. 51. sz. (Kossuth-aláírás).

⁵⁰ Kosáry, 1942: 90.

⁵¹ HL 1846. június 26. 51. sz. (Kossuth-aláírás).

⁵² Bajza, 1847: 568.

kedésekre,⁵³ valamint Győrben dohánymonopólium elleni beszédet tartott.⁵⁴ A Védegylet egy későbbi közgyűlésén a jelenlévők elhatározták, hogy társadalmi téren is mozgalmat indítanak a dohánymonopólium ellen.⁵⁵

2. b) A centralisták és a Pesti Hírlap

A dohánymonopólium ellen foglalt állást a Pesti Hírlap körül tömörülő centralisták csoportja is. A vámszövetséget pártolták, ugyanakkor nem tartották szükségesnek a vámunió megvásárlását, hisz a vámsorompók megszüntetéséből az örökös tartományok szintén nagy hasznot húznak. A vámszövetség elfogadásának feltételeként ezért kikötötték, hogy a dohánymonopóliumot ne terjesszék ki Magyarország területére, mivel az egyedáruságot a dohánytermesztésre nézve rendkívül kártékonynak tekintették, amely áldozatot a közbenső vámsorompók eltörlése sem érne meg számukra.⁵⁶ Inkább készek álláspontjukat revideálni, vagyis a status quo fenntartásával, kölcsönös egyezkedések útján módosítani a vámtarifa egyes tételeit, mint a jövedék behozását jóváhagyni.⁵⁷

A Budapesti Híradó törekvése szerintük a nem dohánytermesztő vidéken élő vagyonosok közül az adózni nem akarók támogatásának megnyerése a monopólium számára, vagyis a fontolva haladók inkább készek elfogadni a dohánytermesztés tönkretételét, mint a közteherviselés elvét. Továbbá egyértelműnek találják, hogy közellenőrködés alatt a monopólium bevezetését propagálják,⁵⁸ „s minthogy a Híradó a maga tervét csak olly feltét alatt pártolja, ha az nem monopolium, a monopoliumot pedig nagy jövőndőjű dohánytermesztésünkre veszélyesnek tartja, természetes, hogy neki ezek szerint most már sokkal több baja lesz önmagával, mint másokkal”.⁵⁹

⁵³ Gorove István körlevele a vidéki osztályokhoz 1846. szeptember 4. In: MOL R 104 Kossuth Gyűjtemény 26. iratsomó: A Védegyletre vonatkozó iratok (Filmtár 7158-as számú tekercs). Horvát Elza szerint Gorove egyik körlevelében felhívja a vidéki osztályok figyelmét a kincstári szivarok fogyasztásának a hazaiakra vonatkozó kártékony hatására, valamint arra, hogy a kormány tönkre akarja tenni a dohánytermesztést, mert több raktárt fog nyitni Pesten, Temesváron és másutt is. Lásd Horvát, 1911: 54. A Kossuth-gyűjteményben a szeptember 4-i körlevél mellett csak egy szeptember 12-i keltezésűt találtam a tárgyban, amely a honi gyártmányok elsőbbségére utal csupán, nincs benne szó konkrétan a dohányról vagy a szivargyártásról.

⁵⁴ MOL P 626 Széchenyi István Gyűjtemény 10. iratsomó.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ PH 1847. június 3. 890. sz. (Aláírásképpen egy grafikus jelet használ, amit Fenyő István Trefort Ágostonnak tulajdonít. Lásd Fenyő, 1997: 418). Érvei szerint ugyan a dohány jól adóztatható, mégsem lehet monopolizálását elfogadni, hisz Magyarország dohánytermesztő ország, s nemcsak saját használatra, hanem exportra is termel.

⁵⁷ PH 1846. augusztus 23. 731. sz. (ugyan a cikk nincs aláírva, de Fenyő István Csengery Antal jelöli meg szerzőként. Lásd: Fenyő, 1997: 418.).

⁵⁸ PH 1846. december 15. 769. sz. (aláírás: **).

⁵⁹ PH 1846. december 22. 800. sz. (aláírás: **).

Összegzés

Ugyan többször megpróbálták kiterjeszteni hazánkra is, az igazi határkő az egvedáruság magyarországi történetében az 1840-es években jött el, mikor is határozat született a vámunió kivitelezésére. Mivel a császári kincstár nem mondhat le az örökös tartományokban hatályos monopóliumból befolyó jövedelemről, viszont a vámsorompók felszámolásának következtében a magyar dohánykereskedelem szabad voltában túl nagy konkurenciát jelentene, Bécs számára a legelőnyösebb megoldás a jövedék hazánkra való kiterjesztése, még akkor is, ha a rendelkezés káros a magyar dohánytermesztésre és -kereskedésre nézve egyaránt. Így 1846-tól kezdődően megtették az első lépéseket a dohánymonopólium behozatalának előkészítésére.

A kérdés megítélésében éles határ húzódik a különböző politikai irányvonalak között. Dessewffy Emil a nyilvánosságnak szánt írásai szerint ugyan nem dohánymonopóliumot proponál, de kiáll a dohány indirekt adóztatása révén a vámszövetség kompenzációjának létjogosultsága mellett az örökös tartományok felé, olyannyira, hogy a gróf még párbajba is keveredett emiatt. Hasonló elképzelésekkel rendelkezett a jövedék terén (konkrét értelemben) párbajsegédje, Széchenyi István gróf.⁶⁰ Mindketten a vámunió előfeltételének tekintik a dohánykérdés rendezését, mivel nemcsak kárpótlást jelent a kieső jövedelemért, hanem a belőle nyert összeg egy része Magyarország hasznára válhat. Különbség terveik időtárlatában, az adózáshoz fűződő viszonyrendszerben és az összeg hovaforrásában adódik. Széchenyi a dohányregálét és az ősiség eltörlését azonnali hatállyal kívánta életbe léptetni, viszont a házi adó egy részének elvállalását a nemesség részéről csak elvben kívánta megfogalmazni. Az adó mikéntjét pedig csak egy, ill. másfél év múlva akarta meghatározni, mivel az ősiség eltörlése és az országos pénztárból megerősödve később fennakadás nélkül el tudja vállalni az új terhet az eladósodott birtokos is.⁶¹ Ezzel szemben Dessewffy elgondolását tizenkét éves időintervallumra osztja el, tehát a rendelkezés bevezetésénél jóval türelmesebb politikát folytat. S míg az országos közpénztár felállítását a fontolva haladók hitelfelvételi alapnak tekintik, addig Széchenyi kizárólag a közlekedésügy fejlesztésében gondolkozik. Ugyanakkor Dessewffyvel ellentétben Széchenyi grófnál a dohányregále pártolásának indoka nem a kormány céljai iránti elvhűségben gyökeredzik, hanem azon szándékában, hogy a kormányt saját elképzeléseinek szolgálatába állítsa, vagyis a jövedékből származó bevétel révén a közlekedésügyet fejlessze.

Ezzel szemben az ellenzéki csoportok mind a kormány intézkedéseit, mind a konzervatív sajtó megnyilvánulásait a dohánymonopólium előzményeinek tekintik, amit sokan törvény-, sőt alkotmányértésnek minősítettek; hisz szerintük

⁶⁰ Széchenyi naplóbejegyzéséből tudjuk, hogy Dessewffy párbajsegédjének kérte fel. Lásd: SZIN VI. 1846. 11. 19-i naplóbejegyzés. Viszota Gyula a naplóhoz írt bevezetőjében jelöli meg a párbaj tárgyaként a dohánymonopóliumot. Lásd: Viszota, 1945: VI.

⁶¹ Uo. 232.

amellett, hogy a kormány egy új közjöveldmi forrást kíván megnyitni az országgyűlés hozzájárulása nélkül, az intézkedés ellentétes Magyarország közgazdasági érdekeivel.⁶² De míg Kossuth a megoldást a magyar védvámrendszer gondolatában találta meg, a centralisták a dohánykérdésre nézve konkrét megoldási javaslatot mellőzve a vámuniót támogatták azzal a kitételrel, hogy hazánkban a dohányjövédéket nem léptetik életbe.

Az ellenzéki opposzció következtében mindinkább csökkent az osztrák kincstári árudákban az eladás,⁶³ s ilyen körülmények között a rendek nem voltak megnyerhetők a dohánymonopólium behozására, vagy hogy az országgyűlés egyáltalán foglalkozzon az egyedáruság kérdésével.⁶⁴ Ezért bevezetésére csak az önkényuralom korában, 1850. november 29-én került sor császári nyílt parancs formájában 1851. március elsejével kezdődően.⁶⁵

Felhasznált források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MOL P 626 Széchenyi István Gyűjtemény 10. és 11. iratcsomó.

MOL A 105 Informations-Protocoll Ungarisch-Siebenbürgische Section XL, 20–77.

(Filmtár 31658-as számú tekercs).

MOL R 104 Kossuth Gyűjtemény 26. iratcsomó: A Végegyletre vonatkozó iratok.

(Filmtár 7158-as számú tekercs).

PUBLIKÁLT FORRÁSOK

Gróf Apponyi György magyar kancellár az uralkodóhoz: a legközelebbi országgyűlésen tárgyalandó legfontosabb kérdések. In: Andics Erzsébet (1981): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. Budapest, 218–251.

Gróf Dessewffy Emil (1847a): *A magyar vám és kereskedésügy és annak végelgazítási módja*. Pest.

Gróf Dessewffy Emil (1847b): *Fizessünk! Mennyit becsülettel elbirunk, magunknak, magunkért*. Pest.

Gróf Dessewffy Emil javaslatot tesz báró Kübeck Frigyes udvari kamarai elnöknek és gróf Apponyi György magyar kancellárnak a vámkérdés országgyűlési tárgyalásának módozatára. 1847. augusztus 20. Bártfa. In: Andics Erzsébet (1981):

⁶² Szilágyi, 1897.

⁶³ Natorp-Bálványi, 1896: 66.

⁶⁴ Uo. 74. Kossuth 1742. december 2-án elmondott beszédében a Magyarország és Ausztria közötti vámvonal megszüntetését előirányzó királyi előadást úgy értelmezte, hogy a dohánymonopólium behozását rejti magában. In: Kossuth nagy beszéde kerületi ülésben a közteherviselés kérdésében. 1847. december 2. Pozsony. KLÖM XI. Ennek ellenére az országgyűlés naplója alapján nem került tárgyalásra a dohány ügye.

⁶⁵ Uo. 75.

A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Budapest, 277–284.

Gróf Széchenyi István emlékirata Apponyi gr. kancellárhoz, a közlekedési osztály megalakulásakor. In: Liphthay Sándor (1896): *Széchenyi István műszaki alkotásai.* Budapest, 158–164.

Gróf Széchenyi István emlékirata Apponyi gr. kancellárhoz, az országgyűlés elé terjesztendő jelentés dolgában. Az ügyre vonatkozó királyi előadás kétféle tervezetével. In: Liphthay Sándor (1896): *Széchenyi István műszaki alkotásai.* Budapest, 164–175.

Gróf Széchenyi István emlékirata a dohányregáléről. In: Marczali Hernik (1891): *Budapesti Szemle.* 1891/3 köt. 227–233.

Gróf Széchenyi István Naplói. (Viszota Gyula szerk.) VI. kötet. Budapest. 1945.

Eötvös Ignác (1847): *Ungarns gegenwärtiger und zukünftiger Nationalrechtum.* Buda.

Kossuth Lajos beszéde a Védegylet 1846. augusztus 20-i közgyűlésén. In: (1847): *Magyar Szózatok.* Hamburg, 151–174.

Kossuth nagy beszéde kerületi ülésben a közteherviselés kérdésében. 1847. december 2. Pozsony. In: Barta István (szerk.) (1951): *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésén. Kossuth Lajos Összes Munkái XI. kötet.* Budapest. 348–362.

Kossuth Lajos: Adó. In: Bajza József (szerk.) (1847): *Ellenőr. Politikai zsebkönyv.* Németország.

Kübeck felterjesztése az uralkodóhoz. 1845. január 28. In: Szögyény-Marich László (1903): *Emlékiratai.* I. köt. Budapest, 128–142.

HÍRLAPI CIKKEK⁶⁶

A BUDAPESTI HÍRADÓ PESTER ZEITUNGBAN MEGJELENT CIKKEI⁶⁷

Dohányügy. 1846. március 6. 348. sz. (Die k. k. Tabakseinklösungsämter in Ungarn. *Pez* 1846. április 5. 213. sz.).

Dohányügy II. 1846. március 31. 362. sz. (Die k. k. Tabakseinklösungsämter in Ungarn II. *Pez* 1846. április 9. 215. sz.).

Dohányügy III. 1846. április 3. 364. sz. (Die k. k. Tabakseinklösungsämter in Ungarn III. *Pez* 1846. április 12. 218. sz.).

Dohányügy IV. 1846. április 5. 365. sz. (Die k. k. Tabakseinklösungsämter in Ungarn IV. *Pez* 1846. április 30. 227. sz.).

Dohányügy V. 1846. április 26. 376. sz. (Die k. k. Tabakseinklösungsämter in Ungarn V. *Pez* 1846. május 7. 231. sz.).

Adjatok olcsó dohányt, olcsó szivarokat. 1846. szeptember 18. 458. sz. (Gebt uns wohlfeilen Tabak und Cigarren! *Pez* 1846. szeptember 24. 311. sz.).

⁶⁶ A felsorolásban csak azok a hírlapi cikkek vannak feltüntetve, amelyeket felhasználtam tanulmányom megírásához, de ennél több jelent meg a témával kapcsolatban az általam vizsgált sajtóorgániumokban.

⁶⁷ Zárójelben közlöm, hogy az adott cikk a *Pester Zeitung* melyik számában jelent meg.

BUDAPESTI HÍRADÓ

Törédékeszmék a vámügyi eligazodás tárgyában IX. 1846. november 1. 483. sz.

Törédékeszmék a vámügyi eligazodás tárgyában X. 1846. november 3. 484. sz.

Törédékeszmék a vámügyi eligazodás tárgyában XI. 1846. november 8. 487. sz.

Pest megyei közgyűlés. 1846. december 11. 506. sz.

A dohányfüst megadóztatása. 1847. augusztus 22. 648. sz.

HETILAP

Vámügy. 1846. május 22. 41. sz.

Budapesti Híradó a vámkérdésben. 1846. június 26. 51. sz.

NEMZETI ÚJSÁG

Törvényhatósági Tudósítások. 1847. január 29. 428. sz.

Törvényhatósági Tudósítások. 1847. január 31. 429. sz.

PESTER ZEITUNG

Comitats-Berichte. 1847. január 5. 369. sz.

PESTI HÍRLAP

A vámügy és dohánymonopólium. 1846. augusztus 23. 731. sz.

Törvényhatósági dolgok. 1846. október 11. 759. sz.

Törvényhatósági dolgok. 1846. november 25. 785. sz.

Még egy pár szó a dohányügyben I. 1846. december 15. 769. sz.

Még egy pár szó a dohányügyben II. 1846. december 22. 769. sz.

Legközelebbi teendőink VI. 1847. június 3. 890. sz.

Törvényhatósági Dolgok. 1847. október 31. 976. sz.

Törvényhatósági Dolgok. 1847. november 2. 977. sz.

Törvényhatósági Dolgok. 1847. november 16. 985. sz.

Törvényhatósági Dolgok. 1847. december 10. 999. sz.

PRESSBURGER ZEITUNG

Politische Tagespresse. 1846. november 18. 133. sz.

Politische Tagespresse. 1846. november 27. 137. sz.

Politische Tagespresse. 1846. november 30. 138. sz.

Felhasznált irodalom

Andics Erzsébet (1975): *Metternich és Magyarország*. Budapest.

Dáczer Károly (1998): *Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843–1844)*. Szeged.

Fenyő István (1997): *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Argumentum.

Gergely András (2006): *Széchenyi István*. Pozsony.

Horvát Elza (1911): *A Védegylet története*. Budapest.

Horváth Mihály (1886): *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848*. Budapest.

- Kosáry Domokos (1942): *Kossuth és a Végegylet*. Budapest.
- Lipthay Sándor (1896): *Széchenyi István műszaki alkotásai*. Budapest.
- Marczali Henrik (1891): *Gróf Széchenyi István emlékirata a dohányregáléről*. In: *Budaepsti Szemle*. 1891/3 köt. 227–233.
- Mérei Gyula (szerk.) (1980): *Magyarország története 1790–1848*. Budapest.
- Natorp Tivadar–Bálványi Gyula (szerk.) (1896): *A dohány és dohányjővedék Magyarországán. Történeti és statisztikai ismertetés*. Budapest.
- Penyigey Dénes (1957): *A dohány elterjedése, hazai termesztésének kialakulása*. Budapest.
- Sieghart, Rudolf (1915): *Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österreichisch-ungarischen Zwischenzoll-Linie*. Wien.
- Szilágyi Sándor (szerk.) (1897): *A magyar nemzet története*. Budapest, <http://mek.niif.hu/00800/00893/html/index.htm> (Letöltve: 2010. január 15.).
- Takács Sándor (1898): *A dohány elterjedése és az első dohánymonopólium hazánkban*. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*. 1898. évf., 52–78, 121–145.
- . (1902): *Az első magyar dohány-monopólium baja*. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*. 1902. évf. 385–405.
- Varga János (1982): *Helyét kereső Magyarország*. Budapest.

Korpa Tamás

„védtelen szimbólumokat / falnak boa constrictorok”

(Szilágyi Domokos: *Ez a nyár*)

„nyomok a homokban – homok a nyomokban”
(Szilágyi Domokos)

„Mindent kell választani egyszerre”
(Kovács András Ferenc)

Érdeemes a Szilágyi-olvasás e pontján¹ visszatérni a *Búcsú a trópusoktól* kötet paradigmaticus szövegművének (*Ez a nyár*) hatásesztétikai, retorikai, kódolástechnikai műveleteihez (melyek a modernség korszakküszöbén túli értelmezési aspektusok preferenciái szempontjából sem tűnnek érdektelennek). A *fogalmazás kaptatóin* gyakorlatilag a *Búcsú*-kötet nyelvszemléleti konzekvenciáit sajátítja át: helyenként lebegő, nyomokban nyitott szemantikai struktúrák mutatkoznak meg benne az olvasás során, más szöveghelyeken a korabeli közköltészet mára inflálódott megoldásain, motívumain, tematikai hangsúlyain marad meg. Líratörténetileg állítható róla, hogy a szóképek és alakzatok poétikájából a kimondás, beszédesemény, a közvetíthetőség kérdéseinek irányába mozdul el (a magyarországi líratörténeti fejlemények sodorvonalához hasonlóan). Ugyanakkor megállapítható, hogy a *fogalmazás kaptatóin* (és a hasonló szövegprojektek poétikai alapvetésű) *receptiója*, s ami talán ennél is fontosabb, a *Búcsú* utáni Szilágyi-líra *költészeti megoldásainak applikációja* más költők *praxisában* kevésbé produktívnak mutatkozik, s csak nyomokban kereshető vissza. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Szilágyi-líra költészetnyelvi történéseinek ösztönző volta (a szerkezetek, költői képek, rímhelyzetek szintjén történő hagyományozódása) döntően a *Fagyöngy*-kötetet megelőző poétikai episztémére koncentrálódik. Ez a fejlemény nem jelenti az életmű későbbi szakaszainak poétikai-játékelméleti dilemmáinak megkerülhetőségét; viszont transzparensten színre viszi azt a tapasztalatot, hogy bizonyos hagyománynyelvek évtizedekre elsikkadhatnak a költői vállalkozások és a kritikai aktivitások számára is úgy, hogy közben a figyelem érzékelhető visszafogottsága nem feltétlenül (csak) valamely, az életműben poétikailag leírható törés felől volna indokolható. A kései Szilágyi-oeuvre olyan poémaira utalok – például *Lilla Vitézre emlékezik*; *Falstaff*; *Zuboly*; *Változatok egy képzeletbeli Weöres-versre*; *Xéniák* – amelyekben a vers legfőbb jelentésképző potenciálja a közlés tulajdonképpeni alanyává tett (a

¹ Jelen tanulmány egy hosszabb Szilágyi Domokos-értekezés részlete. A szerző itt mond köszönetet Oláh Szabolcsnak, lényegláttató szempontjaiért és észrevételeiért.

nyelvnek kitett) játék. Ezekben az opusokban – jellegzetes citációs osztottságukon, a formahagyomány történeti összetettségén keresztül bekövetkező historizáló szétjátszásukon túl – a nyelv önfelelt, spontán történésének (és nem utolsósorban a tragikummal szembeni értéksamlegességnek, pontosabban a verset nem valamely etikai-morális tanulságba visszairó gesztusnak) lehetünk tanúi és résztvevői.

Érdekes fejlemény, hogy a világ értékrendszerének kétely-teljes, nyomokban nyelv- és szövegjátékos ismeretét magánál tudó dikció nyelvhasználati következményei (és ezek továbbgondolásai) a Szilágyi fellépését követő nemzedékek tagjai közül – elsősorban – Kovács András Ferencnél érhetők tetten. Miközben Kovács poétikai attitűdje az állandóan alakulóra való figyelem-kitartásban, nyelv-hidratációban jelölhető ki, számos paratextuális (cím, alcím, ajánlás, lábjegyzet, idézet, mottó) és retorikai szövegkezelésében megfigyelhető egy bizonyos konkrét (részben olvasásirányító), alternatív kánon létrehozására irányuló igény. Ebben a hagyomány-összefüggést is számon tartó (idővel módosuló, újrakonstruálódó) „kánonban” Szilágyi Domokos jelenléte többféle modulációban regisztrálható (akár mint paratextus, trópusá váló monogram, név, rímhelyzet, applikált szerkezet, grammatikai-szintaktikai forma).² Ha abból a Kulcsár Szabó Ernő nevéhez köthető³ észrevételből indulunk ki, miszerint Kovács bizonyos versei (pl. *Lázbeszéd, Novecento, Die Kunst der Fuge*) a „hagyományértelmezés költészettörténeti korszak-küszöbeire”, „horizontváltó pillanataira” utalnak vissza, akkor azzal szembesülhetünk, hogy e visszautalás Szilágyi Domokos-i kontextusa – természetesen az esetek egy részében – az *Ez a nyár* című, monolitikusan egyneműnek és egystülűnek nehezen nevezhető textus. Kovács lírájának ismeret- és nyelvszemléleti irányultsága mondhatni – erős megszorítások és redukciók között persze – Szilágyi versnyelvének (részbeni) aktualizálásával (is) együttjár. Feltehetnénk úgy is a problémageneráló kérdést, miszerint: Szilágyi poétikai energetikája mennyiben (s ha igen, hogyan) világíthatja át/be Kovács labirintikus szöveganyagának egyes folyosóit? Az *Ez a nyár* esetében – mely eltérő líratörténeti irányzatok egyidejűsítő kódolásával szembesíti a befogadót – a vers önértéke és hatástörténeti relevanciája miatt indokoltnak tűnhet az interpretáció aktualitása. Annál is inkább tanulságos lehet a poétikai szempontokat favorizáló újraolvasás esztétikai-észlelő kísérlete,

² „Látja Petőfi lovát Erdőd felé ügetőben – épp oda / Rúg ki a Szamosra. Szilágyi Domokos hatalmas homlokára / Pillant: Hamletet látja” Kőlcsey Ferenc lehajtja fejét (in Kompletórium, 206); „Ma nyár vagyok, / Füttyökkel égő, vig madáridő. Ma dárídó, / De dögmeg, minőt Sz. D. ha álmodott – / Beléhalt. Vad szokás” Lázbeszéd. Ezra Pound emlékére (in Kompletórium, 243); „Majdnem lefőztem Sziszt, Aranyt, Balassit, / Babits Mihályt, s úgy nézek föl Weöresre, / Miközben létem öntudatba lassít, / Mint alperes néz fürgébb fölpörösrre” Weöresiáda. Váteszi szózat utókoromhoz! (in Kompletórium, 252); „Ma Szent Domokost, Sziszt, Domit, / Ki nyelvet formál, idomít, / Még több szív vallja Mesterének, / Hisz vershez vajmit csak konyít, / Kft végtelen hot alkonyít, / S végül szétép a bestye ének...” Szirventesz erdélyi költőkről (in Kompletórium, 359);

³ Kulcsár Szabó Ernő: *Poesis memoriae = Az új kritika dilemmái*. Budapest, Balassi, 1994, 164–195, 185.

mert az *Ez a nyár* (és általánosságban az 1969-es gyűjtemény másik öt darabja is) a korabeli kritikai reflexiók többségét éppen az elbeszélhetetlenség, a lineáris lekövethetetlenség, a korábbi (automatikus értelmezői) képletek elégtelenségének tapasztalatával szembesítette. Sok esetben a jelentős kortárs alkotások egyben meg is határozzák a líraolvasást a versszerűség alakzatainak újraszituálásával, amikor jelzik a hagyományozott formák közlés- és kommunikációképességének határait. Az 1960-as évek végétől és a '70-es évek első felétől kezdve markánssá váló költészeti törekvések (Tandori Dezsőé, Orbán Ottóé, Szilágyi Domokosé) átalakították – mintegy a nyelvi jólformáltság, vallomásos líra, zárt struktúrák ellenében – a versolvasás közismert – értelmezési előfeltevéseikben az egyneműség, átláthatóság tapasztalatát működtető – stratégiáit. Miközben a kritika észlelte e szövegtechnikák (produktív) idegenségét, mégis egyfajta rekonstruálható értéktárlatban, az eticitás diskurzusrendjében való lokalizálásukat preferálta, elleplezve, metaforizálva e lírai formációk önértelmező gesztusai és a kritika kínálta kontextusok közötti töréseket. A *Búcsú a trópusoktól* című kötetben jellemzőnek tetsző nyelvi tapasztalatok (hierarchizálhatatlanság; a részlegesség potenciálja, „a részek győzelme az egész felett”) az organikusságot és egészelvűséget sejtető „verskatedrális” és a kollektív szituáltságot és felelősségérzetet tanúsító költő *trópusaiban* reprezentálódik.⁴

Jelen írás a decentráltság illúzióját keltő, több irányból is megközelíthető nyelvhasználatot vizsgálja Szilágyi Domokos *Ez a nyár* című költeményében; abból a nem marginálisnak vélt alappozícióból kiindulva, hogy az (ön)kimondás kísérlete az örökölt retorikák, szemantikai terek elsajátításában ellenőrizhetőnek vélt, miközben az (ön)kimondás szükségszerűen deficit: a nyelv önmagából egyidejűleg többletet is kitermel. Mindig feltárul valami eleddig meg nem mutatkozott értelem, amely a reflexiók horizont számára értelmezendőként gyűlik.

Az *Ez a nyár* megszólításra épülő dikciójában antropomorfizáció és dezantropomorfizáció kereszt (pontosabban hullám)-mozgása szervezi a szöveg retorikáját, úgy, hogy a nyelvben időről időre hulladékként, romként marad hátra és idéződik fel a jelölés (korábbi) érzéki szintje. A szöveg (maga is deiktikus szerkezetként funkcionáló) címe a versben olyan ürességet nyit meg, melyet a költemény (a szövegben működő trópusok létrehozta kontextuális háló) maga tölthet be, majd de-

⁴ Vö. Cs. Gyimesi Éva: *Búcsú az utópiától = Álom és értelem*. Bukarest, Kriterion, 1990, 55–70., különösen 67–68: „Az összetartozásnak ez a bevallott vállalása, a közösség iránti felelősség érzése tehát egyfajta személyes áldozatkészség kinyilvánításához vezet el, ami – most már teljesen e világi szinten – újraaktualizálja a megváltás problémáját. Nem véletlen, hogy a kötetzáró versben – *Ez a nyár* – a motívum ismét megjelenik, mint egyfajta messianisztikus költői szerepvállalás, amelynek életértelmű tétje: megtestesíteni és átörökíteni az igeértékű üzenetet, megváltó áldozatos tetté változtatni magát a költői szót.” Illetve: „Az egyéni lét és az emberiség, a szűkebb haza és Európa harmóniájának minden vágya, ezerkilencszázhatvannyolc nyarának minden forrósága és ígérete benne foglaltatik ebben a versben, megalapozva egy messianisztikus szerepfelfogásból, rezignáltságában is feltámadt reményből, várakozásból összetevődő új értékpozíciót.”

stabilizálhat az olvasó közreműködésével, miközben az olvasás során az ideiglenes konszenzus(ok)hoz juttatott nyár-képzet a nyelv véletlenszerű (anagrammatikus) és konvencionális (allegorikus) jelentésteremtő mechanizmusai által többszörösen átalakulhat. A nyár-képzet létrejötte azonosításokon keresztül végrehajtott helyettesítések folyamata, a nem-azonos azonossá tételének elvén („Ő, ez a nyár, ez a nyár. / Micsoda hülye nyár, micsoda áldott, utálatos, remek, megszozott, / hihetetlen – ki látott még ilyet”), amit az azonos szintaktikai helyzetű (de ellentétező szemantikájú, hülye-áldott, utálatos-remek stb.) jelzők és jelzős szerkezetek halmozására épülő mondatvezetés már a vers alapszituációjaként színre visz. Az inszenzírozott alapszituációhoz rendelt azonosítások folyamatosan a felcserélhetőség alakzataiba íródnak át („micsoda hülye nyár, micsoda áldott”; „ott-hont a nyárnak”; „Pokolország”; „anyag és eszme”; „Tárgy és Jel”; „tavasz és ősz között”). A nyár képzetéhez (a szöveg hét pontján, részben vagy egészében) társított megszólítás azért *szólítódik*, hogy hivatottság lehessen, s mint ilyen folyamatosan alakul, eljövendő lehetőség, lebegés. Ez a lebegés – retrospektív módon – a költemény kapcsolatrendszereit úgy alakítja (az ambivalens zárlat ellenére, amiről e pásztázó interpretáció végén részletesen szólok) újra, hogy ebben a szisztémában az újrarendezés (mint re-konstrukciós elv) lesz meghatározó. A lebegés (mely maga parafigurális jelenség)⁵ által képződik meg – a nyelv figurációs technikáinak, a perifrázisoknak és a fenomenalizálhatóság megrendülésének következtében – az, ami valójában figurativitásnak nevezhető, s ami a figuratív működés következtében a jelenlét illúziójával lát el. A *nyár képzetének* eldöntetlenségéből, meghatározatlanságából fakadó *szorongatottság* a grammatikai forma (megszólító szerkezet) és az alakzatok, figurák által idézetten („szárazság a tarsolyában”; jeget könnyezik és búzával szókére érleli a napocskát”; „desztillált búbájjal”; „atonális pittty-palattyfüttükísérettel torsi káromkodás / hersegteti a kaszapenge félbemaradt ellipszisét”) a *nyár* tulajdonképpeni defigurálását hajtja végre, azáltal, hogy szövegbe, szóba, helyettesítésbe kényszerítve tévesen vonatkoztatja.⁶ Az ilyen értelemben vett figurálás (mely voltaképpen tehát figurátlanit) végighúzódik a versen úgy, hogy közben kifelé (is) utal a szövegből⁷ (a címbe meghatározatlanul hagyott „ez a nyár” szerkezet „ez a” kijelölő, de a jelöltet éppen elleplező és hermeneutikailag nehezen felkereshető elemére). A szövegben létrejön egy a nyár-képzetre vonatkoztatható textuális mező (szövegesemények sora), melyek az átírásban lesznek

⁵ Vö. Kulcsár-Szabó Zoltán: *Figuráció és defiguráció. A tropológia koncepciója Paul de Mannnál = Tetten érhetetlen szavak*, Budapest, Kijárat, 2007, 105–135, különösen: 117–118.

⁶ Kulcsár-Szabó, i. m. 118–119.

⁷ Például szójátékok és történeti kontextusok montírozásával: „Soutou-Miguel Bruno apát / a szent széket hamis ura”; „ostiNATO”; „így álmodta Eugene UNESCO”; „Végig a Via Appia mentén, zsinóregyenesen, két / méterrel a talaj fölött. Spartacus vitézei, feszesen tisztelegve – / csupa feszes tisztelgés a test”.

érdekeltek⁸ (kivéve a vers záró szakaszát, ahol inkább az épség hermeneutikájának megőrzése dominál).

Pompás Szilágyinak a diskurzus számára hangot (hangokat) kölcsönző és a destruktív összjátékoknak kitett „szubjektummetaforára” vonatkozó elgondolása: az aposztrophikus aktusokat végrehajtó hang egy T/1-es (igéken jelölt) alakzatba íródik, mely a közvetlenségnek, legalábbis az E/1-es modalitáshoz képest, kevésbé primer, áttételes realizálódása. A nyár-képzet – mint az eredet pillanatának és helyének kereséséből a nyelv és trópusok meta-poétikus működésének gondjához jutó esemény – a hang problémáit (a megnevezés, megszólítás, ellenőrizhetőség, a vers tetszőleges alakíthatóságának nyelvi gátjai, a részlegesség potenciálja) az öhozza (nyár-képzethez) való változó viszonyának problémájaként tételezi. Tehát a megjelenítés, érzékelhetőség olyan formájához, mely egyben torzítódik is azáltal, hogy reprezentálódik (s ami reprezentálódik, egy deiktikus szerkezet: „ez a nyár”, amit egy „T/1-es szubjektummetafora” ad közre).

Az *Ez a nyár* izgalmas poétikai szituáltságai, önleleplező önreflexivitást mutató szöveghelyei (a kötetcímet implikáló, tipográfiai helyzetében transzparensen megkülönböztetett „búcsú a trópusoktól” sort megelőző szövegtömbökre gondolok) – például: „Otthontalan a nyár, ez a nyár, nem tudja hogyan fejezze be ma- / gát”; „Tárgy és Jel szerelmének szülöttei, szavak”; „tükör-magunk tükör-nyara”; „félíg átereszto / tükörből lessük, hogy mit kell teremnünk”; s főként: „lopd el, nyár, lopd ki szájunkból a metaforákat, vetköztesd le a szavakat” – köré gyakran olyan textuális effektek, körülírások, képzetrendszerek szerveződnek, melyek igaz a szöveg olvashatóságát rendre kizökkentve destabilizálják, mégsem rendelkeznek komolyabb költészetnyelvi és esztétikai szubverzív potenciállal, hanem inkább a tautológia, az áradás, a dekoncentrált (gyakran az érzékeny textuális felületeket tompító, a szövegtöréseket implikáló szerkezeteket „érezéstelenítő”) beszédmodok kétséges technikái felé mozdulnak el. Mintha a képzetek feszültségének (szimulán) sokszorozódása (egy tropológiai szisztéma és annak kibillenő destrukciója) lokálisan működne csak; nem a vers – az érzéki jelsorozatok konstruálódását és metamorfózisát tároló – globális terepként. Szilágyi poétikai energiái azokon a szöveghelyeken mutatkoznak meg legnagyobb intenzitással, ahol a befolyásolható (esetenként poétikailag inaktív, illetve didaktikus karaktert sem nélkülöző) és a mindig is önállósuló (retorikai) alakzatokat egy szintre helyezve aktiválja azok összjátékát, s így a nyelv lehetséges ciklusokra, újabb kapcsolódási formációkra szálazza szét önmaga eredetét és önmagát mint eredetet – bennük. Ezután az olvasást olyan szenzibilis szövegfelületekre irányítanám (nem disszimulálva tehát azt a tapasztalatot, hogy az *Ez a nyár* a poémát lezáró írásjelig folyamatosan fenn tartja és részlegesen ismétli korábbi jelkörnyezetek és tautologikus szerkezetek

⁸ Markáns eset a figuráció kiépülésére és egy majdani szövegtömbben történő szétírására: „Otthont a nyárnak, nyarat nekünk. Hajnalok kolibri-ritmusában, / válogatatlan fények között babusgatni a kertben tuli- / pánná nyíló balladákat, polarizált reményeket vetíteni / élesre állított szemünk elé, – önműködően utánozzanak kibernetikus játékaink.”

nyomait afféle lerakódásként, nyomként, üledékként), amelyek a nyelvi közölhetőség feltételeinek átalakulásaként a nyitottabb versképzés és a szöveg hangsúlyozott materialitása felé hatnak.

A „félíg-áteresztő tükör” hajszálpontos metaforája legalább két helyen írja be magát a versszövetbe Szilágyi opusában, mint vizualizációs tapasztalat, poentírozottan az anyagszerűség jegyében. A szöveg itt érvényesített poétikáját a térbeliség és szinkronitás uralja. A „rím-petárdák! bumm – becsapódnak” sort követően⁹, a tipográfiaiailag differenciált 'napihírek' szóalakban betűszintű darabolás (szegmentáció) megy végbe, mintegy a becsapódás dinamikus aktusának, a szétszóródásnak a figurájaként. A szétagolást vezérlő vagy benne megmutatkozó szemantikai adottság az írásban (és az olvasás aktusában) válik megragadhatóvá. A tagolást, lebegést ezen a szöveghelyen a jelentés elve (a problémamentes ki-olvashatóság) óvja meg a véletlenszerűségtől. A 'napihírek' betűszerkezet szétdarabolása (és szemantikai rekonstruálhatósága) afféle felhívó potenciálként irányíthatja az olvasást a következő, *fekete egyenesek* közé helyezett, vizuálisan is hangsúlyozott strófa-négyeshez, ahol a szemantikai épség fenntarthatósága már kétséges. A négy strófa sorai (a tulajdonképpeni napihírek) a jelentésvesztés (a megképződő konzisztens egész lehetőségének hiánya) poétikáját szóltatja meg a dolgok felcserélhetőségének horizontjában. Nem feltétlenül (csupán) esetlegesen egymás mellé rendezett sorok (és a közbejövő formák, nevek) játéka zajlik; hiszen e sorok grammatikai struktúrái megengedik az összeolvashatóság különféle, pl. inter-strofikus alternatíváit is (sőt a sortörés szegmentáló performanciája is átrendezheti a képzetek szerkezetét). Ha az ominózus szövegrész térbeli pozicionáltságát helyezzük értelmezői fókuszunkba, akkor a tipográfiai „huzalok” jelenléte által kijelölt határokra, küszöbökre, mintegy a jelszóródást korlátozó (olvasásirányító) alakzatokra lehetünk figyelmesek. A nyelv olyan aktivitása mutatkozik meg itt, mely a teremtő bizonytalanság felé¹⁰ haladva kordonok, „félíg-áteresztő tükrök” közé szorul¹¹.

9		„rím-petárdák! bumm – becsapódnak a				
		n	p	h	r	k
		a	i	í	e	
	tudniillik Maczkó Piaszter				Soutou-Miguel Bruno apát	
	kibújt a zsákbamacska kék				a szent széklet hamis ura	
	szemén s a jelszó elfogyott				tíz deka vajban tintahal	
	de fölzendült az indigóhaj				festi alá az ostiNATöt	
	habcsókot vált a rádió				ajánlatos a Dynamo	
	s a kisbaconi búzasör				virágot nyit a szinkron elnök	
	a kulcs kikelt ez Genfbe visz				a kikötői tetemek	
	így álmodta Eugène UNESCO				főlkutatják eltűnt szerelmök”	
		-----		-----		
		-----		-----		
			∨			

¹⁰ Nem osztozik annak a közlésnek az érzéki jelenével, melynek lenyomata.

¹¹ Nem marginális körülmény a szakaszt lezáró karakterkombináció (képlet?, képvers?) hangsúlyozott rámutató, kijelölő potenciálja, mely a következő tömb kezdő sorának tipográfiai szintén jelölt „Tárgy és Jel / szerelmei, szavak” szerkezetére irányul.

Az *Ez a nyár* implikál egy másik markáns (szerkezet-, szó- és) betűszintű szegmentációt, ahol a verbális és vizuális hatás, kód egymást erősítő összjátéka valósul meg, de a szövegezés (illetve szövegtörés) írott materialitása a fent interpretált esettől eltérő módon válik a szöveg tematikus és öntükröző alakzatává.

e z a z é n f e h é r s é g e m a m e l y
 m e g
 t ö r
 e t e
 t t
 tinéktek

A betűsor szerinti identitást szétíró, áttételesen, mediális transzformációkon keresztül (sor, darabolás, olvasás, képvers, látvány, vizuális tapasztalat) szóhoz jutó hagyománytörténés úgy értelmezi írás, költészet, látvány, sőt hang poétikáját, hogy azt a szöveg tétjévé teszi, viszont a tradícióba való belépést korántsem tekinteti tetszőleges döntésnek. A textusban végbemenő pragmatikai váltás (itt regisztrálható először az E/1 modalitás) egy közbejövő „hang” (Szent Pál apostolnak a korinthusbeli gyülekezethez írott első levele 11. részének a 23. versétől olvasható sor: „Ez az én testem, mely ti érettetek megtöretik”, s mely a keresztény liturgiában az eucharisztia eseményének részeként hagyományozódott) „parafrázisa” révén abszolválódhat, amely maga is közvetített és idézetszerű (Pál szövegében Jézus szólal meg). A pretextus és a Szilágyi-opus idevonatkozó sorában a testet a „fehérség”-képzet (a szemantikai pluralitással jellemezhető „fehérség” – eticista diskurzusban, mint tisztaság, ártatlanság, alázat – üresen hagyott vagy törölt szövegtér) helyettesíti. A Krisztus testére vonatkozó hagyományból egy szó törlődik („testem”), pontosabban metaforikusan helyettesítődik („fehérségem”), látszatra az érzékek számára hozzáférhető tulajdonsággal (e képzetek között grammatikailag az E/1-es birtokos személyjel „közvetít”). A szöveg e pontja a jelfolyamat összetettségének, a költeményben feltárt nyelvi-szemiotikai mozgásoknak egy tágabb horizontját kínálja fel: az írásban mint *testben*, hordozóban a hagyomány válik (fragmentalizáltan, nem identikus idézettségekben) megragadhatóvá első pillanatra. Érdeemes citálni a képverset felvezető látványos szövegrészletet: „továbbálmodja magát az ige, / a nyár látható felületeire”. Miközben a „nyár” fenomenalizálhatóságának, azonosíthatóságának, kölcsönözhetőségének dilemmája – jelhasználati, kódolástechnikai és tematikai szinten végigvonul, nyomokban felülíródik a textusban – tehát *láthatósága* problematizálódik, addig a kereszt-kalligrammában (a nyár látható felülete?) éppen a felületkezelés nehézsége szcenírozódik. A jeldarabolást a fehérség körbeveszi, ugyanakkor a fehérség (íráskép esetén a lap) megtörik (megtöretik, dekonstruálódik) a bele-írás, íródás aktusa által; a verstest, ami láthatóvá válik az írásképből, töredékessé alakul a hangzásban; hiszen a konkrét rámutatás („ez az én”) „fehérsége” az „írva áll”, a grafikus kiterjesztés következtében láthatatlanná (pontosabban *hallhatatlanná*) lesz. A „fe-

hérség” egyetemben a nyár-képzettel katakretikus alakzata az olvasásnak, és a megértésben működő lezárhatatlan történetiségére hívja fel a figyelmet. A kalligrammaszerűséget, a szövegdarabolást, a törés-tapasztalatot és a sorban visszahangként felidéződő Szt. Pál-intertextust erősíti egy grammatikai effekt is: a *szenvedő* szerkezet.

Az olvasás összeszedő, szemantizáló, észlelő műveleteinek fogékonynak (de legalábbis tekintettel) kell lenniük a szemantikai többértelműségek mellett (amennyiben ezek a szövegmű jelfolyamatából következnek), a betű nem-értelmi, nem-jelentő síkján történő, esztétikailag nehezebben hozzáférhető, radikálisabb szétírás(ok)ra. A keresztet kiábrázoló kalligramma *szövegteste* az íródás és olvasás folyamatában szétzilálja a mondat-, szerkezet- és (végül) szövszintű jelentésképzés integritását a verstani, grammatikai és ritmusélmény szétaprózásával, a „tt” karakterkapcsolat kontextusában. Egy törés- és darabolásmentes olvasásban – a hangzásszintű esztétikai tapasztalatban – a „megtöretett” szóalak sorvégi pozícióban lokalizálható múlt idő jele (tt), a kalligrammaszerű szétírásában (miközben az elrendezés viszonyában az alatta és felette pozicionált szövegterek értelemegységeket őriznek meg, akár töredékesen is), nem annyira az önkifejezés hangulati vagy az alkotói individualitás effektív mozzanataként jöhet számításba, hanem inkább a nyelv mechanikus, nem emberi léptékű (nem humanizálható, nem fenomenalizálható viszonyokat kiépítő) eseményeként, nyomszerű beíródásaként.

A szövegben feltárt nyelvi-szemiotikai mozgásokat (vagy ezek tapasztalatát) nem igazolja vissza a költemény összes kijelentése: Szilágyi Domokos meglátásai időnként zavarba ejtően bonyolultak, ellenállnak a tartós szerkezetekbe rendezhetőségnek, szöveginvencióinak poétikai innovativitása, meglepetésértéke páratlan; más szöveghelyek vegyes nyelvi gesztusai, poétikusnak gondolt, ambivalens kép- és képzetsorolásai azonban ellentmondásba kerülnek (a fenti szövegtapasztalatokba kódolt) saját állításaival.¹² Ezt az ambiguis olvasástapasztalatot rögzítve és érvényesítve irányíthatjuk figyelmünket az *Ez a nyár* legkizökkentőbb, a tükrösség-struktúrát tipográfiai berendezéseiben is (párhuzamosan, eltérő dinamikával lefutó strófasorok) reprezentáló szövegalakulathoz. A klasszikussá avatás gesztu-

¹² A szóválasztás ura elé helyeződik a verstörténés pillanatának. Az öntudat uralma alatt lévő intenció, szervezői funkció automatikus képletek közé helyezve sematizálja a verset: a totalitástapasztalatát átadó áradó-didaktikus hangoltság, önellentmondást halmozó képrendszer feszültségbe kerülve relativizálja az *Ez a nyár* általam is inszenizozott poétikai teljesítményeit, például a következő részletben: „Jó reggelt – szép halált; / nyarat, amelyért meghalni érdemes, / nyarat, amely után meghalni könnyű; / nyár, ősz, tél, tavasz – átmeneti évszakaink / berendezésül feledjük magunkat és mindent, ami hozzánk tartozik, / vackorba oltott álmaink, tulipán-ná nyíló balladáink; és neme- / nemesített hallgatásunk, gyógyító fűvel illatos szavunk; / gyártsatok piros bombát, paradicsomvirág-hadiüzemek; krumpli- / krumplibokor, kísérletezz a föld alatt; csövesgránátot, kukoricáki!”. A citátum jelentéssztabilizáló önkényessége és nyelvi egyenműsége, a szövegrészbe implikált olvasói szerep szerkezetének követhetősége, ellenőrizhetősége nyomán kételyek merülhetnek fel – egy szándékaik szerint – a konvencionális poétikai formációkkal, eszköztárakkal, hagyományképletekkel, értési attitűdökkel leszámolni kívánó (és azt elbűcsúztató) szövegmű ilyen részleteinek teljesítményét illetően.

saként interpretálható kötet (*Búcsú a trópusoktól*) speciális tördelésű címadó sorát követő 12 strófa a nyelvvel mint (az olvasásban mássá váló) idegenséggel, az idegenséggel mint reflexiók horizonttal és szcenikával szembesíti az értelmezés előzetes várhatóságait a tematikus-élményi versértés kontextusában. E szövegrészt pásztázó recepciók figyelem többnyire a mérték, rím, szerkezet, hangzósság, cizellált képszerkezetek (azaz a propozicionális nyelvalkítás szinte összes jellemzője) szubverzív használata általi *elbúcsúztatására* koncentrálnak.¹³ Mind az alliterációs eljárások („harmatozz hűvös hajnalt”; „avas avar alól”), figura etimologica („halála halj”), antropomorfizációk, a versrészben kontaminálódó dallam-, ritmus- és rím-képletek, allúziók, közbejövő hangok (Csokonai, Kosztolányi, Dsida) – tehát egy nem homogén formációként kezelt hagyomány – a tőlük való eloldódás (a nyelv lehetőség volta) gesztusrendszerében íródik át a többértelműség „verstanába” (erről még lesz szó). Szilágyi nyelvi „kerülőúttal” – poétikai problémává téve – kísérli meg az érzékelés-gondolkodás számára nehezen megragadhatónak, nem adottnak (nyár, fehérség, búcsú a trópusoktól) a megragadását, költészetnyelvi érzékelését, s ilyen értelemben vonja kritikai és egyúttal diszkurzív térbe a versolvasás közismert, automatikus képleteit a poéma ezen pontján, mintegy a versnyelv „versnyelvi reflexiója” által. Létrejött-e és tudatosult-e újszerű poétikai érzékelése a jelképzési, nyelvhasználati stratégiáknak a költő „komplex átmenetiséget” artikuláló lírai episztéméjének egyik szignifikáns darabjában? Szilágyi invenciózus felismerése (a „többértelműség”, sőt rontás verstan) és e felismerés versnyelvi applikációjának vizsgálata (újabb rákérdező értelmezésirányok legitimálásával) láthatóbbá teheti a kérdésfeltevés körülményeit.

A trópusok, versmértékek a retorika- és poétikatörténeti hagyományban egy szakzsargonon részeként jelentenek valamit. Zavarba ejtő, ha ezek az elemek (a kompozíció részévé válva) költeménybe kerülnek, hiszen egyszerre őrzik meg egy tanépület által szavatolt jelentésüket, és kapnak – a kompozícióban betöltött szerepük által – jelentéstöbbletet. A költemény olyan helyzetet szimulál, amiben – a kompozicionális helyi érték következtében – megtörténhet bármely szó trópusává válása. Aztán a versesemények a tropológiától a jelentés értelemegész szintű folyamatába integrálódnak (jelentés-rendszerűség alakul ki, mely fenomenalizálódik), s ezek felfüggesztése már nem kognitív, nem értelmi, nem trópus szintű megoldásokkal válhat lehetségessé. A költemény ominózus szakaszának iránytárgya maga (a trópusoktól való) búcsúzás. Kérdés, hogy az *Ez a nyár* elbúcsúztatja-e a poétikai-retorikai szervezethez hagyományát, és az ehhez kapcsolt poétikai képleteket; kérdés továbbá, hogy a költői beszéd tudja-e a jelentésstabilizáló beszédhelyzet (a búcsú, elbúcsúzás retorikailag szervezett hagyománya) következményeit hatástalanítani a hangzás, az írásképp, a betű felületén, melyek ideiglenesen kikerülhetnek a jelentésstabilizálás beszédhelyzetbeli feltételrendszeréből. Az *Ez a nyár* ominózus része a kulcsfogalmakra (metafora, szimbólum, jambus stb.), illet-

¹³ Vö. Cs. Gyimesi i. m. (68–70), továbbá, Ilia Mihály, *Szilágyi Domokos: Búcsú a trópusoktól*. Tiszatáj 1970/1; Láng Gusztáv: *A költő és az őszinteség*. Igaz Szó, 1970/6.

ve a kulcsfogalmakat közvetítő jelfolyamatra kérdez rá, arra, hogy ezeket a fogalmakat hogyan lehet (lehet-e) jelekként felfogni (jelekként, amelyek lehetővé teszik a költemény *saját-nyelvi* létmódja szerinti érvényre jutását az olvasásban). Úgyis fogalmazhatunk, hogy a trópusok jelölésére szolgáló meta-alakzatok (metafora, metonímia stb.) a diszkurzus szintjén mássá válva (trópusként funkcionálva) lépnek működésbe. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a megjelölt dolgok létezéséről való meggyőződésünk *eleve* a nyelvi figuráció által létezik, azaz, amiből a nyelvi jelölés révén jelenvaló lesz részben kiüresedve szituálódik újra a szövegben, hiszen a trópus, ami érzéki jelenlétet ad a jelen-nem-levőnek, el is távolítja a jelentést (pontosabban az egyértelmű referencializálhatóságot, jelentéstudajdonítást). A metafora, szimbólum, hasonlat *elbúcsúztatandó* kulcsfogalmai nem csupán a versrészben lokalizálható metaforákra, szimbólumokra, hasonlatokra hívják fel a figyelmet, hanem önmagukra, mint – immár – trópusokra is (a trópus kettős aspektusára).¹⁴

Az *Ez a nyár* búcsú-szenikáját (a búcsúzás infrastruktúráját?) az „agyó” anaforsor (az „agyó” búcsúszó, vagy a búcsúzás metaforája?, kérdéses marad), illetve (a rekviem szóalakot is implikáló latin) „requiescat” halott-búcsúztató (!) szervezi. A költeményszakasz elkerüli a hangzás, ritmus és *figyelem* szintjén, hogy csupán a szabályok áthágásának szabályszerűségeit vigye színre (épp emiatt nem tartom a szöveget kizárólag a megoldatlanság attraktív emlékművének). Szilágyi a „rontás verstanának” részévé tett (gyakran jelzős szerkezetbe helyezve újrászituált, a trópus kettős jelentésének aspektusát érvényesítő) *elbúcsúztatandó* kulcsszavainak, koronatanúinak – „langyos metaforák”, „porcelán szinesztéziák”, „elefántléptű jambusok” – figyelemfelhívó potenciáljai (mint olvasásirányítók) az előzetes várhatóságokat teszik kétségesse a szövegtestben azáltal, hogy az általuk jelölni vélt trópus, ritmust, verslábát (anapesztus, inverzió, szimbólum) sohasem ott működött a vers, ahol – az olvasásirányítók által – látni vélnénk őket (a szöveg arra figyelmeztet, hogy ne ott figyeljünk az alakzatokra, ritmusképletekre, verslábakra, ahol *textuálisan* olvashatóvá válnak). A primer módon nehezen referencializálható jelentésű szerkezetek („anapesztus-ritmusra ásít / a tigrisorkú unalom”), kontaminálódó intertextusok (Csokonai, Dsida), a „boa constrictorok” anagrammatikus teljesítménye mellett az olvasás figyelmét felaprózó, oszcilláló gesztusok, a rontás verstanának elemei engedik láthatóvá válni a búcsú-szemíózis belső feszültségeit, s ezek teszik kétségesse a versszakasz statikus szerkezetekbe való rendezhetőségét is. A verstömb ugyanakkor nem tart ki ebben a „dekonstrukcióban” végérvényesen. A tizenkettedik strófa a szimultán sokszorozás teljesítményét (s e teljesítményben felismert elementárisan más nyelvszemléletet) önkényes jelentéssztabilizáló műveletekkel drasztikus redukciókba írja vissza („mert minden szín egy szóba fér / ne kísértsd a vadont házardul / kertem / virágom / otthonod / ismerd / fogadd / szeresd házadul”), s a közbejövő reminiscenciák, citációs emlékezetek

¹⁴ Azáltal, hogy a trópusokat tagadó szándékból csinálunk középpontot, nyelvileg megmentjük: megmarad valami trópusnak, ha áthelyeződik az őt tagadó szövegbe.

(Ady *A Tisza-parton*-jának harangvirág-motívuma; Dsida *Nagycsütörtök* allegóriájának csatlakozás-képzete) ellenére, mintha a *zárlat* homogén, retorikailag egyértelmű verseseményei¹⁵ is a jelkörnyezet egyszerűsítésében és a szöveggháló jelentéseinek megszilárdításában volnának érdekelték.¹⁶

A szövegolvasás folyamatában kitermelődő differenciák, problémageneráló kérdésfeltevések az újraolvasásokban ragadhatók meg. Azokban az alakzatokban, melyekben „olvasás” és „szöveg” leginkább közel kerülhetnek egymáshoz; távlatot nyitva egy olyan textuális episztémére, amely regiszter- és kódkeverő szövegtechnikáival egy már távol lévő líra nyomaként aposztrofálja azt a „költőiséget”, melyben még *benne-van*, s amelyből *elmozdulni-kész*.

¹⁵ Az *Ez a nyár* zárlatának legszenzibilisebb, az olvasó elidőző jelfejtését további együttalkotásra késztető szerkezete, mintha az előző strófikus szakasz „rontás verstanának” disszimuláló áthelyeződését valószínűsítaná meg. A (fekete egyenessel lemetsett) zárlat első sora megismétli a verskezdetet (és egyben a cím) deiktikus szerkezetét („Ó, ez a nyár, ez a nyár”), míg a következő (tipográfiailag szétválasztott) négy sor (az összeolvasásban ritmikailag, szerkezetileg, figurációiban, sőt a rím szintjén is) a strófikus versszakasz egységeire emlékeztet („Rúgóra jár a délibáb, / harangvirág esengve bong, / egy csattanás – kiárad és / lobogva lángol a Mekong”). Ez a cezúrán, tipográfiai akadályon, elakadásjelzón túlról érkező „hang”, mintha a szerzői intenciókat aláásó, megütközést, szétszóró zajlást keltő nyelvből való bizonyosságértékű visszatérés lehetlenségét sugallná.

¹⁶ A szöveg eltérő megismerési érdekeltségű olvasói gyakran – és elsősorban a rekonstruálható értéktávlatként feltételezett Dsida-opusra (*Nagycsütörtök*) alludáló zárlat kontextusában – a szociális, lételméleti kondíciók, társadalmi, (sőt) biográfiai események interpretációs alakzatait (is) aktiválják, világnézeti-etikai (önkényesnek tetsző) jelentéseket hozzárendelve az *Ez a nyár*-hoz. Vö.: „ama »nyár« az emberi minőség lényege, a »szép halál«, azaz az értelmes élet feltétele. ... Az igeértékű szó a költő szerint ennek a teljességnek a foglalata, ezt kell szolgálnia, s a mércét nem adhatja alább: »mert minden szín egy szóba fér / ne kísérsd a vadont hazardul / kertem / virágom / otthonod / ismerd / fogadd / szeresd hazádul«. Ennek az imperatívusznak a jegyében búcsúzik a trópusoktól, a szóképek és szójátékok pazar bőséggel megidézett dzsungelétől, a »szép« szavak vak mámorától, hogy annál meztelenebbül ragyogjon a »nyár«, az eszményi lényeg, amibe minden értéket, emberi vágyat és reményt belesűrít a költemény.” (Cs. Gyimesi Éva, i. m. 68.) Véleményem szerint, bár a szöveg nem mentes az etikai (etizáló diskurzusokba bevonható) nyomoktól, (összességében) sikeresen elkerüli a moralizáló-didaktikus intonáltságot.

Tanárkép a médiában

A Szomszédok 1999-es évfolyamának elemzése

A tanári szerep hatékony megvalósításáról szóló diszkurzus önmagában is napjaink párbeszédének sokakat foglalkoztató szelete. A tanári pozíció összetettsége folytán különösen problematizált foglalkozási szerep – állapítja meg Zrinszky László –, a hozzá kapcsolódó feladatok pedig egyre inkább differenciálódnak és gazdagodnak (Zrinszky, 1994). A hazai pedagógiai elméletek ugyanakkor gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy a tanítás vitathatatlanul nemekhez kötődő szerep. Pedig az euroatlanti országok esetében ez szinte kivétel nélkül igaz: számos európai országban az oktatás a harmadik-negyedik helyet foglalja el a nőket foglalkoztató szektorok között; általában az egészségügy és a szociális munka előzi meg. Magyarország sem kivétel abban a tekintetben, hogy a pedagógusok többsége nő: az általános iskolai tanárok 87,3 százaléka, a középiskolai tanárok 68 százaléka (KSH, 2007). Az előbbieken ismertetett nemzetközi áttekintés Smulyan egy tanulmányának része, aki összegzőképpen megállapítja: egyfelől a nők az oktatásban felülreprezentáltak, másfelől a nők foglalkoztatásának az oktatás kiemelt terépe. Így a tanítást érdemes a társadalmi nemek tudománya szemszögén át is megvizsgálnunk: e perspektívából a tanítás olyan szimbolikus tér, amelyben a társadalmi nemi szerepek definiálódnak (Smulyan, 2006).

A magyar pedagógusszerep-kutatások a hetvenes évek végén megjelenő új iskolamodellek nyomán kezdődtek el, és igyekeztek újradefiniálni a tanári tevékenység szerepegyüttesét (Kraiciné, 2006). A leginkább ismert tanáriszerep-elméletek, például Trencsényi László, Zrinszky László, Ferenczi István és Falus Iván munkái megegyeznek abban a tekintetben, hogy bennük a szerepelvárások, a tanár számára kívánatos tulajdonságok „semlegesnemben” fogalmazódnak meg, még akkor is, ha a tanár neme szóba kerül mint „anomáliákat élező” (Ferenczi, 1998: 12) változás, vagy „módosító tényező” (Zrinszky, 1994: 29): ennél részletesebb elemzést egyik szerző sem tart szükségesnek. Utóbbi esetben ugyanakkor felmerülhet a kérdés, hogy amennyiben a tanár női neme „módosító tényező”, akkor a tanári szerep alapvetően férfiszerep-e a szerző értelmezésében. Az előbbiekkal szemben Thun kísérletet tesz a pedagógusoknál kívánatosnak tartott személyiségjegyek társadalmi nemi keretben történő elhelyezésére, és arra hívja fel a figyelmet, hogy „a szociális erő, a státusz és a hatalom kérdése” feltétlenül tanulmányozandó, mivel ezek azok a tényezők, amelyek a női identitásban háttérbe szorulnak (Thun, 2007: 636).

Az, hogy a társadalmi nemek perspektívája ritkán jelenik meg elemzési keretként, nem magyar sajátosság, kivételt jelentenek az angolszász országok, ahol a társadalmi nemek tudományának viszonylag magas a presztízse, így e téren számos ilyen kutatás zajlik. Más országokban azonban hasonló a helyzet a magyarral: Weiner egész Európára jellemző folyamatnak tartja a társadalmi nemi jellegzetességek figyelmen kívül hagyását (Arreman és Weiner, 2007), miközben – a tanárképzés sajátosságait és aktuális kérdéseit elemezve – arra hívja fel a figyelmet, hogy a tanári identitás alakulása során már a tanárképzésben megfogalmazódik egy speciális igény azokkal szemben, akik kisiskolásokkal vagy speciális szükséglettel bíró gyerekekkel foglalkoznak majd. Ez pedig nem más, mint hogy a „gondoskodás” („caring”) attitűdje jellemezze őket a diákokkal szemben (Weiner, 2001).

Utóbbi kérdés már az oktatási rendszer egészét is érinti, ahogyan az is, hogy milyen tendenciák mutathatóak ki a nők tanárképzésbe lépését követően. A nők az oktatási rendszer 19. században végbemenő expanziója során válhattak tanárokká, egyik „természetes szerepük”, az anyaság foglalkozássá konvertálása következtében, és egyfajta anyai feladat ellátása tanári szerepükben is megmaradt. Eközben a férfiak számára a tanítás nem „természetes szerep”: amikor tanítani kezdtek, az iskolák a tehetős, magasabb társadalmi osztályba tartozó fiúk számára jöttek létre (Weiner, 2001). Ahogyan az egyes foglalkozási szintek elnöiesedtek, az az adott szinthez tartozó tanári szerep presztízst és a vele szemben megfogalmazott elvárásokat sem hagyta érintetlenül. Az ideális tanárképben várhatóan megjelennek az adott társadalmi nemhez tartozó kulturális reprezentációk és elvárások, és feltételezhetjük, hogy miközben a társadalmi nemi szerepekhez kötődő tulajdonságok egy részét az egyén saját identitásalakítása során figyelmen kívül hagyhatja, amikor e tulajdonságok a tanári identitásban is megjelennek, a szerep megvalósítása – az elvárások kettős ereje miatt – lényegesen kisebb egyéni szabadságot tesz lehetővé. Erre utal Weiner idézett megállapítása, amely szerint bizonyos attitűdöket már nem az egyén szintjén, hanem intézményes jelleggel várnak el.

Az egyén és a társadalom, az egyén és az intézmény kapcsolata a posztmodern felfogás értelmében nem alá- és fölérendelt, és nem egyszerű rész-egész viszony, hanem bonyolult kölcsönhatások összessége. Berger és Luckmann szerint a szerepek legfőbb funkciója, hogy „az általános tudáskészlet bizonyos szerepeit közvetítik. Az egyes ember az általa képviselt szerepek kapcsán a társadalom objektívált tudásának bizonyos területeivel is kapcsolatba kerül, és pedig nem csupán a szó szorosabb, kognitív értelmében, hanem a normák, értékek, sőt érzések 'tudásának' értelmében is” (Berger és Luckmann, 1998: 110). Ez a felfogás szorosan illeszkedik azon elképzeléshez, hogy a valóságot, amely voltaképpen közmegegyezés kérdése, az egyén „valóságrendként” tapasztalja meg, amely függetlennek látszik az egyéni tapasztalástól. „A mindennapi élet valósága már tárgyiasultnak látszik, mielőtt én megjelennék a színen. A mindennapi életben használatos nyelv állandóan ellát a szükséges tárgyiasulásokkal, és elem állítja azt a rendet, amelyben ezek a tárgyiasulások értelmesek” (Berger és Luckmann, 1998: 41). A szerepek tehát nem egy önálló szubjektum és a társadalom között közvetítenek csupán: „a

szerepek a cselekvők típusai” (i. m. 106). Az intézmények a személyes tapasztalás részévé válnak, ugyanakkor a magatartás intézményesül, és ezen intézményesülés „szükségszerű kiegészítése a szerepek tipológiájának elkészítése” (i. m. 106) Az egyén „szerepek eljátszásával vesz részt a társadalom világában. Ez a világ számára szubjektíven oly módon válik valóságossá, hogy saját szerepeit internalizálja” (i. m. 106). E felfogás szerint a szerep már nem egyszerűen viselkedési szabályok összessége, szerep és szubjektum viszonya nem tisztán alá- és fölérendelt. A szerepek szabják meg a szubjektum cselekvési lehetőségeit, és vesznek részt valóságának megalkotásában – a változó szerepek a szubjektum változását eredményezik, így annak megalkotódása sosem zárul le.

E szerepelvárások közvetítésében kiemelkedően fontos közeg a média. Még ha az egyén maga elutasítja is azt a képet, amely az általa betöltött szereppel kapcsolatban megjelenik, a szereppartnerektől akkor is érkehetnek felé olyan elvárások, amelyeket a média alakít ki és erősít meg, és amelyekhez valahogyan viszonyulnia kell. A tanárokról közvetített képpel kapcsolatban többek között Smulyan végzett kutatásokat, és azt állapította meg, hogy az amerikai filmekben a férfi tanár lényegében a klasszikus hős szerepét tölti be, míg a női tanárok esetében gyakori az említett „természetes szerepek” összemosása (Smulyan, 2006).

A külső reprezentációk befolyása igen erős: Smulyan a valós identitásalakulás tekintetében arra jutott, hogy noha a tanárnők két nagyobb csoportba sorolhatók e szempontból, a történeti és társadalmi keretek, az intézményi struktúra mindnyájuk számára adottak, így külső megítélésüket, mások viszonyulását tekintve a végeredmény többé-kevésbé azonos. A szerző úgy látja, a pályára lépő nők egy része ismeri azon elődök életútját, akik a nők elismeréséért küzdöttek, és maga is a társadalmi folyamatok aktív szereplője kíván lenni. Számukra fontos, hogy diákjaik figyelmét is felhívják a fennálló társadalmi és hatalmi struktúra vizsgálhatóságára, nem „öröktől adott” mivoltára. A nők másik része nem kíván változtatni a fennálló status quón, ezen belül akar a maga számára biztonságos, támogató környezetet találni vagy kialakítani. A társadalmi nemi meghatározottság viszont mindkét esetben azonos hatással van a tanárnők munkájára. Mindkét csoport tagjai gyakran számolnak be például arról, hogy nehezen tudják érvényesíteni saját szándékaikat, elképzeléseiket a férfi kollégákkal vagy a szülőkkel, ezen belül az anyákkal szemben is: a jelenlegi rendszerben ugyanis ezek a társadalmi pozíciók nagyobb hatalommal járnak, mint a tanárnői (i. m.).

A férfi tanárok identitásának alakítására Smulyan szerint nagy hatással van az a társadalmi szinten jelenlevő elképzelés, hogy az ő feladatuk az iskolákban a hatalom és az erős irányítás megjelenítése, az elnőiesedett környezetben egyfajta ellensúly biztosítása, továbbá az, hogy szerepmodellként szolgáljanak, főként az egyszülős családban felnövő gyerekek számára. Ezen tradicionális kulturális képek megjelenítése – például a sportos testalkat, a megfelelő ruházatkodás vagy a műszaki tárgyak iránti érdeklődés – kötelező jellegű elvárás velük szemben, így azok a tanárok, akiket a tanári pálya választásában a gyermekekről való gondoskodás igénye inkább motivált, nehézségekről számolnak be, ha eredeti elképzelé-

seiket szeretnék megvalósítani. A társadalmi nemi meghatározottság és ezzel együtt a tradicionális szerepelvárások jelenléte annyira erős a tanári pályán, hogy az eltérő szexuális orientációjú (*queer*) tanárok a munkájukat teszik kockára, ha leszbikus, homoszexuális vagy bármilyen más formában hagyománysértő szexuális orientációjukat nem tartják titokban. Smulyan arra is felhívja a figyelmet, hogy utóbbi területen a tanárokkal kapcsolatos kutatások száma is csekély (*i. m.*).

Hasonló magyar kutatásról nincs tudomásunk. Azok a hazai vizsgálatok viszont, amelyek nem a tanári, hanem általában a társadalmi nemi szerepek ábrázolását kutatták, mind a média, mind a tankönyvek tekintetében arra az eredményre jutottak, hogy a nemi szerepek „általában 'hagyományos' és sztereotip módon” jelennek meg (Kereszty, 2005: 65; Who Makes the News? 2010). Ezek tükrében feltételezhetjük, hogy a tanárokról közvetített médiakép nem tér el jelentősen az amerikai tanárképtől: vizsgálatunk célja e feltételezés igazolása vagy cáfolata, a *Szomszédok* című teleregény 1999-es évfolyamának tartalomelemzése alapján.

A *Szomszédok* tartalomelemzésének célja, módszere

A módszer választását indokolja, hogy a tartalomelemzés fejlődése már a kezdetektől erősen kötődik a médiához, különösen alkalmas a reális jelenségek szimbolikus üzeneteinek feltárására. Mellette szól továbbá, hogy beavatkozásmentes és megismételhető.

Az elemzéshez olyan, a médiában megjelenő alkotást kerestünk, amely többször és többféle helyzetben ábrázol tanárokat. Napilapok vagy folyóiratok azért tűntek kevésbé alkalmasnak e célra, mert – miközben a társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos elvárások megfigyeléséhez jó alapot szolgáltatnak, hiszen a hírekben bemutatott személyek vagy nők, vagy férfiak – tanárokról csak ritkán esik szó bennük. A magyar filmkínálatot szemügyre véve pedig arra jutottunk, hogy napjaink tanárképének vizsgálatához legalábbis 1990 után készült, tanárokról szóló filmekre lenne szükség, ezekből azonban nagyon kevés van, ami a megfelelő mintavételt teszi szinte lehetetlenné. Ugyanakkor a *Szomszédok* utolsó évfolyama időben viszonylag közeli, 1999-es, és az egyik főszereplő kapcsán állandó szintér az iskola, így a tanárokat többféle szituációban is láthatjuk. Ráadásul a sorozatot a befejezése után is folyamatosan ismételték, a legutolsó ezek közül 2010. január 4-én indult, e dolgozat írásakor is látható. Nézőszáma, éppen az ismétlések miatt, nehezen megállapítható: a 2006-os adásokat például 400–500 ezren nézték, a 2010-est 200–300 ezren¹, az eredeti adások pedig egymillió feletti nézőszámot is elértek. Vitathatatlan az is, hogy a *Szomszédok* a mai napig a közbeszéd része, folyamatosan találunk például friss cikkeket és blogbejegyzéseket az interneten.

¹ Az 50 év alatti korosztályban, az AGB Nielsen mérése alapján.

Elemzési egységnek egy iskolai jelenetet választottunk, azzal a megkötéssel, hogy azon belül nem történik éles témaváltás. Ha a téma és a résztvevők száma olyan mértékben megváltozott, hogy a jelenetet nem lehetett egy egységként kezelni, akkor a jelenetet a változások mentén tagoltuk kisebb jelenetekre. A főszereplő Vágási Jutkát kihagytuk a megfigyelt szereplők közül, mert az ő életét és személyiségét a sorozat sokféle szemszögből és helyzetben mutatja be, ellentétben a mellékszereplőként vagy statisztaként megjelenő tanárokkal. Emiatt például nem reprezentatív arra nézve, hogy megismerjük-e a magánéletét, vagy hogy nyilvánít-e véleményt valamilyen kérdésben; ezeket a sorozat sajátosságai miatt természetesen megteszi, miközben a többi tanár esetében fontos szempont, hogy milyen arányban kerül be az iskolai közszférába a magánéletük, hiszen ez – a közszféramagánszféra dichotóm felosztása – a társadalmi nemi sztereotípiák egyik jellegzetes megnyilvánulása. A továbbiakban azt az elméleti hátteret mutatjuk be, amely alapján a tartalomelemzéssel feltárható következtetések irányát kijelöljük.

A fentiek alapján hipotézisünk, hogy a *Szomszédok* című teleregény elemzésre kiválasztott 1999-es évfolyamában a Smulyan által vázolt, a tanári identitást a társadalmi nemi sztereotípiákkal összekapcsoló tanárképet láthatunk. Azaz a férfi tanárokhöz nagy arányban és jellemzően „férfias”, a tanárnőkhöz hasonló mértékben „nőies” értékek kapcsolódnak. A „nőies” és „férfias” értékek alatt a Bourdieu által megfogalmazott, intézményesített nőies-férfias oppozíciókat értjük, amelyek részben *Férfiuralom* című esszéjében (Bourdieu, 1994) olvashatóak, részben Séllei Nóra idézi ezeket, Toril Moi „Bourdieu elsajátítása” című munkáját alapul véve (Séllei, 2007: 142). A férfiak tehát elsősorban hivatalos, nyilvános szerepben tűnnek fel, gyakran élnek minden hatalomfajtával: a kényszerítő és a törvényes hatalommal éppúgy, mint az információs hatalommal – vagyis ők fogalmazznak meg „szakértői” véleményeket –, hozzájuk kapcsolódik a racionalitás és a tudományterületek közül a reáltudományok. Velük kapcsolatban jelenik meg a domináns kultúra által értéknek tételezett társadalmi pozíció: presztízs, megbecsülés, „láthatóság”, maradandó siker, vagyon, gazdasági hatalom. Beszédüket nem jellemzi bizonytalanság, habozást kifejező töltelékszavak nélkül utasítanak, kompetensek. Ezzel szemben a nők – amellet, hogy tanárként maguk is közszereplők – gyakran láttatják magánéletük szerepeit, várhatóan többet fogunk megtudni a családi körülményeiről, mint a férfiakéről. Tanári szerepükben folyamatosan megjelennek „természetes” szerepeik, anyaként, háziasszonyként vagy a szerető-feleség pozícióját képviselő nőként viselkednek. A hatalommal, noha tanárként ez szereprepertoárjuk része kellene, hogy legyen, nem vagy csak korlátozottan élnek. Nem fogalmazznak meg markáns véleményt, inkább kérdeznak vagy tanácsot kérnek, és elfogadják a férfiak által kimondott ítéleteket. Beszédjüket jellemzi a bizonytalanság, gyakrabban használnak töltelékszavakat, emellet ritkábban szólnak meg, mint a férfiak. Racionalitás helyett az érzelmek kapcsolódnak hozzájuk, mindent ezeken keresztül közelítenek meg. A tudományterületek közül a humán tudományok kötődnek hozzájuk. Gyakrabban jelennek meg alárendelődő helyzetben, kapcsolódnak a biológikumhoz és a rendtelenséghez, munkájuknak nincs mara-

dandó eredménye, háttérrel biztosítanak, gondoskodók. Értelemszerűen akkor beszélhetünk a társadalmi nemi sztereotípiákhoz nem vagy kevésbé kötődő tanárképről, ha a fenti „férfias” és „nőies” értékek mindkét nemhez tartozó tanároknál megjelennek, az értékkötődés nem mutat kiugró eltéréseket.

A felsorolt feminin és maszkulin értékeket ellentétpárokbba rendezhetjük a következőképpen:

közéleti, nyilvános	magánéleti, személyes vonatkozású
hatalommal bír	hatalommal nem rendelkező
szakértő, információs hatalma van	hozzá nem értő, nincs információja
magas presztízzsel bír	nincs presztízse
gazdasági hatalommal, vagyonnal bír	nincs gazdasági hatalma, vagyona
siker	sikertelen
határozott	határozatlan
szellemi, észbeli dolgokhoz kötődik	testi, biológiai dolgokhoz kötődik
utasít, elrendel	végrehajt, kiszolgál
egyes, nyílt	manipulatív, kerülővel közelít
beszéde határozott	beszéde határozatlan, bizonytalan
viselkedése adekvát, megoldja a helyzetet	viselkedése inadekvát, a helyzet megoldása nem tőle ered

A szerepek esetében pedig a tanári, közéleti szerep ellentétpárjaként értelmezhető – mindkét nem esetében – az összes egyéb magánéleti, „természetes” szerep: az anya, a feleség, a szerető, a férj és az apa szerepe. De ellentétben az előbbi opozíciókkal, utóbbiak nem minden esetben zárják ki egymást: egy tanár például a tanári pozíciója keretében lehet kifejezetten gondoskodó, anyai szerepben vagy kollégaként udvarolhat, azaz betöltheti a (lehetséges) szerető szerepét is.

A fenti értékek mellett egy-egy tanár fontos jellemzője még, hogy általában milyen jellegű ruhát visel, hogyan szólítják, milyen szimbolikus tárgyak veszik körül, milyen tantárgyat tanít és milyen egyéb pozíciót tölt be. Az elemzés során ezeket az értékkategóriákat és szimbolikus jellemzőket használjuk, az adatokból többdimenziós kockákat képezve.

Változóként a „tanár”-t definiáltuk, amely felveheti a „férfi tanár” vagy a „tanár-nő” értéket. Emellett külön kigyűjtöttük az adatokat arról az öt tanárról – három férfiról és két nőről –, akik ennek az évfolyamnak állandó mellékszereplői, azért, hogy portréjukat elkészíthessük és összevethessük az előbbiekből vázolt, nemi sztereotípiákra épülő tanárképpel.

Az elemzés során többféle adatlapot használtunk. A feminin és maszkulin értékek megfigyelésével kapcsolatban – mivel megítélésük szubjektívnek is tartható – egy konkrét jeleneten mutatjuk be, hogyan definiáltuk ezeket. A 312/1. jelenetben Hável, Nagy Csaba és Vágási Jutka beszélgetnek arról, hogy változik a Nemzeti alaptanterv. Vágási Jutka megkérdezi Háveltől, hogy kell-e aggódnia amiatt, hogy

elveszíti az állását, azaz Hável dönthet a tanári állásokról, mert hatalommal rendelkezik – ebben az esetben jelöltük meg, hogy Hávelt jellemzi a „hatalommal bír” érték. Ugyanebben a jelenetben Nagy Csaba nem beszél a saját állásáról, csak az intézmény egészét érintő változásokról, ennek alapján jelöltük meg, hogy „közéleti” szerepben van, és a „szakértő” racionális minőségében közelíti meg a felvetett témát. A racionális-érzelmes megközelítés opposzióra, és a közéleti-magánéleti szerepben való megnyilvánulásra pedig jellemző példa a 313/2. jelenet. A tanári-ban a szerb-albán háborúról beszélgetnek, ennek során Nagy Csaba és Bujáki politikai szempontból értékeli a lehetséges kimenetelt, a hatalmi érdekeket, Veronika viszont az unokatestvéréért és a nagynénjéért aggódik, és kijelenti: „Az én óráimon szerencsére nincs idő a politizálásra. Talajtorna és kötélmászás közben nincs idő politikára. Nem is bánom. Csak szeretnék hírt kapni a rokonaimról.” Ennek alapján jellemeztük a két férfit a „racionális” és a „közéleti”, Veronikát az „érzelmes” és a „magánéleti” értékekkel. A fentieknél is inkább egyértelműek az olyan definíciók, mint az „utasítást ad” vagy a „megoldja a helyzetet”.

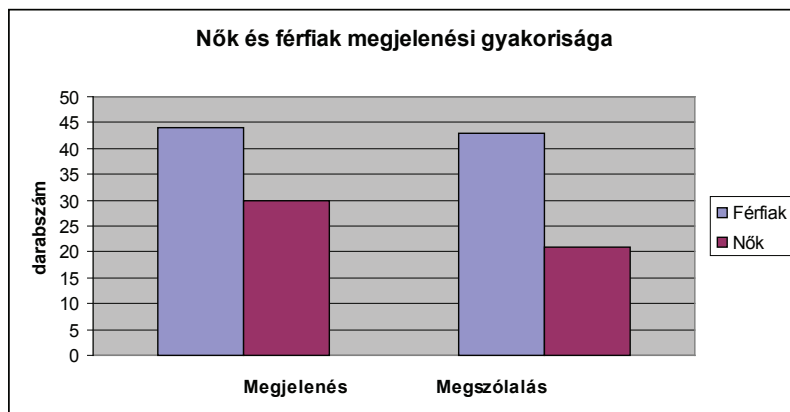
Tanár urak, tanárnők

Az 1999-es évfolyamban 28 olyan jelenetet tudtunk elkülöníteni, amelynek tanárok a szereplői. A legrövidebb jelenetek 30 másodpercig tartanak, a leghosszabbak 2 percig, az átlagos jelenethossz 1 perc 13 másodperc. Az elemzett mintába mind a 28 jelenet bekerült. A jelenetekre az adott epizód számával hivatkozunk (306–331. rész), amennyiben egy epizódon belül több jelenet volt, a további számozás az időrendet követi (például: 307/2.). A 28 jelenetből 18 iskolai helyszínen játszódik, ezen belül kettő a gyerekek között, 16 a tanári-ban. Nyolc jelenet helyszíne az utca, egy a strandon – az iskolai napközis tábor keretében, vagyis ebben a jelenetben is látunk gyerekeket –, egy pedig egy vendéglőben zajlik.

A nem iskolai jelenetekben csak az öt mellékszereplőt láthatjuk, köztük nincs szignifikáns különbség a nők és a férfiak között abban a tekintetben, hogy milyen helyszínen jelennek meg. Nincs különbség a tanárokat/tanárnőket körülvevő szimbolikus tárgyak tekintetében sem: a férfiak és a nők nagyjából azonos gyakorisággal láthatóak faliújságok előtt, naplóval vagy tollal, könyvvel a kezükben, füzetekkel körülveve. Kivételt jelent az igazgató szerepét betöltő Hável, aki több alkalommal jelenik meg például az asztalfőn, de ő a hatalmi szimbólumok használatában a férfi tanároktól éppúgy különbözik, mint a tanárnőktől.

Jelentős eltérés tapasztalható viszont a megjelenések és a megszólalások számát tekintve. A 28 jelenetben összesen 44 alkalommal tűnik fel férfi tanár, ezen belül a három mellékszereplő 42 alkalommal, egy korábbi mellékszereplő – egy retrospektív részben – egy alkalommal, további egy alkalommal pedig egy tanár, akit csak ebben az egy jelenetben látunk. Ez utóbbi szereplő nem beszél, a fennmaradó 43 esetben a jelenetbe kerülés együtt jár a megszólalással. Tanárnő összesen 30 alkalommal látható a jelenetekben, a két mellékszereplő 21 esetben,

további kilenc alkalommal hét különböző nőt látunk a tanári szobában, akik egyszer sem szólnak meg, beszélni csupán a két mellékszereplő beszél.

Forrás: saját adatok

1. diagram

A férfi tanárok és a tanárnők megjelenése és megszólalása

Az öltözködés tekintetében a tanárok sokkal tradicionálisabbak, mint a tanárnők. Utóbbiakat két alkalommal – az évváró előtt és egy értekezleten – látjuk elegáns, ünnepélyes ruhában (blézer, kosztüm), míg a férfiak az esetek felében viselnek öltönyt vagy inget nyakkendővel, és csak az esetek felében pólót vagy pulóvert. Veronikát emellett a napközis tábor strandjelenetében fürdőruhában – a test jelentős részét szabadon hagyó bikiniben – is látjuk.

A névhasználat hasonló hierarchiát tükröz. A nőknek csak a keresztnévét ismerjük: Vilma és Veronika. A férfiak megszólítása két esetben vezetéknév (Hável, Bujáki), egy esetben a teljes név (Nagy Csaba) és egy esetben keresztnév és „bácsi” megszólítás (Béla bácsi). Utóbbi egyszerre tükrözhet tiszteletet és egy kevés leereszkedést, a vezetéknéven szólítás viszont egyértelműen magasabb pozíciót és nagyobb tekintélyt jelent, mint a keresztnéven szólítás: „a nők a férfiakat [...] vezetéknevükön szólítják, és nem urazzák. Férfiak a lányokat keresztnévükön szólítják (nem „kisasszonyozzák”), az asszonyoknak viszont megadják az őket illető címet: nagyságos asszony, méltóságos báróné, kegyelmes asszonyom” (Balázs, 1981).

A tanított tárgyat csak az öt mellékszereplő esetében ismerjük, pontosabban Bujákiról kizárólag azt tudjuk, hogy gazdasági igazgató. Hável, amellett, hogy igazgató, matematikát és fizikát tanít, Nagy Csaba pedig történelmet, földrajzot és magyart. A tanárnők pedig mindketten testnevelést. Azaz a vezetői szerepekkel járó gazdasági és törvényes hatalom egyértelműen a férfi tanárokhöz kötődik, azonban, bár a reáltudományok is hozzájuk kapcsolódnak, a férfiak és a nők közötti eltérés nem a reál–humán oppozíció mentén mutatkozik, hanem a tudomány–„egyéb” ellentétpárban. A sportosság ugyan lehetne férfias érték, de további

két adat inkább egy másik lehetséges értelmezést kínál. Egyrészt az elemzésből kihagyott Vágási Jutka éneket tanít, szintén olyan tantárgyat, amely a szó hagyományos értelmében nem tudomány, és amelynek nincs kézzelfogható eredménye. Másrészt Vilma, aki tanárból vállalkozóvá válik, ennek keretében női testeket formáló mozgásstúdiót vezet. Azaz sokkal inkább a nő esztétikai funkciója (Bourdieu, 1994), a női test társadalmi beíródása (Csabai és Erős, 2000) és a nők biológikumhoz kötődése, illetve munkájuk presztízsének, maradandó eredményének hiánya (Séllei, 2007) jelenik meg a tanított tárgyakon keresztül, ezek pedig a feminin pozíciót erősítik meg.

Valószínűleg az előre megírt szöveg sajátosságai miatt viszonylag ritkán hangzanak el utókérdések, töltelékszavak – mindössze hat alkalommal –, minden esetben nő részéről. Kevésbé egyértelmű, hogy milyen egyéb metakommunikációs eszközöket minősíthetünk bizonytalannak – például a folyamatosan kérdő, éneklő hanglejtést, vagy a „jaj”, „ó” felkiáltások rendszeres használatát minden esetben ebbe a kategóriába sorolhatjuk-e –, de ezekre is kizárólag a tanárnők esetében látunk példát, a férfiak beszéde mindig egyenes és határozott. Markáns vélemény, konklúzió a jelenetek egyharmadában fogalmazódik meg, minden esetben férfi tanár részéről.

Ahogy már említettük, a második jelölőlapon használt, a viselkedés attitűdjére vonatkozó „agresszív / asszertív / szubmisszív” értéket tovább finomítottuk, mert – feltehetően a sorozat szerzőinek értékrendje miatt – a jelenetekben kevés kivétellel minden szereplő nagyon asszertíven viselkedett. Folyamatosan alárendelő viselkedést csak Veronika mutatott, ez később a „végrehajt, kiszolgál”, a „határozatlan” és a „hozzá nem értő” értékekben jelent meg, mivel mások jellemzően nem tanúsítottak agresszív viselkedést vele szemben, adtak viszont utasításokat, vagy beszéltek vele hatalmi pozícióból. A három, agresszív viselkedést tartalmazó jelenet ugyanakkor csak a férfiakhoz kötődött: a 308/2. jelenetben Hável a kényszerítő hatalommal élve megbünteti a cigarettázó gyerekeket, amit indulatosan közöl. A 323. jelenetben egy feltételezett pedofilt kapnak el az iskola előtt, akinek Nagy Csaba még a mozgási szabadságát is korlátozza, a 325. jelenetben pedig, még az előző jelenetben látott pedofilra utalva jelenti ki Bujáki egy másik, ismeretlen férfiről, hogy ha megszólít egy kislányt, akkor ő „odamegy”.

Az árnyaltabb kategóriák alapján kiszolgáló szerepben Veronika mellett Bujáki is feltűnt, jelentős különbség ugyanakkor kettőjük között, hogy Bujáki csupán egy személlyel viselkedett így – Vágási Jutkával, akinek korábban udvarolt, és az, hogy a jelenetekben kávé vagy tollat visz neki, ennek az udvarló magatartásnak a folytatása –, míg Veronika mindenkivel szemben alárendelő, például fejből sorolja, a tanári karban ki hogyan szereti a kávé.

A felmerülő problémákhoz a férfiak minden esetben racionálisan, a közélet (például intézmény vagy ország) szintjén, szakértőként közelítenek, míg a nők az esetek nagy részében az érzelmek oldaláról – időnként az érzelmi és a racionális szintet keverve –, a személyes érintettséget kiemelve, gyakran információhiányos, hozzá nem értő pozícióból. A megoldás minden esetben férfiatól érkezik – ők derítik

ki, mi történt, ők döntenek el, hogyan lehet továbblépni, illetve ők képesek fizikai szinten is beavatkozni –, ezzel szemben a nők nem egyszerűen a férfiak által javasolt megoldásokat követik, hanem kifejezetten hangsúlyozzák, hogy tehetetlenek, nincs elképzelésük a megoldásra, illetve látványosan inadekvát módon viselkednek. Jellemző példa erre a 308/2. jelenet: amikor egy gyerek rosszul lesz, mert cigarettázott, akkor Nagy Csaba deríti ki, hogy mi történt, Hável szabja ki a büntetést, Veronika átöleli és levegőre viszi a kislányt, összesorva ezzel az anyai és a tanári szerepet, Vilma pedig áll, és megjegyzi, hogy „érdekes, ebben a tanári karban senki sem dohányzik”.

Problémát felvető jelenetek

2. táblázat
A problémamegoldók és a tehetetlenek megoszlása

	307/1	307/4	308/2	311/2	314	319	323	325	326	331
Hável										
Bujáki										
Nagy Csaba										
Vilma										
Veronika										

Forrás: saját adatok

Megoldást javasol:

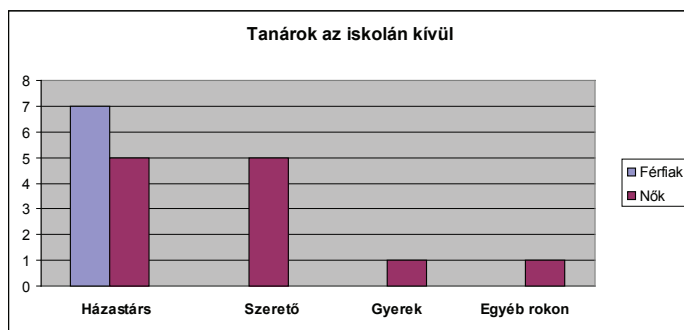
Tehetetlen:

A biológikumhoz kötődő, a „testi” dolgok, jelenségek kizárólag a nőkhöz kapcsolódnak. Részint a tanított tárgy, a testnevelés kapcsán: a 311/2. jelenetben a tanárok arról beszélnek, ki magyarázza el a diákoknak, mi a fasizmus. A kérdés ugyanis énekórán merült fel, de Vágási Jutka átruházta a válaszadást a szaktanárnak, Nagy Csabának. Veronika kijelenti, hogy ő ezt semmiképp nem vállalná, de szerencsére nem is kell, hiszen a tornaórán ez nem feladat – válaszképpen Nagy Csaba kijelenti, ő meg testnevelésórát nem tartana, azaz, ha tréfásan is, de elzárkózik a testhez kötődő feladatok elől. Másrészt megjelenik olyan felosztásban is, amilyen például a 319. jelenet a strandon: az egyik gyerek lába begörcsöl, Vágási Feri kiment a vízből, majd Veronika az, aki a már megmentett gyerek ápolásával, testi regenerációjával – masszírozás, sétáltatás – foglalkozik.

Utasítást kizárólag a férfiak adnak, ezen belül is a két, hangsúlyosan hatalmi pozícióban levő szereplő, Hável és Bujáki. Nagy Csaba egy alkalommal, amikor gyerekek között látható: „inkább olvassatok!”. A tanárnők egyáltalán nem adnak utasítást a 28. jelenet során.

Érdekes még a közéleti és a magánéleti szerepek megjelenésének módját és arányát vizsgálni a női, illetve a férfi tanárok esetében. A tanári szerepen kívüli

magánéleti, családi szerepek kétszer annyi esetben kerülnek elő a nők esetében, mint a férfiaknál. Továbbá a férfiak kapcsán kizárólag a férj (élettárs) szerepe említődik – például Hávelt otthon várja a felesége –, míg a nők megjelennek a feleség, a szerető, a gyermek, az unokahúg és az unokatestvér szerepében is.

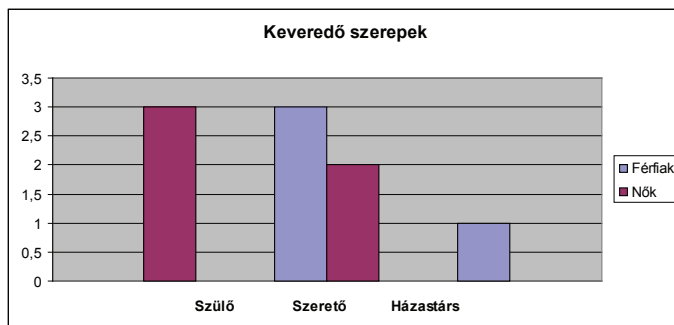

Forrás: saját adatok

2. diagram

Ábrázolt magánéleti szerepek

A tanári identitáson belül megjelenő egyéb szerepek a férfiak esetében a (leendő, vágyott) szerető szerepére korlátozódnak: Nagy Csaba Veronikának udvarol, Bujáki pedig Vágási Jutkának. Ezekben a jelenetekben Veronika is bekerül a potenciális szerető szerepébe, emellett három alkalommal egyértelműen anyaként gondoskodik a gyerekekről, illetve Hávelről. Ha figyelembe vesszük, hogy a tanárokat a 28 jelenetben összesen három alkalommal látjuk a diákok között, és ebből Veronikát mindössze kétszer, akkor azt kell megállapítanunk, hogy minden alkalommal anyaként is viselkedik a gyerekekkel. A magánéleti és a közéleti szerepek közötti konfliktusba egy személy kerül: Bujáki részéről merül fel, hogy ha Vilma vissza akar jönni tanítani, akkor ellen tud-e állni a nyomásnak, hiszen ő nemcsak gazdasági igazgató, hanem Vilma élettársa is.

Forrás: saját adatok

3. diagram

Egyéb szerepek megjelenése a tanári szerep gyakorlása közben

Összegzés

A tartalomelemzés alapján megállapíthatjuk, hogy a *Szomszédok* 1999-es évfolyamában általános, mindkét nemre vonatkozó tanárképet látunk abban a tekintetben, hogy milyen helyszínen, kikkel és milyen környezetben, milyen szimbolikus tárgyak között jelennek meg a szereplők. Ebben az egységes környezetben azonban nagyon eltérő módon valósul meg a tanári és a tanárnői szerep, határozottan megjelenítve a tanári identitáson belül az adott nemhez kötődő társadalmi nemi sztereotípiákat.

Az iskola, és még inkább az iskolát ábrázoló média a nyilvánosság terepe, így – a sztereotípiáknak megfelelően – várható volt, hogy a „láthatóság” a férfiak sajátja, a nők ennek értelmében kevesebbszer tűnnek fel, és ritkábban szólalnak meg, mint a férfiak. Bár tudjuk, hogy az általános iskolai tanárok körében a nők erősen felülreprezentáltak, számíthattunk arra, hogy ezeket az arányokat a sorozat nem tükrözi. A tanárnők a *Szomszédok* elemzett évfolyamában 32 százalékkal kevesebbszer láthatóak, mint a férfi tanárok, és utóbbiakhoz képest feleannyiszor szólalnak meg.

Minden hatalomfajta a férfiakhoz kapcsolódik, bár eltérő arányban: a kényszerítő, a törvényes és a gazdasági hatalom a két vezetőhöz, míg az információs hatalom a harmadik férfi tanárhoz. Ezzel szemben a tanárnők semmilyen hatalommal nem élnek, szándékukat inkább másokat manipulálva vagy alárendelt helyzetből, a magasabb pozícióban levő személy – jellemzően férfi – támogatását kérve tudják elérni. A racionalitás a férfiakhoz, az érzelmesség a nőkhez kapcsolódik, a tudományterületek közül viszont – várományunkkal ellentétben – nemcsak a reálszférára, hanem az összes a férfiak terepe, ezzel szemben a nőké a készségtárgyak, amelyek nem tudást, hanem tehetséget igényelnek, és nem hoznak létre maradandó eredményt. A presztízs, a megbecsülés és a siker szintén a férfi tanárokhöz kötődik, a tanárnő munkájában akkor sikeres, ha anyai és tanári szerepét összemossa, ha pedig maszkulin területen – a vállalkozói szférában – próbálkozik, akkor „törvényszerűen” kudarcot vall, és visszamenekülne az iskolába. A férfi tanárok adják az utasításokat, határozottan, bizonytalanság és habozás nélkül beszélnek, markáns véleményeket fogalmaznak meg. Ezzel szemben a nők, akik eleve ritkábban szólalnak meg, bizonytalanabb módon, töltelékszavakat használva beszélnek, kérik és elfogadják a férfiak véleményét, nem csupán a közéletet, de még saját tanított tárgyakat illetően is.

A nők magánéleti szerepei gyakrabban jelennek meg, és ezek közül több is bekerül az iskolai térbe. Sajátos a magán- és közszerepek kapcsolata is: míg a férfiak magánéleti szerepeikben is szakmai tudásukkal élnek, a nők a személyes szerepekben látható működésüket ismétlik a tanári szerep megvalósítása során. Csak a tanárnők jelennek meg alárendelődő helyzetben, hozzájuk kötődik a biológikum, a test, és annak esztétikuma is. Többé-kevésbé fedetlenül is csak női testet látunk, ugyanabban a strandjelenetben, amelyben Veronika és Vágási Jutka bikini-

ben jelenik meg, Vágási Feri ruhástól ugrik a medencébe, és vizes ruhában ül a jelenet további részében.

A választott sorozat egyik hiányossága, hogy a tanárok és a tanárnők is nagyon kevés esetben láthatóak gyerekek között, így a kapott eredmény – az, hogy élnek-e tanári hatalmukkal, adnak-e utasításokat –, bár figyelmeztető, nem elég sokféle szituációból adódik. Ahhoz pedig, hogy összességében „a média” vagy „a társadalom” tanárképeről fogalmazhassunk meg állításokat, további – fikciós és nem fikciós – alkotások elemzése lenne szükséges.

Jelen elemzés megbízhatóságát növelné, ha az adott évfolyamot illetően más kódolók is hasonló eredményre jutnának. Azonban a kapott eredmények többségükben annyira szélsőséges értékeket mutatnak – például abban, hogy a tanárnők egyszer sem adnak utasítást, vagy hogy csak ők használnak bizonytalanságot kifejező töltelékszavakat –, hogy kisebb eltérések az eredményt jelentősen nem módosítanák. Mivel már a tervezéskor tudható volt, hogy a kódolást egyetlen személy végzi, a leginkább szubjektív jellemzőket kihagytuk a vizsgálandó adatok sorából, így például nem kerültek be az olyan nem verbális metakommunikációs gesztusok, amilyen a testhelyzet, testtartás, mert ennek értékelése sokkal több egyéni értelmezésnek és értékítéletnek hagyott volna helyet, mint a verbális kommunikációé.

A kapott eredmények összességében egybevágóan Smulyan idézett 2006-os tanulmányának eredményeivel. Azaz a tanárnői identításban erősen jelen vannak a „természetes” női szerepek, tanári pozíciójuk pedig nem jár együtt hatalommal és presztízzsel. A férfi tanárok ezzel szemben a hatalom és az irányítás, véleményformálás letéteményesei, a „gondoskodással” szemben a „tudomány” képviselői az iskolában. Érdekes ennek kapcsán ismét felidézni Smulyan megállapítását: bár a valóságban a tanárnők többféle módon is megvalósíthatják szerepüket, a társadalmi nemi meghatározottság minden esetben azonos hatással van munkájukra, például abban, hogy nehezen tudják érvényesíteni saját szándékaikat a férfi kollegákkal vagy a szülőkkel szemben. A tradicionális kulturális képek megjelenítése a férfi tanárok felé is kötelező jellegű elvárás, így azok a tanárok, akik más módon valósítanak meg a tanári szerepet, nehézségekről számolnak be (Smulyan, 2006).

A *Szomszédok* 1999-es évfolyamának elemzése arra enged következtetni, hogy a tanárokkal szemben támasztott elvárások Magyarországon is hasonlóan alakulnak, és hatással vannak az egyéni identitás alakítására. Vagy olyan módon, hogy a tanárnők és a férfi tanárok ezekből a külső képekből, forrásokból egészítik ki az identifikációs folyamat során előálló hiányokat, és többé-kevésbé ezekhez alkalmazkodnak, vagy úgy, hogy saját elképzeléseik és eltérő identitásalakulásuk ellenére szembesülnek a fenti elvárásokkal, amelyekhez viszonyulniuk kell, adott esetben inkompetensnek mutatkozva vagy konfliktusokat vállalva.

A továbbiakban érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogyan alakulnak a tanárokkal szemben támasztott elvárások intézményes szinten. Itt szeretnénk visszautalni Weiner azon megállapítására, hogy az identitás alakulása során már a tanárképzésben megfogalmazódik az az igény, hogy a leendő tanárokat a „gondosko-

dás” („caring”) attitűdje jellemezze a diákokkal szemben (Weiner, 2001). Utóbbi kifejezetten feminin érték, amely a *Szomszédok* elemzett évfolyamában kizárólag a tanárnőkhöz kötődik. Kérdés, hogy a valóságban ez az elvárás még inkább a tanári pálya elnöiesedését okozza-e, esetleg kettős és ellentmondásos igényeket támaszt a férfi tanárokkal szemben, vagy a hatalmat és az önérvényesítést a fenti elvárások ellenére birtokló tanárnők jó interperszonális és társas készségeit minősíti nem létezőnek. Amennyiben elfogadjuk azt a megállapítást, hogy az identitást erősen meghatározza a reprezentáció, mindenképpen további kutatás témájának tartjuk, hogy a *Szomszédok* 1999-es évfolyamában látott tanárkép, amely kifejezetten sztereotip módon tartalmazza a társadalmi nemi szerepekhez kötődő tulajdonságokat, hogyan befolyásolja a tanári identitás alakulását, különös tekintettel arra, hogy az ilyen módon vélhetően korlátozott egyéni szabadság a szerep megvalósításában akadályos lehet-e a hatékony tanári munkának.

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf (2000): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Inger Erixon Arreman, Gaby Weiner (2007): *Gender, Research and Change in Teacher Education: a European dimension* <http://www.informaworld.com/smpp/ftinterface~content=a777653860~fulltext=713240928~frm=content> (letöltés dátuma: 2010. szeptember 30.).
- Earl Babbie (2001): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Balázs Ilona (1981): *Az úri középosztály illemtanáról*. In: *História* 1981. 2. <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1981-02/historia-1981-02-ri> (letöltés dátuma: 2010. december 30.).
- Peter L. Berger, Thomas Luckmann (1998): *A valóság társadalmi felépítése*. József Műhely Kiadó, Budapest.
- Pierre Bourdieu (1994): *Férfiuralom*. In: Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest.
- Buda Béla (1998): *A kommunikáció és az emberi kapcsolatok pszichológiája*. In: Erős F. (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás*. Új Mandátum, Budapest.
- Judith Butler (2006): *Problémás nem*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Csabai Márta, Erős Ferenc (2000): *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. József Műhely Kiadó, Budapest.
- F. Lassú Zsuzsa é. n. *Hagyományos és modern női szerepek az iskolában*. <http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/szam9/lassu.html> (letöltés dátuma: 2010. november 5.).
- Falus Iván (szerk.) (2004): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Ferenczi István (1998): *A pedagógusszerep szükséges változásai*. In: *Új Pedagógiai Szemle* 1998. 3. 9–16.

- Jane Gaskell, Ann L. Mullen (2006): *Women in Teaching: Participation, Power and Possibility*. In: The SAGE Handbook of Gender and Education. SAGE Publications.
- H. Sas Judit (1984): *Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és a férfakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Stuart Hall (1997): *A kulturális identitásról*. In: Feischmidt Margit (szerk.) *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kereszty Orsolya (2005): *A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata tankönyvekben*. In: *Könyv és Nevelés* 2005. 3. 56–66.
- Kovács Mónika (2007): *Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk*. In *Educatio* 2007. 1. 99–114.
- Kozma Tamás (2001): *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kraiciné Szokoly Mária (2006): *Pedagógus-andragógus szerepek és kompetenciák az ezredfordulón*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Klaus Krippendorff (1995): *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Friedrich W. Kron (2003): *Pedagógia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- George Herbert Mead (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Henrietta L. Moore (1997): *A különbség élvezete: biológiai nem, társadalmi nem és szexuális különbség*. In: Feischmidt Margit (szerk.) *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gayle Rubin (1994): *Nők forgalomban. Jegyzetek a nemek „politikai gazdaságtanához”*. In: Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakkal, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest.
- Séllei Nóra (2007): *Mért félünk a farkastól?* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Lisa Smulyan (2006): *Constructing Teaching Identities*. In: The SAGE Handbook of Gender and Education. SAGE Publications.
- Szabó László Tamás (1988): *A „rejtett tanterv”*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Thun Éva (2007): *A neveléstudományi és oktatástudományi paradigmákról a társadalmi nemek elméleti keretébe foglalva*. In: *Educatio* 2007. 4. 623–636.
- Trencsényi László (1988): *Pedagógusszerepek az általános iskolákban*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Gaby Weiner (2001): *Uniquely Similar or Similarly Unique? Education and Development of Teachers in Europe*. Teaching Education, 2002. 13. 273–288.
- Who Makes the News?* The Global Media Monitoring Project Report 2010. <http://www.whomakesthenews.org> (letöltés dátuma: 2010. december 27.)
- Zrinszky László (1994): *Pedagógusszerepek és változásaik*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományi Tanszék, Budapest.

Enikő Kovács

On Idioms and The Anticausative Alternation in English and Hungarian

1. Introduction

1.1. RESEARCH AIMS AND THE BACKGROUND

The paper is based on the research conducted by Horvath and Siloni (2009), who investigated the nature of the lexicon in Modern Hebrew. The centre of their study was whether the mental lexicon has an active role in grammar, which means that operations can take place in it, or it contains just a list of entries. They focus on voice alternations to come to conclusions concerning the nature and the organization of the lexicon. What I concentrate on is whether the so called causative-anticausative alternation is represented in the lexicon, or in the syntax in Hungarian. Horvath and Siloni use idioms to prove their point that idiomaticity is stored in the lexicon at the level of words. Their findings motivate the need for my study. I compare the Hungarian and the English languages, and I also try to figure out whether the conclusions of Horvath and Siloni (2009) hold of these languages. I collected my data from 4 idiom dictionaries: Cobuild, Thesaurus, and Nagy György's Hungarian-English and English-Hungarian Idiom Dictionaries. Besides these dictionaries, I used 2 online corpora: the British and the Hungarian National Corpus. After collecting a sufficient number of idioms, I checked their behaviour with Google-search. The searches confirmed whether speakers use the particular idioms in everyday speech or not.

1.2. CLAIMS

The paper is organized as follows: Section 2 describes what a word-based lexicon is, and how it is related to the so called root-based view. Section 3 introduces the concept of idiom, and explains the difference between one- and multiword idioms. Section 4 provides a detailed description of the causative-anticausative alternation on the basis of Komlósy (2000) and Reinhart (2002). Section 5 presents the results of my investigations.

2. Background: Word- and Root-based Hypotheses

2.1. LEXICALISM

During the past 40 years, debates arose around whether operations are concentrated only in the syntax, or are divided between the syntax and the lexicon. Chomsky, in his *Aspects of the Theory of Syntax* (1965), integrated the lexicon into the model of grammar, so for him, lexical entries included syntactic specifications. He and other lexicalist linguists rejected the belief that only transformations can capture regularities. During the 70 and 80s, the lexicon was assumed to contain derivational operations, and redundancy rules for capturing syntactic regularities. It was not just a storehouse for the minimal meaningful units called morphemes (Siloni and Horvath 2010: 2). The approach is often referred to as weak lexicalism, which claims that only derivational processes are lexical, while the strong lexicalist approach assumes both derivation and inflection to take place in the lexicon (Zwart 1997: 160).

2.2. REINHART'S THETA SYSTEM

Reinhart (1996, 2002) develops a lexicalist proposal that she calls the Theta System. A theta-role is a formal device for representing syntactic argument structure (NPs or PPs required syntactically by a particular verb). These arguments are coded in the theta-grid associated with the particular lexical entry. Reinhart establishes two features in order to define theta-roles. The first one is [+/-c(ause)], which determines whether or not the argument in question is necessarily responsible for causing the event denoted, and the second is [+/-m(entally involved)], which determines whether or not the mental state of the argument in question is relevant to the event denoted. The features receive + and – values according to the conceptual specification associated with the particular argument slot. The Agent role is coded as [+c+m] (cause change, where the mental state is relevant), the Theme role is coded as [-c-m] (something is not the causer of the change, neither is its mental state relevant in the event), and the Experiencer role is [-c+m] (it does not cause the change, but its mental state is important in the event). Pure causes are coded as [+c], and the Instrument as [+c-m] (Reinhart 2002: 10). During a change in diathesis, an operation takes place in the lexicon, which either deletes a feature or adds another one for a particular argument. This theory can be called lexical because of the above mentioned treatment of the lexicon.

2.3. THE WORD-BASED VIEW VS. THE ROOT-BASED VIEW

Lexicalist approaches are not precisely the same. A lexicalist approach states that words are stored in our mental lexicon, and alternates of a verbal stem are generally believed to be stored as separate entries. For Halle and Marantz (1993), whose proposal is an alternative view belonging to the family of approaches collectively referred to as neoconstructionist, all word formation takes place post-lexically. They consider theta-roles to be non-essential informal labels and ad hoc devices. A word is not a unitary, well-defined linguistic entity for them, they do not think that it has a special status; roots (morphemes) are the atomic units. "A root is a form which is not further analyzable, either in terms of derivational or inflectional morphology. It is that part of a word-form that remains when all inflectional and derivational affixes have been removed" (Bauer 2002: 20). No operations take place in the lexicon according to the root-based view. To summarize, a lexicalist view simply claims that we store each and every word in our mental lexicon, while a constructionist one believes that the lexicon has only acategorical roots, and they become grammatically specified directly in syntax. In my research, I study the distribution of idiomatic readings across transitive and intransitive alternates of the same verbal root. I collect idioms which take part in the anticausative alternation from special dictionaries and online corpora and I check whether they are used by native speakers with Google searches. The findings will either support a lexicalist or a neo-constructionist approach of grammar in the broad sense these notions have been described above.

3. The Concept of Idiom

3.1. THE TWO MOST IMPORTANT FEATURES OF IDIOMS

In order to elaborate further on my topic, it is necessary to explain what an idiom is. The word 'idiom' comes from the Latin 'idioma', which means specific property, special phrasing, and 'idioma' is originated from 'idiotism' (Greek 'idios') (Flavell 1998: 6) as these phrases do not behave normally (in the way you would expect them to behave /McArthur 1992: 497/). The following examples illustrate simple verbal idioms:

- (1) pull sy's leg
- (2) make up sy's mind
- (3) kick the bucket

Two important features should be emphasized about idioms. The first one is that the meaning of an idiom cannot be predicted from the literal meaning of its parts. In other words, although an idiom is a phrase, it has characteristics of a

single word even if it has a multiword structure, because it is non-decomposable (Flavell 1998: 6). It is important to emphasize that it is not enough to be a fixed expression to become an idiom. Besides having a conventional meaning, an idiom has to be figurative. Expressions like 'by means of', 'in exchange for', and 'be in charge of' only have to be memorized, they do not share any figurative interpretation, which is one of the most important features of idioms.

3.2. THE STORAGE OF IDIOMS AND THEIR TYPES

Because of being non-decomposable, Horvath and Siloni (2009) assume that idioms themselves are stored in the lexicon, just like words (Horvath and Siloni 2009: 287). It is important to note that as idioms are fixed, we expect it never to be possible to change their parts. 'To beat about the bush' cannot be used idiomatically if you use bush in the plural, or if you change its structure to a passive ('the bush was beaten about' /Flavell 1998: 7/). However, it can happen that a verbal idiom keeps its idiomatic meaning during a change in diathesis. An idiom is traditionally considered to be a special kind of phrase, which consists of more than one word. Proverbs, sayings, similes, clichés, catch phrases (unimaginative, commonplace idioms like 'so far so good', 'be in (the) seventh heaven'), phrasal verbs and word collocations (words occurring together in a fixed expression like 'a necessary evil', 'learn one's lesson') constitute the group of idioms (Nagy 2007: 17-21).

3.3. ONE- AND MULTIWORD IDIOMS

3.3.1. *One-word Idioms*

In my view, besides multiword expressions, one-word expressions can also function as idioms. Several verbs can have figurative meaning in certain contexts. As multiword idioms and idiomatic one-word expressions, for example 'my wound *hurts*', share figurativity, I decided to include both in my investigations. Under the term 'one-word idiom', I include those verbs whose entity (subject, object) can change within one or more semantic domains. Examples for one-word idioms in English are:

- (4) a. a friendship breaks down
b. marriages break down
- (5) a. suffocate talent
b. suffocate enthusiasm

What is shared by them is that the verb is used with an entity that can somehow be connected with relationships in the first word group, and some personal

quality in the second one. A Verb+particle structure, like (4), also has an idiomatic meaning, as these are used figuratively, and since they belong together syntactically and the particle adds to the meaning of the whole verb itself, I also treat these cases as one-word idioms.

In Hungarian, one-word idioms are:

- (6) a. *kételyeket ébreszt* 'raise discredit'
- b. *szimpátiát ébreszt* 'raise sympathy'
- c. *kedvet ébreszt* 'raise spirit'
- d. *emléket ébreszt* 'raise memory'
- e. *bizalmat ébreszt* 'raise trust'
- f. *kétségeket ébreszt* 'raise doubt'
- (7) a. *kudarcha fullad* 'fail'
- b. *unalomba fullad* 'end in boredom'
- c. *közönybe fullad* 'end in indifference'

The common feature in these structures is that the verb is used with an entity that can somehow be connected with emotions. These structures are productive, although the level of productivity is not the same in the case of these two verbs.

3.3.1.1. Non-productive Forms

However, I also include an unproductive form in the one-word idiom group:

- (9) *a férj a kocsmában ázik* 'the husband is steeping in the pub'

In this example, the verb cannot be used with various arguments which are within a particular semantic field. This phrase is restricted in its structure. One cannot steep before the TV in Hungarian, but only in the pub to get the meaning s/he is on the booze. It is a one-word idiom still, because only one word is used figuratively in it, and that is the verb.

3.3.2. Multiword Idioms

Just like in the case of one-word idioms, two possible interpretations are available for the whole structure of multiword idioms, which are the literal and figurative versions. *Stick necks out*, *money burns a hole in his pocket*, *the axe falls on someone* or *ebcsont beforr* 'dogbone cicatrize', *borsot tör valakinek az orra alá* 'break pepper under someone's nose', *villámokat lövellt a szeme* 'his eyes flashed with rage' are multiword idioms, because not just the verb gets the figurative meaning if it is used figuratively, but the whole construction. The difference between one- and multiword idioms is that not just the verb is figurative in multiword idioms, but the whole construction together.

3.4. IDIOM STORAGE

3.4.1. *Storing Idioms as Subparts of a Lexical Entry*

As stated above, idiomaticity must be stored in the mental lexicon. The question is how it is stored. Are idioms stored as one single entry, or as lists of their subparts? Horvath and Siloni present evidence for the claim that idioms are not listed as independent entries on a list of their own, but their subparts are relevant for their storage. If this is so, it can only be possible in a word-based lexicon, which allows the storage of diatheses. They prove their point with presenting the results of examining how idioms of different diatheses behave. They conclude that the diatheses have to have the central role in determining whether a particular expression keeps its idiomatic meaning or not, as for example in the transitive-unaccusative diathesis, unique idioms occur (which do not keep their idiomaticity in one diathesis), however, an idiom which contains a passive verb can rarely occur without its active counterpart (Siloni and Horvath 2009: 297). The reason for this is that passive verbs are most probably not stored in the lexicon, so passivization does not involve any lexical procedure. Since passive verbs are not listed, an idiomatic meaning specific to them cannot be stored (Siloni and Horvath 2009: 298).

- (10) a. burst the bubble (transitive)
 b. the bubble bursts (unaccusative)
- (11) a. the bubble bursts (active)
 b. the bubble is burst (passive) nonexisting

3.4.2. *Idiomaticity and Its Relation to the Word- and Root-based Hypotheses*

In principle, idiomaticity can be stored at the root or at the word level. If the latter is the case, then idiomaticity is stored in the lexicon itself for every particular expression, in this case, separately for the transitive and intransitive items of verbal idioms. It means that you do not expect that the phrase keeps its idiomaticity during the alternation, but it is not excluded that it may happen. On the other hand, if the lexicon consists only of roots, idiomaticity is expected to remain in both transitive and intransitive readings, as it is stored at the level of the root. If the idioms which I collected do not always have their counterparts from another diathesis, the word-based lexicon approach holds, which I presuppose, but if they always have their diathesis pair, it supports the root-based approach.

4. Anticausative Verbs

I selected idioms which contain a special type of word class called unaccusative verb. This is a subtype of the intransitive verbs. The other major subtype is called unergative. The difference between the two is that while unaccusatives are predicates whose subject is semantically a patient (whatever is acted on, it undergoes a change of state), unergative subjects are agents, as they take active part in the initiation/ maintenance of the action (Kuno 2004: 10). Typical unaccusative verbs are ‘flow’, ‘roll’, ‘dry’, ‘boil’, and unergatives are ‘swim’, ‘walk’, ‘fight’, and ‘telephone’ (Kuno 2004: 9-10). The unaccusative group has a subclass, which is called the anticausative verb group. This contains those verbs within unaccusatives that have a transitive counterpart as well. Anticausative verbs undergo the so called causative-anticausative (transitive-unaccusative) alternation. I discuss the pertinent Hungarian data in the next subsection on the basis of Komlósy (2000).

4.1. THE TWO MAIN TYPES OF CAUSATIVE VERBS

First, I provide examples for the two types of causative structures, then I describe how these are interpreted by Komlósy and Reinhart. The first type of causative appears in the first group of grammatical structures:

- (12) a. *A zaj* *tompul.*
the noise.NOM dull.PRES.3SG
‘The noise dulls.’
- b. *Mari/ a zene/ a gondolat* *tomp-ít-ja*
Mary/ the music/ the thought.NOM dull-CAUS-PRES.3SG
a zaj-t.
the noise-ACC
‘Mary/ the music/ the thought dulls the noise.’
- (13) a. *Az ablak* *betör-t.*
the window.NOM break-PAST.3SG
‘The window broke.’
- b. *Mari/ a szél/ a kavics* *be-tör-i*
Mary/ the wind/ the pebble.NOM break-3SG
az ablak-ot.
the window-ACC
‘Mary/ the wind/ the pebble breaks the window.’
- (14) a. *A hús* *meg-fagy-ott.*
the meat.NOM freeze-PAST.3SG
‘The meat froze.’

- b. Taro meg-fagy-aszt-ott-a a hús-t.
Taro.NOM freeze-CAUS-PAST-3SG the meat-ACC
'Taro froze the meat.'

Another type is illustrated by the second group of examples:

(Komlósy 2000: 219)

- b. Az orvos *sétál-tat-ta* *a beteg-et.*
the doctor.NOM walk-CAUS-PAST.3SG the patient-ACC
'The doctor walked the patient.'

4.2. KOMLÓSY'S AND REINHART'S CATEGORIZATION

Komlósy uses a well-established terminology in defining the difference between causative forms. He differentiates two causative relations. For him, these types are the following in every language: causative and factitive. (12)-(14) are illustrations of causative verbs, according to Komlósy's categorisation. Causatives are transitives, and they have their intransitive counterparts. The verbs which undergo the causative alternation, as I have mentioned before, are anticausatives. The examples of (15)-(17) are Komlósy's factitive causation. You have to rely on a partly semantic interpretation to illustrate the difference between the two types.

4.2.1.1 The Structure of Factitives and Causatives

Factitives consist of an agent that is an active participant who controls the action with his personal contribution (Nemesi 2003: 18), the verb itself, and a secondary agent, who also actively participates in the action. A causative verb consists of a cause, verb and a patient. Cause is the one which causes the action, and is not necessarily animate, and patient is whatever is acted on, and it undergoes a change of state. Causative equals to triggering an action, while factitive means persuading somebody strongly to do an action on his/her own. Unaccusatives have causative transitive counterparts, unergatives have factitives.

4.2.1.2 Causative Formation in Hungarian

Besides focusing on the argument structure of verbs, Komlósy also concentrates on morphology. Morphological complexity, he claims, directly marks the derivational history of the verb, like in the case of *ugr-ik* 'jumps' and *ugr-at* 'jumps sy'. Non-factitive causatives and unaccusatives have a varied morphology, of which the following table gives an overview.

TRANSITIVE VERBS		INTRANSITIVE VERBS	
I. Common Bound Stem, Different Morphology			
borít	‘tilts, overturns’	borul	‘tilts, overturns’
pusztít	‘destroys’	pusztul	‘decays, perishes’
süt	‘fries, bakes’	sül	‘fries, bakes’
nyit	‘opens’	nyíl-ik	‘opens’
fejleszt	‘develops’	fejlőd-ik	‘develops’
II. Transitive Marked, Intransitive Unmarked			
felkelt	‘wakes up’	felkel	‘awakes’
fagyaszt	‘freezes’	fagy	‘freezes’
forral	‘boils’	forr	‘boils’
koptat	‘wears out’	kop-ik	‘wears out’
III. Transitive Unmarked, Intransitive Marked			
meglep	‘surprises’	meglepőd-ik	‘is/ gets suprised’
csuk	‘closes’	csukód-ik	‘closes’
megold	‘solves’	megoldód-ik	‘works out’
becsap	‘shuts’	becsapód-ik	‘gets shut’
IV. Transitive Unmarked, Intransitive Unmarked			
tör	‘breaks’	tör-ik	‘breaks’

Table 1. Transitive – Unaccusative Pairs in Hungarian (Rákosi 2006: 24)

You can conclude on the basis of this chart that while in the case of factitive causation, always the *-(t)Vt* forms are used in Hungarian, it is possible to encode the causative relationship via several other kinds of morphemes, even with a zero-morpheme if the verbs are not of the factitive type. In English, the difference between factitives and causatives is not marked morphologically, but can only be examined with the help of the verbs' argument structure.

4.2.2 Causativization and Decausativization

Reinhart (2006) introduces the difference between causativization and decausativization in her work on the Theta System. In causativization, the basic structure is similar to Komlósy's factitive type, and the derived one is a causative structure, while decausativization resembles Komlósy's causative type, and ends up in an unaccusative verb. According to Reinhart's theory, the process of causativization universally adds an agent role to the verb, while decausativization results in the reduction of the cause role. An example for decausativization is (12)-(14), in which the intransitive is the derived structure, and the transitive is the basic one. What is special about the words belonging here is that the transitive member of these verbs can either have agent or cause subjects. Causativization can be seen in (15)-(17).

Reinhart (2006) formulates a hypothesis on how these processes work, and she comes to the conclusion that in decausativization, the basic lexical entry is the transitive one and the intransitive entry is derived in the lexicon by reduction of its cause role. On the other hand, in causativization, the basic lexical entry is the intransitive (the first one) and the transitive entry is derived by adding a new agent role (Reinhart 2006: 2). This is the type that Komlósy calls factitive.

4.2.2.1 Restrictions on the Cause Role in Causativization

Sentences can be decausativized when the subject can be either an agent or a cause, which is a producer of an effect or result. On the other hand, let us see some more examples for the other process: causativization (Komlósy's factitive causation), to figure it out whether it is true that these are also grammatical with a cause subject.

- (18) a. *Szilvia* / **a bogár* / **az éhség* *ugr-at-ta*
 Sylvia / **the bug* / **hunger.NOM* *jump-CAUS-PAST.3SG*
 a lov-at *a kerítés felett.*
 the horse-ACC *the fence.over*
 'Sylvia / *the bug / *hunger jumped the horse over the fence.'

- b. **A hideg időjárás öltöz-tet-te fel*
 the cold weather.NOM dress-CAUS-PAST.3SG PTCL
kabátjával.
 coat.his.with-INSTR
 ‘*The cold weather dressed him with a coat.’
- (19) a. *Max/ *a póráz/ *az éhség sétál-tat-ta*
 Max.NOM/the leash/hunger walk-CAUS-PAST-3SG
a kutya-t a tálkájáig.
 the dog-ACC the bowl.his.to.NOM
 ‘Max / *the leash / *hunger walked the dog to his plate.’
- b. *Max/ ?az ostorcsapás/ *az eső ugr-at-ta*
 Max.NOM/the whip/the rain gallop-CAUS-PAST.3SG
a lov-at az istállóhoz.
 the horse-ACC the stable.to
 ‘Max / ?the whip / *the rain gallop-ed the horse to the stable.’
- c. *Az édesapa/ *a kanál/ *az éhség et-et-te meg*
 the father.NOM/the spoon/hunger feed-CAUS-PAST.3SG PTCL
a gyermek-et.
 the baby-ACC
 ‘The father/*the spoon/*hunger fed the baby.’

(Reinhart 2006: 3)

In causativization, it is impossible to change the agent role of the subject to a cause if the verb is not an unaccusative. Decausativization is productive in every language in the sense that a transitive verb with a cause subject argument normally has an intransitive counterpart, while in causativization with a verb which is not an unaccusative, it is not necessary to be grammatical.

4.2.2.2 The Theta System and Its Relevance to Causation

Causativization always adds an agent role to the θ -grid, according to Reinhart (2002), and Siloni and Horvath (2008) (Siloni and Horvath 2008: 24). The essence of decausativization and causativization therefore can be described this way with θ -roles:

- (20) a. Decausativization (Role Reduction)
 V (Cause, a) \rightarrow V (a)
 open (Cause, Theme) \rightarrow open (Theme)
- b. Causativization of a Transitive Verb
 V (a) \rightarrow CAUS-V (AGENT, a)
 buzz (Theme) \rightarrow CAUS-buzz (Agent, Theme)

(Reinhart 2006: 4)

Taking this rule into consideration, we can describe the structure of causatives and unaccusatives as follows:

(21) break ([+c],[-c-m]) → break ([-c-m])

The rule is illustrated:

(22) a. John broke	the window.
[+c+m]	[-c-m]
b. The window	broke.
[-c-m]	

4.3. THE VP HYPOTHESIS: INTERNAL AND EXTERNAL ARGUMENTS

Above I described the unergative/unaccusative distinction as a semantic one. Now I illustrate how a syntactic approach of the same looks like. The difference between the structure of unaccusatives and unergatives can be illustrated via the vP hypothesis as well. Since the mid-1990s, the attention to describe a verb's arguments was shifted from the lexicon to syntax. According to this view, unaccusatives merge their argument VP-internally, while unergatives do it VP-externally in the so called vP (Alexiadou 2009: 3). A transitive idiom with a fixed external argument is unavailable for the unaccusative diathesis of the same verb, since the unaccusative lacks an external argument (Horvath & Sioni 2009: 7). It is illustrated in example (23) and (24). Because of this fact, it is essential for me to choose verbal and not clausal idioms whose external argument can be both an agent and a cause, and can take part in the diathesis-alternation.

- (23) a. Hard words break no bones.
 b. No bones break. idiomatically nonexistent
- (24) a. A rolling stone gathers no moss.
 b. No moss gathers. idiomatically nonexistent

5. Differences in the Diatheses of Idioms

5.1. THE 3 GROUPS OF IDIOMS

In English and Hungarian as well, we can find idioms whose idiomatic meaning is not available for the transitive alternate.

Unaccusative Idioms Unavailable for the Transitive Alternate

English Idioms

For the pair 'break down.UNACC' – 'break down.TRANS':

(25) a. a friendship breaks down

b. break down a friendship nonexisting

For the pair 'hang on.UNACC' – 'hang on.TRANS':

(26) a. melancholy hangs on her spirit

b. hang melancholy on her spirit nonexisting

For the pair 'melt.UNACC' – 'melt.TRANS':

(27) a. slogans melt into everyday usage

b. melt slogans into everyday usage nonexisting

Hungarian Idioms

For the pair *esik* 'fall' – *ejt* 'drop':

(28) a. *alkony esik*

twilight.NOM fall.PRES.3SG

'twilight falls'

b. *alkonyt ejt* nonexisting

twilight.ACC drop.PRES.3SG

'drops twilight'

For the pair *tisztul* 'gets clean' – *tisztít* 'cleans':

(29) a. *tisztul a szív*

get clean-PRES.3SG the heart.NOM

'the heart gets clean'

b. *tisztítja a szívet* nonexisting

clean-PRES.3SG the heart.ACC

'cleans the heart'

For the pair *kitör* 'break out' – *kitör* 'break out.TRANS':

(30) a. *kitör a verekedés*

break out-PRES.3SG the fight.NOM

'the fight breaks out'

b. *kitöri a verekedést* nonexisting

break out-PRES.3SG the fight.ACC

'break out the fight'

If the vP hypothesis is considered, the question is the following: Can it happen that the additional external argument in VoiceP blocks the idiomatic meaning of the 'root+VP internal material' unit? If this would always be the case, the lexicon could be root-based. However, if you take a look at the following examples, you can see that blocking would not occur in every case, which cannot be explained by the root-based hypothesis.

Unaccusative and Transitive Shared Idioms

English Idioms

For the pair 'break.TRANS' – 'break.UNACC':

(31) a. break the silence

"De Gaulle recognized that the crisis that he had been anticipating since 1946 had finally arrived. But still he did not break his silence. No doubt, he wished to avoid any impression that he was working in coordination with the insurrection in Algiers or responding to the summons of the committee."

b. silence breaks

"Bear the silence. Even if you were fishing for a good half hour in silence, know that there is a lot more being accomplished than if you were chasing your child in words. You are giving your child the strongest message in the loudest way: You are there and will be there when that silence breaks."

For the pair 'harden.TRANS' – 'harden.UNACC':

(32) a. harden attitude

"Inflammatory emotional rhetoric hardens attitudes against the opponent, and subtly justifies bending the rules to fight against the evil doer."

b. attitude hardens

"Gulliver's attitude hardens as the book progresses — he is genuinely surprised by the viciousness and politicking of the Lilliputians but finds the behaviour of the Yahoos in the fourth part reflective of the behaviour of people."

For the pair 'open.TRANS' – 'open.UNACC':

(33) a. open possibilities

"After all, it's our job to open possibilities for our clients with new ways to communicate, new audiences to communicate with, new media to communicate through."

b. possibilities open

"A portal of infinite possibility opens Monday night when the earth's shadow crosses the full moon just hours before the winter solstice."

Hungarian Idioms

For the pair *árad* 'flow' – *áraszt* 'flood':

- (34) a. *hangulat árad*

mood.NOM flow.PRES.3SG

'mood flows'

„*Ligeti Antal, Keleti Gusztáv és Telepy Károly főleg tájképeket festett, melyek egy részén melankolikus hangulat árad.*”

- b. *hangulatot áraszt*

mood.ACC flood.PRES.3SG

'flood mood'

„*Mediterrán színvilágával, formavilágával rendkívül barátságos hangulatot áraszt.*”

For the pair *ébred* 'rise' – *ébreszt* 'rise.TRANS':

- (35) a. *kétely ébred*

discredit.NOM rise.PRES.3SG

'discredit rises'

„*Ilyenkor jogos kétely ébred a gondolkodó emberben, hogy miféle szentírást is lapozgat valójában.*”

- b. *kételyeket ébreszt*

discredit.PL.ACC rise.PRES.3PL

'rise discredits'

„*Sok orvos nem is tudja, hogy az általa feltett kérdés megfogalmazása kételyeket ébreszt, illetve előítéletet sugall.*”

For the pair *olvad* 'melt' – *olvaszt* 'melt.TRANS':

- (36) a. *egységbe olvad*

unity.into melt.PRES.3SG

'melt into unity'

„*A költészet és a természettudományos vizsgálódások ekkortájt kezdtek az egyetemes méretekben gondolkodó Goethe pályáján bölcséleti egységbe olvadni.*”

- b. *egységbe olvaszt*

unity.into melt.PRES.3SG

'melt sg. into unity'

„*A három épület találkozásánál a régi szerkezeti elemek közé csúsztatták be az új lépcsőházat, ami így szerves egységbe olvasztja a könyvtár részét.*”

A third possible type exists, in which the transitive idioms are not available for their unaccusative alternate. In this case, the 'root+VP-internal material' of the unaccusative fails to share the idiomatic meaning of the same part of the transitive structure, which cannot be explained with the help of the root-based hypothesis.

Transitive idioms unavailable for the unaccusative alternate
English Idioms

For the pair 'crack.TRANS' – 'crack.UNACC':

- (37) a. crack problems
 b. problems crack nonexisting

For the pair 'shatter.TRANS' – 'shatter.UNACC':

- (38) a. shatter categories
 b. categories shatter nonexisting

For the pair 'purify.TRANS' – 'purify.UNACC':

- (39) a. purify conditions
 b. conditions purify nonexisting

Hungarian Idioms

For the pair *ejt* 'drop' – *esik* 'fall':

- (40) a. *hibát ejt*
 mistake.ACC drop.PRES.3SG
 'creates a mistake'
 b. *hiba esik* nonexisting
 mistake.NOM fall.PRES.3SG
 'mistake takes place'

For the pair *nyújt* 'stretch.TRANS' – *nyúlik* 'stretch.UNACC'

- (41) a. *vigaszt nyújt*
 comfort.ACC stretch.PRES.3SG
 'provide comfort'
 b. *vigasz nyúlik* nonexisting
 comfort.NOM stretch.PRES.3SG
 'comfort provides'

For the pair *fullaszt* 'suffocate.TRANS' – *fullad* 'suffocate.UNACC'

- (42) a. *kínokat növeszt*
 suffering.PL.ACC grow.PRES.3SG
 'grow sufferings'
 b. *kinok nőnek*
 suffering.PL.grow.PRES.3PL nonexisting
 'sufferings grow'

5.2. RESULTS

After collecting a sufficient number of idioms, I decided to compare English and Hungarian examples and determine whether I can establish clear differences or similarities between these two languages. As I have mentioned before, I chose 100 idioms from each language. My results are presented below. 'Intr.' stands for those idioms which are grammatical in the intransitive use but not in the transitive one.

'Trans.' is used for those which are grammatical only in the transitive use. Shared means idioms which occur in both diatheses.

	English	Hungarian
<i>Intr.</i>	39/100	27/100
<i>Trans.</i>	31/100	24/100
<i>Shared</i>	30/100	49/100

Table 2. Idiom Distribution in English and Hungarian

On the basis of my findings, it can be concluded that Hungarian is not as rigid grammatically as English is. In Hungarian, a higher number of shared idioms occur, and the number of unique idioms (the ones that occur only in one diathesis) is higher in English than in the case of Hungarian. Although those idioms which can be used only intransitively have a higher occurrence number than those which are used transitively in both languages, this dissimilarity is very small in Hungarian, and not very big in English either, so I do not treat it as a significant difference. I also made a preliminary research to measure the difference between the one-word and multiword idioms in both languages. What you would expect as a result is that multiword expressions are less flexible than one-word structures, as these are treated as one single unit.

	English	
	One-word Idiom	Multiword Idiom
<i>Intr.</i>	30/85	9/15
<i>Trans.</i>	26/85	5/15
<i>Shared</i>	29/85	1/15

Table 3. Idiom Types in English

	Hungarian	
	One-word Idiom	Multiword Idiom
<i>Intr.</i>	21/85	6/15
<i>Trans.</i>	18/85	6/15
<i>Shared</i>	46/85	3/15

Table 4. Idiom Types in Hungarian

If we take the last two charts into consideration, the expectation on the results mentioned above is born out. However, it is important to emphasize that these are preliminary results on a small sample of 15 multiword idioms, but I take them to be indicative. Further research is needed on a much bigger sample to establish this conclusion. It seems, however, that not only a semantic difference exists be-

tween the two idiom types, but as a consequence of their differing structures, their behavior can also be unusual.

6. Conclusion

To sum my research up, I conclude that there is a lot of variation and that does not seem to support a root-based approach in English and Hungarian, similarly to Horvath and Siloni's findings to Modern Hebrew. I provided possible evidence for a word-based lexicon with differentiating 3 types of idioms in English and Hungarian: those which keep their idiomaticity in the unaccusative use, those which retain it in their transitive form, and finally, the shared idiom type. I chose the idioms at random, with paying attention to the fact that they should be verbal idioms, which contain anticausative verbs, being the only type which participates in the transitive-unaccusative alternation. The anticausative alternation can be stored at the level of words on the basis of my results. After comparing my idioms in English and Hungarian, I came to the conclusion that English is more rigid grammatically than Hungarian. However, I cannot make very firm conclusions about the difference between one-word and multiword idioms, as my research served only the purpose of indication. Additional study is necessary to firmly establish facts about whether one-word idioms are more flexible in their structure than multiword idioms are. My aim was to draw attention to this kind of research on idioms.

References

- Alexiadou, A., Anagnostopoulou, E. 2009. Agent, causer and instrument PPs in Greek: implications for verbal structure. *MIT Working Papers in Linguistics* 57: 1–16
- Bauer, Laurie. 2002. *English Word-Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flavell, Linda. 1998. *Dictionary of idioms and their origins*. London: Kyle Cathie.
- Horvath, Julia & Siloni, Tal. 2008. Causatives across components. Ms. Tel Aviv University.
- Horvath, Julia & Siloni, Tal. 2009. Hebrew Idioms: The Organization of the Lexical Component. *Brill's Annual of Afroasiatic Languages and Linguistics* 1, 283–310.
- Horvath, Julia & Siloni, Tal. 2010. The Thematic Phase and the architecture of Grammar. Ms: Tel Aviv University.
- Komlósy András. 2000. A műveltetés. *Strukturális magyar nyelvtan* 3., Morfológia. Budapest, Akadémiai Kiadó. 215–92.

- Kuno, Susumu & Takami, Ken-ichi. 2004. Functional constraints in grammar: on the unergative-unaccusative distinction. Philadelphia: John Benjamins North America.
- Levin, Beth & Rappaport Hovav, Malka. 1993. Unaccusativity: at the syntax-lexical semantics interface. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- McArthur, Tom. 1991. Longman lexicon of contemporary English. Harlow: Longman.
- Nagy György. 2007. Angol-magyar idiómaszótár: angol és amerikai szókapcsolatok (English-Hungarian dictionary of idioms: British and American English). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nemesi Attila László. 2003. A magyar műveltető szerkezet esetkiosztásának kérdéséhez. University of Szeged.
- Rákosi György. 2006. Dative experiencer predicates in Hungarian. PhD dissertation. Utrecht: Uil-OTS.
- Reinhart, Tanya. 2002. The Theta System: An Overview. *Theoretical Linguistics* 28 (3), pp. 229-290.
- Reinhart, Tanya. 2006. Causativization and decausativization. Handout distributed at Syntax, lexicon and event structure. Anita Mittwoch's workshop. Jerusalem.
- Zwart, JanWouter. 1997. The Morphosyntax of Verb Moment: A Minimalist Approach to Dutch Syntax, Kluwer, Dordrecht.

Sources for The Idioms

- Davies, Mark. 1993. The British National Corpus. <http://corpus.byu.edu/bnc/>
- Nagy, George L. 2006. Thesaurus of English idioms. Budapest: Tinta
- Nagy György. 2007. Angol-magyar idiómaszótár: angol és amerikai szókapcsolatok (English-Hungarian dictionary of idioms: British and American English). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nagy György. 2007. Magyar-angol idiómaszótár: magyar és angol szókapcsolatok (Hungarian – English dictionary of idioms: Hungarian and English). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sinclair, John. 1995. Collins COBUILD dictionary of idioms. London: HarperCollins Publishers.
- Váradí Tamás. 2002. The Hungarian National Corpus. Proceedings of the 3rd LREC Conference, Las Palmas, Spain, 385-389. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>

Határvédelemre utaló helynévi lexémák a régi magyar nyelvben

1. A magyarság a honfoglalást követően rövid időn belül helynevekkel népesítette be a Kárpát-medencét. Az általános vélekedés szerint e nevek vizsgálata révén értékes információkhoz juthatunk a magyarság történetére vonatkozóan. Egyes, nagy kormeghatározó értékűnek tekintett és nagy mennyiségben fennmaradt szemantikai és morfológiai településnév-típusok (puszta személynévből, illetve *-d*, *-gy*, *-i* képzővel alakult nevek) tanúsága alapján nagy pontossággal megrajzolhatók a Kárpát-medencének azok a területei, ahol a koraközépkorban a lakosság magyar etnikumú, illetve magyar nyelvű volt. A törzsi településnevek alapján képet kaphatunk a honfoglaló magyarság törzseinek területi elhelyezkedéséről, valamint a törzsi keretek felbomlása utáni kirajzások jellegéről. A nép- és foglalkozásnévi eredetű helynevek a kor etnikai és foglalkozási viszonyairól nyújtanak felvilágosítást. A név változásai pedig a település történetében bekövetkezett változásokat is jelezhetik. A helynévrendszer egy része a határvédelmi berendezkedésre utal. Vizsgálata révén Benkő Loránd szerint kirajzolódhatnak egy korai elsődleges, illetőleg egy másodlagos határvédelmi vonal nyomai. Ezek a speciális településnév-típusok tehát a kutatás eszközei lehetnek a honfoglalás körüli idők népességének, életmódjának meghatározásában.

Az említett névtípusok többsége igen alapos feldolgozásban részesült, ezért különösen szembetűnő, hogy a történeti szempontból igen jelentősnek tekintett határvédelemre utaló helynevek csoportja ez idáig meglehetősen kevés figyelmet kapott a magyar nyelv- és névtörténeti kutatásokban. A történész Tagányi Károly 1913-as *Magyar Nyelvbeli Gyepű és gyepűelve* című tanulmányorozata volt az első olyan szakmunka, amely bővebben foglalkozik a témával. Több mint fél évszázaddal később ismét történészek, Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szegfű László járta körül újra ez a kérdést (1973). A nevek nyelvészeti szempontú vizsgálata azonban igen elnagyolt. Kiss Lajos a *Korai magyar helységnévtípusok* című tanulmányában (1997a) csak egy rövid bekezdés erejéig érinti ezt a névcsoportot. Benkő Loránd *A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához* (1998) című írásában Anonymus *Boronáit* említi, melynek eredetét határvédelmi terminológiához köti. Az áttekintő munkák (Tagányi és Kristó–Makk–Szegfű munkájának) megjelenése óta lényegesen nagyobb számú korabeli helynévállomány áll a kutatók rendelkezésére. Ennek ellenére alig pár tucatnyi adatot találunk ezzel a témával kapcsolatban a nyelvészeti szakirodalmakban, melynek egy része már – ahogy Benkő Loránd fogalmaz – elavult.

Dolgozatom témájául ezért az ómagyar kori helynevek egy speciális csoportját, a határvédelemre utaló helyneveket választottam. Munkám célja Benkő idézett felvetésének a körüljárása, miszerint e nevek segítségével rekonstruálható a korabeli gyepterendszer. Ennek érdekében áttekintettem a témával kapcsolatos szakmunkákban megfogalmazott megállapításokat – nyelvészeti nézőponttal is kiegészítve a korábbi, jobbára történeti közelítést. A határvédelemre utaló helynevek problematikája ugyanakkor általánosabban, a helynevek forrásértékére vonatkozó kérdésként is vizsgálható, ezért igyekeztem erről az oldalról is körüljárni.

Dolgozatomban a terjedelmi korlátok miatt nem nyílt lehetőségem vizsgálat tárgyává tenni valamennyi határvédelemmel kapcsolatba hozott lexémát, illetőleg helynevet, csak a legjellemzőbb határvédelemre utaló szavakat (*gyepű, kapu, lövő, őr, les*) tartalmazó helynevekre tértem ki. Eljárásomat más oldalról az is indokolhatja, hogy noha a vonatkozó szakmunkák egy része más szavakat is a határvédelemhez kapcsol (például népcsoportok nevei: *besenyő, székely*), ezek jó része azonban nem köthető ténylegesen a határvédelem kérdéséhez, legalábbis túl sok problémát vetnének fel ahhoz, hogy egy ilyen jellegű dolgozatban ezeket az elemeket is tárgyaljam. Sokkal szerencsésebbnek tűnik a fenti néhány szorosan összetartozó lexémára koncentrálni,¹ a névtípussal kapcsolatban felmerülő kérdések és tanulságok jól szemléltethetők ezek révén is, anélkül, hogy túlságosan sok irányba kellene kitágítanunk a vizsgálatainkat.

Az adatállomány összeállításában a korábbi szakmunkákban közölt névanyag mellett elsősorban Györffy György *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (Gy.) című munkájának négy kötetét, illetőleg a történeti földrajz adatait közlő és kiegészítő *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (HA.) és *Korai magyar helynévszótár* (KMHSz.) kötetét használtam fel. E munkák adatai azonban csak a nyelvterület mintegy kétharmadát fedik le. A vizsgálatok térbeli kiterjesztéséhez ezért adattáramba beemeltem az *Árpád-kori új okmánytár* (ÁÜO.), az *Anjou-kori okmánytár* (AO.), Csánki Dezső *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* (Cs.), a *Hazai Oklevéltár* (HOKl.), illetve a *Földrajzi nevek etimológiai szótárának* (FNESz.) a vizsgált korra vonatkozó adatait is.

Az elemzendő adatok körét kronológiai szempontból látszólag a gyepterendszer felbomlásával bezárólag lenne célszerű meghatározni, ebből az időszakból azonban nem bővelkedünk helynévi szörványokban. A helynevek azonban viszonylagos állandósággal jellemezhetők, vagyis a hely, illetőleg a névadás motivációjának megváltozását követően is használatban maradhatnak az adott hely jelölésére, kellő óvatossággal tehát későbbi adatokból is következtethetünk a korábbi viszonyokra. A választott, meglehetősen specifikus névtípus kapcsán ebből kiindulva a korábbi szakmunkák eljárását követve magam is jónak láttam a korai ómagyar koron túli adatokat is beemelni adattáramba.

¹ Hasonlóan járt el a Kristó–Makk–Szegefi szerzőhármassal is (1973).

2. A továbbiakban a *gyepű* szó kapcsán igyekszem röviden bemutatni, hogy milyen problémák merülnek fel e névcsoporttal kapcsolatban, illetve hogy milyen továbbgondolási lehetőségek mutatkoznak.

2.1. A helynevekben az egyik leggyakrabban előforduló határvédelmi berendezésre utaló szó a *gyepű*. A szó etimológiája, más szavakkal való viszonya, jelentésfejlődése azonban nem egyértelmű a (nyelvészeti és névtani) szakirodalomban. Ennek ugyanakkor döntő jelentősége van a határvédelemre irányuló vizsgálatok szempontjából, ugyanis ez alapján lehet meghatározni a vizsgálatba bevonandó nevek körét.

A korábbi szakmunkák egy részében a szót a *gyapjú*val rokonították. A gondolat először a történész Györffy Istvánnak a fekete-körös völgyi magyarság letelepülését rekonstruáló tanulmányában fogalmazódott meg. Feltételezése szerint a Bihar vármegyei *Gyapjú* településnévnek gyepű lehetett az eredeti alakja, amit később a *gyapjú* magához hasonlított. A két szó párba állítására bizonyára a falu román *Zsepiu* névváltozatának hangalakja, illetve a szintén Bihar megyei *Gyapjú*-patak későbbi román *Preszáka* 'gyepűvágás, utak ösvények bevágása' megnevezése készíthette a szerzőt (vö. 1913/1942: 281, vö. még Mikesy 1955: 312).²

A *gyapjú* és a *gyepű* szavak kapcsolatát Mikesy Sándor nyelvészeti eszközökkel is igazolhatónak látja. Eszerint a török eredetű *gyapjú* szónak az ős- vagy őmagyar korban kialakulhatott a magas hangrendű változata, amikor is mindkét szót használhatták 'valami – főként katonai – célból sűrűséggé nőni engedett, illetőleg metszéssel mesterségesen áthatolhatatlanná tett területsáv' > 'tüskés sövény' > 'országos védelmi berendezés' jelentésben. A későbbiekben azután a *gyapjú* jelentésmegoszlás révén visszatért eredeti jelentéséhez ('juh természetes takarója'), míg a magas hangrendű alak az 'élősvényből álló védelmi berendezés' > 'kerítés' > 'határ' jelentésre foglaldott le (1955).³ Felvetését a későbbi etimológiai munkák már nem tartják igazán valószínűnek.

Újabban a *gyepű*-t a *gyep* szóval hozzák összefüggésbe. A két szó kapcsolata már Mikesynél is megjelent: véleménye szerint mivel a *gyep* a *gyepű*-nél későbbről adatolható, ezért elvonással jöhetett létre a *Gyepel*, *gyepüs* ~ *gyepös*, *gyepüt* ~ *gyepöt*, *gyepöl*, *gyepüz* stb. alakokból. A *gyepű* és a *gyep* elsődleges jelentését, mint láttuk, 'sövény'-ként határozza meg, olyan sövényt jelölhettek vele, melyet mesterségesen (állandó visszavágásokkal) kényszerítettek erre a feladatra, s kő-kény- és hasonló bokrokból állt, amik alkalmasak voltak az akadályképzésre. Azután pedig a 'sövény'-ből a *gyepű*-nek kialakulhatott a 'kerítés' > 'határ' > 'fator-

² Kniezsa István a *gyapjú* névrészt a magyar *gyapjú* szóból, esetleg a belőle alakult személynévből magyarázza (1943–1944/2001: 89, vö. még Rácz A. 2007: 113). Alexics György pedig a *prisaka* 'irtás, vágás' jelentésére támaszkodva azt hangsúlyozza, hogy a *Pre*- vagy *Priszáka* helynevek többségénél nem kell gyepűre gondolni (1907: 203).

³ Elgondolásában a *gyapjú* 'erdő lombja' jelentésére is támaszkodott, vö. *erdő gyapja*, *erdő szőre* kifejezések (Szabó T. A. 1944).

lasz, földhányás' jelentése is (1955: 317). A *gyep* elkülönülésének idejéről és jelentésfejlődéséről Mikesy nem foglal állást. Imre Samu a *gyep* szó elvonását a fenti alakok jó részéből nem tartja valószínűnek, megítélése szerint a *gyep* inkább csak a *gyepel* szóból alakulhatott (1956: 213).

A TESz. is összefüggésbe hozza etimológiailag az ismeretlen eredetűnek tartott *gyep* és *gyepű* szavakat. A két szó a régiségben nyelvjárásonként és alakilag is keveredhetett egymással, s ekkor még mindkét forma egyaránt 'kerítés, gyepű' jelentésben lehetett használatos. A későbbiekben ebből alakulhatott ki – talán 'mezsgye, fűvel benőtt terület, füves mező'-féle jelentésárnyalatokon keresztül – a *gyep* későbbi 'pázsit' jelentése. A szóalakot a TESz. is elvonással látja magyarázhatónak a *gyepű* valamelyik (közelebbről meg nem jelölt) származékából.

A két szó közös eredetét a Kristó–Makk–Szegeő szerzőhármassal szerint egyértelműen támogatja, hogy az oklevelekben a latin *indago* 'a határvédelem természetes vagy mesterséges objektumai' szó ekvivalenseként egyaránt szerepel a *gyep* és *gyepű* is (vö. 1335: *indagines vulgo gepew vocatas*, 1973: 640; 1419: *Indago videlicet gep*, OklSz.). A *gyepű* ~ *gyep* legrégebbi jelentése szerintük 'műveletlen, lakatlan föld' lehetett, s azokat a térelválasztó közőket jelölhette, amelyek a magyarságot más népektől elválasztották. Majd a magyar határvédelem kialakulását követően (vagyis az ómagyar kor elején) jelentésmegosztás mehetett végbe, melynek eredményeképpen a *gyep* szó megtartotta eredeti jelentését, a *gyepű* pedig felvette a 'mesterséges védelmi rendszer objektuma, sövény, fatorlasz, erődítmény' jelentéseket (Kristó–Makk–Szegeő 1973: 640–641, hasonlóan határozza meg a *gyepű* elsődleges jelentését Rácz Tibor Ákos is, vö. 2003: 11). A későbbiekben azonban a szó már nem csupán az országos védelmi berendezések megjelölésére volt használatban, hanem várak, birtokok körüli akadályokra, sőt a szőlőket körülvevő kerítésre is (vö. 1423: *ad indagines vinearum wlgó Gywpu vocatum*, OklSz.).

Mindezek alapján tehát a határvédelem vonatkozásában a korabeli névanyagból a *gyepű* mellett a *gyep* névelemet tartalmazókra is tekintettel kell lennünk. Azok a helynevek azonban, amelyekben a *gyapjú* lexéma szerepel, nem vonhatók be egyértelműen a vizsgálatba.

2.2. A *gyepű*, *gyep* szavakat tartalmazó nevek felhasználása kapcsán a Kristó–Makk–Szegeő szerzőhármassal fontos k r o n o l ó g i a i kritériumra hívja fel a figyelmet. Igazán megbízható adatokkal inkább csak a gyepük igazi virágkorából, a forrásokban szegény XI–XII. századból számolhatunk, ebből a korból azonban igen csekély számú *gyepű*-t tartalmazó helynevet ismerünk (ez összefügg azzal, hogy egyáltalán írott források is kis számban maradtak ránk ebből az időből). Nagyobb számban előforduló *gyepű*-s adatok csupán a XIII. század második harmadától datálhatók, amikor azonban a gyepük már hanyatlásnak indultak, és helyüket a várak vették át. E késői adatok esetében éppen ezért nagyon körültekintően kell eljárunk, amikor a határvédelem rekonstrukciójához akarjuk felhasználni őket. Bennük a *gyepű* ~ *gyep* más jelentésben is szerepelhet, e közneveknek ugyanis igen sokféle jelentése kialakult az idők folyamán. A csak újabb

korokból ismert helyneveket meglátásuk szerint eleve kívül kell hagyni a vizsgálódás körén a *gyepű* közszo 'kerítés, akadály' jelentésben való továbbélése miatt (1973: 643–644).

A helyek szerepének, illetőleg a helynévben rejlő névadási motivációnak a megállapításában segíthetnek az oklevelek latin nyelvű leírásai. Az oklevelek leginkább az *indago* szóval utalnak a határvédelem természetes vagy mesterséges objektumaira, ám Kristóék felhívják a figyelmet arra, hogy a latin fajtajelölő vonatkozhat emellett például a várakat körülvevő védelmi rendszerre, erődítésekre vagy egyetlen ember gyeplőjére is. Nem minden *indago* utal tehát határvédelemre, vagyis nem minden *indagó*val álló helynév tekinthető országos gyeplő nevének. Biztosabb útbaigazítást ad azonban, ha az *indagót* az országhatárral együtt említik, vagy ha a megmerevedett középkori országhatárhoz való viszonylagos közelségben van (1973: 640–642).

Az alapvetően bizonytalanul megítélhető helynevek történelmi hasznosításához tehát más irányú ismeretekre is szükség van. Kristóék szerint az írott források mellett a helynevek határvédelemmel való kapcsolatának megítélésében is döntő jelentőségű a névvel jelölt hely lokalizációja (1973: 642), a korabeli országhatárhoz viszonyított helyzete.

A helynevek határvédelemmel való kapcsolatának megállapításában a név által jelölt objektum típusa is segíthet. Kristóék az utak neveként szereplő *gyepű*-k kapcsán figyelmeztetnek arra, hogy ezek az említések országos gyeplőt nem jelölhettek, sokkal inkább gondolhatunk itt a *gyepű* szó egy torzóban maradt jelentésfejlődésére, mely szerintük a 'műveletlen föld' jelentésből indulhatott ki (1973: 645), a jelentésfejlődés menetét azonban pontosabban nem határozzák meg. A *Csebe gyeplője* név esetében tehát a személynév + *gyepű* szerkezet mellett (ehhez lásd a 2.3. pontban írottakat) óvatosságra int az is, hogy út neveként említik (1161–1173: *Chebe gepue*, via, ÁÚO., Tagányi 1913., Kristó–Makk–Szegfű 1973). Ilyen esetekben további szempontok bevonására van szükség a névadás motivációjának feltárásához: a földrajzi helyzet, valamint a név szövegkörnyezetének tanulmányozása révén talán nagyobb valószínűséggel tudunk állást foglalni az adott név határvédelemmel való kapcsolatáról.

2.3. Látható tehát, hogy több szempont együttes figyelembe vétele szükséges az adatok történelmi vonatkozásának feltárásához. Ezek mellett érdemes a neveket nyelvi szempontból (névszerkezet, szemantikai tartalom, névadási és névhasználati szokások tekintetében) is vizsgálni.

A határvédelemre utalás a *gyepű* névelemmel a műveltségi nevek mellett igen nagy számban megjelenik természeti nevekben is. Ez valójában nem meglepő, hiszen a gyeplőrendszerben fontos szerepet játszottak a természetes akadályok. Megnevezésükben így az egyéb lehetséges motivációkat háttérbe szoríthatta a hely funkciója. A két névtípus (a műveltségi és természetes nevek),⁴ illetőleg a két hely-

⁴ A fogalmakat Hoffmann István meghatározása alapján használom (2007: 100–113).

fajta (az ember által létrehozott és a természetes helyek) a határvédelem kapcsán ugyanakkor nem is igazán különíthető el élesen egymástól, hiszen a gypűrendszer kiépítése sok esetben a természetes akadályok (erdők, folyók, hegyek) emberi közreműködéssel még áthatolhatatlanabbá tételét jelentette.

Pusztza *gyepű* alakban előforduló nevet csupán néhányat találunk a régiségben, melyek első említése szinte mind meglehetősen késői: a XIV. század közepére, illetve a XV. század elejére tehetők. Ilyen formáns nélküli név adatolható Torna vármegyéből völgy megnevezéseként (1314: per unam uallem que wlgo dicitur *gepu*, Tagányi 1913: 255), illetve település neveként Veszprém vármegyéből (1357: *Gepu*, Cs. 3: 57). A Temes megyei *Gyepű* (1412: *Gyepew*, Cs. 2: 39) településnév Kniezsa István szerint késői említése miatt már az előretolt, második védelmi vonal emléke lehet (1938: 389). Megítélésem szerint viszont mivel a név jóval a gypűrendszer felbomlását követően adatolható, ilyen jellegű következtetések levonására nem igazán alkalmas, sőt elsődleges szemantikai tartalma is csupán valószínűsíthető a jelölt hely földrajzi helyzete alapján. *Gyepű* neveket (1357: *Gepu*, Cs. 3: 57, 1424: *Gyepew*, Cs. 3: 57) találunk Zala vármegyében is, melyek kapcsán azonban Kristóék figyelmeztetnek, hogy e helyek távolabb esnek az országhatártól, így itt országos gypű sohasem húzódhatott (1973: 645).⁵

Hasonlóan kis számban adatolhatók a régiségben a *gyepű*-ből képzett helynevek, s ezek általában vizek, erdők, kiemelkedések neveként fordulnak elő. E nevek képzésében csak az elsődlegesen valamivel való ellátottságot kifejező -s képző vett részt. *Gyepűs* erdőnevet találunk Veszprém vármegyében (1212: *silva Gepus*, Cs. 3: 232), illetve Doboka vármegyében (1336: *silva Gepus*, HA. 2: 24). E nevek esetében, amennyiben a határ menti vidékekre lokalizálhatók, feltehető, hogy olyan erdőt jelölhettek, amelyekben mesterséges akadályok nehezítették az átjutást. A Veszprém vármegyei adat azonban földrajzi helyzete miatt bizonyosan nem országos gypűre utalhat.

A *gyepű* névelem nagyobb arányban összetett helynevekben szerepel. Közöttük szép számmal találunk személynév + *gyepű* szerkezetű névalakulatokat. Tagányi még kritika nélkül a határvédelemhez kapcsolja valamennyit (1913: 255). A későbbiekben azonban kétségesse vált e helynevek határvédelemhez tartozása. Borosy András elképzelhetőnek tartja, hogy a gypűvonal meghatározott része egy-egy őrre volt bízva (1977: 545), talán nem zárható ki tehát, hogy a gypűk őrzésében részt vevő emberekről azután határhelyeket neveztek el. Ezzel azonban csak a korai adatolású nevek esetében számolhatunk. A Kristó–Makk–Szegefi szerzőhármas szerint azonban ezek a gypűk sokkal inkább egyetlen ember indagójára utalhatnak, tehát nem állnak kapcsolatban az országos határ védelmével (1973: 642). Nagy körültekintést igényelnek tehát a gypűrekonstrukció szempontjából már a XIII. századi adatok is, s a későbbiek még inkább. Egyenként érdemes meg-

⁵ A Zala megye történetét feldolgozó Holub József szerint eredetileg Zala vármegyében is létezett gypűvonal, ám I. László horvátországi hódításai után elveszítette jelentőségét, mivel csak a Muraköz nyugati részén vonult már országhatár (1929: 62–63).

ítélni, hogy bevonhatók-e a további vizsgálatba. Az 1501-es *Orros Mátyás gyeplője* név (*Orrosmathyasgyepweye*, Cs. 5: 417) például egyértelműen kizárható a további vizsgálatokból, a névben szereplő személy ugyanis a forrásokból kikövetkeztethetően a XV. században élt. Nem értek azonban egyet Kristóék azon felfogásával, mely szerint a korai adatolású nevek (pl. 1257: *Bud gepwe*, ÁÚO. 7: 466; 1257: *Chichov gepwe*, ÁÚO. 7: 466) is kizárandók a vizsgálatból, még akkor is, ha e nevek szomszédságában a határvédelemben szerepet játszó örök nyomai igazolhatók (Kristó–Makk–Szegegy 1973: 645). Megítélésem szerint a beszélők névismerete és névalkotása nem jellemezhető olyan kategorikusan, ahogyan azt Kristóék feltételezik. S nem zárható ki, hogy a műveltségi nevek, különösen a településnevek körében nagy megterheltségű személynév + földrajzi köznévi utótagú nevek mintájára esetleg a gyeplők megnevezésében is számolhatunk ezzel a névstruktúrával, noha valóban valószínűbb, hogy egy ilyen név egyetlen személy valamilyen birtokára utal. Ez alapján tehát az egyes nevek esetében külön-külön, további fogódzók figyelembe vételével célszerű a névadás motivációjáról valamiféle valószínűségi megállapítást tenni, s amennyiben más tényezők is támogatják, ezek a nevek is figyelembe vehetők a határvédelem vonatkozásában.

Nem egyértelmű a *gyepes* névelemet tartalmazó alakulatok megítélése sem, ez a forma ugyanis az etimológiai és hangalaki keveredés miatt egyaránt eredhet a *gyep* és a *gyeplő* szóból is, melyeknek a korban már elkülönült jelentésével is számolhatunk, ezért a *gyepes* nevek csak nagy óvatossággal vonhatók be a vizsgálatba. A Kristó–Makk–Szegegy szerzőhármassal először egyenesen kizárja e neveket a gyeplőkre irányuló kutatásokból, azután mégis ismertetik azokat a neveket, amelyek az országos gyeplő vonalába lokalizálhatók (1973: 645, vö. még Rácz T. Á. 2003: 12). Az általuk idézett nevek korabeli adatai azonban a *gyepes* ~ *gyeplős* mellett minden esetben *gyeplős* olvasatot is lehetővé tesznek: *Gyeplős-patak* (1272: *Gepuspatak*, Tagányi 1913: 255) Sáros, *Gyeplős-erdő* (1326: *Gepuserdeu*, HA. 2: 24) Doboka, *Gyeplős-bérc* (1340: *Gepusberch*, Kristó–Makk–Szegegy 1973: 645) Kolozs, *Gyeplős-völgy* (1398: *Gyepuswelg*, Tagányi 1913: 255) Torda vármegyében. S még ha esetenként később *gyepes*-ként használták is őket, megítélésem szerint legalábbis további információkra van szükség a korabeli névalak, illetve névadási motiváció megállapításához. A Bihar vármegyei *Gyepes* pataknev esetében az adatok (+1214/1334: *Jepus*, 1320: *Gepes*, 1320/1341: *Gepus*, KMHs. 1: *Gyepes*), illetve a név továbbélése alapján ténylegesen *gyepes* ~ *gyeplős* olvasatot valószínűsíthetünk, a névadás motivációja tehát eredendően a műveletlen területre, pázsitra való utalás lehetett. Kiss Lajos szerint egyértelműen a magyar *gyepes* 'dús gyepvel borított' melléknévből alakult a víznév (1997b: 207). Emellett, noha sokkal kevésbé valószínű (vö. Rácz A. 2007: 115), további vizsgálatok nélkül azonban nem zárhatjuk ki, hogy az -s képzős *gyep* esetleg a *gyeplő*-vel való szemantikai összefonódás révén 'határ' jelentésben vált a hely megnevezésévé. A határra utalás esetleg másodlagosan is járulhatott az efféle nevekhez, amennyiben a hely (víz) a névadást követően a védelmi rendszer részévé vált, az akkori névhasználók utólag beleérthették a névbe ezt a tartalmat is.

A korai oklevelekben több esetben *ultra indagines* formában utalnak a gyepűre (pl. *ultra indagines Regni Polonie*, ÁÚO. 8: 242). Kristóék szerint az írott forrásokban ezek a megjelölések azok, amelyek leginkább megbízhatóan hasznosíthatók a gyepük rekonstruálásában, mivel ez a forma a *gyepűelve* 'a gyepükön/leshelyeken túl' szó szerinti fordítása (TESz. *gyepűelve*), amely a gyepük vonalán túli lakatlan területsávot jelöl (Kristó-Makk-Szegfű 1973: 643, Borosy 1977: 543). A magyar megnevezés nélkül álló latin szövegrészek kapcsán felmerülhet, hogy esetleg magyar megnevezés fordításai lehetnek. A kor oklevelezési gyakorlatában ugyanis nem volt ritka, hogy a helynevek latinra fordított vagy latinizált alakban kerültek be az oklevelekbe (Hoffmann 2004: 15–37). E körülírások esetében azonban ezzel nemigen számolhatunk, nincs ugyanis adata annak (a vizsgált korban s a későbbiekben sem), hogy ténylegesen tulajdonnévként használták volna a magyar megjelölést az érintett helyekre vonatkozóan.⁶

A *gyepűelve* azonban nemcsak latinul, hanem magyarul is előfordul az oklevelekben. Ezek a nevek szemantikai tartalmuk révén (latin megfelelőikhez hasonlóan) szintén egyértelműen utalnak a határvédelmi rendszerre. Ide sorolható a Sáros vármegyei *Gyepöly* (1319: *Gebuel*, Kristó-Makk-Szegfű 1973: 643) kerület, a Zemplén vármegyei *Gyepely* (1337/1414: *Gepel*, provincia, AO. 3: 416) körzet, a Sáros-szepesi határon lévő *Gyepölység* (1511: *Gyewepeelseg*, Tagányi 1913: 148), az Ung vármegyében fekvő *Gyepűelv* (1284: *Gepevelv*, possessio, Tagányi 1913: 147) birtok. (A *Gyepely* ~ *Gyepöly* névalakok az elsődleges *Gyepűelv* ~ *Gyepű elve* formából az *Erdély*-hez [*<erdő elve*] hasonlóan alakultak.) Kristóék felhívják a figyelmet arra, hogy ezek a helynevek kivétel nélkül az ország északi, északkeleti részére esnek (1973: 643). E helynevek adatai között több évtizedes, évszázados különbségeket figyelhetünk meg, s nagy részük a XIV. századtól datálható, de találunk példát korábbi, XIII. századi, illetőleg egészen késői, XVI. századi említésekre is. Kristóék azonban (feltehetően a nevek szemantikai tartalmára alapozva) úgy vélik, hogy ezek a helynevek is a gyepűrendszerhez köthetők, s felbukkanásuknál korábbi helyzetet rögzítenek. Megállapításukat azzal indokolják, hogy „e területeket a XIV–XVI. században kelt diplomák helyezik a gyepűn túli vidékre, akkor, amikor ezek már régen a gyepűn (és az országhatáron) belül estek” (1973: 643). A *gyepűelvé*-ből alakult nevek tehát a gyepűrendszer kezdeti állapotát mutathatják.

A *gyepű*-t tartalmazó nevek szemantikai tartalmának, névadási motivációjának megítélése, mint az áttekintésből kitűnik, sok esetben igen bizonytalan. A legvalószínűbben a határvédelemhez sorolható nevek a *gyepűelve* névalakokon túl a XII. század végéről, XIII. század elejéről adatolhatók. Névanyagomnak ez csupán igen kis töredéke. A fennmaradó helynevek esetében az oklevelek tartalma, az adott helyre vonatkozó latin nyelvű információk segíthetnek a név szemantikai tartal-

⁶ A tulajdonnévi és a köznévi megjelölés között ugyanakkor az efféle földrajzi köznévként, helyfajta megjelölésére is használt formák esetében nincs éles határ (vö. Reszegi 2009: 39–41).

mának, a névadás körülményeinek feltárásában. Az esetek nagy részében azonban csupán valószínűségi megállapításokat tehetünk.

3. E rövid áttekintésből is kitűnik talán, hogy szükséges a határvédelemre utaló nevek csoportját a történettudomány mellett a nyelvészet szempontjából is körüljárni. A *gyepű* lexéma nyelvészeti vizsgálata alapján azonban láthattuk, hogy a nevek névadási motivációja, szemantikai tartalma az esetek többségében nem állapítható meg egyértelműen, s ezt tapasztaljuk a további négy lexéma esetében is. Ebből adódóan a nevek önmagukban nem lehetnek megbízható forrásai a történettudományi, határvédelemmel kapcsolatos kutatásoknak. A helynevek inkább csak kiindulópontként szolgálhatnak az ilyen irányú kutatásokhoz, melyekre azonban csak kellő elővigyázatossággal szabad támaszkodni, más forrásokat, tárgyi bizonyítékokat és írott emlékeket (oklevelek, krónikák szövege) is figyelembe véve. S csak amennyiben ezek megerősítik az adott helynek a nevek révén felmerült határvédelemmel való kapcsolatát, akkor fogadhatjuk el.

Az ilyen irányú vizsgálatok kapcsán tehát fokozott körültekintéssel kell eljárni, hogy elkerüljük a körkörös magyarázatokat. A történettudomány ugyanis, mivel a vizsgált kérdésben nem állnak rendelkezésre megfelelő mennyiségben források, hajlik a nyelvészet (a nevek vizsgálatából nyert) információinak felhasználására. Ezek az információk azonban, ahogy láttuk, az esetek nagy részében valószínűségi megállapítások, amelyek már a történettudományi eredményeket is figyelembe veszik. Ez a spirálszerűen előrehaladó eljárás mód azonban az így nyert eredményeket is megkérdőjelezi. Ebből kitörni csak úgy lehet, ha elfogadjuk, hogy az etimológiák nem nyújtanak megfelelő bizonyítékot a határvédelem kérdésének megvilágításában.

Felhasznált irodalom

Alexics György (1907): *Preszáka, Priszáka. Nyelvtudomány 1*: 202–207.

AO. = *Anjou-kori okmánytár*. I–VI. Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1878–1891. VII. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1920.

ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest, később Budapest. 1860–1874.

Benkő Loránd (1998): *A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához* (Anonymus Boronái). In: *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 76–83.

Borosy András (1977): *Határórség és határőrök az Árpádok korában. Hadtörténeti Közlemények 24*: 543–557.

Cs. = Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest. 1890–1913.

Gy. = Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. (1963), II–III. (1987), IV. (1998). Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Györfly István (1913/1942): *A feketekörös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete. Földrajzi Közlemények* 41: 451–552.
- FNESz. = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- HA. = Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 1997. 2. Doboka–Győr vármegye. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 1999.
- Hoffmann István (2004): *Az oklevelek helynévi szövegeinek nyelvi hátteréről*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 9–61.
- Hoffmann István (2007): *A Tihanyi alapítólevél, mint helynévtörténeti forrás. (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései)*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen. URL: <http://real-d.mtak.hu/37/> (2010. 12. 01.).
- HOKl. = *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Szerk. Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula. Budapest. 1879.
- Holub József (1929): *Zala megye története a középkorban I. (A megyei és egyházi közigazgatás története)*. Pécs.
- Imre Samu (1956): *Gyepű, gyep*. *Magyar Nyelv* 52: 213–214.
- Kiss Lajos (1997a): *Korai magyar helységnevtípusok*. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Budapest, Balassi Kiadó. 177–185.
- Kiss Lajos (1997b): *Erdély vízneveinek rétegződése*. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Budapest, Balassi Kiadó. 199–210.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350*. 1. (Abaúj–Csongrád vármegye). A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Szerk. Hoffmann István. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- Kniesz István (1938): *Magyarország népei a XI.-ik században*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusztián. Budapest. II, 365–472.
- Kniesz István (1943–1944/2001): *Kelet-Magyarország helynevei*. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. Deér József–Gáldi László. Budapest. I, 111–313. Újra-közlése: *Kisebbségkutatási könyvek*. Budapest.
- Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegfű László (1973): *Szemponatok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez*. *Hadtörténeti közlemények* 20: 639–660.
- Mikesy Sándor (1955): *Erdő gyapja, gyapjú, gyepű*. *Magyar Nyelv* 51: 312–318.
- OKlSz. = Szamota István–Zolnai Gyula: *Magyar oklevél-szótár. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz)*. Budapest, 1902–1906.
- Rácz Anita (2007): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Rácz Tibor Ákos (2003): *Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem*. *Erdélyi Múzeum* 65: 1–15.

- Reszegi Katalin (2009): A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: Hoffmann István–Tóth Valéria szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 4.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 35–45.
- Szabó T. Attila (1944): *Erdő gyapja, erdő szőre.* *Magyar Nyelv* 40: 374.
- Tagányi Károly (1913): *Gyepű és gyepűelve.* *Magyar Nyelv* 9: 98–104, 145–152, 201–206, 254–266.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

A 15–25 éves korosztályba tartozó fiatalok karrierépítési és családalapítási tervei

A kutatás célja a 15–18 éves korosztályba tartozó gimnazista, szakközépiskolás, továbbá a 19–25 éves egyetemi alap-, illetve mesterképzésben részt vevő fiatalok jövőterveinek bemutatása a karrierépítésre és a családalapításra vonatkozóan. A téma aktualitását alátámasztják az egyre romló demográfiai mutatók, amelynek legfőbb oka a fiatalok házassodási és gyermekvállalási kedvének csökkenése. A szülőképes korban lévők egyre később és egyre kevesebb gyermeket vállalnak. A téma időszerűsége érződik abban a tekintetben is, hogy napjainkban a fiatalok egyik nagy dilemmája lehet, hogy mennyi ideig folytassák tanulmányaikat, mennyi időt töltsenek el a munkaerőpiacon a családalapítás előtt, hiszen ez utóbbihoz az egyik legfontosabb tényező a biztos anyagi háttér megteremtése. A vizsgálódás középpontjában többek között az áll, hogy a mai fiatalok melyik irányba orientálódnak, számukra melyik út a fontosabb. A családalapítási tervet illetően mikorra teszik saját maguk házasságkötésének, valamint gyermekvállalásának időpontját. Napjainkban egyre nagyobb szerepe van az egzisztencia fejlesztésének, a karrierépítés elsődleges voltának, mindezek következtében az egyén életében a családalapítás ideje egyre későbbi életkorra tolódik. A továbbtanulást, illetve a karrierépítést illetően arra kerestem a választ, hogy a mai fiatalok milyen szak, szakma iránt érdeklődnek, milyen céljaik vannak az életben ezen a téren.

A fiatalok jövőképét vizsgáló kutatásról

Vizsgálatomat kérdőívek segítségével 2010 márciusában, áprilisában és májusában végeztem. A minta alapsokaságát a 15–18 éves gimnazista, szakközépiskolás, illetve a 19–25 éves felsőoktatásban tanuló hallgatók alkották. A kutatás célja a továbbtanulási, karrierépítési tervek, valamint a családalapítási tervek feltárása volt. A mintavétel nem valószínűségi mintavétellel történt, azon belül szakértői kiválasztással. A kérdőívek kiosztásánál figyelembe vettem a válaszadó nemét, életkorát, valamint az intézmény típusát, amelyben tanulmányait folytatja.

A minta elemszáma 351. A kérdőívet 227 (64,67%) nő és 124 (35,33%) férfi töltötte ki. A 15 éves korosztálytól a 25 éves korosztályig minden életkor szerepel, a megkérdezett fiatalok átlagéletkora 18,5 év. A minta modális életkora 16 év. A megkérdezett fiatalok 70,37%-a városban él, 29,06%-a községben, valamint 0,57%-a tanyán. A mintába került fiatalok 29,06%-a csonka családban él, a má-

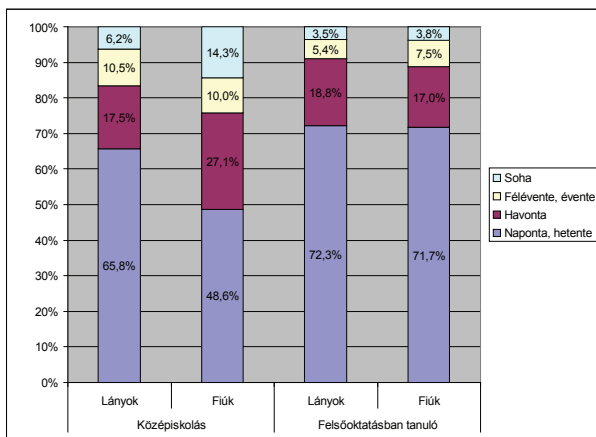
sik részt képező, ép családban élő válaszadók aránya 70,94%. A válaszadó fiatalok 14,25%-a egyke, több mint a felének (53,28%) egy, majdnem az egynegyedének (23,65%) két, illetve 8,83%-uknak három vagy annál több testvére van.

A kutatás egyik célja, hogy választ kapjunk arra, a mai fiatalok számára melyik terület bír nagyobb jelentőséggel. Feltételezésem szerint a vizsgált mintában mindkét nemnél a karrierépítés élvez prioritást a családalapítással szemben, viszont várhatóan a nők nagyobb arányban gondolkodnak majd a családalapításról, mint a férfiak.

Mindezeket a fiatalok több jellemzői is befolyásolhatják. Vajon milyen változó figyelembevételével kapunk nagyobb eltéréseket? Úgy gondolom, hogy nagyobb különbségeket kapunk, ha nemek, illetve életkor szerint vizsgáljuk a jövőterveket. Mindezek közül feltételezem, hogy az idősebbek, illetve a nők azok, akik jelenleg többet foglalkoznak jövőjükkel.

A fiatalok jövőképe

A karriertervek és a magánéleti tervek vizsgálatához lényeges tisztában lennünk azzal, vajon a fiatalok gondolkodnak-e egyáltalán – és milyen gyakran – a jövőbeni terveikről. Az eredmények alapján elmondható, hogy a fiatalok nagy többségének mindennapi gondolkodását átszövi életük további szakaszainak áttekintése. Naponta, hetente a fiatalok 65,3%-a gondolkodik jövőjéről. Leggyakrabban a felsőoktatásban tanuló nőket foglalkoztatja (72,3%), de ebben a korosztályban a férfiak is magas arányt mutatnak (71,7%). Azt mondhatjuk el, hogy a legritkábban a középiskolás fiúk foglalkoznak jövőjükkel (naponta, hetente kategória 48,6%) (1. ábra).

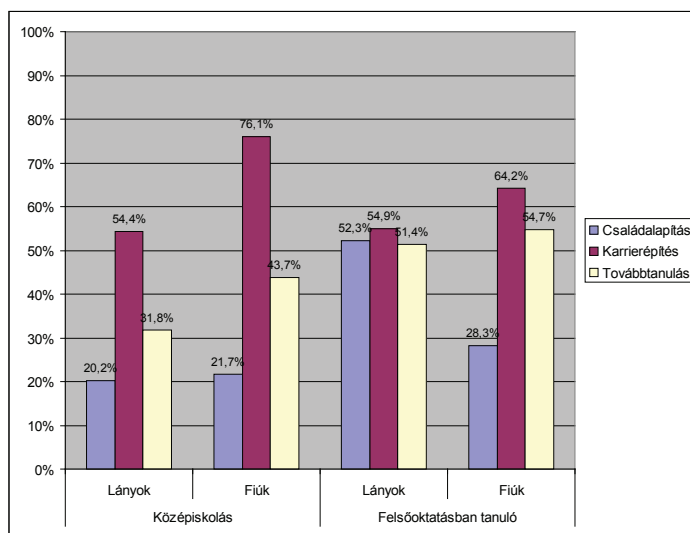
Forrás: Saját forrás

1. ábra

A fiatalok jövőjükéről való gondolkodásuk gyakorisága nemek, illetve iskolafokozatok szerinti megoszlásban (N=349)

Egy 2003-ban készült kérdőíves kutatásban felsőoktatási intézményekben tanuló elsőéves hallgatókat kérdeztek a családalapítási terveikkel kapcsolatban. A válaszokból kiderül, hogy a nők számára inkább a családalapítás a fontosabb, mint a karrierépítés, illetve a férfiak magasabb számban gondolkodnak a karrierépítésükről (Engler–Nagy, 2006).

A kutatás során én is kitértem arra, hogy milyen terület foglalkoztatja jobban a fiatalokat. A megkérdezettek közül kétszer annyian jelölték be a karrierépítést (60,5%), mint a családalapítást (31,8%). Azok, akiket a továbbtanulás foglalkoztat, ezek között az értékek között helyezkednek el (56,7%). Mindkét nemnél jelentős azok aránya, akik a továbbtanulással és karrierépítéssel foglalkoznak többet, viszont a férfiakat arányaiban jobban érdekli a karrierépítésük, mint a nőket. A nők pedig jobban preferálják a családalapítási tervüket, mint a férfiak. A hipotézisem beigazolódni látszik, mivel mindkét nemnél a karrierépítés élvez prioritást, ugyanakkor elmondható, hogy a nők kicsivel nagyobb arányban gondolkodnak a családalapításról, mint a férfiak. A középiskolások között nemek szerinti megoszlásban nincs különbség a jövőtervek sorrendjét illetően. Ellenben már változatosabb képet mutatnak a felsőoktatásban tanuló nők és férfiak tervei. A női hallgatók közel kétszer annyian tartják fontosnak a családalapítást, mint a férfiak. A felsőoktatásban tanuló nők kiemelkedően többet foglalkoznak a családalapítás gondolatával (52,3%), mint a többi csoportba tartozó fiatalok, akiknél ez még a 30%-ot sem éri el. Tetten érhető a felsőoktatásban tanuló nők esetleges dilemmája a jövőtervekkel kapcsolatban, hiszen náluk egyik kategória sem élvez prioritást. A többi csoportba tartozó fiataloknál láthatjuk a határozottságot, amely leginkább a karrierépítés fontosságáról árulkodik (2. ábra).

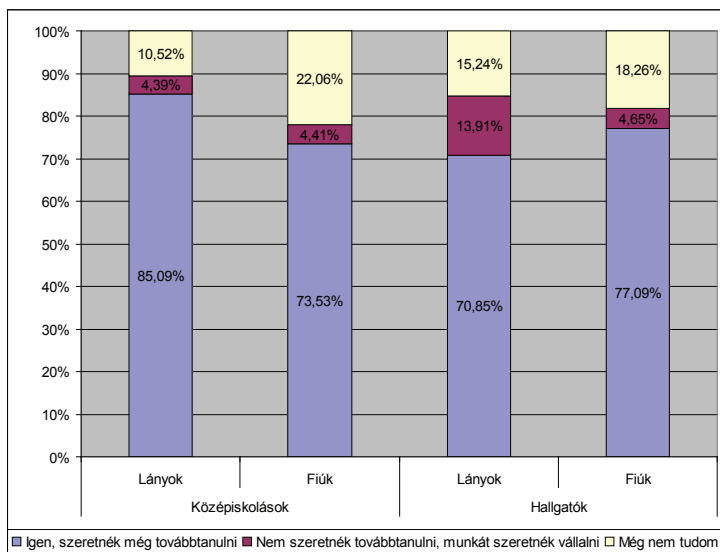
Forrás: Saját forrás

2. ábra

A fiatalok jövőterveinek fontossági sorrendje nemek, illetve iskolafokozatok szerint (N=349)

Továbbtanulási és karrierépítési tervek

Az általam megkérdezett fiatalok háromnegyede (76,6%) szeretné még folytatni tanulmányait. A minta azon része, amely jelenlegi tanulmányai befejezése után szeretne elhelyezkedni a munkaerőpiacon, igen kis arányt mutat (6,8%). A középiskolás diákok, illetve a felsőoktatásban tanuló férfiak 4-5%-a képviselteti magát ebben a kategóriában. A női hallgatóknál ez az arány már magasabb (13,9%), melynek oka lehet, hogy a nők számára fontos helyet tölt be terveik között a családalapítás, ezért a munkaerő-piaci pozíciójukat mielőbb szeretnék megalapozni. (3. ábra)

Forrás: Saját forrás

3. ábra

Továbbtanulási szándék nemek és iskolafokozatok szerinti megoszlásban (N=351)

Nemek szerint vizsgálva eltérő képet kapunk a nők és a férfiak szakirányok iránti érdeklődési körét illetően. A válaszadó középiskolás nők negyede (25,3%) a média területén belül szeretne továbbtanulni, 14,5%-a az egészségügyi szférában, 9,6%-a a közgazdaság területén tanulna tovább. A mezőgazdasági szférában (7,2%), a rendészet (7,2%), valamint a turizmus és vendéglátás területén (7,2%) is tervezik a továbbtanulást a kutatásban részt vevő nők, valamint többen írták még a jogi szférát (4,8%), a szépségipart (4,8%) is. A megkérdezett nők szívesen tanulnának tovább a természettudomány, történelem, pedagógia, pszichológia, művészetek és az idegenforgalom területén is.

A válaszadó középiskolás férfiak 13,7%-a írta be a mezőgazdasági szférában való továbbtanulási szándékot, szintén 13,7%-a tervezi az informatika továbbtanulását. Az ipar, a média, a rendészet is helyet kapott a férfiak válaszai között. Az

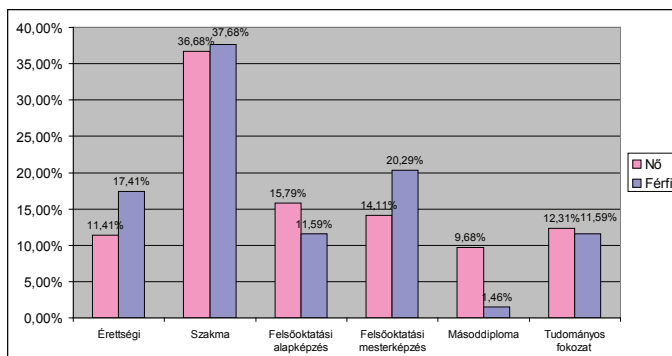
egészségügyi szférában a válaszadó férfiak 9,8%-a, a sport területén szintén ugyanennyien tanulnának tovább. A férfiak válaszai között szerepelt még a műszaki szakirány, a természettudományos szakirány, történelem, jogi szféra, közgazdaság területe, idegen nyelv, valamint a mérnökképzés és a pedagógia is. A nemek szerinti megoszlásból láthatjuk, hogy horizontális szegregáció alakult ki, hiszen ezek többsége tipikusan a nemekhez kötődő szakok.

A válaszadó fiatalok háromnegyedénél tapasztaltam összefüggést a kedvenc tantárgyai, a tervezett szakirány és a tervezett foglalkozás között. A fiatalok többsége határozott és konkrét elképzeléssel rendelkezik a továbbtanulását és karrierépítését illetően.

A megkérdezett fiatalok továbbtanulásában leginkább az a szempont bír a legnagyobb súllyal, hogy büszkéek lehessenek magukra. A válaszadók 92,6%-a tartja ezt lényegesnek. A négyfokú skálán az átlagértéke 3,5. Igen fontos még a fiatalok többségének (91,7%), hogy továbbtanuljon annak reményében, hogy majd a megfelelő képzettségével jól jövedelmező állást találjon (3,4). Nagy szerepet játszik még az a tény is, hogy büszke legyen rájuk a családjuk (3,1), valamint fontosnak tartják, hogy tovább gyarapíthassák tudásukat (3,1), ebből következik, hogy sokan gondolják úgy, hogy tanuljanak, mert több végzettség nélkül ma már alig lehet elhelyezkedni (3). A válaszadók szerint nagy szerepe van még annak is, hogy elismert foglalkozást találjanak maguknak (3). Mindezekhez jelentős mértékben hozzájárul a szülők anyagi támogatása is (2,9), valamint úgy érzik, nagy súllyal bír az, hogy tanulmányaik folytatása alatt kiderüljön, mihez van tehetségük (2,8). Az adatokból úgy látszik, nem fontos szempont a megkérdezettek számára, hogy azért tanuljanak tovább, mert még nem szeretnének dolgozni (1,8), és vonzó számukra a diákélet (2,2).

Tervezett iskolai végzettség

Érdekes eredmény, hogy a középiskolások csupán fele tüzi ki céljául legmagasabb iskolai végzettségnek a felsőoktatási alap-, mesterképzés, másoddiploma, esetleg tudományos fokozat megszerzésének egyikét. A minta nagy része valamilyen szakma elsajátítását tervezi legmagasabb iskolai végzettségnek (37,2%). Legmagasabb iskolai végzettségnek a fiúk 20,3%-a a mesterképzésben szerzett diplomát tervezi (ez a lányoknál 14%). A középiskolás lányok 15,8%-a az alapképzésben szerzett diplomát tervezi legmagasabb iskolai végzettségnek, a fiúk 11,6%-a. A lányok 9,7%-a, a fiúk mindösszesen 1,5%-a tervezi a másoddiplomát. A nők körében alacsonyabb a mesterképzés, viszont magasabb a másoddiploma tervezése. Ennek oka lehet, hogy a másoddiplomát a többség általában levelező tagozaton végzi, a nők esetében esetleg gyermekvállalás mellett. Tudományos fokozatra pedig a lányok 12,3%-a, a fiúk 11,6%-a törekszik (4. ábra).

Forrás: Saját forrás

4. ábra

A középiskolás fiatalok tervezett legmagasabb iskolai végzettsége nemek szerinti megoszlásban (N=351)

A felsőoktatásban tanuló fiatalok 15,9%-a az alapképzés elvégzése után nem szeretne részt venni más képzésben. A felsőoktatásban részt vevő nők több mint a fele (53%), a férfiaknak majdnem a fele (49,1%) legmagasabb iskolai végzettségnek a mesterképzés elvégzését tervezi. A másoddiplomát ebben a korosztályban is a nők tervezik többen (15%) a férfiakhoz képest (9,1%), viszont arányaiban sokkal több férfi (25,5%) tűzi ki céljául a tudományos fokozat elérését, mint nő (16,8%).

A fiatalok vágyott és realizálható foglalkozástervei

Egy korábbi kutatás eredményei szerint vállalkozó (divatbutik-vállalkozás), számítógép-kezelő titkárnő, Formula-1-es pilóta vagy annak segítője, óvónő, ápolónő, orvosi asszisztens, vendéglátós, programozó szakmákat választanának szívesen a megkérdezett fiatalok (Schüttler, 2006). Püski kutatásában 148 végzős tanuló vett részt, a kérdőíves vizsgálat adataiból kiderül, hogy a fiatalok szívesen dolgoznának jogásként, orvosként, közgazdászként, valamint a szociális munkást, informatikust, miniszterelnököt, rendőrt, mérnököt, valamilyen egészségügyi dolgozót is beírták (Püski, 2007).

Mielőtt a válaszadók számára realizálható szakmákat vizsgálnánk, nézzük meg, hogy milyen álomfoglalkozásokat írtak be a megkérdezett fiatalok. Nemek szerint vizsgálódva azt az eredményt kapjuk, hogy a lányok 18,4%-a a szépségiparban vagy a divat világában helyezkedne el legszívesebben, 16,1%-uk a médiában dolgozna vagy színészkedne. Egészségügyi dolgozó lenne a válaszadó középiskolás lányok 10,4%-a, szintén ugyanennyi arányban lennének zenészek, énekesek vagy táncosok. Pszichológus lenne 9%-uk, ügyvéd 8,1%-uk, valamint nyomozó, rendőr, helyszínelő 6,9%-uk. A válaszadó fiúk 14,8%-a politikus, miniszter lenne legszívesebben, 13%-uk dolgozna informatikusként, és szintén 13%-uk választaná a sportoló, edző életét. Mérnök lenne a válaszadó fiúk

11,1%-a, bankigazgató 7,4%-a, szintén ennyi százalék indítana valamilyen vállalkozást. Ügyvédi hivatást 5,6%-uk választana, valamint szintén ugyanennyien tevékenykednének az egészségügyi szférában.

Az álomfoglalkozások után nézzük meg, hogy melyek azok a munkakörök, amelyek a válaszadó fiatalok számára reálisnak tűnnek. A megkérdezett középiskolások válaszaiból kiderül, hogy a többség (64,1%) szellemi munkát szeretne végezni a jövőben. Ezen belül például többen beírták az egészségügyi, a jogi, a pénzügyi szférát, a pedagógiát, számítástechnikai területet, a mérnöki, tervezőmunkát és a média világát. H. Sas Judit 606 gyermek dolgozatát vizsgálta, amely a jövőjükre vonatkozott. A dolgozatot megíró fiatalok körében népszerű volt az orvos, mérnök, tanár, a természettudomány területén lévő szakma, ügyvéd, vállalkozó, művész, közgazdász és a pénzügyi szakma. Összességében nézve a kutatásban résztvevők 72%-a írt valamilyen értelmiségi szakmát (H. Sas, 2002).

Az általam végzett kutatásban fizikai munkát a válaszadó középiskolások 12,5%-a végezne, idesorolhatók a különböző szakmunkák, például a fodrászszakma, az autószerelés. A válaszadó középiskolások 20,4%-a egy olyan különálló kategóriát képez, amely akár mindkét (szellemi vagy fizikai munka) csoportba tartozhat, mert nagyon sokrétű foglalkozás, ilyen például az állami alkalmazottak, például rendőr, vagy a vállalkozó, illetve az idegenforgalom. Valamint voltak, akik még nem döntöttek el, hogy a későbbiekben mivel foglalkoznának szívesen. Néha olyan válaszokat is írtak, mint például: *„Ahol sokat lehet beszélni, sokat lehet vele keresni és nem kell nehéz fizikai munkát végezni.”* *„Egy olyan foglalkozás, amely jól fizet és nem csak kényszerből csinálom.”*

A válaszadó középiskolások közel 60%-a ugyanazt a szakmát írta be mind a vágyott, mind az általuk reálisnak tűnő foglalkozásként. Ezek alapján úgy tűnik, a fiatalok megpróbálnak a realitás talaján maradni karrierépítésüket tekintve. A mintába került válaszadók kisebb részénél előfordult, hogy felvállalták a meghatározó különbséget a vágyott és elérhető foglalkozások között, ezek között előfordult szélsőséges eset (például úrhajós-rendőr, vagy ügyvéd-eladó), de többnyire nincs nagy szakadék az álom és a realitás között (például egyetemi kémia tanár – vegyész, vagy mesterszakács – vendéglátás). Látjuk, hogy olyan fiatalokkal állunk szemben, akik határozott elképzelésekkel rendelkeznek szakmai jövőjük tekintetében, és ezt nem befolyásolja a nem szerinti hovatartozás (a lányok mindössze hét százalékponttal előzik meg a fiúkat).

A felsőoktatásban tanulók válaszaiból kiderül, hogy a jelenlegi tanulmányaikkal szerzett végzettséggel, szakmájával szeretne dolgozni 39,9%-uk. A megkérdezett hallgatók 10,7%-a nem a jelenlegi tanulmányaiból adódó végzettségével szeretne elhelyezkedni a munkaerőpiacon, majdnem a fele (49,4%) még nem tudja.

Vizsgáltam, hogy a fiatalok hogyan gondolkodnak a munkáról, mit tartanak fontosnak egy munkakör betöltésénél. A válaszadóknak lényeges szempont egy munkánál, hogy az állása biztos legyen, vagyis az elbocsátás esélye minimális. A válaszadók 97,7%-a ezt fontosnak tartja. A megkérdezettek 96%-a tartja meghatározónak azt az állítást, hogy *„jól fizető állásom legyen”*. A négyfokú skálán 3,4-es

átlagértéket érték el azok az állítások, miszerint a fiataloknak fontos, hogy érdekes munkát kapjanak, ami sikerélményt is nyújt számukra, és nem szakítja el őket családjuktól. Lényegesnek találják még azt, hogy munkájuk során lehetőséget kapjanak az előrejutásra (3,3), fontos szempont, hogy a kollégák legyenek barátságosak, segítőkészek (3,3). Sokak számára az is jelentős szerepet játszik egy munka megválasztásánál, hogy emberekkel lehessen találkozni (3,2), mozgalmas és változatos legyen a munka (3,1). Többen azt is meghatározónak tartják, hogy a munka során lehetőségük legyen a továbbképzésre (3), valamint hogy munkájuk során segíthessenek másokon (3). A válaszadó fiatalok számára munkájuk megválasztása során nem fontos szempont, hogy a munka során sokat utazhassanak (2,4), valamint hogy a munkájuk ne legyen megerőltető (2,5).

A fiatalok karrierépítését befolyásoló személyek

Püski Tamás Középiskolások karrierképei című tanulmányában vizsgálja azt a kérdést, hogy a középiskolás fiatalokat milyen személyek, illetve tényezők befolyásolják a pályaválasztásukban. Arra az eredményre jutott, hogy „az iskola (tanárok, órai anyagok), a család (mintaképpen szolgáló szülők, testvérek elvárásai, más rokonok tanácsai), a barátok (kötődés a szoros ismerősökhöz, amely szintén befolyásolhatja a pályaválasztást), illetve a saját döntéshozatal (amely nagy önállóságra vagy esetleges felelőtlenségre is utalhat) kap szerepet” (Püski, 2007).

A kutatásomban részt vevő fiatalok egy ötfokú skálán jelölhették be azt, hogy mely személyek milyen mértékben befolyásolják őket a karrierépítési terveikben. A középiskolásoknál még fontos befolyásolási hatással bírnak a szülők, nagyszülők, barátok. A felsőoktatásban tanulók mindegyik kategóriában kevesebb értéket értek el, melyből következik, hogy rájuk kevésbé hat környezetük, illetve mindez a hallgatók önállóságáról tanúskodik.

Letelepedés

A munkához kapcsolódóan kíváncsi voltam, hogy az ifjú személyek hol tervezik a letelepedést, miután már befejezték tervezett tanulmányaikat. A megkérdezett fiatalok kétharmada Magyarországon maradna. A fiatalok negyede jelenlegi lakóhelyén maradna, vagy abban a megyében, ahol él. Az egyéb kategóriába került válaszokból kiderül, hogy a biztos munkalehetőség, a családhoz, településhez való ragaszkodás fontos számukra: *„Szeretem a lakóhelyemet.”* *„A biztos munka miatt.”* *„Biztos lenne munkám.”* *„Közel maradjak a családomhoz.”* *„Családom miatt.”*

A minta 14,8%-a tervezi, hogy tanulmányai befejezése után külföldre megy. Akik külföldön telepednének le, legtöbben (8 fő) Angliát, 5 fő az Amerikai Egyesült Államokat, 2 fő Ausztráliát és szintén 2 fő Spanyolországot írta be, de megemlítették Ausztriát, Máltát, Ciprust, Finnországot, Dubait, Írországot, Olaszországot,

Németországot és Kanadát is. Az ország elhagyása elsősorban karrierépítés céljából történne. Néhányan pénzkeresés céljából mennének külföldre, és azért, mert „több lehetőséget kínál”. Elég nagy arányban (18,5%) vannak azok, akiknek még nincs konkrét elképzelésük erről.

Láthattuk, hogy a jövőtervek rangsoránál a fiatalok elsődlegesnek tartják megalapozni anyagilag életüket, tehát a továbbtanulásra, illetve a karrierépítésre koncentrálnak jelenleg, viszont így is elég nagy arányban jelölték be a családalapítási tervekről való gondolkozást. A minta majdnem egyharmada (31,8%) tette ezt meg. Ezen belül is a nők körében volt ez az arány magasabb (36%), mint a férfiaknál (24,2%), illetve a felsőoktatásban tanulók arányaiban kétszer annyian jelölték meg ezt (44,5%), mint a középiskolás diákok (20,5%). Ezeket összevetve azt figyelhetjük meg, hogy a családalapításról minden második felsőoktatásban tanuló nő gondolkozik. Erre való tekintettel most nézzük meg, hogy a fiatalok mikorra tervezik a házasságkötést, a gyermekvállalást, hány gyermeket szeretnének, és mindezekben milyen tényezők befolyásolják őket.

Családalapítási tervek

A „Regionális Egyetem” kutatócsoport által megkérdezett 1100 hallgató közül több mint 90%-uk tervezi a házasságkötést, a gyermekvállalást pedig csaknem minden fiatal életcéljának vallja. A megkérdezett hallgatók csupán 2,6%-a nem tervez gyermeket. Azok, akik szeretnének gyermeket nevelni, a legfontosabb szempontnak a megfelelő házastárs megtalálása után a biztos anyagi körülmények megteremtését tartják. A családalapítást tervezők másik csoportja még várna a gyermekvállalással, és a karrierjüket építenék (Engler 2006).

A kutatásomban részt vevő fiatalok csupán 4,4%-a utasítja el, hogy hivatalosan is összekösse életét párjával, illetve szintén ennyi százalékuk nem szeretne gyermeket vállalni.

Az eredmények alapján elmondhatjuk, hogy a megkérdezett fiatalok többségének fontos az, hogy házasságban szülessen meg gyermeke. A megkérdezettek számára fontos viszonyítási alap a tervezett tanulmányok befejezése és a munkába állás. A válaszadók az egyéb kategóriában hangsúlyozták a biztos anyagi háttér fontosságát a családalapításhoz: *„Biztos anyagi háttér megteremtése után.”* *„Néhány év munka után”*. *„Ha már van annyi pénzem, hogy gondtalan életet tudok biztosítani a gyermekemnek.”* *„Ha lesz férjem, közös házuk, kocsink, megfelelő anyagi hátterünk.”* *„Diploma után 1-2 évnyi munka után.”*

A minta egyötödének nincs még konkrét elképzelése abban a tekintetben, hogy milyen eseményhez viszonyítsa a házasságkötést és a gyermekvállalást.

A házasságkötés időzítésével szorosan összefügg a házasodó fiatalok várható életkorának feltérképezése. Magyarországon a '70-es években a férfiak átlagosan 24, a nők pedig 21 éves korukban házasodtak meg (Somlai-Tóth, 2002). 2000 körül mindkét nemnél a 25–29 éves kor között volt a leggyakoribb a házasságkö-

tés (Engler-Nagy, 2006). Napjainkban a nők átlagosan 24,7 éves korukban, a férfiak átlagosan 27,2 éves korukban házasodnak meg (Somlai-Tóth, i. m.). A házasságkötés tehát egyre későbbi időpontra tolódik, és a házasodási hajlandóság is egyre csökken.

Az általam elvégzett kutatásban részt vevő fiatalok tervezett életkora a házasságkötésre vonatkozóan igen változatos képet mutat: 16 éves kortól 40 éves korig írták be. A legtöbben a 24–30 éves kor között tervezik a boldogító igen kimondását (76,8%). Nemek szerinti megoszlásban vizsgálva ezt a kérdést azt az eredményt kapjuk, hogy a nők házasságkötése tervezésének átlagéletkora 26 év, a férfiaknak pedig 27,6 év. Ha ezt a kérdést a megkérdezettek életkor szerinti megoszlásában nézzük, akkor elmondható, hogy a középiskolás diákok és a felsőoktatásban tanuló fiatalok tervezett házasságkötése időpontjának átlagéletkora majdnem megegyezik, a fiatalabbaknál 26,3 év, az idősebbeknél ez 26,8 év. Ez betudható annak a ténynek, hogy a diákok még jelenleg a továbbtanulásra koncentrálnak, többségüknek távolinak tűnhet ez az esemény.

A házasságkötés időpontjának kitolódásával a gyermekvállalás időpontja is későbbre tolódik. A '70-es évektől a '90-es évek közepéig átlagosan 23 éves korukban születtek első gyermeküket a nők. 2001-ben 26–27 év volt a nők átlagéletkora a szülésnél (Engler-Nagy, 2006), 2005-ben pedig már 27 év volt (Kapitány, 2006).

A kutatásomban részt vevő fiatalok átlagosan 28. életévükre tervezik első gyermekük születését. A nők átlagosan 27, a férfiak átlagosan 29 éves korra datálják ezt az életeseményt.

A korosztályok alapján történő elemzés során kirajzolódik, hogy az életkor növekedésével párhuzamosan egyre inkább kitolódik az a gyermekvállalási életkor, amit a válaszadók elképzelhetőnek tartanak: a fiatal nők átlagosan 26,9 éves korukban szeretnének gyermeket, míg az idősebb férfiak 29,4 évesen. Egy már említett kutatás is hasonló eredményeket vázolt fel: a megkérdezett fiatalok több mint a fele ír a fogalmazásokban leendő gyermekéről, melyet a 30-as éveikre terveznek, amikor már befejezték tervezett tanulmányaikat, legtöbb esetben diplomával rendelkeznek, illetve biztos állásuk lesz (H. Sas, 2002). Az általam végzett kutatások is hasonló eredményeket hoztak.

A kutatás során választ kerestem arra a kérdésre is, hogy a fiatalok hány gyermeket szeretnének vállalni. A 19. század végére egy főre átlagosan 5 gyermek jutott. Ez a szám egyre jobban visszaesett: 1910-ben 4,7, 1920-ban 3,7 lett, majd 1930-ban 2,8 az egy nőre eső gyermekszám. 1994-ben egy főre csupán 1,7 gyermek jutott (Cseh-Szombathy, 1999). A 20. század végén a nők többsége két gyermeket tervezett, de a demográfiai vizsgálatok azt mutatják, hogy csak kevesen jutnak el a két gyermek vállalásáig.

A kutatásomban részt vevő nőknél 2,1, a férfiaknál 2 a tervezett gyermekszám. Ez az eredmény hasonló a témában végzett felmérésekhez, melyek a kívánt gyermekszámra vonatkoznak, például a megkérdezett védőnő hallgatók átlagosan 2,12 gyermeket terveznek (Papp, 2009). A magyar társadalom gondolkodásában a

gyermekvállalás kiemelt fontosságú, viszont a kívánt gyermekek számának kis hányada realizálódik, 2010-ben a teljes termékenységi mutató mindössze 1,3. Ha a mintánkba – és a hasonló kutatások mintáiba – került fiatalok által tervezett gyermekszámok valóra válnának, népességünk népesedési mutatói jelentősen javulnának.

Iskolafokozatok szerint vizsgálva a tervezett gyermekszámot, azt tapasztaljuk, hogy a középiskolásoknál ez a szám 1,9, a hallgatók körében pedig 2,2. Ez a jelentős növekedés azt mutatja, hogy a szocializációs folyamatban a fiatalok gondolkodása egyre inkább családközpontúvá válik.

Vallásosság szerint vizsgálva ezt a kérdést azt figyelhetjük meg, hogy a mintában szereplő összes vallásos fiatal tervez legalább egy gyermeket. Az egy főre jutó gyermekek aránya a vallásos fiatalokat nézve 2,3. Azoknál a fiataloknál, akik nem tartják magukat vallásosnak, az egy főre eső gyermekek száma 1,9. A kapott adatokból láthatjuk, hogy a vallásos fiataloknál fontos szerepet játszik a családalapítás és a tradicionális családmodell, miszerint házasságban született gyermeket, illetve az esetek többségében több utódot terveznek, ellentétben a nem vallásos megkérdezett fiatalokkal.

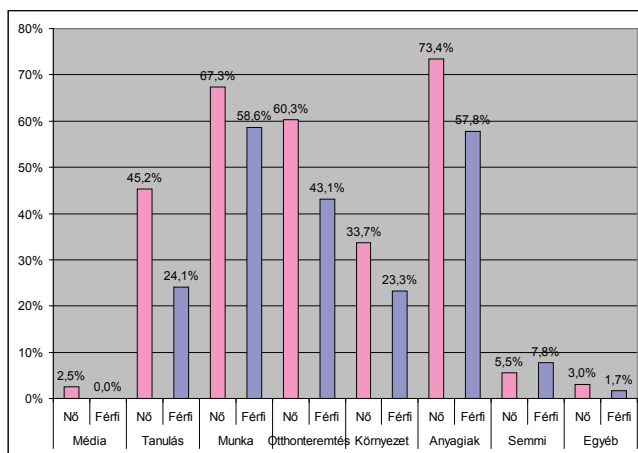
Az elemzés során fontosnak tartottam azt a változót is figyelembe venni, amely a megkérdezettek testvérének számát mutatja, hiszen a testvérek száma erősen befolyásolhatja a fiatalok gyermekvállalási tervét. Megállapíthatjuk, hogy az egyke válaszadó fiatalokra eső tervezett gyermek száma átlagosan 1,7. Akiknek egy testvérük van, náluk ez a szám már 2,1. Akik hárman vannak testvérek az egy főre eső tervezett utódok száma átlagosan már 2,3. Azok a megkérdezett személyek, akiknek három vagy annál több testvére van, az egy főre jutó tervezett gyermek átlagosan már eléri a 2,4-et. Ebből azt láthatjuk, hogy a válaszadó fiatalok között a testvérek számával arányosan nő a tervezett gyermek száma, tehát az a fiatal, akinek több testvére van, általában több gyermeket szeretne. Az előzőek alapján megfigyelhetjük, hogy az a családmodell, amelyben felnőnek, nagyban befolyásolhatja a családalapítási tervüket.

Az eredmények alapján elmondhatjuk, hogy a megkérdezett fiatalok többségének fontos az, hogy házasságban szülessen meg gyermeke, valamint hogy biztos állással rendelkezzen gyermeke világrajövele előtt. Mindez arról árulkodik, hogy a megkérdezett fiatalok mennyire családcentrikusak, hiszen a házasságkötés még szorosabb kötődést biztosít két ember között. Illetve fontosnak tartják a biztos anyagi háttér megteremtését, amit természetesen munkába állással lehet elérni, ebből pedig az következik, hogy a leendő gyermekeiknek szeretnének minél jobb életet biztosítani. Tehát mindehhez munkát kell vállalni, ahhoz pedig hogy a munkaerőpiacon jó pozícióba kerülhessünk, a megfelelő tanulmányok segítenek hozzá. Láthatjuk, hogy milyen szorosan összefonódik a továbbtanulás, a karrierépítés, illetve a családalapítás.

Családalapítási döntéseket befolyásoló tényezők

Fontos szempontként jelölték meg a kutatás alanyai az anyagiak (67,6%) és a karrierépítés (munka) (64,2%) hatását. Ezenkívül sok fiatalnál fontos szempont még az otthonteremtéssel kapcsolatos elképzeléseik (53,8%) és a tanulmányaik befejezése (37,4%).

Nemek szerinti megoszlásban vizsgálva ezt a kérdést, azt tapasztaljuk, hogy az előbb felvázolt fontossági sorrend nem változik. A legtöbb kategóriában azt figyelhetjük meg, hogy a nők magasabb arányban jelölték be a választási lehetőségeket. Például a tanulás befolyásoló hatását vizsgálva azt az eredményt kaptuk, hogy a nők majdnem kétszer annyian tartják fontosnak (45,2%), mint a férfiak (24,1%) (5. ábra).

Forrás: Saját forrás

5. ábra

A fiatalokat a családalapítási terveikben befolyásoló tényezők mértéke nemek szerinti megoszlásban (N=351)

A felsőoktatási intézményekbe jelentkezők között már évek óta többségben vannak a női nem képviselői. Például 2005-ben és 2006-ban 58% körül volt arányuk, majd 2007-ben 57%-ra csökkent (Kasza, 2007), az idei évben pedig szintén 57% körül volt a nők aránya a jelentkezők között, de még így is ők vannak többségben a férfiakhoz képest (Felvi.hu, 2010).

Összességében elmondhatjuk, hogy a jövőtervek rangsoránál érződik, egyfajta időbeli sorrendről van szó, hiszen a családalapításról való gondolkodásban igen tradicionálisnak bizonyultak a fiatalok. A házasságkötés és a gyermekvállalás alapfeltételei között kiemelt helyen szerepel az anyagi és munkahelyi biztonság. Mindez jól mutatja, hogy a tanulási és karrierépítési tervek az életút korábbi szakaszaira helyeződnek, de nagy valószínűséggel azért, hogy a család alapítását előkészítsék.

Felhasznált irodalom

- Cseh-Szombathy László (1999): *A reprodukció változó keretei*. Budapest, Századvég 4. évf. 14. sz. 21–30. <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/14/cseh.htm>
Letöltés ideje: 2010. február 1. 09:50.
- Elmúlt évek statisztikái (2001–2010)*. http://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_rangsorok/elmult_evek/!ElmultEvek/elmult_evek.php?stat=23 Letöltés ideje: 2010. december 10. 14:35.
- Engler Ágnes–Nagy Zsuzsa Eszter (2006): *Egyetemi és főiskolai hallgatók jövőképe egy regionális kutatás alapján*. *Educatio*, 15. 2006 tavasz. 163–189.
- Engler Ágnes (2006): *Fészekrakás vagy karrierépítés? Az egyetemi és főiskolai hallgatók jövőtervei*. *Egyetemi Élet*, 2006. március 44/8., 18.
- H. Sas Judit (2002): „Egy napom tíz év múlva”. *Educatio* 2002./III. szám.
- Kapitány Balázs (2006): *Átalakuló gyermekvállalási szokások. Népesedési Hírlevél*. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet kiadványa aktuális demográfiai kérdésekről, 2006/2–3.
- Kasza Georgina (2007): *Többségben a nők, de nem mindenütt. A nemek aránya a felsőoktatásba jelentkezők között*. http://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_rangsorok/jelentkezo_es_felvettek/tobbsegben_a_nok_de_nem_mindenutt?itemNo=1 Letöltés ideje: 2010. december 10. 16:45.
- Papp Anita (2009): *Védőnő hallgatók gyermekvállalási tervei kedvező jövőbeli élet esetén*. A Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kar Tudományos Diákköreinek XXXII. konferenciája.
- Püski Tamás (2007): *Középiskolások karrierképei*. *Új Pedagógiai Szemle* 2007. február.
- Schüttler Tamás (2006): *Ki milyen jövőt álmodik magának 10 év múlva*. *Új Pedagógiai Szemle* 2006/1.
- Somlai Péter–Tóth Olga (2002): *A házasság és a család változásai az ezredforduló Magyarországon*. *Educatio* 2002./III. szám

Hadviselés és társadalom a homéroszi eposzokban

Bevezetés

Hadviselés és társadalom a homéroszi eposzokban. Behatárolva a témakört, bemutatom és megvizsgálom a zsákmányszerzést és a hozzá kapcsolódó hadászati problémákat, illetve mindezekben az arisztokrácia szerepét. Fő forrásként Homérosz *Odüsszeiáját* és *Iliászát*¹ használom fel. Másodlagos forrásként az Apollodórosznak tulajdonított *Mitológia*, illetve Thuküdidész *A peloponnészoszi háború* című művének vonatkozó részeit hívom segítségül. Úgy tekintek a homéroszi eposzokra, mint az egykoron létezett valóság leírására.²

Megfogalmazott állításaimat minden esetben alátámasztom a művekből idézett szövegrészletekkel. Kutatásom során azonban törekedtem az interdiszciplinaritásra is. A trójai háború rekonstruálására, a korabeli hadsereg logisztikai problémáinak bemutatására térinformatikai módszereket is felhasználtam. Egy speciális geoinformatikai szoftver segítségével készítettem el saját térképeimet,³ hogy minél jobban érzékeltetni lehessen a háború nagyságát – még ha a mai álláspont szerint nem is volt akkora nagyságrendű, mint ahogy korábban gondolták – és a korabeli hadba induló görögség útjába álló akadályokat. Nagy előnye a programnak, hogy a digitalizálás során földrajzi vetületben lehet dolgozni, ami később az elkészült térképen lehetőséget biztosít a távolságok mérésére, illetve egyéb elemzési feladatok elvégzésére. A szoftver lehetővé teszi még egy széles körű adatbázis kiépítését. Az adatállományok rendszerezése és fejlesztése folyamatos, a növekvő adatmennyiség segítségével további részletes elemzésre nyílik majd lehetőség; az új szempontok és kérdésfeltevések pedig nem várt eredményekre vezethetnek.

¹ Az idegen nevek használatakor néhány névformában meghagytam a „megmagyarosodott” névalakot, pl. Iliász, Spárta; minden egyéb esetben az érvényben lévő átírási szabályokat követtem.

² Finley, 1985.

³ ArcMap Ver. 9.3, (ESRI). Az ennek segítségével elkészített térképeket a melléklet tartalmazza.

A hadsereg

Amikor hadviselésről beszélünk a trójai háborúval kapcsolatban, mindenképp ki kell térnünk az úgynevezett „homéroszi hajókatalógusra”.⁴ Ebben a részben írja le a szerző, hogy mely területekről, ki volt a vezér és mekkora flottával érkeztek a görög csapatok. Ennek szemléltetésére egy speciális térinformatikai szoftver segítségével készítettem el térképemet.⁵ A kutatás során érdekes információra bukkantunk, mely egy újabb szemszögből világítja meg a háború okát. Apollodórosz írja le Helené házasságának történetét.⁶

Mikor Helené felnőtt, s elég idős lett a házasságra, egész Hellászból Spártába mentek a királyok, hogy megszerezzék Helené kezét. Apollodórosz pontosan felsorolja, hogy kik voltak a kérők.⁷ Ezt összehasonlítottam a hajókatalógussal, és meglepő eredmény született. Helenének ugyanis 28 kérője volt, s ezek közül – egy kivételével – mindenki feltűnik az *Iliászban*. A hajókatalógus során nem említ mindenkit Homérosz, Teukrosz és Patroklosz csak az események során jelennek meg. A katalógusban felsoroltak közül 13 vezér nem volt a kérők között.⁸ Valójában mi is lehet az oka annak, hogy ekkora az egyezés a két „lista” között? Erre a válasz szintén Apollodórosz művében van. Tündareosz király megijedt, hogy milyen sok kérője akadt Helenének, és félt attól, hogy bárkié is lesz a lány keze, a többi király megharagszik. Erre a megoldást a leleményes Odüsszeusz találta ki. Azt javasolta a királynak, hogy eskesse meg az összes kérőt, „hogy ha a kiszemelt vőlegényt házasságában bárki részéről sérelem éri, valamennyiük segítségére számíthat”.⁹ Végül Menelaosz felesége lett a lány. Ezek az események megmutatják azt az okot, amiért ekkora sereg gyűlhetett össze. A fentebbi információkat ábrázoltam térképen is.¹⁰ A besatírozott rész mutatja azokat a területeket, amelyek vezére a hajókatalógusban jelen van, és korábban esküt tett Tündareosz királynak. A kérők közül egyedül Amphilokhosz nem jelenik meg a műben, de a mitológia szerint jelen volt a háborúban.¹¹

A háború okai nem merülnek ki csupán – mint később látni fogjuk – a terület-szerzési ambíciókban, hanem a háttérben egy koalíció húzódik meg. Az eskü kötötte a harcosokat, ezért tettek eleget Agamemnón hívásának.¹² Azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy olyan előkelők is mentek a háborúba, akik nem

⁴ Il. II. 494–759. a görög csapatok, u. i. 816–877. a trójai csapatok.

⁵ Lásd 1. sz. melléklet: Görög-trójai szövetségesek.

⁶ Ap. Mit. 3, 10, 8.

⁷ Ap. Mit. 3, 10, 8.

⁸ Akhilleusz, Idomeneusz, Mérionész, Anthiposz, Pheidipposz, Nireusz, Tlépolemosz, Aszkalaphosz, Ialmenosz, Prothoosz, Thoasz, Guneusz és Agamemnón.

⁹ Ap. Mit. 3, 10, 9.

¹⁰ Lásd 4. sz. melléklet: Görög-trójai szövetségesek és Helené kérői.

¹¹ Az *Iliász* egyáltalán nem, az *Odüsszeia* is csupán egyszer említi nevét. Annyit tudunk róla, hogy Trója alól hazatérve ő alapította Argoszt és Amphilokiát. Thuk. 2, 68.

¹² A mitológia szerint Agamemnón Menelaosz testvére volt.

tartoztak a kérők közé. Ők minden bizonnyal a haszon, a zsákmány érdekében indultak útnak. Összesítve: a hadba induló sereg nagyjából a korábbi koalíció tagjaiból tevődött össze, tehát a történelem egyik legkorábbi, hadi indokból létrejött legnagyobb szövetségével találjuk szembe magunkat. Hahn István szerint az ilyenfajta együttműködések csupán a „háború idejére korlátozódtak”.¹³ Azonban jelen esetben nem igaz ez az állítás. Emlékezzünk csak, hogy miként fogadta Télemakhoszt „Gerénia bajnoka Nesztór”.¹⁴

Az *Iliász* sajnos csupán magának a városnak a bevételét, illetve elfoglalását mutatja be. Tudjuk azonban, hogy már a megérkezés Trója alá sem volt problémától mentes. Ezt a történetet szintén Apollodórosztól ismerjük.¹⁵ Hogyan is tevődött össze a sereg, és mekkora utat kellett megtenniük, míg megérkeztek a célponthoz? Amit a „hajókatalógus” alapján biztosan állíthatunk, az, hogy a görögök 1156 hajóval és 29 kontingenssel érkeztek meg. Ezen információk segítségével készítettem egy oszlopdiaagramos térképet,¹⁶ melyen jól megfigyelhető, hogy mely területről, hány hajóval érkeztek Trója alá a görögök. Tulajdonképpen mennyien is voltak a támadók? Sajnos, erre pontos adatunk nincsen, csupán megközelítő választ tudunk adni. A probléma abból keletkezik, hogy Homérosz összesen két kontingensnél adja meg a harcosok pontos létszámát. Ez a kettő a boiót csapat és az Akhilleusz vezette hadtest. Az előbbiek 6000-en, az utóbbiak 2500-an voltak. Ezeken kívül semelyik különítménynek sem tudjuk a pontos létszámát. A másik probléma a hajóknál merül fel. A költő csupán a boiótoknál és a Philoktésész vezette kontingensnél említi a legénység számát, 120 és 50 embert.

Az *Odüsszeiában* csupán „húszzevezős” hajókat említ Homérosz. Ebből kiindulva könnyen kiszámolhatjuk, hogy mekkora is volt a legénység. „Húszzevezős” hajó esetében ezt a számot meg kell szorozni kettővel, hiszen a hajó mindkét oldalán volt evezősor. Tehát csupán az evezősök 40 főt tettek ki. Ha beleszámítjuk a bolyongás közben életüket vesztett társakat, akkor megállapíthatjuk, hogy a korabeli hajókon megközelítőleg 50–58 ember fért el.¹⁷ Átlagolva 1 kontingens 40 hajóból állt. Így számolva megkapjuk, hogy 1 kontingens 2000 embert jelenthetett, a végeredmény a teljes sereg létszámát tekintve 58 és 70 ezer fő közé tehető.¹⁸ Thuküdidész első könyvének 10–11. fejeletében hívja fel figyelmünket arra, hogy a Trója alá érkezett sereg létszámát tekintve nem volt nagy, ahhoz képest, hogy egész Hellász állította ki. Azzal magyarázza állítását, hogy az utánpótlás gondok miatt csak akkor sereggel érkeztek, amit ott helyben el tudtak látni.¹⁹ Ha közelebbről szemügyre vesszük magát a sereget, kiderül, hogy egy rendkívül jól szervezett ár-

¹³ Hahn, 1963, 34.

¹⁴ Od. III.

¹⁵ Ap. Mit. Bp., 1977.

¹⁶ Lásd 2. sz. melléklet: Görög-trójai szövetségesek.

¹⁷ Vass, 2001.

¹⁸ Vö. Allen, 1910.

¹⁹ Thuk. 1, 10–11.

mádiával állunk szemben. „Pülosz és Arkadia lándzsavetői”, íjászok, lovasok, sőt mi több orvosok is. A „hajókatalógusban” írja Homérosz a következőket:

„S kik Trikkét lakták meg Ithómé sziklavidékét,
s Oikhaliét, várát a nagy Eurütosz Oikhalieusznak,
Aszklepiosz két gyermeke volt vezetőjük, a két jó
orvosoló, Podaleiriosz és testvére Makhaón:
harminc görbe hajó haladott hadirendben”.²⁰

Tehát egy külön orvosi stáb is utazott a görögökkel, nem is csekély létszámban. Bár tudjuk, hogy a korabeli orvostudomány nem volt fejlett, és túl sok részletet nem is tudunk meg Homérosz leírásából. Csupán annyi derül ki, hogy ezek az orvosok mindvégig jelen voltak a csatamezőn – sőt több esetben harcoltak is²¹ – és ellátták a sebesülteket. Tulajdonképpen tevékenységük ennyiben ki is merült. Mai szóhasználattal azt mondhatjuk, hogy elsősegélyben részesítették a sérült harcosokat. Émile Mireaux mutat rá,²² hogy minden bizonnyal ennél többet tudtak, csak Homérosz nem ír részletesen a csata ezen aspektusáról. Azonban nem minden esetben tudtak segíteni:

„Mérionész meg utána kilőtte az érchegyű vesszőt,
s jobboldalt a farán sújtotta: a nyíl hegye áttört
hólyagján, s farcsontja alatt kiszaladt a szabadba.
Nyomba leült, szeretett bajtársai karjai közt, majd
lelkét ott kilehelve, miként féreg, kiterülten
nyúlt el, a vére omolt feketén, áztatta a földet...tovább.”²³

Nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy Makhaón és Podaleiriosz a gyógyítás istenének, Aszklépiosznak a fiai voltak. Maga az isten „egy olyan orvosi iskolának a mítikus patrónusa, melynek egyik ága később a racionalista Hippokratész-féle irányzattá fejlődött”.²⁴ Emellett ki kell emelnünk azt, hogy Trikké közelében, a Pindos-hegység tövénél feküdt Aszklépiosz legrégibb és leghíresebb temploma. Tehát mindezek alapján láthatjuk, hogy nem csupán egy egyszerű sereggel indultak útnak Agamemnón vezetésével, hanem a legjobb sereggel.

²⁰ Il. II. 729–733.

²¹ Lásd Il. XIV. 504–520.

²² Mireaux, 1962.

²³ Il. XIII. 650–655.

²⁴ Mireaux, 1962, 89.

Arisztokrácia a harcban

Az *Iliász* alapján a harc három komponensét különböztethetjük meg. Az első az „elől harcolók”, illetve a bajnokok párbaja, a másik a tömegek összecsapása és végül a „lövészek”, azaz az íjászok és dárdások megjelenése. Hans van Wees tanulmányában megállapítja, hogy az *Iliászban* található csaták nem ennek a három komponensnek a véletlenszerű keverékei voltak. Szerinte csak egy típusú küzdelem létezett, az elől harcolók úgynevezett „hit and run” stílusú taktikája.

Az *Iliászban* πρόμαχοι-nak²⁵ nevezi a költő az arisztokratákat, a βασιλείς-eket. Ők voltak azok, akik először harcoltak, a legjobbak; a tömeg,²⁶ a sereg többi része mögöttük helyezkedett el. Tekinthejtük őket egyfajta elit csapatnak is. Ebből kiindulva a πρόμαχοι nem csupán azért harcolt elől, mert bátor volt és kiváló a harcban, hanem azért is, mert ők tudták megengedni maguknak az „ércből” készült páncélzatot. Számtalan esetben találunk utalást a műben, hogy egy-egy nyíl vagy dárda által ejtett sebesüléstől mentette meg a hőst a páncél.

„Priamidész ezután kebelére kilőtte keserves
vesszőjét: de a vért-dombról pattant le a vessző.”²⁷

Az arisztokraták sosem egyedül harcoltak, még akkor sem, amikor párbajra került sor. Társaik mindvégig ott voltak mögöttük, és szükség esetén segítséget, védelmet nyújtottak. A következő mondatot összesen hétszer olvashatjuk a műben:

„vissza a népe közé hátrált, hogy a vést kikerülje.”²⁸

Tehát, ahogy látjuk, a társaknak rendkívül fontos szerepük volt. Azonban ez nem merült ki csupán a védelem nyújtásában, hanem a zsákmányszerzésben is nagy szerepet játszottak. Úgy tűnhet, hogy minden vezér mellett ott voltak a társai, de mint mindenhol, itt is vannak kivételek. Érdemes megfigyelni, hogy Homérosz miként ír a lokrisziakról.²⁹ Világosan kiviláglik a leírásból, hogy közelharcot csak azok vívtak, akik rendelkeztek megfelelő páncélzattal. Azonban nem az volt a probléma, hogy nem volt elégséges páncélzata néhány katonának, hiszen Parisz sem „érc”-páncéllal jelent meg a harcmezőn.³⁰ A fő probléma az volt a lokrisziakkal, hogy az egész kontingensüknek nem volt közelharcra alkalmas felszerelése. Ennek ellenére az íjászok kiemelt szerepet töltöttek be a seregben.

²⁵ „elől harcolók”

²⁶ Homérosz εταίρα-nak nevezi őket.

²⁷ Il. XIII. 586–587.

²⁸ Il. XI. 585.

²⁹ Il. XIII. 709–722.

³⁰ „vállá fölött párdubcört hordva s a szépivű íjat” Il. III. 22.

„Mig reggel volt még, és nőtt szent fénye a napnak,
mindkét fél lövedéke talált, és hulltak a népek.”³¹

Ha az arisztokrácia, illetve hősök szerepét vizsgáljuk a trójai háború során, mindenképp ki kell emelnünk a párbajokat. Az Iliászban sokszor kerül sor ilyen küzdelemre.³² Ez az aktus kiemelkedő szerepet töltött be az arisztokrácia életében. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez a réteg a kiválóságára, harci erejére építette hatalmát. Ebből következik, hogy egy ilyen esemény nem vállalása presztízavesztést jelentett. Ezt pedig nem engedhették meg maguknak. Aki nem tűnt ki a harcban, azt a többiek megvetették. Ezt bizonyítja a következő idézet:

„Ülj veszteg, nyomorult, s másnak hallgass a szavára,
arra, ki nálad több: te silány vagy s gyáva a harcra.
Nem jössz számba te sem harcban, sem a harci tanácsban.”³³

Kétféle párbajt találunk a műben. Az egyik a „hivatalos”, a másik a „nem hivatalos”.³⁴ Az előbbire példa Hektór és Aiasz küzdelme. Hektór hivatalosan kihívta az egyik „akháj daliát” párbajra, hogy ezzel szüntessék be a harcot. A sors Aiaszt szemelte ki ellenfeléül. A két sereg felállt egymással szemben, fegyvereiket a földre helyezték, mintegy biztosításképpen, hogy nem avatkoznak közbe. A két bajnok küzdelme először lándzsahajítással kezdődött. Ezután mindketten egy-egy szikladarabot dobtak a másiknak, hátha megsebesíti vele.³⁵ Csak ezután kezdődött az igazi párbaj, azaz a test-test elleni harc. Hektór egyértelműen alul maradt Aiasssal szemben, de nem vesztette életét. Egy követ érkezett a városból, hogy szüntessék be a párbajt. Érdekes, hogy mindkét sereg támogatta a felvetést. Ekkor következett be a legmeglepőbb dolog a mai ember számára. A párbajban részt vevő felek ajándékot adtak egymásnak.

„Lám, ők lélekező perrel szálltak viadalra,
és úgy váltak szét békülten, mint a barátok.
Így szólt, s már oda is nyújtotta ezüstszőgű kardját
és a hüvelyt s szépmetszésű szíját vele adta;
s Aiász bíbor övet nyújtott neki, szépragyogásút.”³⁶

³¹ II. VIII. 66–67.

³² Vö. Hahn, 1963, 36.

³³ II. II. 200–202.

³⁴ Wees, 1988, 5.

³⁵ A szikla alkalmazásából látszik, hogy egy ilyen háború során a harcosok mindenféle eszközt megragadtak ahhoz, hogy felülkerekedjenek az ellenfelen.

³⁶ II. VII. 301–305.

Ezután mindkét sereg visszavonult, s lakomát csapott. A „nem hivatalos” párbajokra a tényleges összecsapások alkalmával került sor. A seregek küzdelmei alatt a vezérek tulajdonképpen keresték egymást, és így a csata közben vívtak meg. Ez – ellentétben a hivatalos párbajokkal – általában nem „első vérig”, hanem halálig zajlott.

Az arisztokrácia szerepével kapcsolatban fontos kiemelni még, hogy nem volt komoly fegyelem a hadseregben. A bajnokok kényükre-kedvükre csatázhattak, senki nem kötelezte őket, hogy vegyenek részt az ütközetben. Számtalan példa van arra a műben, hogy amíg a többiek harcolnak, addig némely kontingens a hajónál tartózkodik, és nem csinál semmit. Ez a sajátos hierarchiából adódhat. Igaz, hogy Agamemnón volt a sereg vezére, hogy ő rendelkezett a legtöbb alattvalóval, de mégsem parancsolhatott a többi vezérnek. A katonai gyűlésben minden kontingensvezető egyenlő volt. Saját maguk döntötték el, hogy részt vesznek-e a csatában vagy sem. Gondoljunk arra, hogy Akhilleusz nem volt hajlandó fegyvert fogni személyes sérelme miatt. Azonban kifizetődő volt harcolni, mert az részesült csak zsákmányban, aki harcolt is. Az arisztokrácia életszínvonalának fenntartásához kiváltképp szüksége volt a zsákmányra.

Zsákmány, hadtáp és osztozkodás

A zsákmányt röviden úgy lehetne meghatározni, hogy az egyéntől vagy az ellenes közösségtől hadjárat alkalmával elvett tárgy.³⁷ Pontosítva nemcsak tárgy, hanem bármely más dolog, így élőlény is lehet; úgy is fogalmazhatunk, hogy minden, ami mozgatható és az is, ami nem, zsákmány tárgyat képezheti. A zsákmányszerzés célja kettős. A préda tárgyasult formái lehetnek ruhanemű, tisztálkodószerek, élelmiszerek, ember, kincs, élő állat. Ezek közül természetesen vannak olyanok, melyek szükségből válnak rablás célpontjává. Ilyen például az élelmiszerek csoportja. Ebbe a csoportba sorolhatjuk – az „általános” enni- és innivalók mellett³⁸ – az élő állatokat is.³⁹ A korabeli hajók nem rendelkeztek akkora rakodótérrel, ami lehetőséget biztosított volna nagy mennyiségű ellátmány szállítására. Ezért kénytelenek rabolni és ezért történhetett meg az, hogy már közvetlenül az indulás után is raboltak és fosztogattak. Az ember mint rablás tárgya rendkívül jövedelmező üzlet a korban, ezenkívül a hadianyag-utánpótlás biztosításában is nagy szerepet játszottak. A kincs bármilyen nemesfémeket magába foglal, illetve az azokból készült tárgyakat.⁴⁰

Hadtáp alatt a hadsereg ellátásához szükséges javak összességét értem. Ez szorosan összefügg a zsákmányszerzéssel. E problémát vizsgálva kiviláglik, hogy a

³⁷ Latinul: praeda, görögül: σπλών.

³⁸ Pl.: bor, kenyér stb.

³⁹ Juh, disznó, kecske stb.

⁴⁰ Pl.: vegyítőedény, ékszer.

zsákmány nem elsősorban a hazavinni kívánt javakat foglalja magába, hanem sokkal inkább a hadsereg fenntartásához szükséges dolgokat. A háború megnyerése után ez kissé megváltozik. Ugyanis a város kifosztása során az elsődleges cél az, hogy minél gazdagabban térhessenek haza. Azonban idáig csak azok juthatnak el, akik képesek voltak fenntartani magukat a háború ideje alatt. Ez a két jelenség adja a zsákmány kettősségét.

Felmerülhet a kérdés, hogy miként tudtak ellátni tíz évig élelemmel egy ekkora sereget. A választ Thuküdidésznel,⁴¹ illetve Apollodórosznál⁴² kapjuk meg.

Thuküdidész leírja, hogy a görögök azért érkeztek „csak” ekkora sereggel, mert nagyobbat nem tudtak volna ellátni. Kétségtől nem kis feladat lehetett megszervezni a hadiutánpótlást, illetve biztosítani az ellátmányt. A kérdésre elég egyszerű választ ad Thuküdidész. Szerinte a hajók partra vontatása és a védősánc megépítése után a görögök egyszerűen elkezdtek megművelni a területet. Indoklásként úgy fogalmaz, hogy azért húzódott el a háború, mert nem a teljes sereg foglalkozott a harccal. Ugyanis, ha mindenki az ostromra koncentrál, akkor hamar be tudták volna venni a várat.⁴³ Ebből viszont az következik, hogy a korábban megállapított sereglétszám magába foglalta a kiegészítő személyzetet is, tehát a ténylegesen harcoló csapatok száma alacsonyabb volt. A kiegészítő személyzet alatt az egyes meseterembereket értem, mint például a kovács vagy a molnár. Rájuk a zsákmányolt nyersanyag feldolgozása miatt volt szükség, így biztosítva az élelem- és hadianyag-ellátást. Hiszen nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a vizsgált korban a harcosok, katonák olyan fegyverekkel harcoltak, melyek könnyen megsérültek, megsemmisültek. Emiatt szükséges volt a folyamatos utánpótlás biztosítása.⁴⁴ Azonban ezek az emberek nem mindig álltak rendelkezésre, így alkalomadtán a környező településekről el kellett rabolni őket. Ha elfogadjuk Thuküdidész állítását, ez tovább erősíti azt a tézist, mely szerint a görögök a korabeli legjobb és legnagyobb sereggel harcoltak Trója ellen.

A partraszállás után kilenc év telt el, majd a tizedikben foglalták el a várost. Azonban ez az időszak nem telt el tétlenül. Akhilleusz néhány előkelő kíséretében megtámadta és kifosztotta a környező településeket. Apollodórosz felsorolja az összes várost, melyeket ez idő alatt kiraboltak.⁴⁵ Ennek bemutatására szintén készítettem egy térképet.⁴⁶ Ez a kicsinek nem nevezhető rabló körút volt hivatott

⁴¹ Thuk. 1. 11.

⁴² Ap. Mit. Kivonat 3, 33.

⁴³ Ez némileg ellentmond Thuküdidész azon törekvésének, hogy bebizonyítsa, hogy nem is volt akkor jelentőségű ez a háború. Ugyanis, ha csupán a sereg egy részével képesek voltak helytállni a trójaiakkal szemben, akkor a teljes haderő bevetése esetén rendkívül rövid idő alatt befejezik az ütközetet. Ez viszont azt bizonyítja, hogy a korban a görögök serege valójában egyedülálló nagyságú volt.

⁴⁴ Gondoljunk csak például a nyílvesszőre, a dárdára vagy a lándzsára.

⁴⁵ Ap. Mit. Kivonat 3, 33.

⁴⁶ Lásd 3. sz. melléklet: Görög portyák.

biztosítani a további utánpótlást a hadsereg számára.⁴⁷ Erre azért volt szükség, mert a helyben talált táplálékra nem minden esetben lehetett számítani. Meg kell említeni, hogy a későbbi híres király, Nagy Sándor is hasonló taktikákat alkalmazott. Alexandrosz kedvenc olvasmánya az *Iliász* volt, az ebben szereplő hősök példáit követte. Hogy mennyire is tisztelte Akhilleuszt, azt Plutarkhosznál olvashatjuk. „Ilionban szállt partra, itt áldozott Athénénak, a hősöknek pedig italáldozatot mutatott be. Akhilleusz sírkövét megkenste olajjal; hagyományos szokás szerint társaival mezítelenül versenyt futott a síremlék körül, majd a síremléket megkoszorúzta, s boldognak mondta Akhilleuszt, hogy életében hú baráttra, halála után pedig tetteinek nagy dalnokára talált.”⁴⁸

Azonban a zsákmány nem csupán hadiutánpótlásként szolgált. Egy harcba induló arisztokrata nem térhetett haza üres kézzel.

„Ámde gyalázat hosszas várakozások után üresen hazatérni.”⁴⁹

Érdekes megfigyelni, hogy például az *Odüsszeiában*, amikor zsákmányszerzésről beszél a főhős, azt mindig plurálisban teszi. Ez arra enged következtetni, hogy a társak minden esetben fontos szerepet töltenek be. Igaz, hogy általában önként jelentkeztek egy-egy zsákmányszerző hadjáratra, de mindezt a remélt haszon miatt tették. Mindezek ellenére az *Iliász* folyamán is sokszor említi őket a szerző. A harc során, ha valaki bajba került, védelmet biztosítottak számára a többiek.

„Összerogyó testvérét el nem hagyta nagy Aiász,
oltalmára rohant sebesen, pajzzsal betakarta.
S aztán két szerető bajtársa emelte a testét,
Mékiszteusz, Ekhiosz fia és ragyogó nagy Alasztór,
és a nyögő daliát a kivájt gályák fele vitték.”⁵⁰

Ez a „bajtársiasság” mindkét oldalról megfigyelhető. A trójaiak is ugyanúgy védték elesett társukat, mint az akhájok. Azonban emögött egy másik dolog is meghúzódik.

„[...] meggörnyedve zuhant le; s amaz, mellére tapodva,
húzta le fegyvereit, s dicsekedve ilyen szavakat szólt.”⁵¹

Tehát az elesett katona holtteste nem volt biztonságban, hiszen az ellenség minden esetben megpróbálta elvenni a páncélzatot, fegyverzetet. Az elkövető szem-

⁴⁷ Azonkívül természetesen, hogy a portyázók minden valószínűség szerint sok értékes tárgyat is zsákmányoltak.

⁴⁸ Plut. PÉ. Alexandrosz, 15.

⁴⁹ Il. II. 297–298.

⁵⁰ Il. VIII. 330–334.

⁵¹ Il. XIII. 618–619.

szögéből vizsgálva a dolgot egy jó lehetőséget láthatunk némi értékes tárgy megszerzéséhez. A korban ugyanis nagyon költséges volt kiállítani, elkészíttetni egy teljes testpáncélzatot.⁵² Gondoljunk csak arra, hogy mekkora harc alakult ki Akhilleusz holttestéért, miután elérte sarkát a híres és végzetes nyilvessző.⁵³

„Antilokhosz, ha te azt akarod, hogy a sátram öléből
Eumélosznak most mást adjak, megteszem azt is:
Aszteropaiosztól zsákmányolt nagyszerű páncélt
kap tőlem: csupa réz az, csik fut messzirefénylő
őnből széle körül: sose fogja kevésre becsülni.”⁵⁴

Az *Iliász*ban olyanra is találunk utalást, hogy kifejezetten azért közeledett egyik harcos a másikhoz a csata hevében, hogy miután megölte, megszerezhesse a páncélját. Amikor elérte célját, visszahúzódott társai mögé. Azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a korabeli harcosnak a lehető legjobb halál volt az, ha csatában, harc közben vesztette életét.

Miután kifosztották Trója városát, az akháj csapatok áldoztak az isteneknek, majd útnak indultak hazafelé. A tenger és az istenek nem voltak kegyesek a győztesekhez. Az indulást követően viharba kerültek és szétszóródtak a kontingensek. Voltak, akik sosem értek haza. Ők részint vagy hajótörést szenvedtek és a vízbe veszttek, vagy pedig bolyongtak, majd egy idegen területen telepedtek le.⁵⁵ Talán a történelem leghíresebb bolyongásának történetét az *Odüsszeia* meséli el nekünk. Főhősének, Odüsszeusznak a háborúba indulást követően majd húsz évébe telt, mire hazatért. Azonban nem ő volt az egyetlen az akháj seregből, akinek ilyen sorsot szántak az istenek. Érdeemes megvizsgálni Menelaosz történetét is. Miután elindult Trója alól, viharba került. Hajójának legnagyobb részét elvesztette, végül összesen öt hajóval érkezett meg Egyiptom földjére. Ott azután 8 évet tölt el, sok kincset szerez magának, míg végül sikeresen hazatér.

„Bizonyos, hogy hosszan tűrve, bolyongva
hoztam kincseimet haza végül a nyolcadik évben,
Küproszt, Phoinikiát meg Egyiptomot érve hajóval,
s aithiopok, szidónok, erembosz-nép birodalmát,
és Libűát is, ahol szarvval születik meg a bárány:
mert hisz hármát is ellik a nyáj ott egy kerek évben.”⁵⁶

⁵² Főleg ha különleges páncélról beszélünk, lásd Akhilleusz páncélja.

⁵³ A harc során Aiasznak sikerült megvédeni a holttestet, Akhilleusz fegyvereit a társainak adta, hogy vigyék vissza a hajókhoz, míg ő a halottat maga vitte. Mindeközben Odüsszeusz fedezte, ezzel segítve a visszavonulást.

⁵⁴ Il. XXIII. 558–562.

⁵⁵ Pl.: Libűa, Küprosz, Androsz stb.

⁵⁶ Od. IV. 81–85.

Az összes terület közül az Egyiptommal való kapcsolat az érdekes. Ugyanis nem csak Menelaosz járt ott, hanem minden bizonnyal Odüsszeusz is. Ezt a történetet is az *Odüsszeiából* ismerjük. Ez az úgynevezett Kasztór Hülakidész történet.⁵⁷ Ez egy kitalált mese, amit Odüsszeusz beszél el Eumaiosznak, a kondásának, mikor hazatér Ithaka földjére.⁵⁸

Tehát mindezek, s adalékként még az a tény, hogy a gyógyszerek száma ebben a korban kezdett jelentősen bővülni, nagyrészt Egyiptomnak köszönhetően,⁵⁹ alátámasztja, hogy már a „homéroszi korban” kapcsolatban állt a görögség a fáraók országával. Erre bizonyítékot találunk még a görög hitvilágban is. A psychostasia, azaz a lélekmérlegelés eseménye előfordul az *Iliás*ban is. Ennek lényege, hogy az istenek, amikor két hős összeesik, mérlegre teszik a lelküket, hogy ezzel döntsék el, ki legyen a győztes. Ez a mítosz Egyiptomból ered.⁶⁰ Mindez annak köszönhető, hogy a korban már megindult a görög gyarmatosítás folyamata. Megközelítőleg a Kr. e. 900-as években indulhatott e folyamat, s már a Kr. e. 800 előtt kereskedelmi állomást létesítettek al-Minában, a szíriai Orontész folyó torkolatánál, Kr. e. 760 körül pedig a Nápolyi-öbölben, Iszkhia szigetén alapították meg Pithékusszai városát. Ezzel egy időben társadalmi változásokon is átesett a görögség. A 7. és a 6. században a görög poliszokban elterjedt a korábbi arisztokrata vezetésre alapuló államot felváltó türannis. Tehát ezen változások kezdetei egybeesnek az általunk vizsgált korrallal.⁶¹ Mindenesetre azt leszögezhetjük, hogy már a trójai háború előtt szoros kapcsolatban állt a görögség Egyiptommal.

Az egykor egymás oldalán küzdő vezérek közül nem mindenki volt oly szerencsés, hogy megérte az öregkort. Agamemnón például biztonságban hazaért palotájába, ám ott felesége és annak szeretője csapdával várta, és megölte.

A zsákmányszerzés kapcsán egy fontos dolgot még nem említettünk meg: az osztzkodást. Ez igen kényes téma volt a korban. A procedúrát úgy kellett végrehajtani, hogy azzal mindenki elégedett legyen, lehetőség szerint mindenki egyformán részesedjen a zsákmányból. De természetesen ez megmarad a maga utópikus talaján. A valóságban sohasem sikerült rendesen elosztani a zsákmányt. A probléma ezen aspektusában némileg ellentmond egymásnak Homérosz két műve. Az *Odüsszeiát* olvasva azt érezheti az ember, hogy Odüsszeusz, jó király lévén, mindent megosztott a társakkal. Többször találhatunk is utalást a műben arra, hogy

⁵⁷ Od. XIV. 191–359.

⁵⁸ A kondás nem ismeri föl, hogy királya tért haza, mert Athéné megváltoztatta Odüsszeusz külsejét.

⁵⁹ „Zeusz lányának ilyen bűvös szere volt, okos ésszel elkészítve, amit Polüdamna adott, felesége Thónnak, egyiptomi nő, hol a termő föld az ilyenben legdúsabb: sok a hasznos fű ott és sok a gyilkos; és aki ott él, mind bölcs orvos a földilakók közt.” Od. IV. 227–232.

⁶⁰ Csupán annyi a különbség a két hitvilág között, hogy Egyiptomban a lélekmérlegelésre a halandó halála után került sor, míg a görögöknél még a halál előtt.

⁶¹ „Homéroszi kornak” a Kr. e. 10–8. századot tekintik a történészek.

egyenlően osztottak meg, illetve, hogy sorsvetés alapján döntötték el, hogy kié legyen a zsákmány.

„Legszebbjét kiszemeltem, s nyertem sorskivetésből
még sokat;”⁶²

Tehát sokszor pusztán a szerencsén múlt, hogy ki kapta meg az adott zsákmányt. Ám ha mindez tényleg ennyire igazságosan zajlott volna, akkor a társak nem lettek volna „féltékenyek” vezetőjük kincseire, s ismerve a történetet, sokkal hamarabb is hazaérhettek volna. A zsákmány elosztásából adódó konfliktusra az *Iliászban* is találunk példát. Emlékezzünk csak arra, hogy Akhilleusz nem volt hajlandó kivonulni a csatamezőre, mert Agamemnón elvette tőle Briszéiszt. Panaszkodik is Akhilleusz a királynak:

„Ügysincs akkora zsákmányom, mint néked, ahányszor
földúlnak valamely trósz várat a bajnok akhájok.
Bárha a sokrohamú viadalnak legjavarészt
mindig az én kezeim végzik: ha az osztogatás jön,
több a te zsákmányod, míg én édeskevesemmel
térek a gályákhoz, miután kimerültem a harcban.”⁶³

Maga helyett Patrokloszt küldte a harcba. Később így fogalmaz a hős az elébe járuló „követekhez”:⁶⁴

„Üdv, szívesen; nagy volt a hiányotok úgyis
mert bár forr haragom, szeretettek vagytok előttem.”⁶⁵

Akhilleusz végül csak akkor csatlakozott harcoló társaihoz, amikor megtudta, hogy Hektór megölte Patrokloszt. Ez a példa jól mutatja, hogy mennyire kényes dolog volt elvenni a másik által szerzett zsákmányt. Összegezve: az osztozkodást úgy lehetne bemutatni, hogy mindenki azt vitte haza, amit egyrészt saját maga megszerzett, másrészt pedig amit sorsvetésből „nyert”. A város kifosztása után kihordták a kincseket, zsákmányt, majd szétosztották egymás között.

„Mert mit a várakból hordtunk ide, szét van az osztva,
újra begyűjteni mind a seregtől mégse való már.”⁶⁶

⁶² Od. XV. 425–426.

⁶³ Il. I. 162–167.

⁶⁴ Az akháj haditanács követeket küldött Akhilleuszhoz, hogy vegye fel a harcot ő is a többiek mellett.

⁶⁵ Il. IX. 197–198.

⁶⁶ Il. I. 125–126.

Tehát az igaz, hogy megosztottak a zsákmányon, de nem egyenlő részben kaptak mindenki belőle. Ezt egyfajta közös zsákmánynak tekintem, azonban számolni kell azzal a prédával is, amit egyedül, a harc közben szereztek. Azt senki el nem vehette az adott harcostól. Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy kétféle zsákmányt különböztethetünk meg az *Iliász* alapján. Az egyik, amit a sereg közösen szerzett, a másik pedig az egyének által megszerzett javak. Az előbbit minden esetben elosztották sorsolással, az utóbbit viszont nem.

Érdemes egy pillantást vetni a másik oldalra is, azokra, akik elszenvedték a zsákmányszerzést. Az ő szemszögükből egy lényeges dolog volt: meg kell védenem a sajátomat. Ebben a társadalomban az arisztokrácia azzal bizonyította kiválóságát, hogy gyarapította a meglévő vagyonát, illetve a közösségét is. Viszont ha azokra gondolunk, akik védekezni kényszerültek az ilyen törekvések ellen, azoknak már az is elég volt, ha nem veszítettek vagyonukból. Ők a tisztas helytállással, a közösség és a saját vagyonának megvédésével bizonyítottak.

A „homéroszi korban” a zsákmányszerző, rabló hadjáratok a mindennapi élet velejárói voltak. Azonban minden hadjárat alkalmával, legyen az kisebb vagy nagyobb volumenű, gondoskodni kellett a hadsereg megfelelő ellátásáról. A vizsgált korszakban, illetve az *Iliász*ban bemutatott események, logisztikai megoldások példaként szolgáltak az elkövetkező korok nagy királyainak, hadvezéreinek.⁶⁷

Mellékletek

Megjegyzés a mellékletekhez: az elkészült térképeket a tanulmány formai követelményeinek betartása érdekében át kellett méreteznem. A jelen dolgozatban szereplő képek méretei az eredeti méret 80%-át jelentik.

⁶⁷ Ezt a kérdést kiválóan elemzi: Bosworth, 2002.

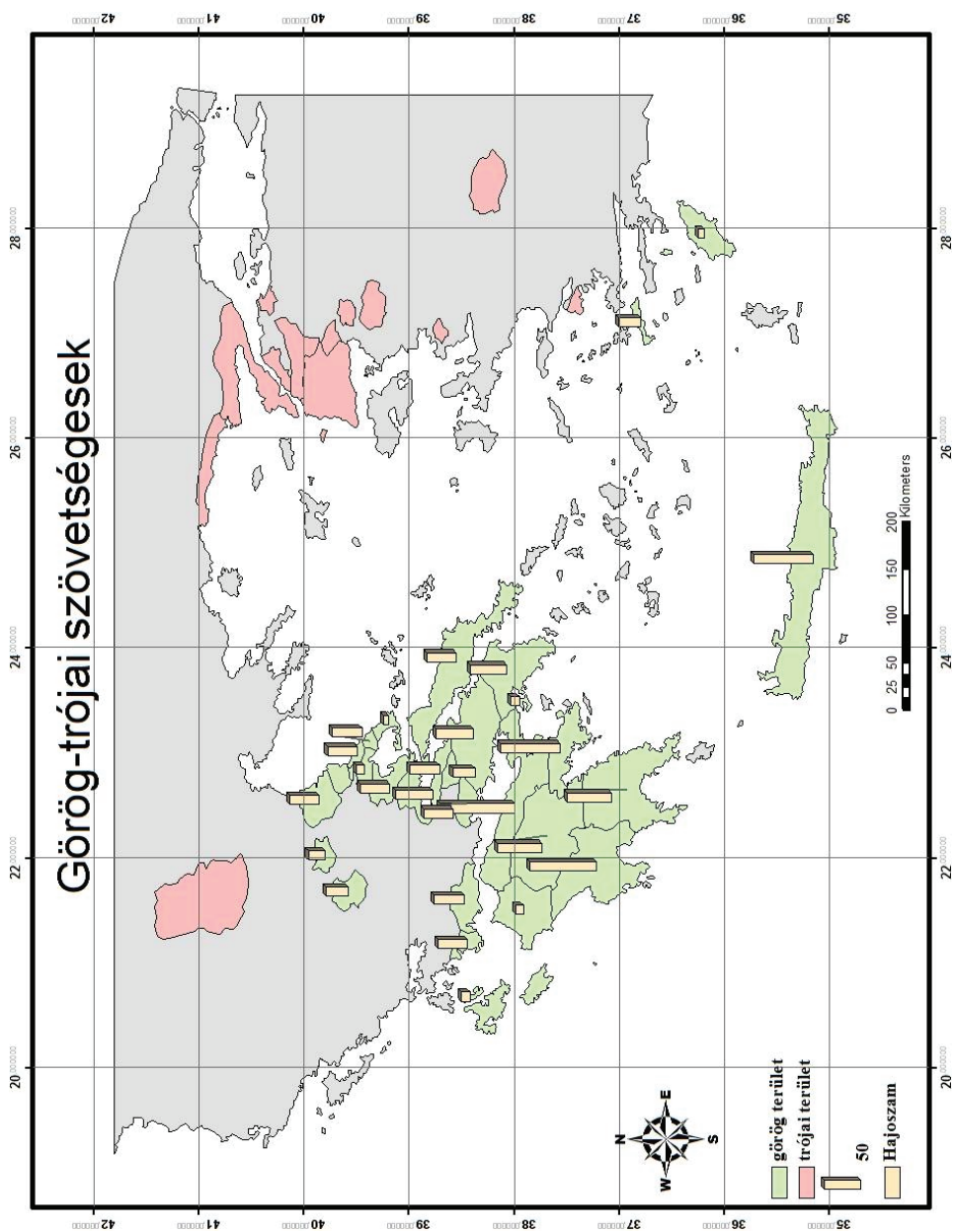
Görög-trójai szövetségek

0 25 50 100 150 200 Kilometers

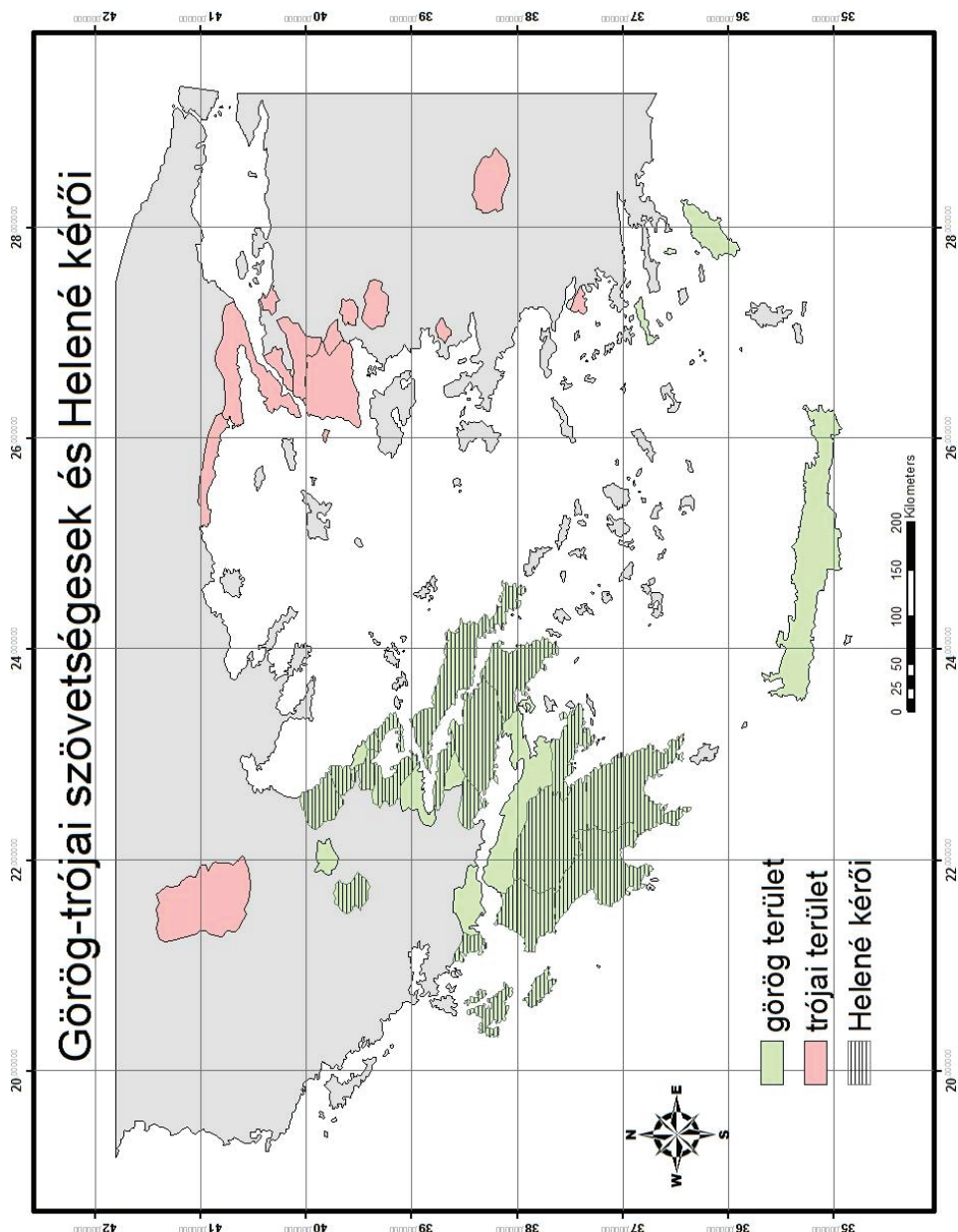
görög terület
trójai terület

Map of Greece showing the regions of the Greeks (green) and the Trojans (red). The map includes labels for various islands and regions, a compass rose, and a scale bar.

205

2. sz. melléklet

3. sz. melléklet

Bibliográfia és rövidítésjegyzék

FORRÁSOK

[Apollodórosz]: *Mitológia (Bibliothéké)*. Bp., 1977. ford. Horváth Judit = Ap. Mit.
Homérosz: *Iliász*. Bp., 2006. ford. Devecseri Gábor = Il.
Homérosz: *Odüsszeia*. Bp., 2005. ford. Devecseri Gábor = Od.
Plutharkosz: *Párhuzamos életrajzok*. Bp., 2001. ford. Máthé Elek = Pluth. PÉ.
Sztrabón: *Geógraphika*. Bp., 1977. ford. dr. Földy József.
Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Bp., 1999. ford. Muraközy Gyula = Thuk.

SZAKIRODALOM

Adkins, A. W. M.: *Values, Goals, and Emotions in the Iliad*. Classical Philology, Vol. 77, No. 4, 1982. 292–326.
Allen, T. W.: *The Homeric Catalogue*. Journal of Hellenic Studies, Vol. 30, 1910. 292–322. = Allen, 1910.
Boardman, John; Edwards, I. E. S.; Hammond, N. G. L. E.; Sollberger (ed.): *The Cambridge Ancient History*, Volume 2, Part II. 1988.
Bosworth, A. B.: *Nagy Sándor: a hódító és birodalma*. Bp., 2002. = Bosworth, 2002.
Bradford, E.: *A megtalált Odüsszus*. Bp., 1969.
Csengeri János: *Homeros*. Bp., 1908.
Finley, M. I.: *Odüsszeusz világa*. Bp., 1985. = Finley, 1985.
Geddes, A. G.: *Who's Who in 'Homeric' Society?* The Classical Quaterly, New Series, Vol. 34, No. 1, 1984. 17–36.
Greenhalgh, P. A. L.: *Aristocracy and Its Advocates in Archaic Greece*. Greece & Rome, Second Series, Vol. 19, No. 2, 1972. 190–207.
Hahn István: *A hadművészet ókori klasszikusai*. Bp., 1963. = Hahn, 1963.
Mireaux, Émile: *Mindennapi élet Homérosz korában*. Bp., 1962. = Mireaux, 1962.
Németh György–Ritoók Zsigmond–Sarkady János–Szilágyi János György: *Görög művelődéstörténet*. Bp., 2006.
Osborne, Robin: *Greece in the Making*. London, 1999.
Polányi Károly: *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Bp., 1984.
Szabó Árpád: *Homérosz világa*. Bp., 1956.
Vass Tibor: *Az Odüsszeia helyszíneinek földrajzi meghatározása és az útvonal számítógépes modellezése meteorológiai, tengerrajzi, csillagászati és hajózási ismérvek alapján*. Földrajzi konferencia, Szeged, 2001. <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Vass.pdf> = Vass, 2001.
Wees, Hans van: *Kings in Combat: Battles and Heroes in the Iliad*. The Classical Quaterly, New Series, Vol. 38, No. 1, 1988. 1–24. = Wees, 1988.
Wees, Hans van: *Leaders of Men? Military Organisation in the Iliad*. The Classical Quaterly, New Series, Vol. 36, No. 2, 1986. 285–303.

Internally Caused Verbs in Hungarian

Introducing the phenomenon

This paper is an inquiry into the grammar of a peculiar class of verbs in Hungarian. The fact that non-agentive intransitive verbs have two radically different grammatical types was first discussed in depth by Levin and Rappaport Hovav (1995), who distinguish between *internally* and *externally* caused verbs. The difference between them is that with an internally caused verb, the action denoted by the verb is brought about by some inherent property of the subject (1b), while with externally caused verbs, there is an external cause responsible for the bringing about of the event (1a).

- (1) a. The diamond *broke*.
- b. The diamond *glowed*.

In the way we conceptualize the world, the events in (1) are quite different, as Reinhart (2002) observes. For a breaking event (1a), the thing that is broken needs to have the property of fragility, otherwise the breaking event would not take place. An external cause is also necessary for the event, during which the internal structure of *the diamond* changes (from being a whole to being broken into parts). The cause here is a necessary and sufficient participant in the change-of-state of *the diamond*, because its presence as such is enough for the event to happen and without it the event would simply not take place. In (1b), however, an external cause (the light) that facilitates the glowing event (during which the internal structure of *the diamond* does not change) is only a necessary condition but it is not sufficient. *The diamond* needs to be able to glow in order for the glowing event to take place. Here, the internal property of *the diamond* is focused. Let me also remind the reader and repeat Reinhart that these conditions are not physical rules, this is the way we normally conceptualize these events.

The basic problem I am trying to reflect on is that *the diamond* in (1a) and (1b) has the same thematic coding in the system I adopt for my analysis: they are both coded as themes or patients in Reinhart's Theta System. Levin and Rappaport Hovav (1995) show that although the thematic profile of *break* is similar to that of *glow*, they should be different somehow. They identify two subclasses of internally caused verbs: agentive (*run, walk, sing*) and non-agentive (*blossom, bloom, glow*). Agentive internally caused verbs have an agent role as their sole argument in their argument structure, which means that the subject is causing the event volitionally

(a certain mental state is involved): *walking*, for instance requires the subject to be in the mental state of wanting to move. Non-agentive internally caused verbs, on the other hand, have theme subjects: they are not volitional causes of the event denoted by the verb, *blossoming* happens in the absence of the subject's volition. *Break* and *glow* seem to require the same type of thematic argument. However, *glow* (a non-agentive internally caused verb) behaves more like say *run* (an agentive internally caused verb) than *break* (an externally caused verb) with respect to many of its defining grammatical properties. Thus, the basic problem is: the internal argument of an externally caused verb and the only argument of non-agentive internally caused verbs require the same type of argument. Still, they should be differentiated grammatically.

Syntactic properties

The examples in (1) are intransitive verbs, which means that they lack an object. They both have a subject only. Perlmutter (1978) differentiated between two types of intransitive verbs: unaccusatives and unergatives. Unaccusative structures have an underlying object, which is then moved to the subject position. Unergatives, on the other hand, are those verbs that have a base-generated subject. Thus, syntactically the difference between internally and externally caused verbs is whether they are unergative or unaccusative.

This work aims at trying to discover how non-agentive internally caused verbs behave in Hungarian. In other words whether the only argument these verbs may take is an external or an internal argument of the verb. These lexical items are difficult to classify, because contrary to our expectations that they display unergative features, some verbs may behave as unaccusatives in certain syntactic configurations. Thus, my classification of internally caused verbs is not based on meaning alone, but on syntactic evidence for them being either unaccusative or unergative. I used Reinhart's (1996, 2002) Theta System to capture the basic properties of unergatives and unaccusatives. I describe the unaccusativity and unergativity tests cited in the pertinent literature on English and Hungarian and apply them to my list of non-agentive internally caused lexical items in Hungarian. The tests are expected to give syntactic evidence for unaccusativity and unergativity. The tests are: causative alternation, resultative phrases, fake reflexives and adjectival participles. The basic idea behind them is:

- the causative alternation – those verbs that allow a cause argument to be added to their argument structure should be unaccusative¹;

¹ See the examples in the following section.

- resultative constructions – those verbs that can be found in resultative constructions without the fake reflexive merge their argument internally, under the VP;
- fake reflexives – only unergative verbs license them, since the position of the object is free there. I will only use the fake object *egyet* as a test for unergativity. At the same time, it is also true that only a small number of internally caused verbs license this fake object;
- adjectival participles – if an intransitive verb, which is telic, may get a *-t/-tt* suffix to form a verbal participle or an adjectival participle with a preterite meaning, it always merges its argument internally, which means that the verb is unaccusative

The empirical work

I collected my list of internally caused verbs mainly from Levin's *English Verb Classes and Alternations* (1993). I chose a maximum number of ten words from each class, then I looked for the Hungarian equivalents of these verbs. The next step was to test the words against the syntactic tests. My expectation was to find that these verbs all show unergative behavior. The results revealed, however, that there are some unaccusative verbs among them. Furthermore, I have also found some verbs that should have a double representation in the lexicon: one unaccusative and one unergative. The reason for this was that in some constructions they showed unergative behavior, while in other constructions they were unaccusative. This serves as proof that we should primarily look for syntactic evidence to decide on the verb's status.

Verbs of light emission

This class of verbs showed unergative behavior. Although the majority of them did not pass the causative alternation test, some verbs (*villan* [*flash*], *villog* [*flicker*], *csillog* [*gleam*]) did have a transitive causative alternate. Levin's (1993) data also support my findings. The subject, in these cases is usually an animate agent. An argument possessing a cause role (*a szél* [*the wind*], *az áram* [*the electricity*]) would not be acceptable in these contexts. The fact that these are human animate agents that are the subjects of the causative sentences together with the suffix *-tVt*, which is the instantiation of causation, proves that they are unergative. In Hungarian, an agent can always be added to the argument structure which contains an external argument with the productive morpheme *-tVt*.

- (2) Peti fel-villan-tot-t-a a
 Pete.NOM up-flash-CAUSE-PAST-3SG the
 lámpá-k-at.
 light-3PL-ACC
 Pete flashed the lights.
- (3) Peti villog-tat-t-a az autó-ja
 Pete.NOM flicker-CAUSE-PAST-3SG the car-POSS.3SG
 lámpá-i-t.
 light-3PL-ACC
 Pete flickered his car's lights.
- (4) Peti meg-csillog-tat-t-a a
 Pete.NOM PART-gleam-CAUSE-PAST-3SG the
 tudás-á-t.
 knowledge-POSS.3SG-ACC
 Pete showed his knowledge.²

None of the verbs of light emission passed the resultative phrase test, which is further evidence that they are unergative with no internally merged argument.

- (5) *Fényes-re ragyog-ott a gyémánt.
 bright-RES glow-PAST.3SG the diamond.NOM
 *The diamond glowed bright.

Although in principle nothing would rule out a fake object with unergatives, actually only two verbs licensed them: *villan* (*flash*) and *szikrázik* (*sparkle*). This fact is due to semantic reasons: verbs of light emission usually denote atelic events that cannot happen only once. *Villan* (*flash*) and *szikrázik* (*sparkle*), however are events that can happen for a couple of times, they are momentary events.

- (6) Villan-t egy-et a lámpa.
 flash-PAST.3SG one-ACC the lamp.NOM
 The lamp flashed once.
- (7) Szikráz-ott egy-et a konnektor.
 sparkle-PAST.3SG one-ACC the socket.NOM
 The socket sparkled once.

None of the verbs of light emission in my list passed the adjectival participle test. The reason is: these verbs are not telic and these participial constructions

² The Hungarian sentence is metaphoric, that is the reason it cannot be translated into English literally.

are not acceptable even with a particle. Neither would the addition of a temporal marker of preteriteness like *tegnap* (*yesterday*) make the sentence acceptable. So these verbs' failure in the adjectival participle test also proves their status as being unergative.

- (8) *A fel-lángol-t tűz-nél ül-ve
 the up-blaze-ADJPART fire-PREP sit-ADV
 el-gondolkod-t-am.
 away-think-PAST-1SG
 *I was wondering sitting next to the blazed fire.

Verbs of sound emission

These verbs also show unergative behavior. Some verbs do accept a cause role in their subject position for causative transitive uses. These verbs are: *cseng* (*clang*), *csilingel* (*jingle*), *suhog* (*whir*). My explanation is that these uses are what Komlósy calls quasi-permissive causatives. For these three verbs the air or the wind can be a possible facilitator of the event: rings need to be moved to be able to jingle, and “contact” with the wind is not a direct contact. This type of causation is not a real causative, so it does not provide counterevidence for verbs of sound emission to be unergative.

- (9) A szél cseng-et-t-e a
 the wind.NOM clang-CAUSE-PAST-3SG the
 csengő-k-et.
 ring-3PL-ACC
 The wind caused the rings to clang.

None of the verbs of sound emission passed the resultative phrase test, which is a further evidence for them lacking an internal argument.

- (10) *Süket-re zúg-ott a fül-em.
 deaf-RES buzz-PAST.3SG the eat-POSS.1SG
 *My ear buzzed deaf.

There are a couple of verbs that also allow the *egyet* fake object to appear with them. These verbs are: *robban* (*blast*), *cseng* (*clang*), *sípol* (*hoot*), *csilingel* (*jingle*). The events denoted by these verbs can be considered as solitary events, which license *egyet* semantically. Passing this test is evidence for them being unergative.

- (11) Robban-t egy-et a motor.
blast-PAST.3SG one-ACC the engine.NOM
The engine blasted once.
- (12) Sípolt-t egy-et a faxgép.
hoot-PAST.3SG one-ACC the faxmachine.NOM
The faxmachine hooted once.

Verbs of sound emission do not license adjectival participles to be formed from them, either. This is further evidence for their status as unergative.

- (13) *A zúg-ott fül-em
the buzz-ADJPART ear-POSS.1SG
kellemetlen-ség-et okoz.
unpleasant-ness-ACC cause.PRES.3SG
*My buzzed ear caused me unpleasantness.

Verbs of smell emission

There are only a few verbs in this category and they all proved to be unergative. None of them can appear in a causative transitive construction, they do not allow a resultative phrase or an adjectival participle to be formed from them. Although they are unergative, due to semantic reasons (these verbs describe longer states) they do not allow *egyet* fake object.

- (14) *A szél bűzölög-tet-t-e a
the wind.NOM reek-CAUSE-PAST-3SG the
szemet-et.
rubbish-ACC
*The wind reeked the rubbish.
- (15) *Illat-os-ra illatoz-ott a virág.
fragrant-ADJ-RES smell-PAST.3SG the flower.NOM
*The flower smelled fragrant.
- (16) *Bűzl-ött egy-et a szemét.
reek-PAST.3SG one-ACC the rubbish.NOM
*The rubbish smelled once.
- (17) *A illatoz-ott virág-ok szép-en
the smell-ADJPART flower-3PL nice-ADV
virít-anak.
bloom-PRES.3PL
*The smelled flowers are blooming nicely.

Verbs of substance emission

This class is also unergative except for one word: *izzad* (*sweat*). Apart from this verb, none of the rest passed any unaccusativity tests. Due to their very nature, they did not license a fake object either, but this does not exclude them from being unergative.

- (18) *A forró-ság gőzölög-tet-t-e a
the warm-NOUN steam-CAUSE-PAST-3SG the
leves-t.
soup-ACC
*The warmth steamed the soup.
- (19) *Hab-os-ra buborékol-t a víz.
foam-ADJ-RES bubble-PAST.3SG the water.NOM
*The water bubbled foamy.
- (20) *Csepeg-ett egy-et a vízcsap.
leak-PAST.3SG one-ACC the tap.NOM
*The tap leaked once.
- (21) *A szivárg-ott gáz sok problémá-t
the ooze-ADJPART gas.NOM many problem-ACC
okoz.
cause.PRES3SG
*The oozed gas causes many problems.

Izzad (*sweat*) showed an interesting behaviour: it passed all unaccusativity tests.

- (22) Az ideges-ség meg-izz-asz-tot-t-a a
the nervous-NOUN PART-sweat-CAUSE-PAST-3SG the
tenyer-em-et.
palm-POSS.1SG-ACC
The nervousness caused my palms to sweat.
- (23) Viz-es-re izzad-t a tenyer-em.
water-ADJ-RES sweat-PAST.3SG the palm-POSS.1SG.NOM
My palms became wet.
- (24) Meg-töröl-t-em az izzad-t tenyer-em-et.
PART-dry-PAST-1SG the sweat-ADJPART palm-POSS.1SG.ACC.
I dried my sweating palms.

Folyik (*stream*), however, only passes the adjectival participle test.

- (25) A kád-ba foly-t víz
 the tub-PREP stream-ADJPART water.NOM
 mennyiség-e már elegendő.
 quantity-POSS.3SG already enough.
 The quantity of the water ran into the tub is enough already.

Folyik (stream) also shows signs of unergativity because it does not pass the causative alternation and the resultative phrase test.

- (26) *A figyelmetlen-ség foly-at-t-a a víz-et.
 the careless-NOUN stream-CAUS-PAST-3SG the water-ACC
 *Carelessness streamed the water.
- (27) *Árad-t-ra foly-t a víz.
 flood-ADJPART-RES stream-PAST.3SG the water.NOM
 *The water streamed flooded.

I propose that there should be two separate lexical entries for *folyik (stream)*: one unergative and one unaccusative. The fact that although the whole class of verbs of substance emission is unergative, *izzad (sweat)* is unaccusative and *folyik (stream)* shows dual properties. This proves that semantic classifications should not be enough in linguistic descriptions. It is syntactic evidence that should prove a verb's status.

Weather verbs

These verbs show mixed behaviour. There are some verbs that are unergative³ (*villámlik [lightning]*, *fúj [blow]*, *szitál [drizzle]*, *havazik [snow]*, *dörög [thunder]*), there are three verbs that pass only the adjectival participle test, which means that they can be considered to be both unaccusative and unergative (*esik [rain]*, *szemerkeél [spit]*, *derül [clear]*), and there are those verbs that are unaccusative (*olvad [thaw]*, *fagy [freeze]*).

From the verbs that are unergative, only *villámlik (lightning)* and *dörög (thunder)* take the fake object *egyet*.

- (28) Villáml-ott egy-et.
 lightening-PAST.3SG one-ACC
 It lightened once.

³ These verbs did not pass the causative alternation, the resultative phrase and the adjectival participle test, because they do not have subjects, which is a basic requirement in these tests.

- (36) A fagy-ott tó viz-én mászkál-t-unk.
 the freeze-ADJPART lake.NOM water-POSS.3SG crawl-PAST-1PL
 We were crawling on the frozen water of the lake.

Verbs involving possibly involuntary bodily action

A peculiarity of these verbs is that they may only appear with a human animate subject. Still, they are treated as internally caused verbs, because they are neither causing the event, nor are they mentally involved in performing the event [-c-m]. Furthermore, they show unergative behavior: they rarely pass the causative alternation test, and even if they do, the result is a marked construction, they are not input for resultative phrase constructions, and finally, they are not found with an adjectival participle construction.

- (37) ???A füst meg-pislog-tat-t-a Zsani-t.
 the smoke.NOM PART-blink-CAUSE-PAST-3SG Zsani-ACC
 The smoke caused Zsani to blink.
- (38) *Jani könny-es-re köhög-ött.
 John.NOM tear-ADJ-RES caught-PAST.3SG
 John caught to tears.
- (39) *Fel-ébr-eszt-em a horkol-t Peti-t.
 up-wake-CAUSE-PRES.1SG the snore-ADJPART Pete-ACC
 *I woke the snored Pete up.

At the same time, these verbs all allow *egyed*, except for *reszket* (*tremble*), *remeg* (*shudder*), *pislog* (*blink*) and *horkol* (*snore*). This restriction can be explained by semantic reasons: they are frequentative atelic events that take place for a long time.

- (40) *Zoli reszket-ett egy-et.
 Zoli.NOM tremble-PAST.3SG one-ACC
 *Zoli trembled once.
- (41) Vera ásít-ott egy-et.
 Vera.NOM yawn-PAST.3SG one-ACC
 Vera yawned once.

Elpirul (*blush*), however, clearly shows unaccusative behaviour, although it does not participate in the causative alternation:

- (42) Zsani vörös-re pirul-t.
 Zsani red-RES blush-PAST.3SG
 Zsani blushed red.
- (43) Az el-pirul-t kis-lány
 the away-blush-ADJPART little-girl.NOM
 oda-fut-ott a szül-e-i-hez.
 there-run-PAST.3SG the parent-POSS.3SG-PL-PREP
 The blushing girl ran to her parents.

Verbs of flourishing

These verbs are problematic in the sense that they pass only the adjectival participle test, and they fail in the rest of the unaccusativity diagnostics⁴. Thus, each item should have a double representation in the lexicon: an unaccusative and an unergative one.

- (44) *A meleg ki-vir-ít-ot-t-a a
 the warmth.NOM out-bloom-CAUSE-PAST-3SG the
 fá-k-at.
 tree-3PL-ACC
 *The warmth bloomed the trees.
- (45) *Illat-os-ra virágz-ott a kert.
 fragrant-ADJ-RES blossom-PAST.3SG the garden.NOM
 *The garden blossomed fragrant.
- (46) A ki-rügyez-ett fá-k alatt sétál-t-unk.
 the out-bud-ADJPART tree-3PL under walk-PAST-1PL
 We were walking under the budding trees.

It is also important to note that these verbs only pass the adjectival participle test if a verbal particle is attached to them.

Kihajt (sprout) also passes the resultative phrase test:

- (47) Virág-gá hajt-ott ki a palánta.
 flower-RES sprout-PAST.3SG out the plant.NOM
 The plant sprouted to a flower.

⁴ This fact may indicate that the participial test is not necessarily a trustworthy test for unaccusativity.

Verbs of decay

These verbs are also clearly unaccusative, although two of them do not pass the causative alternation test: *rozsdál (rot)* and *penészedik (rot)*. The rest of these verbs pass all the unaccusativity diagnostics:

(48) A száraz-ság el-herv-aszt-ot-t-a a
 the dry-ness away-wither-CAUSE-PAST-3SG the
 rózsá-k-at.
 rose-3PL-ACC
 The dry weather withered the roses.

(49) Bor-rá erjed-t a gyümölcs.
 wine-RES ferment-PAST.3SG the fruit.NOM
 The fruit fermented into wine.

(50) A szárad-t kenyér-et nem fog-om
 the dry-ADJPART bread-ACC not will-FUT.1SG
 meg-enni.
 PART-eat-INF
 I won't eat the dry bread.

Summing up the results

Concluding the results, verbs of light, sound and smell emission are clearly unergative. Verbs of substance emission are unergative, but *folyik (stream)* shows double characteristics and *izzad (sweat)* is unaccusative. Weather verbs show a much more mixed distribution: there are a number of words that are unergative, another subset shows double characteristics, while two verbs are unaccusative. Verbs involving the body are uniformly unergative, but *elpirul (blush)* is unaccusative. Verbs of flourishing are interesting in that they all show double characteristics. Verbs of decay, on the other hand are unaccusative, although some of them do not have a causative variant.

Conclusion

My research was aimed at discovering the behaviour of internally caused verbs in Hungarian in comparison with the English verbs of this class. The results of the syntactic tests showed that the majority of internally caused verbs are unergative just like their English counterparts. However, there were some problematic cases: some verbs passed only one unaccusativity test but resisted all the other ones. In these cases I propose that these verbs should have two entries in the lexicon: an

unaccusative one and an unergative one. Furthermore, there were some verbs with unaccusative behaviour in the majority of verb classes.

It follows from the conclusions that it is not enough to describe the properties of verbs based on semantic grounds alone. Internally caused verbs all have a theme role as their sole argument, which means they could either be unaccusative or theme unergative. For this distinction syntactic evidence is needed. Jumping into generalizations is also not in place here, because it is not proper to claim that all internally caused verbs are unergative in Hungarian.

References

- Alexiadou, A. & Anagnostopoulou E. 2009. Agent, causer and instrument PPs in Greek: implications for verbal structure. In Halpert C., Hartman J. & Hill D. (Eds.), *MIT Working Papers in Linguistics 57: Proceedings of the 2007 Workshop in Greek Syntax and Semantics at MIT* (pp. 1–16). Cambridge, MA: MIT Press.
- Bene, A. 2005. *Az igék bennható-mediális-tranzitív felosztásának alkalmazhatósága magyar szintaktikai és morfológiai sajátosságok magyarázatában*. (The applicability of the unergative-unaccusative-transitive categorization of verbs in the explanation of certain syntactic and morphological features of Hungarian). *PhD dissertation*. Budapest: Eötvös Lőránd Tudományegyetem.
- Bresnan, J. 1982. The passive in lexical theory. In B. Joan (Ed.), *The mental representation of grammatical relations* (pp. 3–87). Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Csirmaz, A. 2006. Accusative case and aspect. In É. Kiss, K. (Ed.), *Event structure and the Left Periphery: Studies in Natural Language and Linguistic Theory* (pp. 159–200). Springer: Dordrecht.
- É. Kiss, K. 2008. Free word order, (non)-configurationality, and phases. *Linguistic Inquiry* 39 (3) (pp. 441–474).
- Horvath, J., & Siloni, T. In press. Causatives across components. *Natural Language and Linguistic Theory*.
- Komlósy, A. 2000. A műveltetés (Causation). In Kiefer, F. (Ed.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* (pp. 409–452). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kratzer, A. 1996. Severing the external argument from its verb. In Rooryck, J. & Zaring, L. (Eds.), *Phrase structure and the lexicon. Studies in natural language and linguistic theory* 33 (pp. 109–137). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Laczkó, T. 2000. A melléknévi és határozói igenévképzők (Attributive and Absolute Participial Suffixes). In Kiefer, F. (Ed.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* (pp. 409–452). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lengyel, K. 2000. Az ige (The verb). In Keszler, B. (Ed.), *Magyar Grammatika* (pp. 81–95). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Levin, B. 2009. Further explorations of the landscape of causation: Comments on the paper by Alexiadou and Anagnostopoulou. In C. Halpert, J. Hartman and D. Hill (eds.), *MIT Working Papers in Linguistics 57: Proceedings of the 2007*

- Workshop in Greek Syntax and Semantics at MIT. Cambridge, MA: MIT Press. 239–266.
- Levin, B. 1993. *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Levin, B., & Rappaport Hovav, M. 1995. *Unaccusativity: At the Syntax-Lexical Semantics Interface*. *Linguistic Inquiry Monograph* 26. MIT Press, Cambridge, MA.
- Marelj, M. 2002. Rules that govern the cooccurrences of theta-clusters in the Theta System. *Theoretical Linguistics* 28 (pp. 357–382). Berlin: Mouton.
- Marelj, M. 2004. Middle formation in lexicon languages. *Middles and Argument Structure across Languages*. *Ph.D. Dissertation*. Utrecht: University of Utrecht.
- McKoon, G. & T. Macfarland. 2000. Externally and internally caused change of state verbs. *Language* 76 (pp. 833–858).
- Perlmutter, D. M. (1978). Impersonal passives and the Unaccusative Hypothesis. *Proceedings of the 4th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* (pp. 157–189). UC Berkeley.
- Pinon K. (2001). Töprengtem egyet azon, hogy mit jelent az *egyed*. In M. Bakró-Nagy, M., Bánréti, Z., & É. Kiss, K. (Eds.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből: Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai* (pp. 182–198). Budapest: Osiris.
- Rákosi, Gy. 2006. Experiencers and thematic theory. *Dative experiencer predicates in Hungarian*. *PhD dissertation*. LOT series 146 Utrecht: Uil-OTS.
- Reinhart, T. 1996. Syntactic effects of lexical operations: Reflexives and Unaccusatives. *OTS working papers in Linguistics*. Utrecht: University of Utrecht.
- Reinhart, T. 2000. *The Theta System: Syntactic realization of verbal concepts*. *Uil-OTS Working Papers in Linguistics* 00.01/TL. University of Utrecht.
- Reinhart, T. 2002. The Theta System: An Overview. *Theoretical Linguistics* 28 (pp. 229–290).
- Reinhart, T. 2006. Causativization and decausativization. Handout distributed at *Syntax, lexicon and event structure*. Anita Mittwoch's workshop. Jerusalem.
- Wright, S. K. 2001. *Internally Caused and Externally Caused Change of State Verbs*. *Doctoral dissertation*, Northwestern University.
- Wright, S. K. 2002. Transitivity and change of state verbs. *Proceedings of BLS (28)* (pp. 339–350).

Appendix

Internally caused verbs

VERBS OF LIGHT EMISSION:

blink (pislákol), burn (világít), blaze (lángol), flash (villan), flicker (villog), glare (fénylik), gleam (csillog), glow (ragyog), shimmer (csillámlik), sparkle (szikrázik);

VERBS OF SOUND EMISSION

blast (robban), buzz (zúg), clang (cseng), crackle (pattog), hiss (sistereg), hoot (sípól), jingle (csilingel), rumble (morajlik), whir (suhog);

VERBS OF SMELL EMISSION

reek (bűzlik), smell (szaglik), smell (illatozik)

VERBS OF SUBSTANCE EMISSION

bubble (buborékol), gush (ömlik), sweat (izzad), leak (csepeg), ooze (szivárog), foam (habzik), steam (gőzölög), stream (folyik), radiate (sugároz)

WEATHER VERBS

freeze (fagy), thaw (olvad), rain (esik), spit (szemerkél), lightning (villámlik), blow (fúj), clear (derül), drizzle (szítál), snow (havazik), thunder (dörög)

VERBS INVOLVING POSSIBLY INVOLUNTARY BODILY ACTIONS

caught (köhög), yawn (ásít), sneeze (prüszköl), blink (pislog), tremble (reszket), shudder (remeg), hiccup (csuklik), snore (horkol), swallow (nyel), blush (elpirul)

VERBS OF FLOURISHING⁵

blossom (virágzik), bloom (virul), sprout (csírázik), sprout (kihajt), bud (rügyezik)

VERBS OF DECAY⁶

rust (rozsdál), rot (rothad), ferment (erjed), rot (penészedik), wither (szárad), wither (hervad)

⁵ These verbs were taken from Levin and Rappaport Hovav (1995).

⁶ These verbs were taken from Levin (2009).

Les expressions circonstancielles dans les *Lettres portugaises*

Introduction

L'objet de cette étude est l'expression, dans la langue française, des circonstances dans lesquelles se déroule le procès désigné par le verbe. Les circonstances pouvant s'exprimer sous forme de complément circonstanciel (CC) ou de subordonnée circonstancielle (SC), j'étudierai ensemble – aussi pour l'économie de la présentation – ces deux formes, tout en sachant qu'il n'y a pas de correspondance parfaite entre elles. Outre les circonstanciels, en raison de la valeur circonstancielle qu'ils peuvent exprimer, je prendrai également en considération certains cas limites, notamment certains « attributs » et certains « compléments d'objet indirects » (COI).

La plupart des linguistes étudiant la classe hétérogène des circonstanciels ne sont pas toujours d'accord sur la dénomination et le statut de ces constituants de la phrase. Tout d'abord, Maurice GREVISSE considère les CC¹ ou *circonstants*² comme des *compléments adverbiaux*³, parce qu'ils sont souvent représentés par des adverbes, ou parce que les autres expressions – les groupes nominaux (GN) et les groupes prépositionnels (GP) – sont souvent remplaçables par des adverbes. Ensuite, GREVISSE et R. L. WAGNER – J. PINCHON emploient aussi la dénomination *compléments non essentiels*⁴ pour les CC, et partagent l'opinion qu'il est parfois difficile d'établir si le GP est un CC ou un COI. D'après eux, par rapport à la mobilité des CC, les COI (ou *compléments essentiels*, *compléments de verbe*), étroitement liés aux verbes, ont une place fixe dans la phrase. Ayant la même conception, Pierre LE GOFFIC⁵ étudie le mode de liaison des CC avec le verbe, pour distinguer les *circonstants de phrase* portant sur la phrase dans son ensemble, et les *circonstants de prédicat* fortement liés aux verbes. Quant aux subordonnées circonstancielle, certains linguistes emploient aussi la désignation *pro-*

¹ Riegel *et al.* 1994, 145 ; Wartburg-Zumthor 1947, 171 ; Wagner-Pinchon 1962, 78 ; Arrivé *et al.* 1986, 92 ; Le Goffic 1993, 457-458 ; Wilmet 1997, 486.

² Ce terme apparaît dès le titre de l'ouvrage de Ludo Melis : *Les circonstants et la phrase* (1983).

³ Grevisse 1986, 497.

⁴ Wagner-Pinchon 1962, 78 ; Grevisse 1986, 498.

⁵ Le Goffic 1993, 457-459.

*position subordonnée adverbiale*⁶ au lieu de la dénomination SC. Selon GREVISSE, cela s'explique par le fait que les SC peuvent être essentiellement considérées comme des compléments adverbiaux du verbe principal.

Afin d'approfondir l'étude des circonstanciels, j'ai travaillé sur un corpus, notamment les *Lettres portugaises* de Guilleragues (1669). Composé de cinq lettres passionnées qu'une religieuse portugaise a écrites, mais qu'elle n'a jamais envoyées à son amant infidèle, ce texte – tout en représentant le français classique – ne diffère pas sensiblement des textes modernes, et offre en plus un grand nombre de CC et de SC, en chiffres absolus et par rapport à sa longueur. Mon intention n'était pas d'établir une nouvelle théorie des circonstanciels, mais plutôt de nuancer leur classement traditionnel ; en effet, les quelque 800 circonstanciels relevés dans le corpus permettent de tirer des conclusions à propos de leur forme, de leur sémantisme et de leur mobilité. En même temps, je me propose de caractériser le corpus, et cela d'après la prédominance de certains types de circonstanciels, en accord avec le contenu du texte.

La forme des circonstanciels

Tout d'abord, du point de vue formel⁷, les CC sont représentés par divers éléments linguistiques, en premier lieu par les adverbes, dont le rôle est de modifier, d'enrichir le sens des verbes, des adjectifs ou d'autres adverbes. Ils s'emploient souvent seuls ou accompagnés d'autres adverbes d'intensité :

[...] après que je n'en serai plus *si vivement* touchée [...] (V : 47 : 17)⁸

En plus, les groupes prépositionnels (GP) peuvent exprimer des circonstances ; en fait, la combinaison d'une préposition et d'un nom sémantiquement compatibles indique le type de circonstance. Dans certains cas, les GP sont remplaçables par les pronoms adverbiaux *en* et *y* :

[...] vous demeurerez en France *sans de grands plaisirs* [...] (IV : 32 : 12)

Une lettre de votre frère vous *en* a fait partir sans hésiter un moment [...] (V : 46 : 4)

J'*y* trouverais peut-être des raisons de me consoler (IV : 33 : 18)

Dans d'autres cas, les GN remplissent aussi la fonction des CC :

⁶ Grevisse 1986, 1647 ; Wartburg-Zumthor 1947, 85.

⁷ Kelemen 1985, 267–268 ; Chevalier *et al.* 1964, 76 ; Grevisse 1986, 500 ; Riegel *et al.* 1994, 141–144 ; Arrivé *et al.* 1986, 101–102.

⁸ Les chiffres entre parenthèses indiquent le chapitre (la lettre), la page et la ligne respectivement.

[...] un souvenir cruel qui me fit pleurer *tout le reste du jour* (IV : 30 : 11)

Cependant, la distinction entre les CC et les autres compléments n'est pas toujours aisée. Dans le cas de certains verbes temporels, tel *demeurer*, ou bien de certains verbes locatifs, tels *aller*, *se jeter*, les compléments peuvent se considérer comme des régimes d'un point de vue syntaxique. Pourtant, comparés aux verbes transitifs directs ou indirects, tels *penser*, *se souvenir*, les verbes temporels ou locatifs ont une relation avec leurs compléments qui n'est pas spécifique : un tel verbe peut régir différentes prépositions introduisant le complément. En revanche, d'un point de vue sémantique, ces compléments constituent une unité porteuse de sens circonstanciel et peuvent être ainsi considérés comme des CC :

[...] je *demeurerais* cependant *dans un état assez supportable* [...] (III : 17 : 10)

Je vois bien que vous *demeurez en France* sans de grands plaisirs [...] (IV : 32 : 12)

D'autre part, lors de l'étude des circonstanciels, il est indispensable de parler d'un autre cas limite, notamment celui des GP construits autour du verbe *être*, donc proches des attributs, mais exprimant des circonstances et non des propriétés.⁹ Dans mon analyse, je préfère en tenir compte également, en conséquence de leur valeur sémantique :

[...] j'étais *sur ce balcon* le jour fatal [...] (IV : 30 : 20)

Enfin, les SC peuvent être considérées comme des CC exprimés sous forme de propositions. Les circonstances de la proposition principale s'expriment de façon variée : par une subordonnée conjonctive ou infinitive. Dans les deux cas, un terme subordonnant relie la proposition principale et la SC, et précise le type de circonstance. Comme terme subordonnant, les conjonctions peuvent être simples (*si, quand, comme*) ou composées :

Et ne dois-je pas être bien aise de l'avoir employé *comme j'ai fait* ? (III : 20 : 23)

[...] je déteste la tranquillité où j'ai vécu *avant que je vous connusse*. (III : 23 : 3)

Dans le cas où les sujets de la proposition principale et de la proposition subordonnée sont identiques, on emploie la construction infinitive introduite par une préposition (*sans, pour, à*) ou par une locution prépositive (*de crainte de, afin de*) :

Une lettre de votre frère vous en a fait partir *sans hésiter un moment* [...] (V : 46 : 4)

[...] je ne dois pas vous les écrire, *de crainte de vous rendre plus coupable* [...] (IV : 31 : 11)

⁹ Riegel *et al.* 1994, 238–239.

De même, les participes et les gérondifs, traités conjointement avec les propositions subordonnées, peuvent être porteurs de nuances circonstancielles. Formellement, ils montrent des traits similaires ; il n'y a aucun terme subordonnant introducteur, et la forme verbale marque ici la subordination :

[...] *croyant me divertir*, elle me mena promener sur le balcon [...] (IV : 30 : 9)

En vous renvoyant vos lettres, je garderai soigneusement les deux dernières [...] (V : 48 : 14)

Pour conclure ce chapitre, notons que les diverses formes des expressions circonstancielles peuvent être interprétées de façon variée sémantiquement. Dans les pages à venir, je préfère mettre l'accent sur l'étude sémantique des circonstanciels plutôt que sur celle de leurs formes, afin d'examiner les possibilités de nuancer leur classement traditionnel.

Le sémantisme des circonstanciels

Le classement des CC et des SC, du point de vue sémantique,¹⁰ est encore moins évident que leur identification formelle. Les linguistes classifient les circonstants de diverses façons, donc le nombre des CC varie selon les conceptions théoriques. Tout compte fait, dans le corpus, j'ai relevé treize circonstances : le lieu, le temps, la manière, l'intensité, la cause, le but, la conséquence, la condition, l'opposition, la comparaison, le moyen, l'accompagnement et la privation.¹¹ Leur fréquence est très inégale, mais en étudiant le texte de Guilleragues, je suis arrivée à la conclusion qu'il y a essentiellement quatre principales circonstances qui dominent le corpus : le lieu, le temps, la manière et l'intensité. Par conséquent, je passerai en revue rapidement les autres types de circonstances pour consacrer ensuite la plus grande partie de mon étude aux quatre types dominants. Comme on peut le voir, seuls les circonstants portant sur le prédicat ou la phrase seront ici pris en considération, et je n'analyserai pas les circonstants portant sur l'énonciation.¹²

¹⁰ Grevisse 1986, 498 ; Kelemen 1985, 266 ; Le Goffic 1993, 452.

¹¹ Cependant, dans la présentation, j'ai constitué une liste de 11 sous-chapitres, en réunissant la cause, le but et la conséquence sous le titre : *Les relations logiques*, d'après Le Goffic 1993, 470.

¹² V. à ce sujet Le Goffic 1993, 461–463 ; Riegel *et al.* 1994, 143.

L'ACCOMPAGNEMENT

Cette circonstance s'exprime uniquement par des CC. La préposition *avec* suivie d'un GN animé marque l'accompagnement dans l'espace :

[...] vous viendrez passer quelque temps *avec moi*. (I : 9 : 2)

LA PRIVATION

Cette circonstance, exprimée par le GP introduit par *sans* marque l'absence, la privation, l'exclusion du référent désigné :

Je me flatte de vous avoir mis en état de n'avoir *sans moi* que des plaisirs imparfaits
[...] (II : 14 : 9)

LE MOYEN ET/OU L'INSTRUMENT

Ici aussi, il s'agit encore d'une circonstance exprimée par des CC qui indiquent le moyen et/ou l'instrument nécessaires pour l'accomplissement d'une action. Pourtant, dans le corpus, la plupart des GP introduits par la préposition *par* impliquent ici des processus psychologiques qui servent d' « instruments » à la réalisation du procès :

Ne suis-je pas assez malheureuse, sans me tourmenter *par de faux soupçons* ?
(I : 7 : 8)

LA COMPARAISON¹³

Concernant cette circonstance, le rapport de comparaison entre deux faits indépendants est réalisé à l'aide d'un système corrélatif où la SC exprime soit une comparaison qualitative (la conjonction *comme* marquant l'idée de conformité, d'équivalence ou d'égalité entre deux faits), soit une comparaison quantitative, décrivant souvent un rapport d'inégalité entre deux faits :

Et ne dois-je pas être bien aise de l'avoir employé *comme j'ai fait* ? (III : 20 : 23)

Non, j'aime mieux souffrir *encore davantage que vous oublier*. (II : 13 : 24)

¹³ Chevalier *et al.* 1964, 153–156 ; Riegel *et al.* 1994, 514–516 ; Arrivé *et al.* 1986, 113 ; Wagner-Pinchon 1962, 413, 417–418, 605–609 ; Kelemen 1985, 394–397.

LA CONDITION¹⁴

Dans le corpus, il n'y a aucun exemple concernant cette circonstance parmi les CC. Par contre, le texte abonde en SC conditionnelles introduites par la conjonction *si*, et exprimant des nuances sémantiques variées. Au cas où le verbe de la SC conditionnelle se trouve à une forme simple (*présent ou imparfait*), la phrase peut exprimer le potentiel, un fait éventuel, jugé réalisable dans le présent ou dans l'avenir :

Si vous prenez quelque intérêt à la mienne, écrivez-moi souvent. (I : 10 : 6)

mais aussi l'irréel, lorsque la situation est contraire à l'hypothèse énoncée dans la SC :

Si tout ce qu'on dit de lui est vrai, [...], il vous aurait excusé. (IV : 28 : 8)

De même, quand le verbe de la SC conditionnelle se trouve à une forme composée (*plus-que-parfait ou conditionnel passé deuxième forme*), l'hypothèse relative au passé doit être reconnue comme fausse, car le fait posé comme condition et le fait qui en dépendait se sont révélés irréalisables :

Si vous m'eussiez donné quelques témoignages de votre passion [...], j'aurais fait tous mes efforts pour en sortir [...] (V : 44 : 18)

L'OPPOSITION ET LA CONCESSION¹⁵

En général, le GP introduit par la préposition *contre* marque la coexistence de deux faits qui s'opposent l'un à l'autre. De plus, *contre* suivi d'un GN animé peut indiquer un comportement que l'on prend par rapport à soi-même :

[...] je murmurais *contre la médiocrité de ma condition* [...] (V : 44 : 10)

[...] je prendrai *contre moi* quelque résolution extrême [...] (V : 48 : 25)

En revanche, dans le corpus, les GP introduits par *malgré* ayant un sens concessif marquent des cas où un personnage fait quelque chose d'inattendu ou d'inhabituel par rapport à son attitude normale :

¹⁴ Wagner-Pinchon 1962, 588-599 ; Riegel *et al.* 1994, 508-509 ; Chevalier *et al.* 1964, 137-145 ; Grevisse 1986, 1686-1692 ; Wartburg-Zumthor 1947, 111-120 ; Arrivé *et al.* 1986, 113 ; Kelemen 1985, 387-393.

¹⁵ Wagner-Pinchon 1962, 600-605 ; Chevalier *et al.* 1964, 133-136 ; Grevisse 1986, 1667-1684 ; Wartburg-Zumthor 1947, 105-111 ; Kelemen 1985, 382-387 ; Arrivé *et al.* 1986, 112.

Je revis enfin, *malgré moi*, la lumière [...] (I : 8 : 4)

En ce qui concerne les SC, leur valeur concessive peut s'exprimer de façon variée. Pourtant, la seule conjonction concessive proprement dite dans le corpus est *quoique*, qui se trouve ici uniquement dans l'entourage des verbes :

Vous vous y êtes exposé follement, *quoique je vous eusse prié de vous ménager pour l'amour de moi*. (V : 45 : 25)

LES RELATIONS LOGIQUES

*La cause*¹⁶

Ce type de circonstance, exprimé par des CC et surtout par des SC, énonce la cause provoquant une action, un état ou un événement et répond normalement à la question introduite par *pourquoi* :

Pourquoi n'y voulez-vous pas passer toute votre vie ? (I : 9 : 3)

Concernant les conjonctions introductrices des SC, le plus fréquemment, il s'agit de *parce que* ou de *puisque*, qui portent sur la cause du fait exprimé par la proposition principale. Pourtant, *parce que* montre la cause dans sa réalité objective, tandis que *puisque* – placé souvent en tête de phrase – comporte plutôt une valeur plus subjective, c'est-à-dire que le locuteur est conscient de ce qui provoque le fait ou le changement, et il le présente, de son point de vue, comme quelque chose d'évident, de connu¹⁷ :

[...] j'ai pensé que vous auriez un procédé de meilleure foi qu'on n'a accoutumé d'avoir, *parce que l'excès de mon amour me mettait, ce semble, au-dessus de toutes sortes de soupçons, et [parce] qu'il méritait plus de fidélité qu'on n'en trouve d'ordinaire*. (II : 11 : 16)

[...] je dois tout appréhender, *puisque vous m'avez abandonnée*. (IV : 31 : 21)

Rappelons encore la conjonction *comme*, en quelque sorte semblable à *puisque* : elle marque aussi la cause d'un fait et introduit une information connue. En principe, *comme* possède une valeur causale et temporelle, et indique que la cause et le fait provoqué sont presque simultanés. Pourtant, dans l'exemple en question, c'est la valeur causale qui est plutôt dominante ; *comme* désigne ici la cause, précédant l'énonciation de l'effet provoqué :

¹⁶ Wagner-Pinchon 1962, 413, 579-583 ; Chevalier *et al.* 1964, 145-148 ; Grevisse 1986, 1657-1660 ; Wartburg-Zumthor 1947, 92-98 ; Riegel *et al.* 1994, 516-517 ; Arrivé *et al.* 1986, 110 ; Kelemen 1985, 375-377.

¹⁷ Cf. Wartburg-Zumthor 1947, 92.

[...] *comme vous aviez formé ce dessein*, il n'y a rien que vous n'eussiez fait pour y parvenir. (V : 46 : 15)

*Le but et la destination*¹⁸

Dans le corpus, cette circonstance s'exprime par des CC et des SC. Lorsque le GP introduit par *pour* indique une personne, le GP acquiert le sens 'à l'intention de'; c'est le cas du CC de destination :

J'écris plus *pour moi* que *pour vous* [...] (IV : 35 : 25)

Au cas où la préposition *pour* introduit un GN non animé, celui-ci s'analyse comme un CC de but, et indique souvent un objectif à accomplir (ou à éviter) :

[...] je voudrais, du meilleur de mon cœur, avoir couru *pour l'amour de vous* de plus grands dangers [...] (III : 20 : 18),

ainsi qu'un sentiment éprouvé à l'égard de quelque chose :

Que de mépris j'ai eu *pour toutes choses* ! (V : 45 : 14)

D'autre part, la SC de but exprime une intention qui attend sa réalisation. Selon la nature du but à atteindre, on distingue des buts positifs (*pour, afin que, afin de*) et des buts négatifs indiquant des conséquences à éviter :

N'êtes-vous pas parti le premier *pour aller à l'armée* ? (V : 45 : 23)

[...] je ne dois pas vous les écrire, *de crainte de vous rendre plus coupable* [...] (IV : 31 : 11)

*La conséquence*¹⁹

Cette circonstance, indiquant dans son ensemble le résultat du fait exprimé dans la proposition principale, est représentée par des SC consécutives. Lorsque celles-ci montrent une structure corrélatrice entre les adverbes *si, tant, tellement, assez, trop* (combinés avec un autre élément obligatoire : adjectif/adverbe/verbe) et la conjonction *que* (ou la préposition *pour*, suivie de l'infinitif en cas de sujets identiques), ces adverbes marquent aussi l'intensité du procès ou d'une qualité

¹⁸ Wagner-Pinchon 1962, 587 ; Chevalier *et al.* 1964, 152-153 ; Grevisse 1986, 1666-1667 ; Wartburg-Zumthor 1947, 98-100 ; Riegel *et al.* 1994, 511-512 ; Arrivé *et al.* 1986, 111 ; Kelemen 1985, 378-380.

¹⁹ Wagner-Pinchon 1962, 413, 583-586 ; Chevalier *et al.* 1964, 149-152 ; Grevisse 1986, 1664-1665 ; Wartburg-Zumthor 1947, 100-105 ; Riegel *et al.* 1994, 516 ; Arrivé *et al.* 1986, 111 ; Kelemen 1985, 380-382.

provoquant la conséquence, qui, elle-même, comporte souvent dans ce roman une idée d'intensité et d'exagération :

Je suis encore assez folle pour être au désespoir de ne pouvoir me flatter qu'elles ne soient pas venues jusqu'à vous [...] (V : 39 : 25)

LE LIEU ²⁰

Il s'agit là d'une des circonstances dominantes dans le corpus, ce qui semble normal, car le lieu est l'une des principales coordonnées de l'existence humaine. Comme on sait, le CC de lieu peut servir à établir le cadre spatial de l'événement présenté dans la phrase, et cela surtout en position initiale. Curieusement, dans le corpus, il est rare que le CC de lieu se trouve en tête de phrase. Cependant, ce complément est très fréquent à l'intérieur de la phrase indiquant le lieu physique concret qui est perceptible par nos sens. C'est-à-dire qu'il fournit des informations à propos du lieu – géographique – où se passe le procès représenté dans la phrase (*en ce pays, en France, en Portugal* etc.) ou il précise la position d'un certain élément (*dans mes lettres, entre vos mains* etc.) ou d'une personne (*dans ce couvent, en ma chambre, sur mon lit, sur le balcon, jusqu'à vous, vers vous* etc.) :

[...] vous n'êtes plus *en Portugal* [...] (V : 44 : 19)

[...] qu'elles ne soient pas venues *jusqu'à vous* [...] (V : 40 : 2)

[...] j'étais *sur ce balcon* [...] (IV : 30 : 20)

En revanche, le nombre des CC de lieu est bien plus élevé lorsque l'idée du lieu est reliée à l'expression des mouvements psychologiques (*au milieu de mille douleurs, au milieu des plaisirs, dans votre cœur, dans une grande passion, dans une idolâtrie* etc.), qu'on n'est pas capable de percevoir directement ; ici, deux cas différents, et en quelque sorte opposés, peuvent se produire. D'une part, le site dans lequel se place la cible (qui est ici le sujet de la phrase avec un référent animé humain) peut représenter un lieu abstrait, psychologique indiquant un état sentimental, un changement d'état dans la plupart des cas :

J'ai vécu longtemps *dans un abandonnement* [...] (V : 46 : 25)

D'autre part, la situation est inversée lorsque c'est le référent humain qui sert de site à la cible exprimant un mouvement psychologique :

²⁰ Wartburg-Zumthor 1947, 348-350 ; Grevisse 1986, 1473-1475 ; Chevalier *et al.* 1964, 420-421 ; Wagner-Pinchon 1962, 412-413 ; Melis 1983, 175-178.

J'avoue cependant que l'occasion que mon frère m'a donnée de vous écrire a surpris en moi quelques mouvements de joie (I : 9 : 13)

LE TEMPS ²¹

Cette circonstance s'exprime par des moyens plus variés que le lieu, notamment à la fois sous forme de CC et de SC. En général, les circonstanciels temporels, en tant que termes cadratifs, situent les faits présentés dans la phrase dans trois différents champs temporels. Pourtant dans le corpus, à part un seul cas (*depuis six mois*), aucune date concrète ne peut être relevée. Au lieu d'indications de dates précises, on trouve surtout des indications relationnelles – de simultanéité ou de succession – et des événements employés comme repères pour situer un procès plus ou moins dans le temps :

[...] *Après ces accidents*, j'ai eu beaucoup de différentes indispositions [...] (I : 8 : 8)

Sur le plan des rapports chronologiques, les expressions de la simultanéité, telles *aujourd'hui*, *présentement*, *dans ce moment*, *en ce moment*, portent directement sur l'actualité du moment de l'énonciation. Les SC introduites par *lorsque* ou *quand* soulignent également la simultanéité de deux procès, dans le présent ou dans le passé :

Je cherche *dans ce moment* à vous excuser [...] (V : 42 : 22)

Je ne bornais pas mes espérances à votre souvenir *quand je vous voyais tous les jours* [...] (II : 14 : 25)

Quant à l'expression des rapports d'antériorité et de postériorité, les SC introduites par *aussitôt que* soulignent la valeur antérieure du fait de la subordonnée en y ajoutant une nuance de rapidité, de succession immédiate. En revanche, d'autres CC de temps, tels *un jour*, *pour jamais*, *pour toujours*, *éternellement*, concernent un procès futur dont la réalisation n'est que probable :

[...] vous seriez *un jour* éloigné de moi. (II : 13 : 15)

D'autre part, les circonstanciels, ayant aussi des valeurs aspectuelles, peuvent donner des précisions concernant la durée et la répétition des faits. De ce point de vue, certains CC (*longtemps*, *depuis*, *durant* + GN, *en peu de temps*, *tout le reste du*

²¹ Wartburg–Zumthor 1947, 86–92, 347–348 ; Arrivé *et al.* 1986, 110 ; Grevisse 1986, 1464–1473, 1652–1657 ; Chevalier *et al.* 1964, 130–132, 419–420 ; Wagner–Pinchon 1962, 410–412, 573–578 ; Kelemen 1985, 269–281, 371–375 ; Riegel *et al.* 1994, 506–507 ; Melis 1983, 64–102, 169–178 ; Gross 1986, 274–309.

jour, dans peu de jours) et les SC introduites par *pendant que, depuis que* peuvent indiquer une certaine durée exprimée avec plus ou moins de précision :

[...] *durant le voyage*, vous avez été de la plus belle humeur du monde. (V : 46 : 6)

Depuis que vous êtes parti, je n'ai pas eu un seul moment de santé [...] (II : 16 : 6)

Dans le corpus, en dehors de leur valeur temporelle, une multitude de CC (*toujours, rarement, parfois, quelquefois, souvent, à chaque moment, à tous moments, de temps en temps, tous les jours, mille fois le jour*) fournissent également des informations concernant la répétition et la fréquence des procès :

J'envoie *mille fois le jour* mes soupirs vers vous [...] (I : 6 : 16)

En effet, les valeurs temporelles et aspectuelles peuvent se mêler. Ainsi, l'adverbe *aussitôt* implique non seulement l'idée d'une succession dans le temps, mais encore une nuance de rapidité. De ce point de vue, *depuis* et *depuis que* soulignent l'idée de la durée et le début du procès. À son tour, *enfin* indique l'achèvement – souvent attendu – d'une succession dans le temps ou d'une durée considérée comme trop longue :

[...] je la suivis, et je fus *aussitôt* frappée d'un souvenir cruel [...] (IV : 30 : 11)

[...] je ne les ai employés à aucun usage qu'à pleurer sans cesse, *depuis que j'ai appris que vous étiez enfin résolu à un éloignement* [...] (I : 6 : 7)

LA MANIÈRE ²²

L'expression de la manière porte sur la réalisation physique du procès exprimé dans la phrase ou sur l'état où se trouve l'agent du procès. Dans le corpus, dans la vaste majorité des cas, cette circonstance est représentée par les CC de manière exprimés par des adverbess en *-ment* (*sensiblement, secrètement, sincèrement, tendrement, sévèrement, faiblement, agréablement, soigneusement, aisément* etc.) ou par des GP introduits par les prépositions *avec, sans, en* ou *de* :

Je m'apercevais *trop agréablement* que j'étais avec vous [...] (II : 13 : 13)

[...] je suis jalouse *avec fureur* de tout ce qui vous donne de la joie [...] (III : 20 : 5)

²² Wartburg-Zumthor 1947, 343-346 ; Grevisse 1986, 1429-1432, 1661-1664 ; Chevalier *et al.* 1964, 421-422 ; Wagner-Pinchon 1962, 408-409 ; Kelemen 1985, 269-281 ; Melis 1983, 57-60.

Toutefois, certains CC de manière disposent d'un double sémantisme et expriment en même temps d'autres rapports en dehors de la manière. Les adverbes et les locutions *incessamment* et *sans cesse* sont aussi liés aux adverbes aspectuels marquant à la fois le temps et la manière :

Pourrais-je survivre à ce qui m'occupe *incessamment* [...] ? (IV : 29 : 15)

[...] je regarde *sans cesse* votre portrait [...] (II : 16 : 13)

D'autre part, une valeur d'intensité s'associe souvent aux CC de manière. Ainsi ils peuvent exprimer l'idée de la totalité (*pleinement, entièrement, toute, tout à fait*), tandis que d'autres expriment la certitude (*assurément*) :

Je vous défie de m'oublier *entièrement*. (II : 14 : 8)

[...] je vous aurais *assurément* servi de meilleur cœur. (II : 14 : 20)

En revanche, quelques CC de manière jouent sur la gamme variée des sentiments dont ils nuancent tantôt la vivacité (*injurieusement, follement, profondément, violemment, éperdument* etc.), tantôt la modération (*raisonnablement*) :

[...] votre cœur n'en a jamais été *profondément* touché. (III : 18 : 24)

[...] je vous parle au moins *raisonnablement* une fois en ma vie. (V : 45 : 5)

Cependant, la circonstance de manière n'est pas si facilement définissable concernant les SC. C'est le cas surtout des SC introduites par *de quelque manière que*, *sans* ou *sans que* qui répondent à la question *comment*, mais qui impliquent en plus une conséquence réalisée ou non. De plus, même la notion de concession peut s'associer à la SC introduite par *de quelque manière que*, tandis que la SC introduite par *sans* ou *sans que* peut posséder une valeur d'opposition entre deux faits qui pourraient se passer en même temps, mais dont l'un se réalise, l'autre ne se réalise pas :

Ne vous mêlez donc point de ma conduite, vous renverseriez sans doute tous mes projets, *de quelque manière que vous voulussiez y entrer*. (V : 40 : 23)

Je vois bien que la moindre excuse vous suffit ; et *sans que vous preniez le soin de m'en faire*, l'amour que j'ai pour vous vous sert si fidèlement [...] (IV : 25 : 15)

L'INTENSITÉ²³

Cette circonstance s'exprime aussi par des CC et des SC. Parmi les CC, les adverbes *si, trop, fort, plus, aussi, assez, peu, très* servent expressément à accentuer l'intensité des qualités et des procès exprimés par des adjectifs, des adverbes ou des verbes auxquels ils sont liés :

[...] je n'en serai plus *si vivement* touchée [...] (V : 47 : 17)

[...] ma famille qui m'est *fort chère* [...] (V : 45 : 1)

J'écris *plus* pour moi que pour vous [...] (IV : 35 : 25)

D'ailleurs, quelques-uns des circonstants disposent d'un double sémantisme. Quelquefois, c'est l'idée de la répétition ou de la durée qui s'associe à l'intensité :

Je vous écris *pour la dernière fois* [...] (V : 37 : 1)

[...] je vous ai déjà prié de ne m'écrire plus, et je vous en conjure *encore*. (V : 45 : 8)

Ensuite, dans le domaine de la subordination, insérés dans les systèmes corrélatifs, les adverbes d'intensité ont également pour rôle d'accentuer la vivacité des faits exprimés par la proposition principale, qui entraîne une subordonnée consécutive (conjonctive ou infinitive) ou forme la base d'une comparaison :

[...] cette appréhension *m'a tellement occupée que je n'ai plus pensé à tous mes maux*.
(IV : 24 : 5)

Rien ne lui est *si cher que le souvenir de ses douleurs*. (V : 42 : 2)

La mobilité des circonstanciels

Comme tout texte, ce corpus peut être caractérisé par la répartition des informations²⁴. Dans cette approche, les CC seront étudiés suivant leur mobilité, notamment selon leurs positions initiale, post-verbale et finale dans la phrase. Quant aux SC, elles peuvent être en première ou en deuxième position, par rapport à la proposition principale.

²³ Wartburg-Zumthor 1947, 350-356 ; Wagner-Pinchon 1962, 405-407.

²⁴ Riegel *et al.* 1994, 604-610.

LA POSITION INITIALE²⁵

Lorsque les circonstanciels se trouvent en tête de phrase, ils sont considérés comme thèmes ou cadre marquant les informations connues dans la phrase, ou bien ouvrant la scène. Pourtant, dans le corpus, l'antéposition des CC par rapport au noyau sujet-verbe est rare : on ne relève que deux CC de temps détachés, étant circonstants de phrase, en tête de la phrase ou de la proposition, qui servent de cadre pour l'ensemble des faits représentés dans la phrase, mais aucun CC de lieu ou de manière ne se trouve en position initiale :

[...] *durant le voyage*, vous avez été de la plus belle humeur du monde. (V : 46 : 6)

Quant aux SC, les conditionnelles introduites par *si*, les causales introduites par *puisque*, les temporelles introduites par *avant que* et *depuis que* et les concessives introduites par *quoique* disposent d'une assez grande liberté dans la phrase, et peuvent se placer en tête de phrase, mais en même temps en deuxième position aussi. En général, la SC introduite par *puisque* se trouve antéposée par rapport à la proposition principale ; pourtant, dans le corpus, il n'y a qu'un seul exemple illustrant ce cas. En plus, une fois dans le corpus, la SC causale introduite par *comme*, les temporelles introduites par *avant que* et *depuis que* et les concessives introduites par *quoique* se trouvent en position thématique :

[...] *mais puisqu'il fallait qu'une absence cruelle nous séparât*, il me semble que je dois être bien aise de n'avoir pas été infidèle [...] (IV : 28 : 11)

Si vous prenez quelque intérêt à la mienne, écrivez-moi souvent. (I : 10 : 6)

[...] *comme vous aviez formé ce dessein*, il n'y a rien que vous n'eussiez fait pour y parvenir. (V : 46 : 15)

Depuis que vous êtes parti, je n'ai pas eu un seul moment de santé [...] (II : 16 : 6)

[...] *et quoique je ne sois pas obligée à vous ménager*, je ne pourrais me résoudre à exercer sur vous une vengeance si cruelle [...] (V : 42 : 17)

LA POSITION POST-VERBALE²⁶

La postposition des CC par rapport au noyau sujet-verbe est le cas le plus typique dans le corpus : les CC se trouvent surtout à droite du verbe avec lequel ils forment une unité sémantique. Cette position souligne ici le lien étroit entre le verbe et les CC, considérés comme circonstants de prédicat liés :

²⁵ Le Goffic 1993, 460–467.

²⁶ Le Goffic 1993, 468–477.

[...] je connais *présentement* la mauvaise foi de tous vos mouvements [...] (III : 18 : 17)

Je vous aime *éperdument* [...] (III : 19 : 17)

Au cas où les verbes sont à la forme composée, les CC courts s'enclavent entre l'auxiliaire et le participe passé, tandis que les CC longs se trouvent toujours après le participe passé :

[...] je vous ai *déjà* prié de ne m'écrire plus[...] (V : 45 : 8)

Ma mère m'en a parlé *avec aigreur*. (IV : 29 : 21)

Quelquefois, dans le corpus, les CC post-verbaux s'insèrent en construction détachée entre les auxiliaires modaux et les infinitifs ou entre la proposition principale et la subordonnée conjonctive. Ici, le détachement du CC souligne le fait que ce constituant porte sur la phrase dans son ensemble :

[...] je voudrais, *du meilleur de mon cœur*, avoir couru pour l'amour de vous de plus grands dangers [...] (III : 20 : 18)

Il fallait que, *dans ces moments trop heureux*, j'appelasse ma raison à mon secours [...] (II : 13 : 5)

LA POSITION FINALE²⁷

Les CC en position finale constituent toujours le rhème de la phrase (ou, du moins, une partie du rhème) et ils communiquent la nouvelle information. Lorsqu'ils sont détachés du reste de la phrase, à la fin des phrases ou des propositions, ils sont comparables aux CC en position initiale, par leurs rapports moins étroits avec le reste de la phrase. A propos du corpus, on a constaté que les CC de temps et de lieu se trouvent rarement en position initiale. En revanche, dans la vaste majorité des cas, ils se trouvent en position rhématique comportant une nouvelle information :

L'on m'a fait depuis peu portière *en ce couvent* [...] (II : 14 : 12)

Il faut souligner qu'en général, dans le corpus, les SC, telles les causales introduites par *parce que*, les finales introduites par *pour*, *afin que*, *afin de* et *de crainte de*, les SC de manière introduites par *sans* ou *sans que*, les temporelles introduites par *depuis que*, *avant que*, *quand*, *lorsque* et *aussitôt que*, et enfin les

²⁷ Le Goffic 1993, 478–480.

concessives introduites par *quoique* se trouvent en deuxième position, précédées par la proposition principale :

[...] si vous ne m'aimiez que *parce que je vous aime* [...] (II : 12 : 9)

[...] il n'y a rien que vous n'eussiez fait *pour y parvenir*. (V : 46 : 16)

[...] je pourrais être jalouse *sans vous déplaire* [...] (IV : 34 : 7)

[...] je ne vivais pas *lorsque vous étiez à l'armée* [...] (V : 44 : 8)

Il me sembla que vous vouliez me plaire, *quoique vous ne me connaissiez pas* [...] (IV : 30 : 22)

Tout de même, exprimées à l'aide d'un système corrélatif, les SC de conséquence et de comparaison sont obligatoirement postposées par rapport à la principale :

Je fus *si accablée* de toutes ces émotions violentes *que je demeurai plus de trois heures abandonnée de tous mes sens*. (I : 7 : 24)

[...] j'étais enfin dans un état *aussi pitoyable que celui où je suis présentement*. (V : 44 : 16)

Finalement, dans le corpus, les subordonnées introduites par *puisque* se trouvent plus fréquemment en deuxième position, accentuant le contenu de la proposition subordonnée par l'établissement d'un lien subjectif de cause à effet. Les conditionnelles introduites par *si* sont aussi fréquentes en position rhématique qu'en position thématique :

Je consens [...] à ma mauvaise destinée, *puisque vous n'avez pas voulu la rendre meilleure*. (III : 22 : 6)

Je suis bien malheureuse *si vous n'en avez trouvé aucune occasion depuis votre départ* [...] (IV : 24 : 11)

Conclusion

Comme on sait, les *Lettres portugaises* sont composées de cinq lettres passionnées, écrites par une religieuse portugaise qui est tombée amoureuse d'un officier français, mais qui a été abandonnée par son amant infidèle. L'objectif de mon travail était de découvrir s'il était possible de tirer des conclusions à propos de la nature – dans ce cas-là sentimentale – du roman à partir de l'étude des circonstanciels, selon leur sémantisme et leur mobilité. La réponse est nettement positive. Pourtant, il faut souligner le fait que mes conclusions concernant le caractère

émotionnel du roman portent avant tout sur les quatre circonstances dominantes du corpus, plus précisément le lieu, le temps, la manière et l'intensité.

D'une part, l'une des particularités du corpus est que les circonstanciels désignant le temps et le lieu, ayant ailleurs une fonction scénique, se trouvent, dans ce texte, plutôt en position finale indiquant des informations nouvelles à propos de ces deux circonstances. D'autre part, comme aucune date précise ne peut être relevée dans le corpus, et que, dans la plupart des cas, il s'agit de notations temporelles relationnelles, il est impossible de définir le temps concret de l'action.

Concernant le traitement du temps, un autre trait caractéristique qu'on peut découvrir dans le corpus, c'est que le présent et le futur sont toujours mis en opposition avec le passé. On peut avant tout observer l'alternance du présent et du passé, tandis que l'avenir heureux est en quelque sorte exclu pour la religieuse, comme si elle ne croyait plus qu'elle pourrait avoir à nouveau la chance d'être heureuse, surtout sans son amant bien aimé. Tout au long du roman, l'alternance du présent et du passé peut nous donner l'impression qu'il n'y a pas de progression chronologique linéaire dans la narration – comme si le temps s'était arrêté pour la pauvre religieuse avec le départ de son amant. Le présent, où elle est contrainte de vivre, est considéré comme douloureux pour elle, et afin de pouvoir supporter cette douleur, elle fuit le présent et se plonge toujours dans ses souvenirs du passé pleins de bonheur et d'amour.

En plus, si nous prenons en considération la fréquence élevée du pronom personnel *je* en début de phrase, nous constatons qu'elle souligne aussi le fait que la religieuse est totalement absorbée par sa propre personnalité, par ses sentiments et par ses souvenirs reliés à son amant.

Dans le corpus, ce qui frappe encore, c'est que le nombre des CC désignant un espace réel est assez restreint ; en effet, ces compléments indiquent surtout le milieu où la religieuse est contrainte de vivre (*le couvent, la chambre, le balcon*), et le milieu où son amant réside, loin d'elle (*la France, opposée au Portugal*). Dans la vaste majorité des cas, les compléments de lieu désignent un espace psychologique qui révèle l'état sentimental ou un changement d'état du protagoniste. Finalement, les nombreuses expressions de la manière et de l'intensité mettent également l'accent sur le caractère émotionnel de ce récit émouvant.

Bibliographie

TEXTE ANALYSÉ

Guilleragues, *Lettres portugaises* [1669], Paris, Librairie des Bibliophiles, 1876.

OUVRAGES CONSULTÉS

- Arrivé, Michel – Gadet, Françoise – Galmiche, Michel, *La Grammaire d'aujourd'hui. Guide alphabétique de linguistique française*, Paris, Flammarion, 1986.
- Chevalier, Jean-Claude – Blanche-Benveniste, Claire – Arrivé, Michel – Peytard, Jean, *Grammaire Larousse du français contemporain*, Paris, Larousse, 1964.
- Grevisse, Maurice, *Le Bon Usage* [1936], Paris–Gembloux, Duculot, 1986 (12e édition refondue par André Goosse).
- Gross, Maurice, *Grammaire transformationnelle du français 3 : Syntaxe de l'adverbe*, Paris, ASSTRIL, 1986.
- Kelemen, Jolán (éd), *Grammaire du français contemporain*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1985.
- Le Goffic, Pierre, *Grammaire de la phrase française*, Paris, Hachette, 1993.
- Melis, Ludo, *Les circonstants et la phrase*, Louvain, Presses Universitaires de Louvain, 1983.
- Riegel, Martin – Pellat, Jean-Christophe – Rioul, René, *Grammaire méthodique du français*, Paris, Presses Universitaires de France, 1994.
- Wagner, R. L. – Pinchon, J., *Grammaire du français classique et moderne*, Paris, Hachette, 1962.
- Wartburg, Walter von – Zumthor, Paul, *Précis de syntaxe du français contemporain*, Berne, A. Francke, 1947.
- Wilmet, Marc, *Grammaire critique du français*, Louvain-la-Neuve, Duculot, 1997.

Die Zelle als Ziel- und Ursprungsdomäne in wissenschaftlichen Metaphern*

1. Problemstellung

Es ist eine allgemeine akzeptierte These, dass Metaphern nicht nur in der Literatur, sondern auch in der Wissenschaftssprache Anwendung finden. Sie werden einerseits als Mittel der Wissens*schöpfung*, andererseits als Mittel des Wissens*transfers* aufgefasst. Das Ziel dieser Arbeit ist es, das System der Metaphern zu rekonstruieren, das in der heutigen molekularen Zellbiologie von zentraler Bedeutung ist und die Vermittlung wissenschaftlicher Kenntnisse in diesem Fachbereich eindeutig bestimmt. Ich gehe von der Annahme aus, dass Metaphern über ein heuristisches Potential verfügen, d.h. sie spielen in der Vermittlung von Wissen eine grundlegende Rolle. In diesem Sinne bieten sie nämlich anschauliche Modelle und Analogien für Interessierte, um komplexe Wissensbestände zu erfassen oder einfacher zugänglich zu machen. Mit meiner Arbeit möchte ich veranschaulichen, welche Metaphern diese Erkenntnis vermittelnde Funktion in der Zellbiologie ausüben.

Es ist eine weitere Zielsetzung meiner Arbeit auch eine allgemeine These über den Metapherngebrauch in der Wissenschaft eingehender unter die Lupe zu nehmen. Der Metapherngebrauch der Wissenschaft spiegelt generelle Tendenzen der Gesellschaft wider, d. h. die Metaphern der Wissenschaft sind zumindest zum Teil von den gängigen Wissensmetaphern der sie umgebenden Gesellschaft bestimmt.

Angewendet auf die Metaphern der Zelle werde ich darstellen, dass die grundlegendste Metapher in der heutigen Zellbiologie, dass nämlich die Zelle als eine computergesteuerte Industriestadt aufgefasst werden kann, der Einwirkung der sehr verbreiteten Computer-Metapher zu verdanken ist. Um den Einfluss der Computer-Metapher auf den Metapherngebrauch in der Zellbiologie nachzuweisen ist es unabdingbar, eine repräsentative Sammlung von den gebräuchlichen Metaphern in der Zellbiologie zusammenzustellen. Somit liegt es auf der Hand, zunächst die folgende Frage zu beantworten:

* Der vorliegende Beitrag entstand mit Unterstützung der Projekts TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007. Das Projekt wurde im Rahmen des Entwicklungsplans Neues Ungarn verwirklicht und teilweise durch den Europäischen Sozialfonds (ESF) sowie den Europäischen Fonds für regionale Entwicklung (EFRE) finanziert.

- (i) Welche Metaphern werden in Lehrbüchern als Mittel des Wissenstransfers eingesetzt?

Anhand der Untersuchung der Metaphern in den Universitätslehrbüchern lässt sich auch belegen, wie Wissenschaft und Gesellschaft aufeinander einwirken.

Da Lehrbücher grundlegend die Funktion haben, solide Kenntnisse über einen Wissensbereich zu vermitteln, bilden sie das Korpus meiner Arbeit und zwar aus wissenschaftsgeschichtlich unterschiedlichen Epochen der Zellbiologie. Dadurch lässt sich die Änderung des Metapherngebrauchs am besten zu veranschaulichen. Meine nächste Fragestellung lautet in diesem Sinne:

- (ii) Wie verändert sich die Zellen-Metaphorik durch den wissenschaftlichen Fortschritt?

Die Zellbiologie und die Zelle selbst dienen aber auch als Quellen für Metaphern in anderen Wissensbereichen. Die Familie wird z. B. als Baustein, als Zelle, während der Staat als Organismus aufgefasst. Durch die kurze Darstellung einer Untersuchung der Metaphern in der Soziologie wird in der Arbeit auch die Wechselwirkung zwischen Gesellschaft und Wissenschaft auf metaphorischer Ebene angesprochen.

Im Zentrum meiner Arbeit steht die detaillierte Untersuchung der Metaphernmodelle der Proteinsynthese. Die ausführliche Darstellung der Konzeptualisierung aller Lebensprozesse der Zelle würde das Ausmaß einer solchen Arbeit überreffen.

2. Methodologischer Apparat

Die Theorie von Lakoff und Johnson¹ basiert auf der Annahme, dass unser alltägliches Denken und folglich unsere alltägliche Sprachverwendung auch durch Metaphern bestimmt wird. Die Verwendung der Metaphern im Alltag ist fast immer unbewusst, und die in der gesprochenen wie auch in der geschriebenen Sprache wahrnehmbaren metaphorischen Ausdrücke sind lediglich Folgen der metaphorischen Strukturiertheit des menschlichen Konzeptsystems: „Unser

¹ Ich möchte an dieser Stelle betonen, dass ich den theoretischen Apparat von Lakoff und Johnson in meinen Analysen zwar anwende, aber ohne seine grundlegenden Annahmen über den mentalen Status der konzeptuellen Metaphern zu akzeptieren oder zu bezweifeln. Es ist mir bewusst, dass die unterschiedlichen Versionen der Theorie von Lakoff und Johnson mehrfach kritisiert worden sind (siehe z.B. Murphy 1996, 1997; Haser 2005, Kertész & Rákosi 2009, Csátár 2009). Ich möchte jedoch auf diese Kritikpunkte nicht eingehen. Das begriffliche Gerüst der konzeptuellen Metapherntheorie dient in meiner Argumentation lediglich als methodologische und begriffliche Basis, weil es für die anvisierten Ziele der Arbeit als erfolgsversprechend erscheint.

alltägliches Konzeptsystem nach dem wir sowohl denken als auch handeln, ist im Kern und grundsätzlich metaphorisch“ (Lakoff & Johnson 2000:11)

Die kognitive Metapherntheorie von Lakoff und Johnson wurde später durch die Theorie der Idealisierten Kognitiven Modelle von Lakoff² ergänzt. Die sog. IKMs sind nach Jäkels Formulierung „gestaltliche Wissensstrukturen, welche den kognitiven Hintergrund für unser Agieren in der Lebenswelt einschließlich unseres Sprachverstehens bilden“(Jäkel 1997:149).

3. Die Metaphernmodelle der Zelle

Die Basis der ganzen Theorie von Lakoff und Johnson – wie es oben kurz angesprochen wurde – ist die Annahme, dass das menschliche Konzeptsystem metaphorisch strukturiert ist. Das Erkenntnisvermögen des Menschen beruht also auf Metaphern, deren Grundlage alltägliche Erfahrungen bilden. Wenn aber die Verwendung von Metaphern in der Erkenntnis allgemeingültig ist, muss auch die Annahme stichhaltig sein, dass das wissenschaftliche Denken auch durch Metaphern bestimmt wird.

Es gibt mehrere Disziplinen innerhalb der Naturwissenschaften, wie auch die molekulare Zellbiologie, wo die Begriffe sehr oft metaphorisch definiert werden. Es ist daher festzustellen, dass die molekulare Zellbiologie ein charakteristisches System von Metaphern aufweist, welches Metaphernsystem erforschenswert und zumindest in großen Zügen rekonstruierbar ist. Dieses System weist nach Liebert eine „transnationale Gültigkeit“ auf, und diese international gültigen Metaphern sind der anglo-amerikanischen Metaphernverwendung zu verdanken. (Vgl. Liebert: 1995: 17)

In seiner Studie zur Konzeptualisierung der Virusinfektion, in der praktisch dieselbe Metaphorisierung zu beobachten ist, wie auch in der Zellbiologie im Allgemeinen, weist er auf eine bestimmte metaphorische Konzeptualisierung der Zelle als „*computergesteuerte Produktionsanlage*“ hin. (Liebert: 1995: 13) Diese Metapher wird aber in seinem Beitrag nicht zum Gegenstand einer detaillierten Analyse gemacht. Er begnügt sich damit, festzulegen, dass die Zelle und ihre Funktionen nach der damals gängigen Computer-Metapher aufgefasst werden und erwähnt lediglich einige Lexeme zu dieser Metapher. Liebert hat natürlich mit der Festlegung dieser Metapher Recht, denn diese Konzeptualisierung wird in allen heute zugänglichen Lehrbüchern zu molekularer Zellbiologie als Gemeinplatz verwendet.

Die Zelle kann zwar generell als eine computergesteuerte Produktionsanlage aufgefasst werden, aber – wie es in dieser Arbeit unternommen wird – eine weitgehende empirische Untersuchung kann zeigen, dass dieses Bild vielfach ausdifferenziert werden soll. Um auch der wissenschaftsgeschichtlichen Entwicklung

² Vgl. Jäkel 1997: 150f.

Rechnung tragen zu können, ist es nach meiner Ansicht angebrachter, die Zelle generell eher als eine *computergesteuerte Industriestadt* zu beschreiben, wobei die Produktionsanlage nur einen Teil dieser komplexen Struktur bildet.

Die Texte, die als Korpus meiner empirischen Untersuchung dienen, sind Abschnitte aus Universitätslehrbüchern. Die *Physiologie der Zelle* von Johannes Haas stammt aus dem Jahr 1955, wurde also erst etwa zwei Jahre nach dem bahnbrechenden Artikel von Watson und Crick verlegt. Nach meiner Annahme ist deswegen in diesem Werk die Wirkung der neuen Entdeckung noch nicht spürbar. Das andere Lehrbuch, Gerald Karp's Werk *Molekulare Zellbiologie* aus 2005 wurde demgegenüber eindeutig im Sinne dieses bedeutenden Paradigmenwechsels verfasst. Diese Entwicklung der Wissenschaft kann nach der oben erwähnten Annahme durch die in den wissenschaftlichen Texten verwendeten Metaphern verfolgt werden. Genau das bildet den Grund der Wahl der Korpora.

3.1 LEITMETAPHER DER HEUTIGEN ZELLBIOLOGIE: DIE ZELLE IST EINE INDUSTRIESTADT

Die Zelle ist trotz ihrer Größe ein sehr kompliziertes Gebilde, dessen unterschiedliche Funktionen ein verwickeltes System darstellen. Die sich in einer Zelle ständig abspielenden biochemischen Prozesse können nur indirekt, anhand der Ergebnisse gewisser Versuche nachgewiesen werden. Für die wissenschaftliche Arbeit mit den Zellen ist also eine Art Abstraktion erforderlich. So wird der Begriff *Zelle* zu einer abstrakten zusammengesetzten Domäne, die mit Hilfe mehrerer Metaphern konzeptualisiert wird.

In den zellbiologischen Fachtexten gibt es zahlreiche metaphorische Ausdrücke, die verschiedene konzeptuelle Metaphern belegen. Die eindeutig vorherrschende Metapher, der alle anderen untergeordnet werden können, ist aber: DIE ZELLE IST EINE INDUSTRIESTADT.³ Unter den verschiedenen Metaphern, durch welche der Aufbau und die Funktionen der Zelle dargelegt werden können und die systematisch miteinander zusammenhängen, gibt es aber eine bestimmte Rangordnung, d. h. bei der Konzeptualisierung der Zelle als Zielbereich haben wir mit einem IKM im Lakoffschen Sinne zu tun. Dieses metaphorische Modell hat mehrere Bestandteile, die in unterschiedlichem Maße ausgearbeitet sind, wobei die übergeordnete Strukturmetapher aber immer dieselbe ist. Die Grundlage der Bestandteile sind hier auch metaphorische Ableitungen. In den wissenschaftlichen Texten sind beispielsweise folgende Entsprechungen zu finden: *Mitochondrium-Kraftwerk* bzw. *Vakuole-Deponie*.

³ Konzeptuelle Metaphern werden konventionsgemäß mit Kapitälchen geschrieben, genauso die Bezeichnungen der ihnen zugrunde liegenden konzeptuellen Domänen (ZELLE und INDUSTRIESTADT). Lexemmetaphern werden kursiv geschrieben.

Diese metaphorischen Konzepte erscheinen beispielsweise auf der sprachlichen Ebene wie folgt:

- (1) „Mitochondrien werden oft als winzige *Kraftwerke* bezeichnet.“ (Karp 2005: 245)
- (2) „Pflanzenvakuolen sind einfach *gebaut* [...] Viele gelöste Stoffe und Makromoleküle der Zelle [...] werden *vorübergehend* in der Vakuole *gespeichert*.“ (Karp 2005: 245)

Nach der Standardtheorie von Lakoff und Johnson gehören die beiden Metaphern zu den Strukturmetaphern. Das Mitochondrium wird als Kraftwerk der Zelle aufgefasst, in dem Energie produziert wird. Wie das Beispiel (1) zeigt, wird diese konzeptuelle Metapher auch explizit ausgedrückt.

Im Beispiel (2) geht es um die sog. Vakuole. Vakuolen sind Organellen in der Pflanzenzelle mit der Funktion, einen bestimmten, von der Zelle produzierten Stoff, z. B. Stärke zu speichern, also (*Neben-*)*Produkte* der Zelle zu deponieren.

Diese beiden Metaphern können der zentralen Metapher DIE ZELLE IST EINE INDUSTRIESTADT untergeordnet werden, die u. a. hinter dem Ausdruck ‚*Produkte*‘ steht. In der Zellbiologie werden solche und verwandte Begriffe wie *Synthese* sehr oft verwendet, wo das Wort Synthese eine Tätigkeit bezeichnet, deren Resultat das Produkt selbst ist. Mit anderen Worten und Ausdrücken, die auf der sprachlichen Ebene erscheinen, bilden sie die Manifestation dieses umfassenden metaphorischen Konzepts. Diese Zelle-Auffassung war schon in den 50er Jahren allgemein verbreitet, und der Gebrauch der zu ihr gehörigen metaphorischen Ausdrücke ist in der Fachliteratur der Zeit nachweisbar. Als Grundlage dieser Feststellung diente das Werk von Haas (1955), in dem die Proteinsynthese als der wichtigste Teilprozess der Herstellung makromolekularer Stoffe ausführlich dargestellt wird.

3.2 METAPHERN DER PROTEINSYNTHESE

In dem erwähnten Buch von Haas ist die sich in der Zelle abspielende Biosynthese bereits als eine industrielle Tätigkeit konzeptualisiert. Der Autor schreibt über „*Produkte* der Biosynthese“, sowie über „*Mitwirkung* spezifischer Enzyme“ und nach ihm „besteht in jeder Zelle ein *allgemeiner Vorrat* an Stoffen und *Bausteinen*...“ (Vgl. Haas 1955: 398f.)

Außerdem gibt es eine Reihe von anderen metaphorischen Ausdrücken, welche die Metapher PROTEINSYNTHESE IST PRODUKTION belegen, und die auch einen zeitlichen Charakter des Herstellungsprozesses betonen, d.h. den Anfang, den Ablauf und das Ende des Prozesses hervorheben: ‚*Ausgangsstoffe*‘ ‚*Zwischenprodukte*‘ ‚*Endprodukte*‘.

Mit der Erwähnung der Enzyme in einem solchen Kontext kommt es zu einer neuen ontologischen Metapher. Enzyme werden nämlich personifiziert, und die

Personifikation stellt nach Lakoff und Johnson eine Art ontologischer Metapher dar. Enzyme werden hier als Arbeiter aufgefasst, die bei dem Prozess der Produktion mitwirken können. Das eine Enzym *spaltet*, das andere *verknüpft* Moleküle usw. Hier muss aber erwähnt werden, dass zum Zielbereich ENZYM nicht nur ARBEITER sondern auch MASCHINE als Ursprungsbereich gehören kann. Darauf bezieht sich z. B. der Ausdruck *Enzymausstattung*.

Es ist bemerkenswert, dass in diesem Werk auch eine Art Organisiertheit der Produktion von Proteinen aber auch von anderen Stoffen erscheint:

- (3) „Es sieht so aus, als ob durch die schon vorhandene Stärkemolekel der *Bauplan* für die zu bildende Kettenmolekel geliefert werden sollte.“ (Haas 1955: 402)

Die Synthese läuft also nicht zufällig ab, es gibt ‚Baupläne‘ denen die Produktion der Makromolekülen ‚folgen‘ soll. Die Herstellung der Eiweißstoffe ist als ein *mechanischer Prozess* konzeptualisiert, der nach *Modellen* bzw. *Mustern* ausgeführt wird:

- (4) „Die folgenden Ausführungen erörtern zunächst den Sitz der Proteinsynthese in der Zelle, sodann den *Mechanismus dieses Prozesses* selbst.“ (Haas 1955: 404)

Das idealisierte kognitive Modell der Zelle als Industriestadt hat neben der *mechanischen Ausführung*, der *Tätigkeit spezifischer Enzyme* und der *Steuerung durch Musterstücke* auch andere Bestandteile, wie *die Lieferung und Lagerung der Endprodukte*, wie das folgende Textbeispiel über die Antigene zeigt, die grundsätzlich auch Eiweiße sind:

- (5) „Eine Möglichkeit bestünde in einem einfachen *Transport von einer Stelle zu anderen*; eine andere wäre die *Zusammenlagerung* der kleineren Teilchen zu großen [...].“ (Haas 1955: 408)

Die Zellen in einem Organismus stehen nämlich normalerweise im engen Kontakt miteinander und es gibt einen Austausch von den produzierten Stoffen unter den einzelnen Zellen. Auf diese Weise kann man über *inter- und intrazellularen Transport*, *Exportproteine*, *Importweg*, usw. sprechen. Die Konzeptualisierung des Austausches bestimmter Stoffe unter den Zellen erfolgt also durch einen neuen Ursprungsbereich: HANDEL UNTER DEN INDUSTRIESTÄDTEN.

Die Struktur der DNA, einer der Nukleinsäuren wurde im Jahre 1953 von Watson und Crick beschrieben, und dieses Ereignis bedeutete einen Wendepunkt in der Geschichte der Zellbiologie. Der Genbegriff ist aber zwei Jahre später noch immer nicht geklärt, das Gen erscheint auch hier als eventuelles Muster für die

Biosynthese der Eiweißstoffe, wird also in das kohärente Modell der Zelle als Industriestadt eingegliedert. (Haas 1955: 415)

Nach der bahnbrechenden Entdeckung von Watson und Crick veränderte sich aber allmählich die Konzeptualisierung des Genbegriffs, neue Metaphern können nämlich in dieser Zeit in den wissenschaftlichen Texten identifiziert werden. Es handelt sich um die konzeptuellen Metaphern DAS GENETISCHE MATERIAL IST EIN COMPUTERPROGRAMM VERFASST IN DER PROGRAMMIERSPRACHE DER NUCLEINSÄUREN bzw. DER ZELLKERN IST EIN COMPUTER. Das sind die neuen Metaphern mit denen das IKM der Zelle um die Jahrhundertwende erweitert bzw. verändert wird. Die Funktion der Gene bzw. die Steuerung der in einer Zelle sich ablaufenden Prozesse werden schon im Werk von Gerald Karp (2005) aus der Perspektive der Informationstechnologie konzeptualisiert.

Während für die 70-er Jahre einfach eine sprachliche Annäherungsweise mit dem ‚Überschreiben‘ der Basensequenz der DNA bzw. mit der ‚Übersetzung‘ aus der mRNA Basensequenz in die Sprache der Aminosäuresequenz der Proteine charakteristisch ist⁴, schreibt Karp über Makromoleküle, welche die Erbinformation verschlüsseln können, und über die Decodierung der gespeicherten Information in der Zelle.

Solche und ähnliche metaphorische Ausdrücke machen es möglich, auf eine gewisse Umgestaltung der Zellen-Metaphorik zu schließen. Die zwei früheren Grundmetaphern: ENZYME SIND ARBEITER und ORANELLEN UND ENZYME SIND MASCHINEN bilden weiterhin die zwei wichtigsten Punkte des Konzepts ZELLE und mit diesem neuen Ursprungsbereich kommt die dritte übergeordnete Metapher DER ZELLKERN IST EIN COMPUTER zustande, die mit den älteren und mit anderen kleineren Metaphern ein kohärentes Ganzes bildet.

Die Proteinsynthese in der Zelle wird also als ein komplexes Produktionsverfahren aufgefasst, in dem die Arbeiter, von denen die Produktion mechanisch ausgeführt wird, und der Computer, von dem dieser Prozess gesteuert wird, zusammen das Konzept der FABRIK bilden. Infolge der Eingliederung der neuen informationstechnologischen Metapher ins Konzept wird es verändert. Durch die neuen und durch andere kleinere, aber mit den Grundmetaphern kohärente Metaphern erweitert, wird das IKM der Zelle zu DIE ZELLE IST EINE COMPUTERGESTEUERTE INDUSTRIESTADT.

Unter den drei übergeordneten Metaphern gibt es aber auch einen Unterschied in der Gewichtung und in der Ausarbeitung. In dem untersuchten Abschnitt des Textes aus dem Jahre 2005 gibt es wesentlich mehr Ausdrücke, die zur Metapher DER ZELLKERN IST EIN COMPUTER zugeordnet werden können, als solche, die andere Metaphern belegen. Dieses neue metaphorische Konzept hat seine Wurzeln in einer früheren, schon erwähnten sprachlichen Annäherungsweise und es erscheint durch seine metaphorischen Ausdrücke ähnlich, wie man auch in der

⁴ Siehe auch Goschler 2008: 178.

Informationstechnik über Programmiersprache spricht, Programme *schreibt*, oder eben wie der Computer einen Datenträger *liest*. Durch das Konzept der Automatisierung der mechanischen Prozesse und anhand der Begriffe der Informationsverarbeitung wird hier der Ursprungsbereich SPRACHE zu PROGRAMMIERSPRACHE:

- (6) „[...] im Gen gespeicherte *Information umgesetzt* wird, so dass sie die Abläufe in der Zelle *steuern* kann [...].“ (Karp 2005: 242)

Wie das obige Beispiel zeigt, spielt bei der Konzeptualisierung der Steuerung der Proteinsynthese die sog. biologische Information eine zentrale Rolle. Diese Information wird von einem System verarbeitet und *umgesetzt*, in dem die *Informationsspeicherung* und *Informationsnutzung* voneinander getrennt behandelt werden. Als Träger der Daten werden hier die Gene bezeichnet. Sie sind also sinnvolle Einheiten eines Programms, das in der Sprache der Ribonucleotide geschrieben ist, und den Ablauf der Produktion von Eiweißstoffen festlegt. In dieser Programmiersprache entsprechen nach dem Autor die Codewörter oder Codons für Aminosäuren den einzelnen Wörtern, die Nucleotide den Buchstaben, und es gibt auch „Satzzeichen“ die bei der Ablesung der Informationen eine Schlüsselrolle haben. Es existieren sogar drei Stop-Codons, an deren Stelle die automatische „Ablesung“ beendet wird. (Karp 2005: 583)

Die Gene als in der Programmiersprache verfasste sinnvolle und komplexere Einheiten können hier durch den Ursprungsbereich SATZ zum Konzept hinzugefügt werden, die Metapher DAS GENETISCHE MATERIAL IST EIN COMPUTER-PROGRAMM inkorporiert also eine andere konzeptuelle Metapher: GENE SIND BEFEHLE DER PROGRAMMIERSPRACHE.

Das Produktionsverfahren, das durch das oben dargestellte System gesteuert wird, wird mit Hilfe von Organellen und Enzymen durchgeführt. Diese bilden die anderen zwei wesentlichen Zielbereiche, die in der Konzeptualisierung der Proteinsynthese von großer Wichtigkeit sind. Die Rolle der Enzyme und Organelle in der Biosynthese wurde schon früher geklärt, ihre Metaphorik hat sich im Laufe der Zeit nicht viel verändert. Enzyme werden auf der einen Seite weiterhin als ARBEITER dargestellt (Beispiel 9), andererseits sind sie als Maschinen aufgefasst (Beispiel 10).

- (7) Die Polymerase *wandert* an der DNA-Matrize *entlang* [...] und die Polymerase *baut* einen komplementären RNA-Strang *auf*,“ (Karp 2005: 546)
(8) „*Ribosomen sind Molekülmaschinen*“ (Karp 2005: 592)

Die Ribosomen, auf deren Oberfläche sich die Proteinsynthese abspielt, werden hier mit Hilfe einer spezifischen Metapher als *programmierbare Maschinen* (ebd.) ins Konzept eingegliedert. Hier, für das Ribosom könnte man höchstens den von Liebert eingeführten Begriff *computergesteuerte Produktionsanlage* verwenden.

4. Die Rolle der Metaphernmodelle der Zelle in der Soziologie

Seit den ersten Zellentheorien können wir über unterschiedliche Metaphern sprechen, die das wissenschaftliche Denken bestimmten und welche durch die Untersuchung der Wissenschaftssprache belegbar sind. In der bekannten Theorie von Virchow wurde die Zelle bzw. die Rolle der Zelle im Organismus eindeutig aus der Perspektive der Soziologie konzeptualisiert. Es ist aber festzulegen, dass dieses metaphorische Konzept reversibel ist. Die Soziologie verwendet nämlich dieselben Metaphernmodelle mit der konzeptuellen Domäne ZELLE, nur die Richtung der metaphorischen Übertragung war bzw. ist verkehrt. Der Aufsatz des Soziologen Jörn Ahrens untersucht eben die Rolle der Metaphernmodelle der Zelle auf seinem eigenen Fachgebiet.

Der Aufsatz *Die Metapher der Keimzelle. Zur Analogie von sozialer und organischer Organisation* ist ein beweiskräftiges Beispiel für den Einfluss der wissenschaftlichen Disziplinen aufeinander und der gesellschaftlichen Prozesse auf die wissenschaftliche Arbeit im Allgemeinen. In dem Aufsatz werden diese Analogie der sozialen und organischen Organisation und die darauf basierte Metaphorik geschildert.

Als Anfang der „somatischen Metaphorologie“ betrachtet er den Begriff des Zellenstaates, der von Virchow geprägt wurde. Diese grundlegende Metapher wird aber hier aus der Perspektive der Soziologie erfasst, obwohl der Verfasser die Richtung der metaphorischen Übertragung im Virchowschen Modell in Frage stellt. (Vgl. Ahrens 2006: 219) Bei Virchow entspricht die Zelle eindeutig dem Individuum, als Einheit der Gesellschaft, demgegenüber ist nach Ahrens bei Haeckel auch die Domäne ‚Familie‘ ins Konzept einbezogen. Soziologisch gesehen ist die Familie als die kleinste Einheit der Gesellschaft akzeptiert, deswegen sieht der Verfasser einen Widerspruch zwischen der naturwissenschaftlichen und der soziologischen Metaphorisierung (Vgl. Ahrens 2006: 220ff.)

Dieser Widerspruch kann aber mit der Anwendung der Evolutionstheorie Darwins in der Zellentheorie einigermaßen gemildert werden. Durch die Idee des Verwandtschaftsverbundes unter den genetisch (fast) identischen Zellen ist auch die Zellentheorie zum Begriff *Familie* gelangt, somit haben die beiden Theorien in dieser Hinsicht mehr Gemeinsamkeiten, als es im Aufsatz beschrieben wird, auch wenn in der Zellbiologie die Zellen höchstens als Familienangehörige dargestellt werden, während sie in der Soziologie den Familien selbst entsprechen.

Die Familie wird in mehreren soziologischen Konzepten als „vitale Basis von Gesellschaft markiert“ (Ahrens 2006: 222), wo im Hintergrund die konzeptuelle Metapher DIE FAMILIE IST EINE ZELLE DER GESELLSCHAFT steht.

5. Schluss

Zusammenfassend kann man die These wagen, dass das wissenschaftliche Denken in gewissem Maße metaphorisch bestimmt ist. Dies wurde hier anhand einer empirischen Untersuchung, die sich auf die sprachlichen Realisierungen dieser Metaphern richtet, in der Zellbiologie nachgewiesen.

Mit der Darstellung der wichtigsten Metaphern der Zellbiologie bzw. der sprachlichen Realisierungen dieser Metaphern haben wir die Antwort auf die erste Frage der Problemstellung erhalten. Weiterhin haben wir gesehen, dass in den unterschiedlichen Lehrbüchern diese Metaphern nicht im gleichen Maße ausgearbeitet sind. Im Zusammenhang mit der zweiten Frage haben wir festgestellt, dass bestimmte Metaphern in beiden untersuchten Büchern anwesend sind. Es gibt Metaphern, deren Inhalt auch nach fünfzig Jahren eine hochgradige Kontinuität aufweist, die Konzeptualisierung des Mitochondriums bzw. der Vakuole erfolgt bei Haas (1955) und auch bei Karp (2005) beispielsweise durch dieselben Ursprungsbereiche.

Diese Kontinuität ist aber nicht nur für den Inhalt der einzelnen Metaphern charakteristisch, sondern auch für die wichtigsten konzeptuellen Einheiten des IKMs ‚Zelle‘, welche die explanatorische Hauptfunktion der Metapher in diesem Fall in erster Linie bestimmen. Die Beobachtung, dass die Personifizierung der Enzyme sowie die andere zentrale Metapher: ORGANELLE UND ENZYME SIND MASCHINEN, die schon im Werk von Haas zu belegen waren, bis 2005 erhalten geblieben sind, kann ein Beweis dafür sein, dass sich der Metapherngebrauch in der Wissensvermittlung über die Zelle grundsätzlich nicht verändert hat, obwohl man in diesem Zeitraum über bahnbrechende Entdeckungen im genetischen und zellbiologischen Bereich sprechen kann. Die zwei zentralen Metaphern mit weiteren wichtigen konzeptuellen Domänen z.B. PRODUKTIONSANLAGE; HANDEL UNTER DEN INDUSTRIESTÄDTEN bringen schon in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts das idealisierte kognitive Modell: DIE ZELLE IST EINE INDUSTRIESTADT zustande.

Diese Metaphorik hat sich später verändert. Mit der Eingliederung der neuen Metapher DER ZELLKERN IST EIN COMPUTER ins Konzept und mit der erwähnten Akzentverschiebung in diese Richtung wird das frühere IKM zu DIE ZELLE IST EINE COMPUTERGESTEUERTE INDUSTRIESTADT.

An dieser Stelle muss festgestellt werden, dass es sich tatsächlich um eine Akzentverschiebung und nicht um einen Paradigmenwechsel handelt, was diese Metaphorisierung betrifft. In beiden Lehrbüchern geht es um dasselbe IKM, nur mit der Einschränkung „computergesteuert“. Damit ist die zweite Frage, wie sich die Zellen-Metaphorik im Laufe der Geschichte der modernen Zellbiologie verändert, zum Teil beantwortet.

Wie es sich aus der Metaphernverwendung im Werk von Haas (1955) herausstellt, herrscht die Metaphorik der 50er (und 60er) Jahre des vorigen Jahrhunderts, in deren Mittelpunkt die konzeptuellen Domänen aus dem Bereich der in-

dustriellen Tätigkeit stehen, auch in den Lehrbüchern vor, wie auch der gesellschaftliche Diskurs der Zeit durch die Industrialisierung bestimmt wird. Die Verbreitung des Personalcomputers in den 90er Jahren bringt aber die oben erwähnte Veränderung der Metaphernverwendung in den wissenschaftlichen Texten mit sich. Entsprechend den Herausforderungen der Zeit übernahmen die Metaphern der Informationstechnologie statt der Metaphern des sprachlichen Codes die führende Rolle, obwohl zur Konzeptualisierung der Prozesse der Biosynthese auch dieser frühere Ursprungsbereich einen geeigneten kognitiven Hintergrund dargestellt hätte.

Aufgrund dieser Datensammlung lässt sich also als Beitrag zu der, in der Problemstellung formulierte Annahme die Hypothese formulieren, dass die Veränderung wissenschaftlicher Konzepte nicht nur durch intradisziplinäre Faktoren sondern in bedeutendem Maße auch durch den Wandel der Alltagskonzepte bestimmt ist. Die Akzentverschiebung im metaphorischen Bereich ist aber nicht nur für die Zellbiologie charakteristisch. Die Soziologie kann beispielsweise dieselben konzeptuellen Metaphern betreffend die Domäne *Zelle* verwenden, wie die Zellbiologie selbst, nur mit der Umkehrung der Richtung der metaphorischen Übertragung. Der Artikel von Jörn Ahrens zeigt, dass ZELLE auch als Ursprungsbereich funktioniert und eine wesentliche Rolle in den Gesellschaftswissenschaften spielt. Auch die Zellbiologie dient also als Quelle von Wissensmetaphern, die in der Selbstinterpretation der Gesellschaft von großer Wichtigkeit sind. Somit ist eine Art Wechselwirkung zwischen Gesellschaft und Wissenschaft nachweisbar. Um eine Verallgemeinerung formulieren zu können, wonach aktuelle Konzepte aus einer beliebigen Disziplin in den gesellschaftlichen Diskurs integriert werden, sind aber weitere Forschungen erforderlich. Jedenfalls lässt sich aber vermuten, dass ein Wissenszweig nicht nur durch intradisziplinäre Faktoren bestimmt wird, sondern auch hinsichtlich seiner Problemstellungen, und auch bezüglich seiner Sprachverwendung immer Teil der gesellschaftlichen Atmosphäre seiner Zeit ist.

Literaturverzeichnis

- Ahrens, Jörn (2006): „Die Metapher der Keimzelle. Zur Analogie von sozialer und organischer Organisation“, *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft* 5.9, 217–230.
- Ambrose, E. J. & Easty, D. M. (1974): *Zellbiologie*. Mit 357 Abbildungen. Berlin: Akademie-Verlag, 132–148.
- Csatár, Péter (2009): “Data collection in metaphor research: old problems and new approaches.” *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 19.1, 1–48.
- Goschler, Juliana (2008): *Metaphern für das Gehirn. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung*. Berlin: Frank & Timme, 2008.
- Haas, Johannes (1955): *Physiologie der Zelle*. 2 Tafeln, 46 Textabbildungen und 32 Tabellen. Gebrüder Borntraeger: Berlin, 398–417.

- Haser, Verena (2005): Metaphor, metonymy, and experientialist philosophy. Challenging cognitive semantics. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Jäkel, Olaf (1997): Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft. Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 17–65, 247–297.
- Junker, Thomas (2004): Geschichte der Biologie. Die Wissenschaft vom Leben. München: C. H. Beck Verlag, 70–97.
- Karp, Gerald (2005): Molekulare Zellbiologie. 1. dt. Aufl. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 541–609.
- Lakoff, George & Johnson, Mark (2000): Leben in Metaphern. Konstruktion und Gebrauch von Sprachbildern. 2. Aufl. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag
- Kertész, András & Rákosi, Csilla (2009): “Cyclic vs. circular argumentation in the Conceptual Metaphor Theory.” *Cognitive Linguistics* 20.4, 703–732.
- Liebert, Wolf-Andreas (1995): Metaphernreflexion in der Virologie. Das theorie-sprachliche Lexikon der Metaphernmodelle als Sprachreflexionsmittel im Forschungsprozeß. Mannheim
- Murphy, George L. (1996): “On metaphoric representation.” *Cognition* 60, 173–204.
- Murphy, George L. (1997): “Reasons to doubt the present evidence for metaphoric representation.” *Cognition* 62, 99–108.

“When Lash Touches Flesh” – Sadism, Aggression and Pleasure in Some Contemporary Slasher Horror Films

*“The color is black, the material is leather,
(...) the aim is ecstasy, the fantasy is death.”¹*

Susan Sontag

The First Slash – Introduction

Post-modern horror films show increasingly apocalyptic worlds; they are films in which very often there are no survivors, no escape, only ruin, pain and wounds remain. Several horror film critics agree that the solution in the end of contemporary horror films is absent, there is no relief for the viewer: they project a world in which Frankenstein's creature carries on living, the nightmares go on even when we are awake and all the good guys die, and by failing to dissolve by the end of the story, it intimates that the nightmare will last forever. As Douglas L. Ruthgeb describes, “in contemporary horror film the bogeymen eat the children and destroy Toyland”. Jody Keisner – grounding her theory on Isabel Cristina Pinedo's book *Recreational Terror* – postulates that “logic and reason fail in this world and those who attempt to use them also fail at their attempt to survive” (412). These ideas reveal the essence of contemporary horror films: their world toys with the transgression of all the possible boundaries. The most threatening aspect of all this is that through the blurring of these boundaries the basic fear of horror emerges: the horror of *limitlessness*, in every possible sense.

Boundaries and their transgression have been the main pillars of horror since its first appearance. My essay is concerned with the way the transgression between inside and outside is treated and staged in some contemporary horror movies. I shall examine the dynamics of these border crossings drawing upon the psychoanalytical concepts of sadism, aggression and pleasure. I am going to examine these phenomena through *Saw* (2004) and some its sequels drawing a contrast with Eli Roth's *Hostel 1-2* from 2005 and 2007. These movies can definitely be called sadistic splatter films, but not only because of the characters' cruelty in the movies: it is also interesting (and probably the most important as-

¹ Sontag, Susan. “Fascinating Fascism.” *The New York Review of Books* 6 February, 1975. Date of access: 20 November, 2010. < <http://www.nybooks.com/articles/archives/1975/feb/06/fascinating-fascism/?page=1>>

pect of torture horror films) how the film mediates sadism and aggression *towards the viewer*, and what positions viewers take in this fight for *pleasure*.

Laura Mulvey claims in "Visual Pleasure and Narrative Cinema", that "sadism demands a story" (840), as for psychoanalysis, the psychic processes of sadism (and aggression) are unconscious *reactions* to certain internal problems which are projected onto the external world. In the case of sadistic movies this story is not only about the sadomasochistic relationship of the characters within the movie, but also about the relationship of the viewer and the silver screen, and about the movie as *projection*. This overwhelming phenomenon may lead to certain existential questions within the filmic characters and in the viewers as well. As Sigmund Freud articulates, "there is nothing of which we are more certain than the feeling of our self, of our own ego. This ego appears to us as something autonomous and unitary, marked off distinctly from everything else" (*Civilization and Its Discontents* 12-13). All human emotions, whether we feel hatred against or love someone, are always the results of the interaction between the ego and the external world. Aggression and mainly sadism work along the same psychic pattern. In my essay I am going to demonstrate how aggression is represented in torture horror movies, and how sadistic pleasure gets incorporated into it. In order to analyse this, first, I will explore the psychic background of these phenomena, then I am going to discuss *Hostel* as a film about sadism, and in the light of this I shall explore the possible sadistic drives in *Saw*. After making certain revelations about sadism and aggression within these films, I am going to demonstrate to what extent sadism and aggression on screen may affect the viewers and what positions they take in front of the silver screen.

Whose body, whose pain? – Elements of sadism in the *Hostel* movies

Not all movies labelled with the term 'torture horror' can be called sadistic in the strong psychoanalytic sense, but *Hostel* and *Hostel 2* are definitely sadistic splatter films. *Hostel* is about three young Americans travelling around Europe looking for light pleasures, however they become the objects of desire of some sick butchers in Slovakia. In their lodgings in Slovakia beautiful local girls passivize them one by one, and they wake up in a dirty, damp cabin. The clients there pay huge sums to get the power (and all the possible tools) to do whatever they want with their victims. It turns out that there is a whole network of torture tourism in Slovakia also involving the police. *Hostel 2* works more or less on the same pattern apart from the fact that this time three girls are the protagonists, and we can see the other side of the coin, namely we can follow the life of the torturers as well, getting a glimpse of their psychic lives. In the following chapter I shall analyse the dynamics of sadism with examples from *Hostel* which will help us reveal the dif-

ferences with the pleasures of the *Saw*-movies. This will provide an overall view on sadism which later helps us make an analysis on the viewer's position within the sadistic filmic apparatus.

"We do not live in a gentle society" (3). L. T. Woodward opens his book *Sadism* with this sentence initiating the idea that society cannot be free of psychic defects. Since Freud's *Civilization and Its Discontents* we may assume that sadism is the sickness of culture: "a person becomes neurotic because he cannot tolerate the amount of frustration which society imposes on him in the service of its cultural ideals" (Freud, *Civilization* 34). Animals can be violent if their biological needs (for instance hunger) require it, but they are never sadistic. Freud in "Three Essays on Sexuality" defines sadism as "an aggressive component of the sexual instinct" and as a phenomenon "characterized by an active or violent attitude to the sexual object" (*On Sexuality*, 71). According to Freud, sadism and masochism are unique types of perversion, because the seeds are inherent in human beings: "Sadism and masochism occupy a special position among the perversions, since the contrast between activity and passivity which lies behind them is among the universal characteristics of sexual life" (Freud, *On Sexuality*, 72). These lines indicate that sadism and masochism cannot be discussed without the question of *power relations*.

Power relations occupy a significant role in the filmic apparatus, since it includes the spectator as well, revealing a third participant in the sadomasochistic relationship. Since human beings are taught by images (of the mother, of themselves in the mirror, etc.) since early childhood, for the spectator the process of watching film may serve as a possible way of identification. Laura Mulvey in "Visual Pleasure and Narrative Cinema" puts the fascination with the human form into the heart of the pleasure of film viewing. She claims that the screen functions as a mirror for the viewer, thus it gives way to the articulation of a (new) subject: "an older fascination with looking (at the mother's face, for an obvious example) collides with the initial inklings of self-awareness. Hence it is the birth of the long love affair/despair between image and self-image" (836). This idea makes it possible for the torture horror film viewer to identify with certain filmic roles (the victim, the torturer, the morally accepted/denied characters, etc.) while developing another (*temporal*) subjectivity within him/herself. This is probably the most interesting aspect of torture horror films, which needs further theoretical and filmic analysis, therefore I am going to discuss the topic in details later in the text.

Freud, talking about the psychic roots of sadism, draws an obvious parallel between sexuality and violence, and he considers the interrelation of the two to be necessary and inherent in infants. Freud argues that when the child does little cruelties to insects (tearing out of its legs, making them swim in a puddle, etc.) one distinguishes itself and through these deeds it "gives rise to a just suspicion of an intense and precocious sexual activity arising from erotogenic zones" (Bersani 36). Georges Bataille claims that sexuality cannot be separated from violence and pain: "the domain of eroticism is the domain of violence, of violation" (16), thus a

kind of *unpleasure* is inherent in sexuality. Actually this experienced unpleasure becomes part of self-recognition, and as a result of it “[i]n sexuality, satisfaction [becomes] inherent in the *painful* need to find satisfaction” (Bersani 38, italics mine). L. T. Woodward defines sadism as being inseparable from sexuality, what is more, as a substitution for the sexual intercourse: [t]here are those who avoid intercourse entirely, and obtain sexual orgasm simply from cruel and violent action which may be as mild as a spanking or a slapping, or as extreme as a grotesque mutilation and disembowelment of the victim” (3). The clearest manifestation of the sexual pleasure and pain of sadism in *Hostel* occurs in the torture of one of the youngsters, Paxton, when both the mild and the extreme form of sadism occur. He becomes the victim of a German surgeon, whose behaviour is similar to that of someone having a sexual intercourse. While Paxton is begging for mercy, we can see the surgeon’s face and the internal struggle reflected on it. He seemingly hesitates to do anything, he seems to be anxious and excited, then he looks back on Paxton, grabs a pair of scissors and strokes the boy’s face with it. It is obvious that during these seconds the surgeon wants to measure his power and Paxton’s fear, he wants to experience the feeling of inferiority and see the misery on his face. The feeling of power and sexual pleasure merge in this scene: feeling of superiority is precondition and reason of (sadistic) sexual pleasure.

After this sequence of images, the surgeon puts up a chainsaw, and seriously wounds the boy with it. The moment of cutting into the body gives such a great pleasure for the German man that it can be compared to an orgasm or the feeling of *jouissance*. As Bersani says, “[s]exual pleasure enters the Freudian scheme (...) within the suffering position” and “fantasmatic representation is (...) intimately related, in its origin, to the emergence of the masochistic sexual drive” (41). What is suggested here is that the superior position vis-a-vis the sufferer gives way to a “powerful emotion, even though it is of a distressing nature” that “produces sexuality” (41). When Paxton starts begging for mercy in the mother tongue of the German, the agitation of the latter grows even bigger and he puts into Paxton’s mouth a black ball used in sadomasochistic games. Hearing the boy talking in German is just another point of identification for the surgeon, which is the basis of sadism. When we hear Paxton talk, the German becomes angry with him; he recognizes his own national origins in the victim, and the slap on Paxton’s face is in fact a slap for himself. Behind every sadistic deed there is a *wish*; a wish to be punished, a wish to be part of the other, to share his/her suffering. The wish of the German surgeon is fulfilled when by chance he slips in a puddle of blood and cuts off his own leg with a chainsaw: with all his desperation and in complete ecstasy he rushes towards Paxton with a chainsaw and in a minute the machine switches target and turns against the torturer, as if the destiny of the surgeon caught up with him. It is interesting that he produces similar bodily ‘symptoms’ to those he displayed on the top of the power: his body is shaking, he is breathing heavily, etc. Though the pleasure aspect is not necessarily present now, the surgeon, with one leg cut off, still reaches for the chainsaw, indicating that the will to destroy is still

in him. Finally Paxton manages to escape from his torture chair and shoots the German. The whole sequence suggests that the border between the roles of the torturer and the tortured is quite fragile.

This phenomenon reflects on a very significant aspect of contemporary slasher movies: sadism cannot only emerge in the murderers and torturers, and aggression should not be sought only in them, but the focus of aggression should be extended on every character in the movie regardless of their positions in power relations. This plays a major role in *Saw* where the victims seem to be more active and destructive than the murderer himself. Jessica Benjamin, grounding her ideas on Freudian psychoanalysis, suggests that human beings have a “dangerous nature”, in which the emergence of aggression is unavoidable: [o]bedience (...) does not exorcise aggression; it merely directs it against the self” (5). This reveals the idea that aggression is inherent in every human being; the question is whether it emerges in the form of domination and aggression towards others, or in the form of subordination and self-aggression. This is the question the movie *Saw* plays with and that I am going to explore now.

The missing piece of the puzzle – the pleasures of *Saw*

In the earlier section I explored the dynamics of sadism and how it is represented in one particular scene of *Hostel*. This will give the basis for this section in which I am going to use and improve the previously discussed themes. As I argued earlier, pleasure is the ultimate aim of sadism. In *Saw*-movies this is the most problematic point: they are difficult to discuss in terms of sadism because the overwhelming pleasure that would serve as a possible way of leading libidinal energy away, is seemingly absent. These movies are about a physically sick man, Jigsaw, who wants to teach his victims to appreciate their lives and the healthy bodies that they possess. In the construction of his tests he often uses extremely cruel self-made devices affixed to certain body parts of his victims who have only seconds to complete tasks which are often mutilations of others or themselves, otherwise they die a painful death. Jigsaw cannot be called a murderer in the strict sense, because he just pushes his victims into situations which, according to Jigsaw, change and clarify their attachment to life, so they can choose whether they want to die or want to live. Jigsaw’s victims are always persons who consciously destroy their bodies, do harm to other people or live a miserable life (lugs, drug-dealers, suiciders, voyeurs, etc.). In the following paragraphs I am going to reveal the nature of Jigsaw’s pleasure through examining his relationship to the victims and the purpose of his deeds.

One of the most problematic questions in *Saw* is the nature of Jigsaw’s (supposed) sadism. According to the theory of sadism, it is essential that the sadist finds some kind of pleasure in the suffering of other people. Jigsaw does not show any sign of that kind of satisfaction that the torturers feel in *Hostel*. In most cases

he remains absent for the viewer: in the first part of *Saw* until the last few minutes we do not even see any physical contact between him and the victims, therefore it is difficult to make a judgement on his feelings. However, there must be a motivation behind his deeds and it is not enough to say that Jigsaw wants to teach people to appreciate their lives and the body that was not given to him. I would say that even if Jigsaw could be cured, he would carry on taking people to task for their foibles². Therefore behind his deeds there must be a psychological explanation, a form of madness that reveals his motives. However, it is important to decide whether Jigsaw's wishes are different from a sadist's wishes, therefore we must pose the question: what is the nature of his pleasures? His recurrent practice of capturing and killing people evokes Freud's notion on the child of one of his acquaintances that he describes as the *fort/da game* in *Beyond the Pleasure Principle*: "[w]hat he did was to hold the reel by the string and very skilfully throw it over the edge of his curtained cot, so that it disappeared into it, at the same time uttering his expressive 'o-o-o-o'. He then pulled the reel out of the cot again by the string and hailed its reappearance with a joyful 'da' [there]" (15). The loss is pleasurable because the child gets to the top of the power relations and s/he experiences the joy of having control over the object of desire (14-17). This act is to some extent identical to Jigsaw's deeds. As the child substitutes the mother with another object and reaches pleasure through it, Jigsaw substitutes his life with that of others: if he cannot master his own internal bodily processes, he will control instead the life (and death) of others. Therefore we can argue that Jigsaw's pleasure originates from an infantile habit: when the child does not get what he wants, he/she "revenge[s] him/herself" by refusing the mother and finding another object of desire (Freud 17). It is a more explicit manifestation of this infantile habit that Jigsaw begins his speech on the tapes with a sentence "I want to play a game". He does not care whether the other wants to *play* with him or not, he lays down the rules, fulfils his wishes, and gets what he wants.

The relationship between Jigsaw and his victims is quite unique, and it influences Jigsaw's supposed sadism as well. (Self-)Aggression is needed to be present when sadism occurs, because a kind of (self-)hatred is what is transferred onto the suffering victim. However, this aggression seems to be absent from Jigsaw, what is more, he is the calmest person in the movie series. Contrarily, his victims represent the aggression in the films, and their aggression is a far more interesting phenomenon. These people are practically forced into a situation in which they have to choose between death and self-mutilation. Self-mutilation is actually a form of self-aggression, which must inevitably develop in the victims in order to cut into their own bodies and finally to survive. Without feeling this aggressivity

² The only survivor of Jigsaw's tests, Amanda is tested again in the second and the third movie as well, although she has once proved that she deserves life. What is more, at the end of *Saw 2*, she claims herself to be the successor of Jigsaw suggesting that with the death of him she will carry on playing Jigsaw's games.

against their own selves they would not be able to cause such a great pain to their own bodies³. In self-aggressivity, as the Lacanian and Freudian theory mirrors, the person destroys the body because it provides him/herself with the image of an ideal self. As this ideal self has integrated a full and united body, a serious injury, an encounter with the *object*, may result in anxiety in the mind of the injured, and he/she starts to rebel against this ideal and false image of him/herself. When the victims realize their desperate situation in *Saw*, their first reactions are connected to the inner force to destroy either the device affixed to their bodies or another human being. Internal conflicts do not always emerge in self-aggressivity, but sometimes as aggressivity towards others. In *Saw 2*, when a couple of people are locked up in a house full of traps, it is Xavier who is immediately able to sacrifice and mutilate the others in order to survive. At the end of the movie he also reaches the state when he mutilates himself as well⁴. The relationship of Jigsaw and his victims is unique in the sense that though we cannot see any aggressive reactions on Jigsaw, his self-made devices and tasks unavoidably evoke aggressive instincts in the victims. Therefore his deeds can be understood as the conscious transference of his inner anxiety onto other people, and the most plausible proof of this is that its bodily symptom, namely the irreversible destruction made by cancer in his brain is already there. Jigsaw claims to be *superior* to his victims, however he is very reminiscent of his victims: he admits in *Saw 2* that he wanted to “drive [himself] to suicide” (45). The fact that he is as fallible as his victims and that he tried to end his life indicates an identificational relationship between them.

Among Jigsaw's victims there are two 'voyeurs' who provide further identificational links between him and the victims. Jigsaw puts a camera in each and every room where any of his victims occur, what is more, there is a peeping hole in the wall of one of these cells. It is also important that he gathers enormous amounts of information about his victims, which supposes that he digs deep into the life of others, just like his victims who spy for the police or for individuals. In the movies Jigsaw appears to us as a God figure who sees into the soul of other people so that he can influence them psychologically, however, it is obvious that all his knowledge is the result of extensive research. After all, we can say that when Jigsaw says that he wants to test human nature, actually he wants to test the nature of those reminiscent of him, and through them he wants to test his own nature. Jigsaw thrusts his victims into the same situation in which the victims re-live their

³ Self-mutilation evokes the currently so popular idea of plastic surgery. The psychic roots are the same: the individual is not satisfied with his/her looks and a kind of self-hatred sets up within him/her. As a result of this those who decide to have surgical operations actually voluntarily accept to cut into their bodies, which is another (less painful) form of self-aggression.

⁴ In this movie the victims have to find the antidotes for the poisonous gas that they are breathing in. One injection is put into a safe, and Xavier realizes that the numbers of the combination are written on their napes. Then we can see that in his final agony, he starts to trim these pieces of skin down from the necks of the others, and finally he cuts the number out of his own nape as well.

own previous experiences because the man gives them specific tasks: the task of the drug dealer is to position himself in the state of his clients, namely he has to jump into a pit full of injection needles; or the informer-voyeur has to cut a key out from behind one of his eyes, etc. Therefore we can say that Jigsaw re-creates the events for the victims, transforming them into real traumas. What Jigsaw's games require from the victims is not the "survival instinct" that Jigsaw emphasizes several times, but the will to destroy, the re-living of certain happenings which is the basis of the Freudian *death drive*, and the victims need to have the courage to face a great *loss*.

This loss is the key to the understanding of the mechanism of sadism and sadistic pleasure in these films: the loss of self of the victims is a *trauma*, and their trauma becomes the *jouissance* of the torturers in the movies. According to Jacques Lacan, *jouissance* and trauma have the same *dénouement*, the experience is the same, and this is the experience of the *real*. In Lacanian psychoanalysis the real is an order outside the Symbolic, which can be reached for a second through these two processes. In *Hostel 2* two torturers clink glasses and instead of 'cheers' they both say "to the next level" (45'). The next level that they are talking about is that of stepping into an orderless world, which is actually a next level of existence, similarly to the Lacanian real. If we survey the elements of sadism, identification, aggression and the members in the sadistic relationship, in each and every element there is the core and precondition of pleasure, which is a fundamental thought of the Lacanian real as well: the transgression of borders and the *losing of the self* in an action. In the movie when the two torturers are preparing for the deed which will rise them to the next level, we can hear an angelic music performed on traditional Slovakian instruments, and under the effect of this music we can see in slow motions their progress from the outside world into the torture chambers (*Hostel 2* 67'-69'). During this sequel it seems that they are going straight to death, to their own execution (which later proves to be the case).

When I stated above that Jigsaw's victims need to have the death drive instead of the instinct to live I referred to the state in which all the contributory actions of sadism result: the smashing up of the borderlines, the frontiers between inside and outside, between the self and the external world, and then a reordering of it. But between this reordering and the destruction of the ideal unity of the self there is an in-between state that can be familiar from an earlier part of the text. I am talking about those infantile mechanisms (masochism and the pleasurable repetition of the unpleasure) that I have mentioned above and that are also connected to this transgressive force: in the activity of the sadists in these movies there is a constant desire to go back to the state of a unity that he/she has lost, what Freud calls the "oceanic feeling" and what is connected to erotic pleasure (Bersani 18). The pleasures of the sadist can be compared to the oceanic feeling of the infant, because the relationship of the torturer with the victim in *Hostel* and of the child with the mother is similar: the child who lives his/her life in a flood of pleasures, instinctively searches for pleasure in every action. In *Hostel 2* for a minute we can

see a man eating slices of meat freshly cut from the thigh of his victim (79'). This image can be an allusion to the child's forces in the oral phase of the psychological development, when the mouth is the primary field of experiencing pleasure, so much so, that he/she seeks to incorporate, to *possess* the mother. A manifestation of this incorporation is the phenomenon that is an essential element of sadism: aggression also provides the basis of sadistic pleasure since it takes as its aim the elimination of the ego-based self-image which is the first step towards a free state of mind. Although it does not contribute to the instant feeling of pleasure, it provides the self with a gratification, the gratification of the feeling that an individual is more than what its reflected body delimits.

Conclusion: Reflections on/of the spectator

So far I have explored the origins of the pleasures of the filmic characters in *Hostel* and *Saw*, therefore the question arises here: what is the benefit of the spectators of these movies? Do they also feel the pleasure of being out of order? What is happening to us, spectators, while watching the mirrored images of torturers and the tortured on the silver screen? In my opinion these postmodern, self-referential films often become mirrors of the spectatorial self, putting us into the positions of torturer and/or tortured, and asking questions about the medium of film, the genre of horror, and the pleasures of spectatorship. Another essay could be written on this single topic, therefore I just highlight some basic and very important revelations about spectatorship in these movies.

In the case of the narrative film the pleasure in looking is almost unavoidable. According to Mulvey's fundamental study on visual pleasure, spectators are organic parts of the filmic apparatus: "[t]here are three different looks associated with cinema: that of the camera as it records the pro-filmic event, that of the audience as it watches the final product, and that of the characters at each other within the screen illusion" (843). Jigsaw's voyeurism and the torturers' pleasures of looking at the suffering human being inevitably bring out the question of the viewer's position within the filmic context, since the silver screen is one of the most elemental fields of identification for the subject of contemporary Western societies. Earlier in the text I mentioned Woodward's and Freud's idea that our society has certain defects; Lynn S. Chancer also refers to this in *Sadomasochism in Everyday Life*: "[w]e are living in a society sadomasochistic in that it bombards us with experiences of *domination* and *subordination* far more regularly than it exposes us to sensations and inklings of freedom" (2, italics mine). Watching is never innocent; it prescribes a passive (subordinated) and an active (dominating) role for the viewer: he/she watches a series of actions sitting on the sofa, falling into a physically passive situation, however he/she adopts the perspective of the camera which peeps, judges, penetrates into isolated spaces, controls, limits – the perspective of the camera which is always in action even when it is static.

As we could see, the identification of filmic characters gives the basis of the psychic process of sadism, however in the movie there is another kind of identification that is worth talking about. The viewers' identificational strategies in these movies are very interesting: we cannot simply declare that the viewer identifies with the victim, because the very role of the victim changes throughout the movies. In *Saw 2*, although we know that Jigsaw is a murderer, the viewer tends to sympathize with him because he is ill, fallible, has no future, what is more, he is beaten up by the detective. In the final scenes of the *Hostel* movies the torturers get into the position of the victim and they die, however, the viewer does not identify with any of them, and at the same time he/she loses faith in those occupying the victim's position earlier in the movie. It is not a negligible fact that in *Hostel* the youngsters are also searching for pleasures (having sex, enjoying spas, etc.), furthermore, in *Saw* Jigsaw's victims are people who are guilty or do harm to individuals; it seems that everybody has something to hide or to be ashamed of. For the viewer it is almost impossible to find one character to be loyal to throughout the whole movie, because even the murderers appear to them as human as the victims: they also have problems, they also question themselves, they are also thinking about their own monstrosity⁵. By blurring the boundaries of the categories of victim and murderer the viewer gets into an identificational crisis, and shifts among the identificational positions without being able to choose one. By adopting the double position of sympathizing with both the victim and the murderer, the two kinds of identification get mixed: the masochistic identification is not necessarily connected to the role of the victim, and the sadistic one is not linked to the murderer any more, in addition, the borders of these two identificational categories become *blurred*.

Jeremy Morris' in his study "The Justification of Torture Horror" also refers to the emotionally ambiguous position of the spectator: "[a] fully emphatic person can share the suffering of the victim but can also share the joy of the torturer. Our ability to share the joy of others is not limited to their morally permissible actions. Although one believes that torture is wrong, that does not mean that one thereby ceases to be sensitive to the amusement of sadists" (52). He claims that the viewer's identification is not tightly fixed to either the victim, or the torturer. This is the situation while watching *Hostel* and *Saw*: there is always something that prevents the viewer from the complete identification with either of the characters, because, as Lynn S. Chancer grasps it, "power (...) inspires fear and adoration *simultaneously*" (5, *italics mine*). Noel Carroll in *The Philosophy of Horror* claims that viewers are attracted to images of unpleasure and takes this idea as the essential paradox of horror: many people (...) do seek out horror fictions for the purpose of deriving pleasure from sights and descriptions that customarily repulse them" (158). On

⁵ In *Hostel 2* when the two torturers are driving towards the torture factory, Stewart asks his friend whether he thinks they are sick, and Todd gives an obvious answer: he says they are not sick, because violence is what everyone does in the world, "the normal ones", he adds. (66')

the one hand, if the viewer wants to identify with the victim, the cinematic illusion of being able to keep everything under control with the powerful look overmasters the viewer's sympathy towards the victim. On the other hand, identification with the murderer is also problematic because in this case the viewer would have to deny the recognition of the victim as another individual; however, the average (non-neurotic) viewer, unlike the torturers, feels empathy towards the victim which detains the complete identification with the antagonists. Therefore it seems that few look at the whole filmic apparatus, for the viewer it is quite complicated to feel sadistic or masochistic pleasure. However if we consider the very moment of violence on screen we may assume that a new channel opens up for the spectator. This channel ensures a constantly changing position for the spectator, a never-ending shifting among roles, positions and feelings. Practically what the viewer feels at the particular moment of death on screen is what Bataille calls "little death": the spectator for a moment forgets what he/she sees is just an illusion, and gets fused into the other on screen, he/she loses him/herself for a second, and from this moment of fusion he/she goes back to reality, however, in a changed state. We can say that through these cathartic experiences – that are perceived as real ones – the spectator gets a new life, just like the victims of Jigsaw.

The control of the viewer is an emphatic and probably the most interesting point in these movies. There is a problem with the chain of looking/power that I had drawn above: this is a movie with plot and pre-constructed effects on the viewer which are in the hand of a team of cameramen, directors, editors, actors, etc. The power of the viewer can only be illusory, therefore we can assume that we, viewers are part of a continuously changing and all-embracing authority of power, in which we seem to be the *primary* and *only* real victims. When I mentioned the blurring of the boundaries in the introduction, I meant exactly this phenomenon as the main and most threatening result of these torture horror movies: we are pushed into illusory situations, in which we respond with real reactions both on the level of body and senses. As I have mentioned in the introduction, these movies provide a new reality for the viewer in which he/she cannot find a secure state, and when the slaughter begins there is no solid ground on which the viewer could feel stability for a second. For sadists this breaking away is the only opportunity of reaching *jouissance*, however, in the viewer a similar sensation of non-belonging evokes frustration and anxiety. This is what makes these movies horrifying: to put it in Bataille's words, "a rush of blood upsets the balance on which life is based" and "[a] madness suddenly takes possession of a person" (106). That is, where "lash touches flesh" (Prince 26) the viewers are threatened by a similar loss of self which in their case does not result in pleasure but in fear, while a Toyland gets demolished in *them* as well – irreversibly and for ever.

Bibliography

- Bataille, Georges. *Erotism*. Trans. Mary Dalwood. San Francisco: City Lights Books, 1986.
- Benjamin, Jessica. *Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism and the Problem of Domination*. London: Virago Press Limited, 1993.
- Bersani, Leo. *The Freudian Body: Psychoanalysis and Art*. New York: Columbia UP, 1986.
- Bousman, Darren Lynn, dir. *Saw II*. Twisted Pictures, Lions Gate Films, 2005.
- . dir. *Saw III*. Twisted Pictures, 2006.
- Carroll, Noel. *The Philosophy of Horror or Paradoxes of the Heart*. New York, London: Routledge, 1990.
- Chancer, Lynn S. *Sadomasochism in Everyday Life*. New Brunswick: Rutgers UP., 1992.
- Freud, Sigmund. "Beyond the Pleasure Principle." The Standard Edition of the Complete Psychological Works. London: Hogarth, 2001: 7–64.
- . *Civilization and Its Discontents*. New York: W. W. Norton & Company, 1962.
- . *On Sexuality*. UK: Penguin Books Ltd., 1981.
- Keisner, Jody. "Do You Want to Watch? A Study of the Visual Rhetoric of the Post-modern Horror Film." *Women's Studies* 37.4 (2008): 411–427. *E-journals*. EBSCO. Date of access: 30 August 2010.
- Morris, Jeremy. *The Justification of Torture Horror: Retribution and Sadism in Hostel, Saw and The Devil's Rejects*. *The Philosophy of Horror*. ed. Thomas Fahy. Lexington: The UP of Kentucky, 2010: 42–56.
- Mulvey, Laura. "Visual Pleasure and Narrative Cinema." *Film Theory and Criticism: Introductory Readings*. Eds. Leo Braudy and Marshall Cohen. New York: Oxford UP, 1999: 833–844.
- Prince, Stephen. *Classical Film Violence*. New Brunswick: Rutgers UP, 2003.
- Rathgeb, D.L. "Bogeyman From the Id." *Journal of Popular Film & Television* 19.1 (1991): 36–43. *Academic Search Complete*. EBSCO. Date of access: 29 September 2010.
- Roth, Eli, dir. *Hostel*. International Production Company, 2005.
- . dir. *Hostel 2*. Lions Gate Films, 2007.
- Sontag, Susan. "Fascinating Fascism." *The New York Review of Books* 6 February, 1975, Date of access: 20 November, 2010. <http://www.nybooks.com/articles/archives/1975/feb/06/fascinating-fascism/?page=1>
- Wan, James, dir. *Saw*. Twisted Pictures, Lions Gate Films, 2004.
- Woodward, L. T. *Sadism*. London, Washington: Ophelia Press, 2010.

A nőiességen esett csorba: PCOS

A policisztás ovárium szindróma pszichológiai aspektusainak vizsgálata

Bevezetés

Nőiességünk megélésében kulcsfontosságú tényező a gyermek világra hozásának képessége, valamint a külső megjelenésünk. Létezik egy olyan női betegség, amely több fronton avatkozik be abba, hogy a beteg teljes nőként funkcionáljon, ezért neveztem el a nőiességen esett csorbának. A betegség neve: PCOS.

A policisztás ovárium szindrómát (PCOS) napjaink vezető meddőségi okaként tartják számon a reprodukív korban lévő nők körében. A PCOS olyan progresszív, endokrin-metabolikus kórkép, amely elsősorban nőgyógyászati tüneteivel hívja fel magára a figyelmet, beleértve a meddőségi problémát: a zsíros, pattanásos bőrképet (acne); a férfias típusú hajritkulást (androgén alopecia); az androgéndependens bőrfelületek fokozott szőrösödését (hirsutismus); a férfias típusú elhízást, valamint a policisztás petefészkeket. A diagnózis kimondása után a betegség gyógyítása többnyire a gyógyszeres kezelésre korlátozódik, elhanyagolva egy nagyon fontos területet, mégpedig a PCOS pszichés velejáróit.

Talán nem meglepő, hogy a PCOS-re jellemző, a nőiességet aláásó fizikai tünetek mellett igen gyakran megjelennek a pszichés problémák is. Rassi és mtsai (2010) kutatásukban azt találták, hogy a PCOS-ben szenvedő nők körében a pszichológiai morbiditás a DSM-IV. és a MINI kritériumrendszerei alapján szignifikánsan magasabb értéket mutatott a kontrollcsoporthoz képest. A PCOS-es betegek 57%-ában legalább egy pszichiátriai diagnózis mutatható ki, 78%-ában hangulatzavar, a legtöbb prevalenciája a major depressziónak (26,4%) és a bipoláris depressziónak (11,1%) volt. A fenti kutatás a PCOS-betegcsoport pszichológiai vizsgálatának relevanciájára mutat rá.

Noha Magyarországon félmillió nőt is érinthet a betegség, nem született még olyan pszichológiai kutatás hazánkban, ahol a betegcsoportot egészséges kontrollcsoporttal hasonlították volna össze. A betegcsoporton belül, a tünetek súlyossága alapján négy fenotípus különböztethető meg. Tudtommal még nem végeztek a PCOS fenotípusaira vonatkozó pszichológiai kutatást, vizsgálatom ezért ezen a területen hiánypótló munka. Továbbá vizsgálatomban olyan protektív tényezőket is azonosítani kívántam, amelyek részt vehetnek a betegeket érő pszichológiai distressz semlegesítésében.

Vizsgálatom tehát a rizikó- és protektív modell konceptuális keretében született, amelyben a betegséggel kapcsolatos rizikótényezők kutatása mellett a protektív faktorok vizsgálata is helyt kapott.

1. Témafelvetés

A PCOS-rizikótényező a mentális betegségek szempontjából, éppen ezért számos nemzetközi pszichológiai kutatás középpontjában áll.

Vizsgálatom egyik célja az volt, hogy a PCOS-es betegcsoportot összehasonlítsam egy egészséges nőkből álló kontrollcsoporttal. A vizsgálati személyeket négy pszichológiai változó mentén vizsgáltam, melyek a depresszió, vonásszorongás, evészavar és a kényszeres tünetek. Ez lehetővé teszi, hogy a nemzetközi kutatások mellett magyar mintából származó eredmények is rendelkezésre álljanak. Munkám hasznos lehet mind a kultúrközi vizsgálatok szempontjából, mind egy terápiás és intervenció program kidolgozása alapjaként.

A vizsgálat célja volt továbbá a PCOS-betegcsoporton belül megvizsgálni, hogy a klinikai tünetek alapján kialakított PCOS-fenotípusok vajon mutatnak-e eltérést a pszichés jóllét szempontjából? A PCOS-fenotípusok klinikuma között ugyanis kifejezett különbségek detektálhatók (Lakatos és munkatársai, 2009). A fenotípusok fókuszba emelésével arra törekedtem, hogy egy pszichológiai szempontból magas rizikót képviselő csoport rajzolódjon ki a PCOS-csoporton belül.

A betegcsoporton belül célom volt továbbá azon háttérváltozók felderítése, amelyek protektív szereppel bírhatnak, és amelyekre intervenció programot, illetve specifikus terápiát lehet alapozni. Vizsgálati kérdésem az volt, hogy vajon a társas támasz jellege, az önsegítő körben való tagság, a betegség kezelése vagy nem kezelése összefüggésbe hozható-e a betegcsoport pszichológiai státuszával?

Végül a mintaválasztás során felmerült kutatási kérdésem, hogy vajon az a policisztás ovárium szindrómásként nem diagnosztizálható csoport, amely hyperandrogenizmusban szenved, különbözik-e pszichológiai státusát tekintve a PCOS-es csoporttól?

2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. A POLICISZTÁS OVÁRIUM SZINDRÓMA BEMUTATÁSA A DIAGNOSZTIKUS KRITÉRIUMRENDSZERE ÉS DIFFERENCIÁLDIAGNOSZTIKÁJA SEGÍTSÉGÉVEL

A betegség korrekt definiálása a PCOS diagnosztikai kritériumrendszerének bemutatásához vezet. A hétköznapi gyakorlatban (Petrányi, 2008), valamint a PCOS pszichológiai vizsgálatával foglalkozó nemzetközi kutatásokban is (Mansson és munkatársai, 2008) a PCOS diagnosztizálásához az úgynevezett 2003-as rot-

terdami kritériumrendszer használatos, mely szerint PCOS-ról beszélünk, ha az alábbi három lehetőség közül legalább kettő fennáll: anovulatio vagy oligo-anovulatio, férfihormon-túlsúly klinikai vagy laboratóriumi tünetei, policisztás ováriumok észlelése ultrahanggal, egyéb endokrinzavarok kizárása mellett (Petrányi, 2008/b). A diagnosztikai kritériumból kirajzolódik a betegség négy fenotípusa, melyek jellemzőit az 1. táblázat foglalja össze.

1. Táblázat. A PCOS fenotípusai a rotterdami kritériumok alapján (Lakatos és munkatársai 2009)				
	Komplett (súlyos) PCOS	Un. Negyedik fenotípusú PCOS	Ovulációs PCOS	Nem hiperandrogén (enyhe) PCOS
Vérzések	rendsztelen	rendsztelen	rendszeres	rendsztelen
Petefészkek UH-val	policisztás	normális	policisztás	policisztás
Androgénszintek	magas	magas	magas	kissé emelkedett
Inzulinszintek	emelkedett	emelkedett	emelkedett	normális
Kockázat	hosszú távú	hosszú távú	ismeretlen	ismeretlen
PCOS-on belüli előfordulási gyakoriság	61%	7%	16%	16%

Az 1. számú táblázatban látható négy fenotípust gyakran megkülönböztetik súlyosságuk alapján. Az első oszlopban látható komplett PCOS-fenotípus mutatja legmarkánsabban a tüneteket (Lakatos és munkatársai, 2009). Ezt figyelembe véve jelen tanulmány is elsősorban ezen rizikócsoportha fókuszál.

2.2. A POLICISZTÁS OVÁRIUM SZINDRÓMA PATOGENEZISE, EPIDEMIOLOGIÁJA

Kialakulását tekintve genetikailag predisponált betegség (Luczay, 2009), lefolyását azonban nagymértékben meghatározzák a környezeti tényezők. A prenatális időszakban a leánymagzatot ért androgén hatás is befolyásolhatja kialakulását. A betegség patogenezisének alapvető tényezője a hyperandrogén állapot, ehhez járulhat a hypothalamo-hypophyseo-gonadalis tengely működésének zavarai is. Mindezek együttesen vezetnek a PCOS kialakulásához, amelynek részletes leírását jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé.

Gyakoriságát tekintve a National Institutes of Health kritériumrendszere alapján a PCOS a nők 8%-át érinti, a rotterdami ajánlást alkalmazva azonban a 26%-os prevalenciát is elérheti (Speer, 2009). Összességében elmondható tehát, hogy a nők legalább 6%-át érintő betegségről van szó, és hogy a termékeny korban lévő nők közül minden 7–15. személy érintett. Mindez magyar viszonylatokban akár félmillió reproduktív korú nőt is jelenthet.

2.3. A POLICISZTÁS OVÁRIUM SZINDRÓMA PSZICHOPATOLÓGIAI ÉS PSZICHOLÓGIAI JELLEGZETESSÉGEI

2.3.1. A policisztás ovárium szindróma tünetei és azok pszichológiai hatásai

A PCOS-t jellemző egyes szimptómák önmagukban is számottevő pszichológiai teherrel járhatnak, ami azt implicálja, hogy a betegséget jellemző tünetegyüttes halmozottan terheli a beteget. Az alábbiakban ezen témakör áttekintésére kerül sor.

Egy serdülőket vizsgáló kutatás azt mutatta, hogy a rendszertelen menstruáció meglehetősen magas distresszt okoz, a serdülő PCOS-esek gyakran ezeket a periódusokat az „örület” címkével látták el (Dowdy, 2010).

Kevés olyan dolog van, amely olyan mélyrehatóan érintené a női nemi identitást, mint a meddőség (Rappold, 2009). Részben a meddőséggel magyarázzák a PCOS-betegek azt, hogy abnormálisnak, rendellenesnek érzik magukat (Kitzinger és Willmot, 2002), ugyanakkor az infertilitástól való félelem is része mindennapjaiknak (Moran és munkatársai, 2010).

A nemkívánt szőrösödés a nők számára magas fokú pszichológiai teherrel jár, jelentős hatást gyakorolva a beteg pszichoszociális jóllétére (Tabák és Kemény, 2009). Egy hirsutismussal foglalkozó kutatásból az derült ki, hogy a betegek nagy része kerülte a szociális szituációkat (Barth és munkatársai, 1993). A testüket olyan jellemzőkkel illetik, mint ami furcsa, szégyenletes és terhes számukra, mi több börtönként aposztrofálják (Ekback és munkatársai, 2009). A fentiek, illetve további kutatások beszámolója alapján elmondható, hogy a hirsutismus nagymértékben hozzájárul a nők pszichológiai státuszának csökkenéséhez (Kitzinger és Willmot, 2002).

A férfias típusú kopaszodással kapcsolatosan noha kevés ismeret áll rendelkezésre, Petrányi (2008/a) arra hívja fel a figyelmet, hogy aki ezzel a tünettel rendelkezik, valamennyi tünet közül ezt éli meg a legnagyobb problémának. Egy vizsgálat kimutatta, hogy mindkét nem esetén igen sok stresszel jár ez a tünet, nők esetén azonban nagyobb fokú distresszről, negatívabb testképről számolnak be a tünethordozók, mint a kontrollcsoport (Cush és munkatársai, 1993).

Az Egészségügyi Minisztérium Szakmai protokollja szerint az acné befolyásolja az életminőséget fizikailag és pszichésen, olyannyira, hogy szociális izolációt és depressziót okozhat (Egészségügyi Minisztérium Szakmai protokollja, 2008). Magin és munkatársai (2006) vizsgálatukban ezt a feltételezést alátámasztották, ugyanis kiderült, hogy az acné az emberek számára szégyenletes, zavarba ejtő, ezért gyakran szorongás és depresszió kíséri.

A test súlya, alakja, valamint arányossága fontos szerepet tölt be a női önértékelésben. Az elhízás könnyen ahhoz vezethet, hogy a nők elégedetlenek a saját testükkel. Mindez önértékelés-csökkenéshez, szorongáshoz, szexuális zavarokhoz és szociális visszahúzódáshoz vezethet (Haraszti, 1997). A PCOS-betegek körében az elhízás igen gyakori jelenség, aránya 35–65% közöttire tehető (Bajnok és Speer, 2009).

Elmondható tehát, hogy a PCOS-betegség, a vele járó megváltozott hormonális milió, a meddőség veszélye és a nőiességet aláásó tünetek miatt fokozott kockázati tényező a pszichiátriai megbetegedések szempontjából. A következő alfejezetben négy olyan pszichológiai tényezőre fókuszálok, amelyek feltételezhetően szoros kapcsolatban állnak a betegséggel.

2.3.2. A depresszió, szorongás, evészavar és a kényszeres tünetek vizsgálatának relevanciája a betegcsoportban

Azt, hogy a PCOS magas rizikófaktor a depresszió kialakulása szempontjából, több tényező is indokolja. Egyrészt az endokrinzavarok aspecifikus módon pszichiátriai tüneteket válthatnak ki (Tiringer, 2001). Másrészt a PCOS tünetei szekunder jelleggel hozzájárulhatnak a depresszió kialakulásához. Harmadrészt a depresszió a PCOS krónikus jellegénél fogva a betegségre adott „normális reakciónak” is tekinthető (Tiringer, 2007). Mindezek ismeretében talán nem túlzás egyfajta PCOS-depresszióról beszélni, amely prevalenciájából és összetettségéből adódóan kiemelt figyelmet érdemel.

A szorongás jellemzője, hogy a krónikus betegségek állandó kísérője lehet (Csabai és Molnár, 1999), így a PCOS esetén is releváns kérdés. Egy vizsgálatban, amelyben 88 PCOS-es vizsgálati személy vett részt, 75%-ban klinikai fokú szorongásról számoltak be (Lipton és munkatársai, 2006).

Az evészavar és a menstruációs zavarok összefüggése jól ismert. Egy magyar vizsgálatban az infertilis nők körében mérték az evészavarok prevalenciáját, és azt találták, hogy az anorexia nervosa 4%-os, a bulimia nervosa 12%-os, az EDNOS (az evészavarok kritériumait nem teljesítő kategória) pedig 44%-os gyakorisággal jelentkezett (Resch és Szendei, 2002). A PCOS egyik karaktere pedig éppen a menstruációs rendellenesség. A testképpel való elégedetlenség szintén jellemző a betegcsoportban (Himelein és Thatcher, 2006), amely evészavar szempontjából szintén rizikófaktor. A csoportra jellemző hizási hajlandóság ugyancsak generálhat evészavarokat (Wright és munkatársai, 2004).

Vizsgálatom szempontjából a kényszer az evészavarokkal és depresszióval való kapcsolata vonatkozásában fontos. Az étkezési zavarok szelektív elméleteinek egyike, az úgynevezett kényszerbetegség-modell, amely a kényszerszindrómák és az evészavarok tünetei közötti fenomenológiai egybeesésre hívja fel a figyelmet. Az evészavarosokra jellemző, hogy gyakran kényszeresen bánnak az étellel, akár ritusokat is építhetnek rá (Varga és Túry, 2008). Továbbá a kényszeresség vizsgálatának relevanciáját támogatja az a megfigyelés is, hogy a nőknél gyakran az első szülést követően jelennek meg a kényszeres tünetek, ez pedig a neurohormonális rendszer szerepét húzza alá (Német és Treuer, 2001). A PCOS-betegcsoport pedig igencsak érintett ebben a tekintetben.

2.4. A RIZIKÓ- ÉS PROTEKTÍV MODELL MINT KONCEPTUÁLIS KERET A SEGÍTSÉGNYÚJTÁSHOZ

Eddig csupán a PCOS-betegséggel kapcsolatos rizikótényezőkről ejtettem szót. Kutatásom azonban a kockázati tényezők azonosításán és vizsgálatán túl azon protektív tényezők feltárására is fókuszál, amelyek a betegcsoport pszichés jóllétét segíthetik elő. A kutatás céljának megfelelő konceptuális keretet kínál az úgynevezett rizikó- és protektív modell. Ezen egészségpszichológiai megközelítés fő célja a védőfaktorok felkutatása és megerősítése (Pikó, 2004). Kutatásomban a PCOS-sel kapcsolatosan két protektív faktort vettem górcső alá: a társas támogatást és a PCOS önsegítő köröket.

2.4.1. A társas támasz és a PCOS önsegítő kör mint protektív faktorok

A társas támogatás indirekt, úgynevezett „pufferhatása” az egyént ért distressz semlegesítésében játszik szerepet (Pikó, 2007), különösen a depresszió és szorongás tekintetében (Pikó, 1995). Ez sarkalatos pont a PCOS-ben, hiszen a betegek a tünetek következtében igen magas fokú distresszt élnek meg mindennapi életük során.

Magyarországon egyedülálló kezdeményezés a PCOS-ben szenvedők által létrehozott PCOS Szívügy Alapítvány önsegítő köreinek tevékenysége, amely a szindrómában szenvedő sorstársak segítségét és a fiatalok prevencióját tűzte ki céljául. Ezen csoport tagsága feltételezésem szerint az Orford által leírt funkciók közül képes valamennyit betölteni, úgy mint: érzelmi támasz biztosítása, a problémákra értelmezési keret nyújtása, egyfajta szerepmodellként működnek olyan egyének, akik már sikeresen megküzdöttek hasonló problémákkal, lehetőséget adnak egymás segítségére, baráti kört jelentenek, illetve nagyobb kontroll- és kompetenciaérzést biztosítanak (Orford, 1992; hivatkozva: Trull és Phares, 2004).

3. Hipotézisek

3.1. A PCOS-CSOPORTRA ÉS A KONTROLLCSOPORTRA VONATKOZÓ HIPOTÉZISEK

Az adatok elemzése során elsőként azt vizsgáltam, hogy van-e statisztikailag kimutatható különbség a PCOS-es csoport és az egészséges kontrollcsoport között a depresszió, szorongás, kényszeres tünetek és az evészavar tekintetében.

3.1.1. A depresszióra vonatkozó hipotézis

Tekintettel arra, hogy a szakirodalmi adatok szerint (Moran és munkatársai, 2010; Cipkala-Gaffin és Janet, 2009) a depresszió prevalenciája a PCOS-betegcsoportban magasabb, mint az egészséges nők körében, feltételezem, hogy a

PCOS-csoport szignifikánsan magasabb összpontszámot fog elérni a Beck Depresszió kérdőívben. Ez alapján fogalmaztam meg első hipotézisemet:

1. hipotézis: A PCOS-csoportban szignifikánsan magasabb depresszió-összpontszámot várok, mint a kontrollcsoportban.

3.1.2. A szorongásra vonatkozó hipotézis

A depresszió mellett a szorongás is hangsúlyos a PCOS-es betegcsoportban olyannyira, hogy a betegek akár 75%-a is mutathat klinikai szintű szorongást (Cipkala-Gaffin és Janet, 2009). Ezért azt feltételezem, hogy ez megmutatkozik a PCOS-csoportban. Ennek alapján fogalmaztam meg második hipotézisemet:

2. hipotézis: A PCOS-csoportban szignifikánsan magasabb szorongás-összpontszámot várok, mint a kontrollcsoportban.

3.1.3. Az evészavarra vonatkozó hipotézis

Az evészavar PCOS-betegcsoporton belüli előfordulását a betegséggel járó tünetek és hormonális folyamatok nagymértékben befolyásolhatják. Nevezetesen a menstruációs zavarok (Resch és Szendei, 2002), a testtel való elégedetlenség (Túry, 2005) és az elhízás (Bajnok és Speer, 2009) az evészavaros betegek körében is igen gyakoriak, csakúgy, mint a PCOS-betegek esetében. Ezen feltételezés alapján fogalmaztam meg harmadik hipotézisemet.

3. hipotézis: A PCOS-csoportban szignifikánsan magasabb evészavar-összpontszámot várok, mint a kontrollcsoportban.

3.1.4. A kényszeres tünetekre vonatkozó hipotézis

A kényszeres tünetek jelenlétét egyik oldalról az evészavarok kényszerbetegség-modellje támasztja alá, miszerint a két zavar tüneteinek hasonlóságot mutatnak (Szabó, 2000). Másrészt a kényszer neurohormonális rendszerrel való összefüggése is a kényszer relevanciájára utal. Ezek figyelembevételével fogalmaztam meg negyedik hipotézisemet:

4. hipotézis: A PCOS-csoportban szignifikánsan magasabb kényszeres összpontszámot várok, mint a kontrollcsoportban.

3.2. A PCOS-CSOORTBAN A HÁTTÉRVÁLTOZÓK ÖSSZEFÜGGÉSEINEK VIZSGÁLATA

3.2.1. A fenotípusokra vonatkozó hipotézisek

A PCOS-es csoporton belül a rotterdami kritériumrendszer alapján négy fenotípus különböztethető meg. Az egyes fenotípusok a tünetek és szövődmények súlyosságának tekintetében eltérnek egymástól. A fokozott hyperandrogenizmussal jellemezhető csoportokban detektálhatók a legsúlyosabb fizikális tünetek (Lakatos és munkatársai, 2009). Azt várom, hogy a depresszió, szorongás, kényszeres

tünetek és evészavar tekintetében is eltérés van a súlyos (komplett) fenotípus és a többi, enyhébb fenotípus között.

5. hipotézis: A súlyos (komplett) fenotípus esetén szignifikánsan magasabb pontszámot várok a depresszió, szorongás, a kényszer és az evészavar tekintetében, mint a többi fenotípus esetén.

3.2.2. A társas támogatásra vonatkozó hipotézisek

A szakirodalom a társas támogatás egészségi állapotra gyakorolt kétirányú hatása közül a „pufferoló” hatást igazolta a depresszió és szorongás tekintetében (Miller, 1976; Lin, 1979; hivatkozva: Pikó, 1995). Ez az eredmény a PCOS-es betegcsoportra vonatkoztatva azt implikálja, hogy a társas támogatás magas volta a pszichológiai problémák alacsonyabb mértékével társul, ez a hatás azonban csak a „közeli” hozzátartozók esetén mutatható ki.

Mindezeket figyelembe véve fogalmaztam meg hipotéziseimet.

6. hipotézis: A „közeli” társas támogatás megléte esetén szignifikánsan alacsonyabb depresszió-, szorongás-, kényszeresség- és evészavar-összpontszámot várok, mint a hiánya esetén.

7. hipotézis: A „távoli” társas támogatás megléte vagy hiánya nem befolyásolja szignifikánsan a depresszió-, a szorongás-, a kényszeresség- és az evészavar-összpontszámot.

3.2.3. A PCOS-betegség kezelésére vonatkozó hipotézis

Speer (2009) arra hívja fel a figyelmet, hogy a betegek számára önmagában már az is katalizáló hatású lehet, ha megkapják a PCOS diagnózist. Ennek háttérében azt feltételezem, hogy a kontrollálhatatlan tünetek magas fokú szorongással járnak. A diagnózis megléte pedig lehetőséget ad az adekvát kezelés megkezdésére, minek következtében a beteg számára a kontroll érzetét biztosítja. Mindezek alapján azt feltételezem, hogy azok a PCOS-es betegek, akik kezelés alatt állnak, alacsonyabb fokú szorongást élnek meg, mint kezeletlen társaik.

8. hipotézis: A kezeletlen PCOS-es betegek szignifikánsan magasabb fokú szorongásról számolnak be, mint a kezelt PCOS-ek.

3.2.4. Az önsegítő körben való tagságra vonatkozó hipotézis

Ahogy arra korábban már Orford nyomán kitértem, az önsegítő csoportok számos olyan funkciót nyújtanak, amelyek a PCOS-es nők igényeire illeszkednek. Percy és munkatársai (2009) kvalitatív vizsgálatukban igazolták ezt a feltételezést. Mindezek figyelembevételével fogalmaztam meg hipotézisemet.

9. hipotézis: Az önsegítő körben részt vevő betegek szignifikánsan alacsonyabb fokú depresszióját és szorongását várom, mint akik nem vesznek részt ilyen csoportban.

3.3. A PCOS- ÉS HYPERANDROGÉN CSOPORTRA VONATKOZÓ HIPOTÉZISEK

Azon vizsgálati személyek, akik nem feleltek meg a rotterdami kritériumnak, azonban hyperandrogenismusban szenvednek, úgy vélem, legalább olyan magas fokú depressziós, szorongásos, kényszeres tüneteket és étkezési zavart mutatnak, mint a PCOS-csoport, annak ellenére, hogy rendszeres menstruációjuk van, és nem mutatnak PCO-morfológiát. Ezen állításomat egyrészt a tünetekre alapozom. A hyperandrogenismus tünetei ugyanis (a kóros szőrnövekedés, az acne, a férfias kopaszodás és az achentosis nigricans) ugyanúgy megjelennek ebben a csoportban, mint a PCOS-betegek csoportjában. Másrészt a fenotípusok közül a legsúlyosabb fizikális képet a szélsőségesen hyperandrogén csoport mutatja, vagyis a súlyos (komplett) fenotípus. Mindezek figyelembevételével fogalmaztam meg hipotézisem.

10. hipotézis: A PCOS- és hyperandrogén csoport között nem várok szignifikáns eltérést a depresszió, a szorongás, a kényszeresség és az evészavar összpontszámát tekintve.

4. Anyag és módszer

4.1. VIZSGÁLATI SZEMÉLYEK

A vizsgálati minta PCOS-csoportjába történő beválogatás meglehetősen szigorú feltételek mentén történt, alapját a 2003-as rotterdami kritériumrendszer képezte (The Rotterdam ESHRE/ASRM-sponsored PCOS consensus workshop group, 2004). Alkalmazását részben a gyakorlat indokolja, a PCOS-diagnózist ugyanis ezen feltételek mentén állapítják meg (Petrányi, 2008/b; Lakatos és munkatársai, 2009), részben pedig olyan pszichológiai kutatásokra alapoztam, ahol szintén ezt a beválogatási módszert alkalmazták (Mansson és munkatársai, 2008).

A differenciáldiagnózisban megadott betegségek kizárására is sort kerítettem, továbbá kizártam a várandós vizsgálati személyeket is a mintából, abból a megfontolásból, hogy a terhesség igen változékony hangulatot eredményezhet (Pető és Frater, 1991). A fentiek figyelembevételével kizárásra került 17 vizsgálati személy. Szintén a rotterdami kritériumok alapján besoroltam a PCOS-es vizsgálati személyeket az egyes fenotípuscsoportokba, abból a megfontolásból, hogy elkülöníthető legyen a magas rizikójú PCOS-fenotípus.

A kizárások után a vizsgálatban összesen 69 PCOS-ben érintett vizsgálati személy vett részt. A kontrollcsoportba kerülésnek csupán életkori kritériumot szabtam (reproduktív kor), 20 és 45 év közötti egészséges vizsgálati személyeket gyűjtöttem, így a kontrollcsoportba összesen 65 vizsgálati személy került. A vizsgálatban összesen 134 vizsgálati személy vett részt.

A kontrollcsoportot a nemzetközi kutatásokhoz igazodva (Schattman és Sherwin, 2007; Mansson és munkatársai, 2008) kor és iskolai végzettség alapján illeszttem a mintához. A Mann-Whitney nemparaméteres eljárást alkalmazva, nem találtam szignifikáns különbséget a két csoport között a kor [$p=0,60$] és az iskolai végzettség [$p=0,302$] tekintetében. A PCOS-csoportban az átlagos életkor 30, 55 év, ahol a legfiatalabb 21 éves, a legidősebb 43 éves, a kontrollcsoportban az átlagéletkor 30, 33 év, ahol a legfiatalabb 20 éves, a legidősebb 45 éves volt.

4.2. A VIZSGÁLATI ESZKÖZÖK BEMUTATÁSA

A vizsgálatban egyrészt a háttér adatok kikérdezésére, másrészt a pszichés állapot kikérdezésére került sor. A háttérváltozók vizsgálatára zárt és nyitott kérdéseket alkalmaztam, a pszichés felmérésre négy kérdőívet használtam.

4.2.1. A háttér adatok vizsgálata

Hipotéziseim vizsgálatához szükségem volt szociodemográfiai (életkor, családi állapot, iskolai végzettség) és egyéb háttérváltozók ismeretére. A protektív faktorokra részben eldöntendő kérdéssel („Gyógyszeres kezelés alatt áll-e?”; „A PCOS-sel kapcsolatosan valamilyen önsegítő körnek, alapítványnak, szervezetnek tagja-e?”), részben nyitott kérdéssel kerestem a választ. A társas támogatást nyitott kérdés formájában vizsgáltam, a megadott válaszok alapján kilenc kategória körvonalazódott. A válaszokból képzett kategóriákat annak alapján, hogy mennyire közeli a támogatás, két csoportba osztottam. A csoportba való besorolást a társas viszonyok megkülönböztető sajátosságai alapján végeztem, mely szerint a házasság, barátság és rokonság bizonyul a legintimebb kapcsolatainknak (ARGYLE, 1997). A két csoport a „közeli” támogatás és „távoli” támogatás címkét kapta, melyek közül az előbbibe a házastárs/élettárs, szülők, gyermek, egyéb rokon és a barátnő kategóriák kerültek, az utóbbiba a munkatárs, fórumtárs/sorstárs, hivatásos segítő, orvos/háziorvos került.

4.2.2. A pszichés állapot felmérése: A depresszió mérése a Beck Depresszió kérdőív (BDI) segítségével

A Beck Depresszió kérdőívet Beck és munkatársai fejlesztették ki (Beck és munkatársai, 1961; hivatkozva: Perczel Forintos és munkatársai, 2005).

Az eszközválasztás mellett szóló első szempont, hogy mivel önkitöltéses mérőeszközzel van szó, lehetőségem volt online formában is eljuttatni a célcsoporthoz. Másrészt, jó reliabilitása révén alkalmas arra, hogy kutatásokban felhasználják (Ágoston és Szili, 2003), ezért a szakirodalomban az egyik leggyakrabban használt kérdőív a depresszió súlyosságának megállapítására, valamint követésére. Igaz ez a PCOS-sel kapcsolatos kutatásokra is, ahol szintén ez a legelterjedtebb mérőeszköz, mégpedig a 21 tételes változata (Cipkala-Gaffin és Janet, 2009; Schattman és Sherwin, 2007; Sayar és Ersöz, 1998).

4.2.3. A pszichés állapot felmérése: A szorongás mérése a Spielberger-féle Vonásszorongás kérdőív (STAI-T) segítségével

A STAI több évtizede használt kérdőív a nemzetközi és magyar orvosi, pszichológiai és epidemiológiai vizsgálatokban. A PCOS-sel kapcsolatos nemzetközi kutatásokban szintén gyakran alkalmazott mérőeszköz, ezért a kérdőív alkalmazása lehetőséget nyújt arra, hogy nemzetközi kutatásokkal is történhessen összehasonlítás.

Kidolgozása Spielberger és munkatársai nevéhez fűződik. Sipos Kornél és munkatársai adaptálták magyar mintára a kérdőívet (Sipos és Sipos, 1978). Vizsgálatomban a (STAI-T) skálát alkalmaztam, amelyben az „Általában hogyan érzi magát?” jellegű kérdések megválaszolásával ad feleletet a vizsgálati személy. A tételekre adott válaszainak összpontértéke adja meg a szorongásosságának mértékét (Ágoston és Szili, 2003). A vonásszorongás standard értékei nők esetén 45, 37 a szórás 7, 97 (Sipos és Sipos, 1978).

4.2.4. A pszichés állapot felmérése: A kényszeres tünetek felmérése a Maudsley Kényszer Kérdőív (MOCI) segítségével

A kényszeres tünetek felmérése szempontjából a Maudsley Kényszer Kérdőív (MOCI) alkalmazása bizonyult a legkézenfekvőbbnek. A kérdőív ugyanis önkitöltéses, így alkalmas arra, hogy online módon is elérjem a vizsgálni kívánt célcsoportot.

A MOCI-t a londoni Maudsley kórházban Hodgson és Rachman fejlesztette ki (1977; hivatkozza: Perczel Forintos és munkatársai, 2005). A kérdőív teszt-reteszt reliabilitása Wells szerint megfelelő (1977; hivatkozza: Perczel Forintos és munkatársai, 2005).

A leltár egyrészt általános kényszeres tüneti értékelést nyújt, másrészt lehetőséget biztosít arra, hogy a tipikus kényszeres cselekvésekre vonatkozó tüneteket külön értékeljük. A kérdőív az ellenőrizgetésre, mosakodásra, tisztogatásra, lassúságra, ismételtetésre, rágódásra és őrlődésre vonatkozóan fogalmaz meg állításokat (Perczel Forintos és munkatársai, 2005).

4.2.5. A pszichés állapot felmérése: Az étkezési zavarok mérése az Evési zavar kérdőív (EDI) segítségével

A kérdőív kidolgozása Garner és Garfinkel nevéhez fűződik (1983; hivatkozza: Túri, 2000), melyet magyar nyelvre Túry Ferenc és munkatársai adaptáltak. A kérdőív alkalmazása mellett legalább két érv szól. Egyrészt az evészavarok vizsgálatában leggyakrabban alkalmazott kérdőívként tartják számon (Túry, 2000), másrészt a vizsgálatomban alkalmazott másik két kérdőívvel, a Beck Depresszió kérdőívvel és a Maudsley Kényszer kérdőívvel jól kiegészítik egymást, ugyanis az EDI egyik gyenge pontja egyebek mellett, hogy a depressziót és kényszerességet nem méri (Túry, 2000).

4.3. AZ ADATGYŰJTÉS MÓDJA

Az adatok felvételére online és papírformátumú kérdőíves kikérdezés keretében került sor. Az online kérdőív alkalmazása mellett részben gyakorlati, részben módszertani megfontolásból döntöttem. Egyrészt több külföldi PCOS-kutatásban alkalmazták már ezt az adatgyűjtési módszert (Jahanfar és munkatársai, 1995; Benson és munkatársai, 2010), másrészt, módszertani szempontból fontos, hogy egy, a nőiességükért küzdő betegcsoportot kellett megszólítani és megnyerni, amely igen nagy kihívás volt. Úgy gondolom, hogy az online kérdőív valóban biztosítja az anonimitást, következőképp a célcsoport kvantitatív vizsgálatára a módszer alkalmasnak tartom.

Az adatok felvétele többlépcsős folyamatból állt. Az első az előkészítés fázisa, amelyben felvettem a kapcsolatot olyan szervezetekkel, amelyek biztosították a leendő vizsgálati személyeket. Elsőként 2009 októberében a Mens Mentis Egészségcentrum Kft. debreceni belgyógyászával konzultáltam. A Mens Mentis Egészségcentrum Kft. – egyebek mellett – PCOS-betegek kezelésére specializálódott. Második lépésként 2010 februárjában a PCOS Szívügy Alapítvány szervezőivel vettem fel a kapcsolatot.

A kérdőívek felvételére 2010. október 1-jétől 2010. október 31-ig került sor. A vizsgálati személyek négy fő „forrásból” kerültek a mintába. Egyrészt a Mens Mentis Kft. betegei, akik online formában töltötték ki a kérdőívet, másrészt a PCOS Szívügy Alapítvány levelezőlistájára feliratkozott személyek, akik szintén online kitöltők voltak, harmadrészt internetes női fórumok felhasználói, akik ugyancsak online módon vettek részt a vizsgálatban, valamint az ismerősi körömben lévő PCOS-betegek, akik papírformátumban töltötték ki a kérdőívet.

A betegség jellegéből adódóan etikai szempontokat is mérlegelnem kellett. A szakirodalom alapján ugyanis felkészültem arra, hogy a betegséggel gyakran társul depresszió, ezért a vizsgálati személyekkel igyekeztem körültekintően bántani. Három lépést tettem a cél érdekében. Egyrészt lehetőséget adtam, hogy a kérdőív végén kifejezzék a kérdőívvel és betegséggel kapcsolatos gondolataikat, érzéseiket. Másrészt az e-mail címem megadásával nyújtok lehetőséget arra, hogy amennyiben valaki segítségért fordul hozzám, a PCOS Szívügy Alapítvány helyi önkénteséhez tudom irányítani, aki naprakész információval, orvosajánlóval, életmód-tanácsadással tudja segíteni a rászoruló személyeket. Harmadrészt lehetőséget adtam visszajelzés igénylésére, amellyel 44 PCOS vizsgálati személy élt. A visszajelzésekben a kutatás protektív tényezőkkel kapcsolatos eredményeit hangsúlyoztam ki, a vizsgálati személyek kontrollérzetének erősítése céljából.

5. Eredmények és azok értékelése

A vizsgálat során kapott eredmények elemzését az SPSS 13.0 statisztikai program segítségével végeztem.

5.1. A PCOS-CSOPORT ÉS A KONTROLLCSOPORT ÖSSZEHAISONLÍTÁSÁNAK EREDMÉNYEI

Annak meghatározására, hogy a PCOS-csoport az egészséges csoporttól az egyes pszichológiai változók tekintetében mutat-e szignifikáns eltérést, egy nem-paraméteres eljárást, a Mann-Whitney-próbát alkalmaztam. A p értékeket 0,05 alatt vettem szignifikánsnak.

A PCOS-betegcsoport és a kontrollcsoport átlagai közötti eltéréseket és a szignifikancia szinteket az 2. számú táblázat mutatja be. A 2. táblázatban kiemelve látható, hogy a PCOS- és kontrollcsoport összpontszámainak eltérése három esetben bizonyult szignifikánsnak. A depresszió esetében [$p = 0,000$], a szorongás esetében [$P = 0,000$], valamint az evészavar esetében [$p = 0,003$]. A PCOS-csoport mindhárom esetben magasabb pontszámot ért el. Noha a kényszer kérdőív összpontszámát tekintve nincs szignifikáns különbség a két csoport között, a PCOS-csoportban a kényszeres tünetek is gyakrabban fordulnak elő.

2. táblázat

A PCOS- és kontrollcsoport összpontszámainak összehasonlítása
a depresszió, szorongás, kényszer és evészavar tekintetében ($p < 0,05$)

	Csoportok	Mintaelemszám	Rangszám átlag	Kétoldali szignifikancia
Depresszió összpontszáma	PCOS	69	84,49	0,000
	Kontroll	65	49,47	
Szorongás összpontszáma	PCOS	69	79,66	0,000
	Kontroll	65	54,59	
Kényszer kérdőív összpontszáma	PCOS	69	71,54	0,213
	Kontroll	65	63,21	
Evési zavar kérdőív összpontszáma	PCOS	69	77,02	0,003
	Kontroll	65	57,39	

5.2. A PCOS-CSOPORTBAN A HÁTTÉRVÁLTOZÓK ÖSSZEFÜGGÉSEINEK VIZSGÁLATA

5.2.1. A PCOS-fenotípusok összehasonlításának eredményei

A súlyos (komplett) fenotípust vettem össze a többi fenotípussal. A PCOS három „enyhébb” fenotípusát egy kategóriába soroltam („egyéb fenotípus” kategória), majd összevettem a súlyos (komplett) fenotípussal, melynek eredményét a 3. táblázat foglalja össze. Az adatok vizsgálatára a Mann-Whitney-próbát alkalmaztam.

3. táblázat

A súlyos (komplett) fenotípus és az „egyéb fenotípusok” összehasonlításának eredményei a depresszió, szorongás, kényszer és evészavar tekintetében ($p < 0,05$)

	Fenotípusok	Mintaelemszám	Rangszám átlag	Kétoldali szignifikancia
Depresszió összpontszáma	súlyos (komplett)	41	39,77	0,007
	egyéb	27	26,50	
Szorongás összpontszáma	súlyos (komplett)	41	38,52	0,039
	egyéb	27	28,39	
Kényszer kérdőív összpontszáma	súlyos (komplett)	41	36,98	0,202
	egyéb	27	30,74	
Evési zavar kérdőív összpontszáma	súlyos (komplett)	41	36,91	0,214
	egyéb	27	30,83	

Az 3. táblázatban kiemelve látható, hogy a súlyos (komplett) fenotípus és az egyéb fenotípusok összpontszámainak eltérése két esetben bizonyult szignifikánsnak, mégpedig a depresszió [0,007] és a szorongás [0,039] esetében. Az evészavar [0,214] és a kényszer esetében [0,202] nem volt szignifikáns eredmény, ettől függetlenül tendenciaszerűen valamennyi esetben a súlyos (komplett) típus mutatott magasabb pontszámot.

5.2.2. A társas támogatás vizsgálata

A társas támogatás „közeli” támogatás és „távoli” támogatás formájának hatását kívántam megvizsgálni a PCOS-csoportban, a depresszió-, szorongás-, evészavar- és kényszeres tünetek tekintetében. Az adatok elemzéséhez a Mann-Whitney-próbát alkalmaztam. A p értékeket 0,05 alatt vettem szignifikánsnak.

Elsőként a „közeli” társas támogatás hatását vizsgáltam a pszichológiai változók tekintetében.

A 4. táblázatban látható, hogy a pszichológiai változók összpontszámainak eltérése három esetben bizonyult szignifikánsnak. A depresszió esetében [$p = 0,010$], a szorongás esetében [$p = 0,015$], valamint az evészavar esetében [$p = 0,039$]. A kényszer kérdőív összpontszámát tekintve nem találtam szignifikáns különbséget

[$p = 0,118$]. A mintázat mind a négy esetben azonos, vagyis a „közeli” társas támogatás hiányának esetén a pszichés tünetek gyakoribbak.

4. táblázat
A „közeli” társas támogatás meglétének és hiányának hatása
a pszichológiai változókra ($p < 0,05$)

	Közeli	Mintaelemszám	Rangszám átlag	Kétoldali szignifikancia
Depresszió összpontszáma	nincs van	21 48	44,38 30,90	0,010
Szorongás összpontszáma	nincs van	21 48	43,88 31,11	0,015
Kényszer kérdőív összpontszáma	nincs van	21 48	40,69 32,51	0,118
Évészi zavar kérdőív összpontszáma	nincs van	21 48	42,52 31,71	0,039

Az 5. táblázatban a „távoli” társas támogatás meglétének vagy hiányának hatását foglaltam össze. Az 5. táblázatból látható, hogy a pszichológiai változók összpontszámainak eltérése egyetlen esetben sem bizonyult szignifikánsnak. A depresszió esetében [$p = 0,209$], a szorongás esetében [$p = 0,194$], az évészavar esetében [$p = 0,575$], a kényszer kérdőív esetében [$p = 0,414$]. A mintázat valamennyi esetben azonos, vagyis a „távoli” társas támogatás hiánya esetén, noha a pszichés tünetek gyakoribbak, statisztikailag nem igazolható az összefüggés.

5. táblázat
A „távoli” társas támogatás meglétének és hiányának hatása
a pszichológiai változókra ($p < 0,05$)

	Távoli	Mintaelemszám	Rangszám átlag	Kétoldali szignifikancia
Depresszió összpontszáma	nincs van	46 23	37,14 30,72	0,209
Szorongás összpontszáma	nincs van	46 23	37,22 30,57	0,194
Kényszer kérdőív összpontszáma	nincs van	46 23	36,39 32,22	0,414
Évészi zavar kérdőív összpontszáma	nincs van	46 23	35,96 33,09	0,575

5.2.4. A kezelt PCOS-csoport és kezeletlen PCOS-csoport összehasonlítása a szorongás tekintetében

Az elemzést a Mann-Whitney-próbával végeztem, az eredményt a 6. táblázat foglalja össze. A táblázatban látható, hogy szignifikáns különbség van a szorongás tekintetében azon csoportok között, amelyek kezelt PCOS-esek, illetve amelyek nem kezelt PCOS-esek. A kezelt betegek szignifikánsan kevesebb szorongásról számolnak be, mint kezeletlen társaik.

6. táblázat

A kezelt PCOS-es és kezeletlen PCOS-es csoport szorongási eredményei ($p < 0,05$)

	Gyógyszert szed-e	Mintaelemszám	Rangszám átlag	Kétoldali szignifikancia
Szorongás összpontszáma	kezeletlen PCOS	26	42,92	0,011
	kezelt PCOS	43	30,21	

5.2.5. Az önsegítő köri tagok és nem tagok összehasonlítása a depresszió és szorongás tekintetében

Az elemzést a Mann-Whitney-próbával végeztem, az eredményt 0,05 p érték alatt vettem szignifikánsnak. Az eredményt a 7. táblázat foglalja össze. A táblázatban látható, hogy szignifikáns különbség van a depresszió [$p = 0,017$] és a szorongás [$p = 0,012$] tekintetében azon csoportok között, amelyek részt vesznek önsegítő csoportban, illetve amelyek nem vesznek részt ilyen csoportban. Az önsegítő kör tagjai szignifikánsan alacsonyabb depresszióról és szorongásról számolnak be.

7. táblázat

A PCOS önsegítő köri tagok és nem tagok összehasonlítása a depresszió és szorongás tekintetében ($p < 0,05$)

	önsegítő kör	Mintaelemszám	Rangszám átlag	Kétoldali szignifikancia
Depresszió összpontszáma	nem tag	60	34,62	0,017
	tag	5	13,60	
Szorongás összpontszáma	nem tag	60	34,70	0,012
	tag	5	12,60	

5.3. A PCOS-csoport és hyperandrogén csoport összevetése a pszichológiai változók mentén

A két csoportot a Mann-Whitney-próba segítségével hasonlítottam össze, az eredményeket a 8. táblázat foglalja össze. A 8. táblázat eredményein látható, hogy a két csoport nem mutat szignifikáns eltérést a depresszió [$p = 0,0349$], a szorongás [$p = 0,607$], a kényszeres tünetek [$p = 0,902$], az evési zavar [$p = 0,73$] esetén sem. A mintázatot tekintve, a kényszer kérdőív kivételével, valamennyi pszichológiai változó esetén a hyperandrogén csoport mutat magasabb átlagokat.

8. táblázat
A PCOS- és hyperandrogén (HA)-csoport összehasonlítása
a pszichológiai változók mentén ($p < 0,05$)

	Pszichológiai változó	Mintaelemszám	Rangszám átlag	Kétoldali szignifikancia
Depresszió összpontszáma	HA PCOS	15 69	47,83 41,34	0,349
Szorongás összpontszáma	HA PCOS	15 69	45,43 41,86	0,607
Kényszer kérdőív összpontszáma	HA PCOS	15 69	41,80 42,65	0,902
Evési zavar kérdőív összpontszáma	HA PCOS	15 69	44,47 42,07	0,73

5.4. A VIZSGÁLAT EREDMÉNYEINEK ÉRTELMEZÉSE

5.4.1. A PCOS- és kontrollcsoport összehasonlításából nyert eredmények értelmezése

A betegcsoport a vizsgálat során a négy pszichológiai változóból három esetben szignifikánsan magasabb értéket ért el, mint a kontrollcsoport. Ezek a pszichológiai változók a depresszió, a szorongás és az evészavarok voltak.

A csoportokat megvizsgálva azt az eredményt kaptam, hogy a PCOS-csoportban mind a depresszió előfordulási gyakorisága (43,4%), mind a mértéke (43,3% enyhe, 26,6% közép súlyos, 30% súlyos) igen magas. Tovább árnyalja az eredményt, hogy a betegcsoport a Beck Depresszió kérdőív reménytelenséggel (42%) és öngyilkossággal (21,7%) foglalkozó tételeit gyakran választotta. Wells (1997; hivatkozva: Perczel Forintos és munkatársai, 2005) kiemeli, hogy a reménytelenség érzésének és az öngyilkosság veszélyének szempontjából különösen fontos ez a két tétel. Ezen eredmények háttérében részben a nőiességet aláásó PCOS-markerek jelenlétét, a meddőség veszélyét, részben a megváltozott hormonális miliő hatását feltételezem. Amint arra már az elméleti áttekintésben utaltam, az olyan PCOS-markerek, mint a hirsutismus, az androgén alopecia, az acne, az android elhízás igen magas rizikótényezőknek számítanak a depresszió kialakulásában. Ugyanakkor a meddőség és a depresszió kapcsolata, valamint az elhízás és a depresszió kapcsolata is jól ismert. Az elhízás 35–65%-ban (Bajnok és Speer, 2009), a meddőség 74%-ban fordul elő a betegcsoportban (Lakatos és munkatársai, 2009). Az endokrinzavar apecifikus hatása szintén pszichiátriai tüneteket válthat ki (Tringer, 2001). Eredményem összhangban áll azon kutatással, amely szerint a betegcsoportban a major depresszió 26,4%-os, a bipoláris depresszió 11,4%-ot mutat (Rassi és munkatársai, 2010).

A betegcsoport szignifikánsan magasabb vonásszorongást mutatott, mint az egészséges kontrollcsoport. Tovább árnyalja az eredményt, hogy a vonásszorongás

a PCOS-csoportban 39,1%-ban mutatott átlag feletti értéket, míg a kontrollcsoportban csupán 9,2% esetben volt jellemző. Ezen eredmények háttérében részben azt feltételezem, hogy a betegség krónikus jellegéből adódóan a szorongás állandó kísérő probléma lehet (Csabai és Molnár, 1999). Ugyanakkor az olyan PCOS-markerek, mint a hirsutismus önmagában is magas fokú szorongással járnak olyannyira, hogy gyakran a társas szituációk elkerülését (Barth és munkatársai, 1993) sőt szociális elszigeteltséget eredményez (Perrault és munkatársai, 1983). Továbbá jól ismert a szorongás és a funkcionális meddőség kapcsolata is.

Az evészavar tekintetében a betegcsoport szignifikánsan magasabb összpontszámot mutatott, mint a kontrollcsoport. Az eredményeim háttérében az állhat, hogy az evészavar több szállal kapcsolódik a PCOS-hez. A menstruációs zavarok és az evészavarok összefüggései, a testképpel való elégedetlenség (Himelein és Thatcher, 2006), valamint a karcsúság kultúrájának nyomása egyértelműen kedvez az evészavarok kialakulásának. A csoportra jellemző hízási hajlandóság (Wright és munkatársai, 2004) szintén generálhat evészavarokat.

A kényszeres tünetek háttérében az evészavarokkal való gyakori együttjárását feltételeztem, valamint a feszültségredukciós modellre alapoztam. Vagyis hogy a túlevés és az önkontroll elnyerése feszültségcsökkentő hatással járnak, akárcsak a kényszeres cselekvések. Ugyanakkor a neurohormonális rendszer szerepe is meggyőzőnek tűnt. Vizsgálatom nem támasztotta alá ezt a feltételezést. Ennek oka az lehet, hogy az evészavar és kényszeresség csupán közvetett kapcsolatban állnak egymással, ahol a depresszió erőssége az összekötő kapocs (Speranza és munkatársai, 1999; hivatkozva: Varga és Túry, 2008).

5.4.2. A PCOS-csoportban a háttérváltozók összefüggéseinek vizsgálatából nyert eredmények értelmezése

Az eredmények alapján elmondható, hogy a (komplett) súlyos fenotípus messze a legsúlyosabb tüneteket mutatja a depresszió és szorongás tekintetében, szignifikánsan eltér az „egyéb” fenotípusoktól. Ebben a csoportban a vizsgálati személyek 53%-a esett a depressziós övezetbe, az 53%-ból 24% enyhe, 9,7% közepes, 19% pedig súlyos depressziós állapotot mutatott. A szorongást vizsgálva azt találtam, hogy 56%-uk átlag feletti vonásszorongást mutatott, szemben a többi fenotípus 29%-ával. Az evészavar és a kényszeres tünetek alapján azonban nem lehetett különbséget találni a fenotípus tekintetében. Az eredmények háttérében az állhat, hogy az egyes fenotípusok eltérő súlyosságú tüneteket és szövődményeket mutatnak. A legsúlyosabb fizikális képet a súlyos (komplett) csoport mutatja (Lakatos és munkatársai, 2009), ahol akár a tehetetlenség érzése is indokolhatja a magasabb depressziót. Ezen csoportban a tünetek kifejezettek, ez összefügg azzal, hogy krónikus betegségek esetén jellemzően a tünetek kiújulásakor gyakori az erőteljes szorongás (Csabai és Molnár, 1999). A menstruációs problémák, a hízási hajlandóság, a testképpel való elégedetlenség – amelyek az evészavarral összefüggésben lehetnek – valamennyi PCOS-es fenotípust érintheti. Valószínűleg erre vezethető vissza, hogy az eredmények nem igazolták a fenotípusok különbségeit. Az,

hogy a kényszeres tünetek nem gyakoribbak a súlyos (komplett) fenotípusban, arra vezethető vissza, hogy a kényszeres tünetek egyébként sem kiugróak a PCOS-betegek körében, ahogy ez a kutatásomból ki is derült.

A társas támogatásra vonatkozó eredmények azt mutatják, hogy a pszichológiai változókat a társas támogatáson belül a „közele” társas támogatás befolyásolja. A kapott eredmények háttérben az állhat, hogy a társas támogatás azért van hatással a pszichológiai jóllétünkre, mert egyfajta „pufferoló” hatása van a pszichoszociális és fizikai stressz hatásainak feldolgozásában (Pikó, 1995). Ez a betegcsoportban azért kardinális tényező, mert igen magas fokú érzelmi distresszt élnek meg a betegségből adódóan a mindennapokban (Lipton és munkatársai, 2006). A PCOS azonban igen intim és érzékeny téma ahhoz, hogy a távolabbi társas támogatás segíthetne a distressz feloldásában. A betegcsoport valószínűleg nem szívesen beszél „furcsa”, „szégyenletes” betegségéről idegeneknek.

A PCOS kezelésére vonatkozó eredmények azt mutatják, hogy a PCOS-es betegek szorongása változik attól függően, hogy kezelés alatt állnak-e vagy sem. Az eredmény háttérben részben az állhat, hogy míg a kezelt PCOS-esek tünetei rendre visszaszorulnak, a kezelés abbahagyása után kiújulnak (Petrányi, 2008/a). Tehát önmagában a tünetek csökkentése is szorongáscsökkentő hatással lehet. Másrészt Leventhal elméletére lehet támaszkodni, amely szerint a páciens kialakít egy laikus betegségmodellt saját betegségéről azért, hogy magyarázatot találjon a megfoghatatlan, diffúz, számára idegen tüneteire (Tiringer, 2007). Eszerint igényünk van arra, hogy magyarázatot találjunk tüneteinkre. A kezeletlen betegek éppen ezen magyarázatot nem kapják meg a diagnózis hiányában, ezért valószínű, hogy magasabb fokú szorongást élnek meg.

Az önszegítő körrel kapcsolatos eredmények szerint az önszegítő kör tagjai kisebb fokú depresszióról és szorongásról számolnak be, mint azok, akik nem tagok. Háttérben azok az Orford (1992; hivatkozva: Trull és Phares, 2004) által leírt funkciók állhatnak, amelyekről korábban már szót ejtettem. Mindezek együttesen vezetnek arra, hogy a depresszióra jellemző tehetetlenség, kontrollvesztettség és reménytelenség érzését pozitívan befolyásolják. Továbbá csökkentheti a szorongást azáltal, hogy releváns információkat nyújt. Mindemellett a csoporttagok a kezelés megkezdésére és betartására buzdítják az új tagokat, és amint látjuk, a kezelés önmagában szignifikánsan csökkenti a szorongást.

5.4.3. A PCOS-csoport és hyperandrogén csoport vizsgálati eredményének értelmezése

A vizsgálat ezen szakasza azzal az eredménnyel zárult, hogy a PCOS- és a hyperandrogén csoport nem mutat szignifikáns eltérést egyetlen pszichológiai változóban sem. Ennek háttérben állhat egyrészt, hogy a legsúlyosabb fizikális képet – valamint kutatásom alapján a legsúlyosabb pszichológiai képet is – azon fenotípus adja, ahol súlyos hyperandrogenismus van jelen (komplett/súlyos fenotípus) (Lakatos és munkatársai, 2009). Kvalitatív vizsgálatokban a vizsgálati személyek gyakran – egyebek mellett – a szőrösödéssel magyarázzák a problémáik

nagy részét (Lipton és munkatársai, 2006). A fokozott szőrösödés pedig nem más, mint a hyperandrogenismus jele.

Kutatásom tehát alátámasztja a hyperandrogén állapot közvetítő szerepét a pszichés problémák tekintetében.

6. Következtetések és javaslatok

Kutatásomat a bevezetésben megfogalmazott igényemnek megfelelően, egy interdiszciplináris kutatócsoport keretében végeztem, ahol a betegség pszichés vonatkozásainak vizsgálata mellett a fizioterápiás kezelési lehetőségek és a jogi aspektusok is tárgyalásra kerültek (Mohácsi, 2010). Vizsgálatomban magyar policisztás ovárium szindrómában szenvedő nőket egészséges kontrollcsoporttal hasonlítottam össze. Eredményeim visszaigazolták a nemzetközi kutatásokat, a PCOS-es csoport 42%-a a depressziós kategóriába esett, szorongóbbnak bizonyult, és evészavarra fogékonyabbnak, mint egészséges társaik. A PCOS-csoport súlyos (komplett) fenotípusa különösen magas rizikófaktornak tekinthető, ebben az almintában kiemelkedő depresszió és szorongás detektálható. Protektív tényezőnek bizonyult a „közeli” társas támogatás, amely alatt a férj vagy élettárs, a szülők, a gyermek, a rokonok és a barátnő értendő. A „távoli” társas támogatás nem, viszont az önszegítő körben való tagság szintén jó erőforrás lehet. A vizsgálatból az is körvonalazódott, hogy kezelt PCOS-es betegként kisebb fokú szorongással kell számolni, mint kezeletlen betegként. A hyperandrogén csoport és PCOS-csoport pszichológiai státuszának nagyfokú hasonlósága a hyperandrogenismus szerepére hívja fel a figyelmet. Ezzel összhangban van a kutatás másik eredménye, miszerint a súlyos (komplett) típus a többi fenotípustól súlyosabb pszichológiai tüneteket mutat. A fenotípusok közötti különbséget ugyanis a hyperandrogenismus mértéke szabja meg (Lakatos és munkatársai, 2009). A hyperandrogén hatás tehát nemcsak a fizikai, hanem a pszichológiai státuszt is negatív irányban befolyásolja.

A vizsgálatban kapott eredmények több szempontból is jelentősek lehetnek. Egyrészt a magyar orvostársadalom számára figyelemfelkeltő tudományos munka lehet, ugyanis a pszichológiai szempontok relevanciájára hívhatja fel a figyelmet a betegség kezelése során. Másrészt a kutatás az orvosi kezelés jelentőségét pszichológiai oldalról támogatja, a kezelés szorongáscsökkentő hatását igazolja. Továbbá a hyperandrogenismus pszichés státuszra gyakorolt hatása azt jelzi, hogy a pszichológiai prevenció már a betegség korai fázisában szükséges. Egy olyan betegségben, ahol a meddőségnek organikus okai is vannak, kulcsfontosságú, hogy a pszichés problémák kezelésével megelőzzük a funkcionális meddőség kialakulásának esélyét. A fenti összefüggések meggyőzőek az orvos és pszichológus együttműködésének szükségességéről.

A kutatás eredményei az önszegítő csoportok jelentőségét is alátámasztják, ugyanis az önszegítő körben való tagság úgy tűnik, messzemenően kihat a beteg

pszichés jóllétére, beleértve az alacsonyabb depressziót és szorongást. Gyakorlati szempontból a kutatás alkalmas arra, hogy eredményeivel az önsegítő körök pszichés jóllétre gyakorolt pozitív hatását igazolja, ezáltal az alapítvány pályázatok útján akár anyagi erőforráshoz is juthat, így a kutatás közvetve a PCOS-es betegek pszichés jóllétét segítheti elő.

Gyakorló pszichológusok számára is informatív lehet a kutatás, amennyiben a PCOS-es beteg pszichológushoz fordul. Fontos tanulság, hogy a betegség – szabad szemmel is látható – klinikai megjelenésének fokozata összefüggést mutatott a beteg pszichés jóllétével (súlyos fenotípus). Ez az információ nagymértékben növelheti a szakember háttértudását a betegről. A protektív faktorokkal kapcsolatosan kapott eredmények azt sugallják, hogy a „közeli” társas támogatás erősítésére érdemes fókuszálni. Pszichológusként a családterápiás ülések nyújthatnak megfelelő keretet ezen cél megvalósításának. Továbbá a szorongás csökkentése érdekében célszerű ösztönözni a beteget az önsegítő kör tagságra, illetve a betegség gyógyszeres kezelésére, minek következtében a terápiás munka hatékonysága növelhető.

A fenti eredmények megbízhatóságát azonban korlátozza, hogy a résztvevők kiválasztása nem véletlenszerű, hanem elméleti mintaválasztással történt, ezért kérdésként merül fel, hogy mennyire képviseli a magyar PCOS-es nők populációját. Továbbá a kutatás nem adott választ arra a kérdésre, hogy a pszichés tünetek mennyire függenek az endokrin rendszertől és mennyire a szekunder tünetektől? A vizsgálat nem tért ki továbbá a külföldön élő magyar PCOS-esek pszichés vizsgálatára, holott ebben a csoportban a társas támogatás hatása jól vizsgálható. Az, hogy az önsegítő körben való részvétel milyen szükségleteket elégít ki, csupán feltételezés, vizsgálata kvalitatív elemzést igényel. A mintaelemszám növelése fontos cél, különösen az önsegítő kör tagok esetén. Továbbá a pszichés következmények ismeretében szükséges egy betegségspecifikus terápiás módszer kidolgozása.

A kutatás tehát sok megválaszolatlan kérdést vet fel, amelyek későbbi vizsgálatok alapjául szolgálhatnak.

Felhasznált irodalom

- Ágoston G., Szili I. (2003): *Diagnosztikus kérdőívek és tünetbecslő skálák*. In: Füredi J., Németh A., Tariska P. (szerk.): *A pszichiátria magyar kézikönyve*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest, 239–246.
- Argyle, M. (1997): *Társas viszonyok*. In: Hewstone, M., Stroebe, W., Codol, J. P., Stephenson M. G. (szerk.): *Szociálpszichológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 245–271.
- Bajnok L., Speer G. (2009): *A PCOS szövődményei. Elhízás*. In: Lakatos P., Speer G. (szerk.): *Policisztás ovarium szindróma*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 115–116.

- Barth, J. H., Catalan, J., Cherry, C. A., Day, A. (1993): *Psychological morbidity in women referred for treatment of hirsutism*. Journal of psychosomatic research, 37 (6). 615–619.
- Beck, A., Ward, C. H., Mendelsohn, M., Mock, J., Erbaugh, J. (1961): *An Inventory for Measuring Depression*. Archives of General psychiatry, 4 (6). 561–571.
- Benson, S., Hahn, S., Tan, S., Janssen, E. O., Schedlowski M., Elsenbruch, S. (2010): *Maladaptive Coping With Illness in Women With Polycystic Ovary Syndrome*. Journal of Obstetric, Gynecologic and Neonatal Nursing, 39 (1), 37–45.
- Cipkala-Gaffin, Janet, A. (2009): *An Evaluation of Psychosocial and Socio-demographic Factors Associated with Metabolic Syndrome and Cardiovascular Risk in Polycystic Ovary Syndrome Cases and Controls*.
- Cush, F. T., Price, H. V., Savin, C.R. (1993): *Psychological effects of androgenetic alopecia on women: Comparisons with balding men and with female control subjects*. Journal of the American Academy of Dermatology, 29 (4). 568–575.
- Csabai M., Molnár P. (1999): *Egészség, betegség, gyógyítás*. Springer Orvosi Kiadó Kft., Budapest.
- Dowdy, D. (2010): *Emotional Needs of Teens With Polycystic Ovary Syndrome*. Journal of Pediatric Nursing, 25, 5.
- Egészségügyi Minisztérium Szakmai protokollja, 2008.
- Garner, D. M., Garfinkel, P. E. (1983): *Sociocultural factors in the development of anorexia nervosa*. Psychological Medicine, 10. 647–656.
- Haraszi L. (1997): *A felnőttkori elhízás*. Subrosa Kiadó, Budapest. 11–12.
- Himelein, J. M., Thatcher S. S. (2006): *Depression and Body Image among Women with Polycystic Ovary Syndrome*. Journal of Health Psychology, 11 (4). 613–625.
- Hodgson, R. J., Rachman, S. (1977): *Obsessional Compulsive complaints*. In: Behaviour Research and Therapy, 10. 181–189.
- Jahanfar, S., Eden, J. A., Warren, P., Seppala, M., Nguyen T. V. (1995): *A twin study of polycystic ovary syndrome*. Fertility & sterility, 63 (3). 478–486.
- Kitzinger, C., Willmott, J. (2002): *'The thief of womanhood': women's experience of polycystic ovarian syndrome*. Social Science & Medicine, 54 (3). 349–361.
- Lakatos P., Gimes G., Speer G. (2009): *A PCOS klinikai képe felnőttben*. In: Lakatos P., Speer G. (szerk.): *Policisztás ovarium szindróma*. Semmelweis Kiadó, Budapest. 47–66.
- Lin (1979): *Social Support, Stressful Life Events, and Illness: A Modell and an Empirical Test*. Journal of Health and Social Behaviour. 20. 108–119.
- Lipton, M. G., Sherr, L., Elford, J., Rustin, M. H., Clayton, W. J. (2006): *Women living with facial hair: the psychological and behavioral burden*. Journal of psychosomatic research, 61 (2). 161–168.
- Luczay A. (2009): *A gyermekkori PCOS*. In: Lakatos P., Speer G. (szerk.): *Policisztás ovarium szindróma*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 105–111.

- Magin, P., Adams, J., Heading, G., Pond, D., Smith W. (2006): *Psychological sequelae of acne vulgaris*. Can. Fam Physician, 52. 978–979.
- Mansson, M., Holte, J., Landin-Wilhelmsen, K., Dahlgren, E., Johansson, A., Landén, M. (2008): Women with polycystic ovary syndrome are often depressed or anxious – a case control study. Psychoneuroendocrinology, 33 (8). 1132–1138.
- Miller, P. M., Ingham, J. G. (1976): *Friends, Confidants and Symptoms*. Social Psychiatry, 11. 51–58.
- Mohácsi B. (2010): *A nőiességen esett csorba: PCOS. A policisztás ovarium szindróma pszichológiai aspektusainak vizsgálata*. In: Münnich Á., Mező F. (szerk.): *Interdiszciplináris kutatás a Debreceni Egyetem Regionális Tehetségpontjában*. 10–21.
- Moran, L., Helm, G. M., Teede H., Deeks, A. (2010): *Polycystic ovary syndrome: a biopsychosocial understanding in young women to improve knowledge and treatment options*. Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology, 31 (1). 24–31.
- Német A., Treuer T. (2001): *Kényszerbetegség (obszesszív – kompulzív zavar)*. In: Füredi J., Németh A., Tariska P. (szerk.): *A pszichiátria magyar kézikönyve*. Medicina Tankönyvkiadó Rt., Budapest. 403–409.
- Orford, J. (1992): *Community psychology: Theory and practice*. New York: Wiley.
- Perczel Forintos, D., Kiss Zs., Ajtay GY. (szerk.) (2005): *Kérdőívek, becslőskálák a klinikai pszichológiában*. Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet, Budapest.
- Percy, C. A., Gibbs, T., Potter, L., Boardman, S. (2009): *Nurse-led peer support group: experiences of women with polycystic ovary syndrome*. Journal of advanced nursing, 65 (10). 2046–2055.
- Perrault, L., Werblowsky, H. J., Rose, I. L. (1983): *Psychological effects of hirsutism: Analysis of drawings by hirsute females*. The Art in Psychotherapy, 10 (3) 157–165.
- Pető Z. Frater R. (1991): *Terhesség, szülés, változó kor*. Medicina, Budapest, 74–81.
- Petrányi Gy. (2008/a): *A policisztás ovárium szindróma – 2008-ban*. Lage Artis Medicinae, 18 (6–7). 490–492.
- Petrányi GY. (2008/b): *A policisztás ovarium szindróma diagnosztikája*. Diabetologia Hungarica, 16 (Suppl.2.). 14–20.
- Pikó B. (1995): *A társas támogatottság hatása az egészségi állapotra*. Végeken, 6 (1). 12–15.
- Pikó B. (2004): *A pozitív pszichológia missziója a modern társadalomban*. Mentálhigiéné és pszichoszomatika, 5 (4). 289–299.
- Pikó B. (2007): *A pozitív gondolkodás szerepe az egészség megtartásában*. In: Kállai J., Varga J., Oláh A. (szerk.): *Egészségpszichológia a gyakorlatban*. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest. 115–132.

- Rappold, P. Sz. (2009): *Még én is rakhatok fészket – Funkcionálisan meddő és gyermeket váró párok szimbólumainak összehasonlító vizsgálata*. In: Horváthné-Schmidt I. (szerk.): *Testünkben egy életen át*. Palatai Kiadó és Nyomda Kft., Győr. 207–224.
- Rassi, A., Veras, B. A., Reis, D. M., Pastore, L. A., Bruno, M. L., Bruno, V. R., Ávila De Pinto, A. M., Nardi, E. A. (2010): *Prevalence of psychiatric next term disorders in patients with polycystic ovary syndrome*. *Comprehensive Psychiatry*, 51 (6). 599–602.
- Resch, M., Szendei Gy. (2002): *Nőgyógyászati és szülészeti komplikációk evészavarokban*. *Orvosi Hetilap*, 143 (25). 1529–1532.
- Sayar, K., Ersöz, Ö. (1998): *Psychiatric Aspects of Hirsutism*. *Türkisch Journal of Psychiatry*, 9 (4). 296–300.
- Schattmann, L., Sherwin, B. B. (2007): *Testosterone levels and cognitive functioning in women with polycystic ovary syndrome and in healthy young women*. *Hormones & Behavior*, 51 (5). 587–596.
- Sipos K., Sipos M. (1978): *The development and validation of the hungarian form of the STAI*. In: Spielberger, C. D., Diaz, G. (szerk.): *Cross-Cultural Anxiety*, 2 Hemisphere Publishing Corporation, Washington-London, 51–61.
- Speer G. (2009): *A PCOS patogenezise és epidemiológiája*. In: Lakatos P., Speer G. (szerk.): *Policisztás ovarium szindróma*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 25–46.
- Speranza, M., CorCos, M., Levi, G., Jeammet, P. (1999): *Obsessive-compulsive symptoms as a correlate of severity in the clinical presentation the effects of depression*. *Eating Weight Disorders*, 4. 121–127.
- Szabó P. (2000): *Kényszerbetegség modell*. In: Túry F., Szabó P.: *A táplálkozás magatartás zavarai: az anorexia nervosa és a bulimia nervosa*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest, 151–122.
- The Rotterdam ESHRE/ASRM-sponsored PCOS consensus workshop group. Revised 2003 consensus on diagnostic criteria and longterm health risks related to polycystic ovary syndrome (PCOS). *Human Reproduction* (2004) 19: 41–47.
- Tiringer I. (2007): *Az immunológiai betegségek egészségpszichológiai vonatkozásai*. In: Kállai J., Varga J., Oláh A. (szerk.): *Egészségpszichológia a gyakorlatban*. Medicina Könyvkiadó Zrt, Budapest, 355–382.
- Tringer L. (2001): *A pszichiátria tankönyve*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Trull, J. T., Phares, J. T. (2004): *Klinikai Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Túry F. (2000): *Az evészavarok értékelésében alkalmazott legfontosabb tesztek*. In: Túry F., Szabó P.: *A táplálkozás magatartás zavarai: az anorexia nervosa és a bulimia nervosa*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest, 77–85.
- Túry F. (2005): *Anorexia, bulimia. Öngyógyító és családsegítő kalauz*. Print – X – Budavár Kiadó, Budapest, 31–40, 41–46, 52–54.
- Varga M., Túry F. (2008): *Az evészavarok és a kényszerbetegségek kapcsolata*. In: Túry F., Pászthy B. (szerk.): *Evészavarok és testképzavarok*. Pro Die Kiadó, Budapest, 273–250.

- Wells, A. (1997): *Cognitive therapy of anxiety disorders*. John Wiley & Sons Ltd, Baffins Lane, Chichester.
- Wright, E. C., Zborowski, V. J., Talbott O. E., Mchugh – PEMU, K. (2004): *Dietary intake, physical activity, and obesity in women with polycystic ovary syndrome*. International Journal of Obesity, 28, 1026–1032.

Matematikai szorongás vizsgálata a matematikai szorongást mérő teszt (MSzMT) használatával

A matematikatanítás és -tanulás kérdése régóta pedagógiai és pszichológiai kutatások témája. Dienes Zoltán (1973) már az 1960-as években komoly problémákat látott a matematikaoktatásban, mert már akkoriban is azt tapasztalták, hogy sok gyerek nem szereti a matematikát, és ez az életkor növekedésével egyre általánosabb jelenség; továbbá a legtöbb tanuló nem jut el a matematika megértéséig. Jó esetben ügyesen bánnak a gyerekek a matematikai szimbólumokkal; rosszabb esetben nem képesek haladni a matematika elsajátításával, egyszerűen megfeneklenek a tanulásban. Rényi Alfréd (1973) szerint ennek az oka, hogy a matematikatanítás megrekedt a 17. századi matematikánál, így egyáltalán nem gyakorlatias, és nem ad hasznosítható tudást. Az iskolai matematikaoktatásban a reprodukció tanulás, a rutinszerű feladatmegoldás a cél, és nem a matematika megértése, az önálló gondolkodás fejlesztése. Pedig a matematika mint tudomány érdekes és izgalmas szellemi terület, amit gyakran a tanulók unalmasnak és száraznak tartanak (Klein, 1980).

Ez a probléma manapság is jelen van az iskolában, sőt egyre központibb kérdése az oktatásnak, aminek számos oka van. Az egyik oka a matematikatanítás és -tanulás vizsgálatának, hogy a matematika egy olyan jól fejlődő, központi tudományterület, ami fontos a modern társadalmi és gazdasági rendszerek megfelelő működésében, fejlődésében (Ashcraft–Krause, 2007). Másrészt az oktatás területén a matematikai műveltség szintje még manapság is elmarad más tanulmányi területektől (Molnár, 2002), pedig a matematika tudása és gyakorlati alkalmazása nem csupán az iskolai előmenetelben fontos. A matematikatudás olyan tudás, amely hozzásegíti a tanulókat a matematika segítségével leírható mindennapi problémák megértéséhez, modellezéséhez és megoldásához, így a hétköznapi életben nyújt segítséget a boldoguláshoz.

A 2003. évben zajlott nemzetközi PISA-felmérés eredményei szerint a magyar oktatás minősége átlag alatti az OECD-országok között, és a matematikai teljesítményszint is messze elmarad az átlagostól (Balázs–Szabó–Szalay, 2005), vagyis a magyar iskolarendszer nem kellően eredményes (Józsa–Székely, 2004). Továbbá az is kitűnik, hogy az országok közötti különbségek ezt az eltérést csak 10%-ban magyarázzák, vagyis az eltérések okait a magyar iskolák közötti és iskolákon belüli különbségekben kell keresni (Balázs–Szabó–Szalay, 2005).

Az iskolák közötti és az iskolán belüli különbségek feltérképezése nem egyszerű feladat, hiszen eltérések lehetnek a tanítási alapelvek, módszerek és a mindennapi gyakorlat tekintetében, továbbá az iskolák kulturális, társadalmi és gazdasági háttere is eltérő (Balázs–Szabó–Szalay, 2005). A fentebb említett környezeti feltételekhez való alkalmazkodás az oktatási rendszer minden szereplője (pl. tanárok, tanulók, szülők) számára komoly kihívást jelent (Faludi, 1988). Ez a kihívás sokak számára stresszes helyzet, hiszen szinte elkerülhetetlen az iskolában a nehezebb helyzetekkel, feladatokkal való találkozás. A stresszre adott leggyakoribb válasz pedig a szorongás (Atkinson, 2005). A személy ilyenkor fenyegetettséget él át, de nem tudja semmihez sem kötni, és azonosítani sem tudja az okát (Faludi, 1988). Ez a helyzet egy bizonytalan állapotot hoz létre, amelyben számos szinten figyelhetőek meg tünetek, pl. az iskolában dolgozatíráskor nyugtalanság, feszültség, magatartásproblémák, iskolakerülés stb.

Az iskolai szorongásnak komoly hatása van a tanulmányi teljesítményre. A szorongó gyerek az iskolával és a tanulással kapcsolatban is negatív érzelmeket él át, ami csökkenti a motivációját, így pedig nem foglalkozik eleget a tanulással, és kudarcélménye lesz, vagyis gyenge lesz a teljesítménye (Szabó–Lőrinczi, 1998). A matematikai teljesítményben is megjelenik a szorongás hatása, annak ellenére, hogy elvileg a matematikafeladatok megoldásához szükséges készségeknek a tanulók a birtokában vannak (Józsa–Székely, 2004). Richardson és Woolfolk (1980) azt emeli ki, hogy a matematika alapvetően hajlamossá teszi az embert a szorongás érzésére, mert pontosságot, logikai képességet és problémamegoldó képességet igényel. Emellett fontos, hogy a feladatmegoldáshoz számos további motívum is hozzájárul, mint pl. a motiváció, az énkép és az attitűdök (Józsa–Székely, 2004), amely erősen befolyásolja a szorongást, így a feladatmegoldást, és annak következményét, a matematikai teljesítményt is.

Mivel a tanulók nemtől függetlenül nem szeretik a matematikát (Bánfi, 1999), illetve a matematika egy olyan tudományterület, amely absztrakt gondolkodást és absztrakt műveletek végzésére való képességet igényel (Skemp, 1975), ezért a matematika és a szorongás kapcsolata kutatások témájává vált. Az egyik legkorábbi kutatás Dreger és Aiken (1957) nevéhez fűződik, akik főiskolai hallgatóknál számítani és matematikai példák megoldása során érzelmi reakciókat figyeltek meg, ami ugyan részben a tesztzorongáshoz volt köthető, mégis találtak egy speciális matematikai szorongásfaktort (Karimi–Venkatesan, 2009a). Vagyis létezik egy olyan speciális szorongásterület, amely kifejezetten a matematikához köthető. A matematikai szorongás vizsgálata a pszichológia több területén is fontos kutatási kérdés lett, hiszen nem csupán elméleti, hanem gyakorlati, iskolai haszna is van az eredményeknek.

1. Matematikai szorongás

1.1. A MATEMATIKAI SZORONGÁS DEFINIÁLÁSA

A matematikai szorongás mint a szorongás egy speciális, területhez kötött formájának vizsgálata a külföldi (főleg amerikai) pszichológiai kutatások egyik népszerű területe lett (Richardson–Suinn, 1972; Sherman, Fennema, 1977). Hazánkban eddig nem fordítottak erre a területre különösebb figyelmet, és magyar nyelvű publikációk sem születtek ezen a téren. Pedig a korábban említett okok miatt nem szabad figyelmen kívül hagyni a matematikai szorongást, hiszen számos tanulási és iskolai probléma forrása lehet. Nagyon gyakori az iskolában, hogy jó matematikai képességűnek és intelligensnek, szorgalmasnak tartott gyerekek gyengén teljesítenek matematikából, és emiatt idővel elkerülő magatartást tanúsítanak a tantárggyal kapcsolatban (Wigfield–Meece, 1988), és nem is szeretik (Klein, 1980). Más tantárgyak esetén ritkán jelenik meg az a fajta averzió, kivétel ez alól a fizika és a kémia (Csapó, 2000), ám az igazi probléma két okból fakad:

- Egyrészt a matematikát az általános iskola első osztályától kezdve az utolsó középiskolai évig tanulják a gyerekek, ráadásul kötelező érettségi tantárgy. Vagyis az elkerülés, a lemaradás, a matematikával való évekig tartó küszködés (Skemp, 1975) megterheli a hosszú iskolai pályafutást.

- Másrészt a matematika tudása és használata az iskolaévek után is szükséges, hiszen a továbbtanulás során, választott szaktól függetlenül mindenhol megjelenik a matematika mint tantárgy (pl. statisztika); továbbá a felnőtt életvitelhez szükséges kompetenciákat a matematika révén lehet elsajátítani, ami segíti a mindennapokban való eligazodást, boldogulást (pl. problémamegoldás, térlátás) (Molnár, 2002).

A matematikai szorongás megjelenése és rögzülése tehát igen komplex problémának tekinthető, hiszen nemcsak az iskolai éveket nehezíti meg, hanem a felnőttélethez való alkalmazkodást is.

Richardson és Suinn (1972) (Wigfield–Meece, 1988; Sherman–Wither, 2003; Rayner–Pitsolantis–Osana, 2009; Karimi–Venkatesan, 2009a) úgy definiálták a matematikai szorongást, mint „nyomás és szorongás érzése számokkal való foglalkozás és matematikai problémák megoldása közben, egyszerű élethelyzetekben és az iskolai életben” (Richardson–Suinn, 1972). Vagyis olyan szorongásként írták le, amely bármilyen élethelyzetben jelentkezhet, amikor számokkal és matematikai feladatokkal találkozunk. Ez Richardson és Woolfolk szerint amiatt lehet (1980), mert a matematikával kapcsolatos dolgok, mint például a problémamegoldás hangsúlyozása, alapvetően szorongást vált ki az emberekből (Wigfield–Meece, 1988).

Más definíció szerint a matematikai szorongás feszültség, nyugtalanság érzése, illetve tanácstalanság, mentális probléma és félelem, rettegés a számokkal való manipuláció és a matematikai problémamegoldás során (Ashcraft–Faust, 1994). Ehhez nagyon hasonló Levine (1995) leírása, aki azt gondolta, hogy a matematikai

szorongás szorongó érzések és nyomás formájában jelentkezik, miközben valaki matematikai műveleteket végez (Zakaria–Mohd Nordin, 2008). Ezekben a definíciókban már megjelennek a szorongás konkrét tünetei, amelyeket kifejezetten a matematikával való találkozás vált ki. Ennél valamivel továbbmegy Ashcraft (2002) definíciója, amelyben úgy írja, hogy az egyszerű számtanpéldákkal való találkozásakor megjelenhetnek érzelmi és viselkedéses válaszok, például a kezek tördelése, a nevetgélés, izgágaság. Vagyis a matematikai szorongásnak nemcsak érzelmi, fiziológiai és kognitív tünetei vannak, hanem viselkedéses tünetei is, ahogyan az általános szorongás esetében is (Rayner–Pitsolantis–Osana, 2009).

Egy másik megközelítés szerint a „matematikai szorongás egy passzív tanulási tapasztalat, élmény, azaz a matematikatanulási folyamat érzelmi lenyomata” (Luo–Wang–Luo, 2009). A kutatók ezt a matematikai problémákra adott választ egészségtelennek tartják, mivel komoly tüneteket okoz, mint például az idegesség, szétszórtság. Ennek eredményeként a tanulók elvesztik az érdeklődésüket a matematika iránt, és az önbizalmuk is csökkenni fog, ami erősen visszahat a gyerekek közérzetére (Szabó–Lőrinczi, 1998). Ebből kitűnik, hogy a matematikai szorongásnak nemcsak az iskolai teljesítményre van negatív hatása (Ashcraft–Kirk–Hopko, 1998), hanem többek között a tanuló énhatékonyság-érzésére, énképére és motivációjára (Schulz, 2005; Lee, 2009).

Összegezve a matematikai szorongás különböző definícióit, úgy tűnik, hogy a matematikai szorongás a mindennapos és iskolai helyzetben matematikai problémára adott, tanult érzelmi válasz, amely negatívan befolyásolja a későbbi tanulást és teljesítményt, és amely nyomán megjelenhetnek a szorongás érzelmi, fiziológiai, kognitív és viselkedéses tünetei is.

1.2. A MATEMATIKAI SZORONGÁS HÁTTERÉBEN ÁLLÓ TÉNYEZŐK

1.2.1. A matematikai szorongás problémaköre

A matematikai szorongás mint multidimenzionális probléma, hat területen jelentkezhet Kazelskis (1998) szerint. Ez a hat terület a tesztoszorongás, a számolási helyzetben jelentkező szorongás, matematikaórai szorongás, aggodalom, valamint a negatív hatás, illetve pozitív hatás a matematikára nézve (Rayner–Pitsolantis–Osana, 2009); továbbá matematikai feladatokkal való találkozásakor is átélhető a szorongás. Erős szorongás esetén az is elegendő, ha valaki a matematikáról hall egy beszélgetés alatt, vagy tudja, hogy közeledik a matematikaóra, a feladatmegoldás ideje. Míg a szorongás jó hatással lehet a teljesítményre és a motivációra (Wigfield–Meece, 1988), addig a matematikai szorongás közvetlenül és negatívan hat a magasabb mentális folyamatokra, pl. divergens gondolkodásra, így negatívan befolyásolja a matematikai teljesítményt (Skemp, 1975).

A kutatások eredményei azt mutatják, hogy a matematikai szorongás régóta jelen lévő probléma (lásd: Dreger és Aiken eredményei), és igen általános jelenség (Luo–Wang–Luo, 2009). Richardson és Suinn (1972) 400 amerikai egyetemi hall-

gatót vizsgálva azt találta, hogy matematikai műveletek végzésekor 28% mutatott az átlagosnál magasabb szorongást, és úgy becsülték, hogy közülük sokan (közel 11%) igen magas szinten szoronganak. Egy másik vizsgálat során Betz (1978) azt az eredményt kapta, hogy matematika tagozatos osztályok tanulóinak 68%-a magas szintű matematikai szorongást mutat (Dowker, 2005).

A matematikai szorongás okainak feltárása a kutatások nagy részének alapvető célja (Rayner-Pitsolantis-Osana, 2009). Ám a legtöbb kutatási eredmény nem alkot egységes képet abban a tekintetben, hogy ténylegesen mi van hatással a matematikai szorongás kialakulására. Éppen ezért készült egy rendszer, amelyben a különböző tényezők három csoportba vannak sorolva (Baloglu-Kocak, 2006):

a) Helyzeti tényezők: ide azok a személyen kívüli jellemzők tartoznak, amelyek az adott szituáció jellemzőiből fakadnak, pl. matematikadolgozat írása, órai feladatmegoldás.

b) Szociális tényezők: ebbe a csoportba sorolhatóak azok a társas tényezők, jellemzők, amelyek hatással vannak az egyénre, pl. tanári attitűdök, szülők szorongása.

c) Alkati tényezők: a személy jellemzői, belső okok, pl. érzékenységek, téves hiedelmek, attitűdök.

Ebből is látszik, hogy a matematikai szorongás nem választható el az egyén belső működésétől, de azoktól a külső tényezőktől sem, amelyek az egyén környezetét alkotják. Vagyis óriási szerepe van a matematikai szorongás kialakulásában az iskolának, Ashcraft és Krause (2007) szerint „a matematikai szorongást a tanulók az iskolában tanulják”. Ez a folyamat már az általános iskolában elkezdődik (Suinn-Taylor-Edwards, 1988). Egy másik felosztást használt Newstead (1995), aki úgy gondolta, hogy a matematikai szorongás gyökerei a következők: a tanár szorongása; szociális, oktatási és környezeti faktorok; a matematika belső jellemzői; korai tapasztalatok a matematikával kapcsolatban; kudarcélmények.

A kutatások egy másik része azzal foglalkozott, hogy milyen komponensei vannak a matematikai szorongásnak. A legelterjedtebb elképzelés szerint két faktora van (Wigfield-Meece, 1988; Meece-Wigfield-Eccles, 1990, Rayner-Pitsolantis-Osana, 2009):

a) Affektív komponens: ez a komponens a matematikával kapcsolatos érzelmeket jelenti. Sokan számolnak be arról, hogy negatív érzelmeket élnek át a matematikával való foglalkozás és a teljesítmény kapcsán (Richardson-Suinn, 1972), és ezek az érzelmeik túlsúlyban vannak a matematikával kapcsolatos helyzetekben (Wigfield-Meece, 1988).

b) Kognitív komponens: ebbe a komponensbe tartoznak mindazok a vélekedések, attitűdök, attribúciók, észlelt képességek, amelyek a matematikához kapcsolódnak, ezáltal hatással vannak a matematikai szorongásra (Wigfield-Meece, 1988).

Tehát a matematikai szorongásnak számos forrása van, amelyek egymással kölcsönhatásban alakítják ki és tartják fenn a szorongást, amely affektív és kognitív komponensből áll. Mivel ezt a többszörösen összetett rendszert nehezen lehet

megragadni, ezért a továbbiakban az alkati vagy belső tényezők bemutatására kerül sor, vagyis azoknak a jellemzőknek a vizsgálatára, amelyek a személyből fakadnak. A többi tényező (helyzeti és szociális tényezők), ami hatással lehet a matematikai szorongásra (Baloglu–Kocak, 2006), jelen dolgozatban nem kerül tárgyalásra. Az egyén matematikai szorongással kapcsolatos belső jellemzői közé tartozik a kognitív működés, az attitűdök, az attribúció, illetve a nemi és életkori különbségek is.

1.2.2. Matematikai attitűdök

Az attitűd mint beállítódás, valamilyen cselekvésre való készenlétet jelent (Csapó, 2000). Mint minden attitűdtárggyal kapcsolatban, úgy a tantárgyakkal kapcsolatos tanulói értékelések lehetnek pozitívak, negatívak és semlegesek (Smith–Mackie, 2004). A matematika tantárggyal kapcsolatos attitűd a tanulmányi teljesítmény meghatározója. Az attitűdök jelzik a tanítás pedagógiai-módszertani színvonalát, továbbá azt, hogy milyen affektív feltételek között történik a matematika oktatása, illetve mit szeretnek vagy nem szeretnek a tanulók a matematikában. Az attitűdök, a képességek, a tudás és az osztályzatok kölcsönös egymásra hatása együttesen befolyásolja a tanulmányi teljesítményt (Csapó, 2000). Jellemző, hogy az aktuális matematikai teljesítmény pozitív kapcsolatban van a matematika tantárgyi attitűdökkel (Ashcraft–Faust, 1994).

A matematika iránti attitűdök vizsgálatakor megfigyelték, hogy 7 éves korban a fiúk 80%-a, míg a lányok 62%-a pozitív attitűddel fordult a tantárgy felé, és még 8–10 éves korban a fiúk szeretik a matematikát (Dowker, 2005). McLeod (1993) szerint az érzelmi reakciók és az attitűdök a matematikával kapcsolatban 9–11 éves kor körül alakulnak ki stabilan. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok azt találták, hogy az iskolaévek során a gyerekek egyre kevésbé szeretik a matematikát, ami hazánkban sincsen másképpen. Csapó (2000) kutatási eredményei szerint az attitűdök szorosan kapcsolódnak ahhoz, hogy mennyire szeretnek a tanulók iskolába járni, vagyis az általános beállítódás erősen hat a tantárgyi attitűdökre. Érdekes eredmény, hogy az attitűdök és a tudás/képességek kapcsolatában megfigyelte, hogy a jobb képességű, nagyobb tudású tanulók sem szeretik jobban a matematikát azoknál, akik kevésbé jók ebből a tantárgyból.

Tehát a matematikai szorongás és a matematikai attitűdök összefüggésben állnak egymással. A magas matematikai szorongást mutatók matematikai attitűdje negatív, továbbá negatívan észlelik a matematikai képességeiket (Ashcraft, 2002). Ezek a negatív attitűdök, és ennek eredményeképpen a matematikai szorongás stabilan megmarad felnőttkorban is, és nehezen változik meg (McLeod, 1993). Mivel a matematikai teljesítmény pozitív kapcsolatban van a matematika iránti attitűdökkel, ezért pozitív kapcsolatban van a matematikai szorongással is (Ashcraft–Faust, 1994). Vagyis, akinek jó a matematikai teljesítménye, az nem szorong a matematikától, míg az, akinek gyenge a teljesítménye, hajlamosabb lesz a matematikai szorongásra. Ám azt korábban láthattuk, hogy a matematikai szorongás hatással van a teljesítményre (Ashcraft–Kirk, 2001), vagyis az a megállapítás is

helytálló lehet, hogy a negatív matematika tantárgyi attitűd matematikai szorongást okoz, ami rossz hatással van a teljesítményre. A teljesítmény pedig a matematikai osztályzatokban tükröződik.

1.2.3. Nemi és életkori különbségek a matematikai szorongásban

A lányok és a fiúk iskolai tapasztalata eltérő, de a legújabb kutatások nem találtak szignifikáns nemi különbséget az iskolai teljesítményben és az általános képességekben. Ennek ellenére több kutatás szerint a lányok matematikai szorongás szintje magasabb, mint a fiúké (Ashcraft–Kirk–Hopko, 1998; Karimi–Venkatesan, 2009a; Luo–Wang–Luo, 2009). Ennek okát több szerző is abban látja (például Wigfield–Meece, 1988), hogy a lányok/nők inkább negatív matematikai attitűdökkel rendelkeznek, mint a fiúk/férfiak. Továbbá a lányok sokkal jobban összekötik a szorongás érzését a matematikával (Dowker, 2005). Több kutatási eredmény szerint (például Fennema, 1977; Fox, 1977) különbségek vannak a matematikai teljesítményben és iskolai kurzusba kerülésben a nemek között, a matematikai szorongás mértékétől függően (Wigfield–Meece, 1988). Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok is hasonló eredményekről számolnak be. A 2003. évi PISA-felmérés során a magas matematikai szorongás mellett a lányok kifejezetten alacsony matematikával kapcsolatos magabiztosságot és önbecsülést mutattak a legtöbb OECD-országban (Schulz, 2005).

Más vizsgálatokban viszont nem találtak különbséget a nemek között (Wigfield–Meece, 1988; Meece–Wigfield–Eccles, 1990), és az esetleges különbségeket az eltérő alapképességekkel és eltérő szocializációval magyarázzák (Dowker, 2005). Ashcraft (2002) vizsgálata során nagyon gyenge nemi különbséget talált, és azt is csak az alacsony matematikai szorongás esetén. A fentebb említett eredmények árnyaltabb megközelítést igényelnek, mivel látszik, hogy a nemek közötti különbségek a matematikai szorongás terén nem tisztáztak. Egy újabb vizsgálatban (Baloglu–Kocak, 2006), amelyben egy jól bevált mérőeszközzel (RMARS) mérték a matematikai szorongást, szignifikáns különbséget találtak a nők és a férfiak között, ami alátámasztja a korábbi eredményeket, ám a különbségek igen komplexek.

Az életkori különbségek vizsgálata is központi kérdése a kutatásoknak. A kutatási eredmények szerint a matematikai szorongás már az iskoláskorban megjelenik, és az élet során fennmaradhat (McLeod, 1993). A matematikai szorongás megjelenését egyes szerzők 9–11 éves kor (3–5. osztály) körülre teszik (McLeod, 1993), míg mások későbbre, 14–16 éves korra (9–11. osztály) (Rayner–Pitsolantis–Osana, 2009). Továbbá az életkor növekedésével párhuzamosan nő a matematikai szorongás szintje is (Dowker, 2005). A legtöbb kutatás a középiskolásokat, illetve a főiskolai, egyetemi hallgatókat vizsgálta, míg az általános iskolásokat ritkábban (Wigfield–Meece, 1988). Ez azért lehet, mert kezdetben a gyerekek pozitív attitűdökkel fordulnak az iskola, így a matematika felé is, és csak hosszú évek tapasztalata nyomán változik meg a matematikával való viszony, és jelenik meg a matematikai szorongás.

1.3. A MATEMATIKAI SZORONGÁS HATÁSA, KÖVETKEZMÉNYEI

A matematikai szorongás mint multidimenzionális probléma, számos következménnyel jár. A kutatási eredmények tükrében a következő csoportosítást lehet használni (Meece–Wigfield–Eccles, 1990; Karimi–Venkatesan, 2009a):

- a) teljesítményre gyakorolt hatás;
- b) viselkedésre gyakorolt hatás: elkerülés;
- c) szorongás érzelmi, fiziológiai és kognitív következményei.

a) A szorongás alapvetően megnehezíti a matematika megértését, így érdemes átgondolni a szorongás és a matematikai teljesítmény összefüggéseit. Iskolai helyzetben nagyon gyakori, hogy a tanulók sikertelennek érzik magukat matematikából, hiszen sokan nem értik vagy nem tudják megoldani a matematikai problémákat, ami gyakran a nem megfelelő tanítási módszerek eredménye. A sikertelenség talaján pedig megjelenhet a szorongás és tünetei, majd az elkerülő viselkedés, vagyis az erőfeszítés csökkenése, és ez a folyamat vezet el a matematikai teljesítmény csökkenéséhez, ami pedig tovább növeli a szorongást (Skemp, 1975). Ebben az összefüggésben lehet áttekinteni a matematikai szorongás negatív következményeit.

Számos kutatás szignifikáns negatív korrelációt talált a matematikai szorongás és a matematikai teljesítmény között. Ez azt jelenti, hogy minél jobban szorong valaki a matematikától, annál gyengébb lesz a teljesítménye (Meece–Wigfield–Eccles, 1990; Sherman–Wither, 2003; Ashcraft–Krause, 2007; Zakaria–Mohd Nordin, 2008; Rayner–Pitsolantis–Osana, 2009; Karimi–Venkatesan, 2009a). Viszont akik jobbak matematikából, azok kevésbé szoronganak tőle (Luo–Wang–Luo, 2009). A teljesítményt az iskolában az osztályzatok tükrözik. Több kutatási eredmény is azt jelzi, hogy a magas matematikai szorongás hatására gyengébb osztályzatok születnek (Meece–Wigfield–Eccles 1990; Ashcraft–Krause, 2007). Sherman és Wither (2003) longitudinális vizsgálatukban több modellt is megvizsgáltak a matematikai szorongás és a teljesítmény összefüggéseit keresve, ám az eredmények nem egyértelműek.

b) A matematikai szorongás hatása nem csak a matematikai teljesítményben figyelhető meg. Komoly problémát jelent a tanulmányi előrehaladásban, továbbá a pályaválasztásban és a felnőttkori karrier kialakításában is (Meece–Wigfield–Eccles, 1990; Karimi–Venkatesan, 2009b). Ennek oka, hogy a matematikai szorongás nyomán megjelenő elkerülő viselkedés, amely abban nyilvánul meg, hogy a szorongók igyekeznek minél kevesebb matematikakurzust felvenni (Fennema–Sherman, 1977; Garry, 2005; Ashcraft–Krause, 2007). Az elkerülés pedig önmagában is fenntartja és erősíti a szorongást, hiszen nem kell szembesülni a szorongás tárgyával (Faludi, 1988). Vagyis az a tanuló, aki szorong a matematikától, így elhanyagolja a tanulást és a matematikakurzusokat, beszűkíti saját pályaválasztási lehetőségeit, és tovább erősíti a matematikai szorongását, ami az élethosszig

tartó tanulás és a karrierépítés korszakában központi kérdés lehet. Persze más jellegű viselkedéses tünetek is jelentkezhetnek a matematikai szorongás eredményeként. Ilyen lehet a tanórai passzivitás, a nevetgélés, a beszélgetés és a mozgolódás, vagyis azok a tünetek, amelyek az iskolai magatartás körébe tartoznak (Ashcraft, 2002). Ezek a tünetek igen zavaróak lehetnek a tanulók és a tanár számára is a tanórán. Emiatt számos konfliktus alakulhat ki, ami megnehezíti a közös munkát, és rányomja a bélyegét a légkörre.

c) A matematikai szorongás hatásának leginkább elhanyagolt területe a szorongás tüneteinek vizsgálata. Mint a szorongás más formáinak, úgy a matematikai szorongásnak is vannak érzelmi, fiziológiai és kognitív tünetei. Magas matematikai szorongás esetén jelentkezhetnek az alábbi tünetek (Ashcraft, 2002; Zakaria-Mohd Nordin, 2008):

- érzelmi tünetek: düh, tehetetlenség, idegesség, ingerlékenység, nyugtalanság;
- testi-fiziológiai tünetek: émelygés, bizsergés, remegés, izommerevség, szelektív hallászavar, hasfájás, fejfájás, izzadás, heves szívverés, légszomj;
- kognitív tünetek: koncentráció hiánya, nehezített előhívás, zavaró, irreális és kiüresedő gondolatok.

További következmény lehet a negatív önértékelés és az önbizalomhiány, ami igen összetett folyamatok eredménye lesz. Súlyos esetben még akár pánik és paranoia is jelentkezhet a magas matematikai szorongás nyomán (Ashcraft-Faust, 1994), ami már nem kezelhető iskolai keretek között. Ha ilyen szintet ér el a szorongás, az már nemcsak a tanulásban okoz gondot, hanem a teljes életvitelben. Ennek megelőzésére és korai felismerésére nagy hangsúlyt kell fektetni, amihez egy széles körű pszichológiai kutatás támpontot adhatna.

2. A matematikai szorongás kapcsán felmerülő kérdések

A matematikai szorongás tehát mindennapos és iskolai helyzetben matematikai problémára adott tanult affektív, kognitív és viselkedéses válasz (pl. feszültség, aggodalom, félelem, zavartság, elkerülés), amely múltbeli eseményeken alapul (pl. korábbi élmények, tapasztalatok a matematikával kapcsolatban), ezáltal negatívan befolyásolja a későbbi tanulást és teljesítményt (pl. gátolja az új tananyag elsajátítását, gyenge osztályzatokat eredményez).

2.1. KÉRDŐÍV KIDOLGOZÁSA A MATEMATIKAI SZORONGÁS MÉRÉSÉRE

Számos kérdőívet használnak a matematikai szorongás mérésére (pl. MARS, RMARS, MAS), ám egyiknek sincsen magyar változata, ezért döntöttem egy mate-

matikai szorongást mérő kérdőív kidolgozása mellett. Az elkészült kérdőív a matematikai szorongást mérő teszt (továbbiakban: MSzMT), amely 40 itemből áll. Az itemekre egy 7 fokú Likert-skálán kell válaszolniuk a kitöltőknek, ahol az 1 azt jelenti, hogy „egyáltalán nem jellemző rám”, a 7 pedig azt, hogy „teljes mértékben jellemző rám” az adott állítás. Az itemek tartalmait a felosztás alapján a következők:

1. Érzelmi és fiziológiai tünetek (20 item)

A matematikai feladat megoldása közben jelentkező érzelmekre – pl. félelem, bizonytalanság, aggodalom – és fiziológiai tünetekre – pl. idegesség, görcs a gyomorban, remegés, izzadás, gombóc érzése a torokban – vonatkozó itemek tartoznak ebbe a csoportba. Emellett a matematikaanyag megértésére, valamint a matematikaosztállyal kapcsolatos érzelmekre is vonatkoznak állítások.

Példák: „A matektól gyakran ingerlékeny és nyugtalan”; „A gyomrom görcsbe rándul, amikor a matekra gondolok”.

2. Kognitív tünetek: attitűdök, attribúciók és vélekedések (20 item)

– Attitűdök: az ide tartozó itemek a matematika tantárggyal, illetve a matematikával való foglalkozással kapcsolatos viszonyulásra kérdeznak rá.

– Attribúciók: a csoportba tartozó itemek arra vonatkoznak, hogy az illető milyen tényezőknek tulajdonítja a matematikában elért eredményeit, mint például a dolgozatban szereplő feladatok nehézségének, a tananyag megértésének.

– Vélekedések: az itemek a matematikatudás hasznosságával, a matematika gyakorlati alkalmazásával és későbbi felhasználásával kapcsolatos gondolatokra vonatkoznak.

Példák: „A matek a legutálatosabb tantárgy számomra az összes közül” (attitűd); „Szerintem a fiúk általában jobb matekból, mint a lányok” (attribúció); „Nem vagyok képes a matek gyakorlati alkalmazására” (vélekedések).

2.2. AZ ELŐVIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Az MSzMT szélesebb körű felhasználása előtt szükség volt elvégezni egy elővizsgálatot. A vizsgálat 2010 tavaszán zajlott a debreceni Ady Endre Gimnázium harmadik osztályában, a 8–9–10. évfolyamon. A kérdőívet 89 tanuló töltötte ki (33 fiú, 56 lány), életkoruk 14–17 év között volt.

Főkomponens analízis segítségével megállapítható, hogy az eredmények egy főkomponens mögé rendeződnek (38%), tehát van egy mögöttes konstrukció, amelyet a teszt mér, és ami minden itemben közös (1. ábra). Feltételezhetően ez a közös háttér a matematikai szorongás. A kérdőív megbízhatóságának vizsgálata alapján pedig a teszt megbízható (Cronbach-alfa: 0,94), vagyis az MSzMT valóban a matematikai szorongást méri.

A kérdőívben kapott pontszámok alapján elmondható, hogy az osztályok tanulóinak átlagában nem volt különbség (átlag: 113 pont), és a legalacsonyabb matematikai szorongás érték a 48 pont volt, míg a legmagasabb a 203 pont (maximum 280 pont lehet). Az elővizsgálat eredményei alapján az MSzMT tehát alkalmas eszköz lehet a matematikai szorongás mérésére, ám további vizsgálatok szükségesek az összefüggések tisztázására és magyarázatára.

2.3. A FŐVIZSGÁLAT BEMUTATÁSA

2.3.1. A vizsgálat célkitűzései

1. A matematikai szorongást mérő teszt validitásvizsgálata

Az általam kidolgozott kérdőív az első vizsgálat eredményei alapján alkalmasnak tűnik a matematikai szorongás mérésére. Ám a kicsi mintanagyság miatt és különböző változók (pl. szorongás, attitűdök stb.) vizsgálatának hiányában nem állítható biztosan, hogy az MSzMT ténylegesen a matematikai szorongás konstuktumát méri. Ezért a jelen vizsgálat egyik központi kérdése az, hogy vajon az MSzMT alkalmas és megbízható eszköz-e a matematikai szorongás mérésére.

2. A matematikai szorongás mértékének vizsgálata

Az elméleti áttekintésben szereplő adatok szerint a matematikai szorongást az általános iskolában tanulják (Ashcraft–Krause, 2007), így a középiskolában már biztosan jelen van, és mérhető szintű (Rayner–Pitsolantis–Osana, 2009). Több vizsgálatban is azt az eredményt kapták, hogy a legmagasabb matematikai szorongás a 9. osztályban mérhető (Wigfield–Meece, 1988; Luo–Wang–Luo, 2009), amikor már a matematikával kapcsolatos attitűdök igen negatívak (Csapó, 2000). Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a magyar tanulóknál is hasonlóan magas matematikai szorongás mérhető a 9. osztályban, mint azt a külföldi kutatások jelzik.

3. A matematikai szorongás és a matematikai osztályzatok kapcsolatának vizsgálata alkati tényezők függvényében

Kutatási eredmények szerint azok a tanulók, akik más szorongásteszteken magas pontszámokat érnek el, magasabb matematikai szorongásszintet mutatnak (Ashcraft, 2002). Feltételezhetjük, hogy aki szorongó típus, az szorong a matematikától is, és ezek a tanulók minden matematikával kapcsolatos helyzetben (pl. feladatmegoldás, dolgozatírás) szorongani fognak. Tehát érdemes körüljárni azt a kérdést, hogy milyen kapcsolat van a vonásszorongás és a matematikai szorongás között. A másik kérdés pedig a matematikával kapcsolatos attitűdök matematikai szorongásra gyakorolt hatása, hiszen sok kutató azt találta, hogy akik negatív attitűdökkel rendelkeznek, azoknál magasabb a matematikai szorongás szintje (Ashcraft, 2002). Tehát arra a kérdésre adhat választ a vizsgálat, hogy milyen dinamikus kapcsolat van a matematikai attitűdök, a vonásszorongás, a

matematikai szorongás, továbbá a matematikai teljesítmény mutatója, az osztályzat között.

2.3.2. A vizsgálat hipotézisei

1. hipotézis:

A nemek között nincsen különbség a matematikaosztályzat, a vonásszorongás, a matematika iránti attitűdök és a matematikai szorongás tekintetében.

2. hipotézis:

A matematikai szorongás egy olyan speciális szorongás, amely nem azonos sem a vonásszorongással, sem a matematikai attitűddel, de van köztük kapcsolat.

3. hipotézis:

A matematikai szorongás, a matematikai attitűd és a vonásszorongás hatással van a matematikaosztályzatra mint a tanulmányi teljesítmény mutatójára.

2.3.3. A vizsgált minta és a vizsgálat körülményei

A második vizsgálat 2010. szeptember-október hónapban zajlott három középiskola bevonásával. Az egyik iskola a kisvárdai Bessenyei György Gimnázium és Kollégium, a másik két iskola a debreceni Tóth Árpád Gimnázium és a Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium volt. Minden gimnáziumban két-két 9. osztály vett részt a kérdőívek kitöltésében (*1. táblázat*).

A kérdőíveket összesen 199 tanuló töltötte ki a három iskolában. A nemi eloszlás a három gimnáziumban: 144 lány és 51 fiú, további 4 kérdőíven nem tüntették fel a nemet a kitöltők. A vizsgált tanulók életkora 14–16 év között volt (átlag = 14,6; szórás = 0,53). A statisztikai elemzésbe végül 174 tanuló adatai kerültek be.

2.3.4. A vizsgálati módszerek és eszközök bemutatása

A vizsgálatba a következő kérdőívek felvétele történt meg:

- a) matematikai attitűdök kérdőív (Tóth, 2000)
- b) matematikai szorongást mérő teszt (MSzMT)
- c) Spielberger-féle State-Trait Anxiety Inventory (Sipos–Sipos–Spielberger, 1988)
- d) háttérkérdőív (nem, életkor, tavalyi év végi matematikaosztályzat).

3. Vizsgálati eredmények

3.1. AZ EREDMÉNYEK ÉRTÉKELÉSE

1. hipotézis:

Az első hipotézis szerint nem lesz különbség a lányok és a fiúk között a matematikaosztályzatok, a vonásszorongás, a matematikai attitűdök és a matematikai szorongás tekintetében. A nemek eloszlása a végső adatbázisban (N=174): 131 lány és 43 fiú. Az egyes tagozatokon és az iskolákon belül a nemi megoszlás ha-

sonlóképpen alakult. A mintában a lányok jóval többen vannak, mint a fiúk, ettől függetlenül a hipotézis tesztelésére elvégeztük a nemi összehasonlításokat.

A két nem matematikaosztályzatának összehasonlításakor azt találtuk, hogy a lányok és a fiúk jegyei is 2–5 között alakultak. A fiúk átlaga 4,18 (szórás: 1); a lányok átlaga pedig 4,34 (szórás: 0,32). A különbség vizsgálatára kétmintás t-próbát alkalmazva nem volt a nemek között szignifikáns különbség az osztályzatokat tekintve ($p=0,35$, $p<0,05$). A matematikai attitűdöket tekintve a fiúk átlagos attitűdje $-0,04$ (szórás: 0,6); míg a lányok attitűdje valamivel pozitívabb, átlaga 0,06 (szórás: 0,5). Kétmintás t-próbával vizsgálva ebben az esetben sem volt szignifikáns különbség a két nem között ($p=0,3$, $p<0,05$).

A STAI két alszála közül a vonásszorongást (A-Trait) vontuk bele az elemzésbe. A vonásszorongás szintje a fiúknál átlagosan 37,14 (szórás: 9,26); a lányoknál pedig 41,8 (szórás: 10,18). Statisztikai elemzéssel (kétmintás t-próba) megállapítottuk, hogy kicsi szignifikáns különbség van a nemek között ($p=0,006$, $p<0,05$), vagyis a lányok valamivel jobban szoronganak, mint a fiúk. Végül a matematikai szorongás nemi különbségeit vizsgálva azt az eredményt kaptuk, hogy a fiúk (átlag: 123,69; szórás: 44,1) és a lányok (átlag: 131,31; szórás: 46,16) között nincsen szignifikáns különbség a matematikai szorongás tekintetében ($p=0,33$, $p<0,05$).

Tehát a fiúk és a lányok matematikaosztályzataiban nincsen különösebb eltérés, vagyis azt nem állíthatjuk, hogy a fiúk jobbak lennének matematikából, mint a lányok, ami ellentmond az általános feltevéseknek (Klein, 1980). Ugyan a lányok valamivel magasabb vonásszorongást mutatnak, mint a fiúk, ettől függetlenül a két nem matematika iránti attitűdje, illetve a matematikai szorongásuk nem különbözik. A kapott eredmények számos korábbi kutatással egybevágóak (Wigfield–Meece, 1988; Meece–Wigfield–Eccles, 1990), vagyis a nemek között a vizsgált változók tekintetében nincsen különbség.

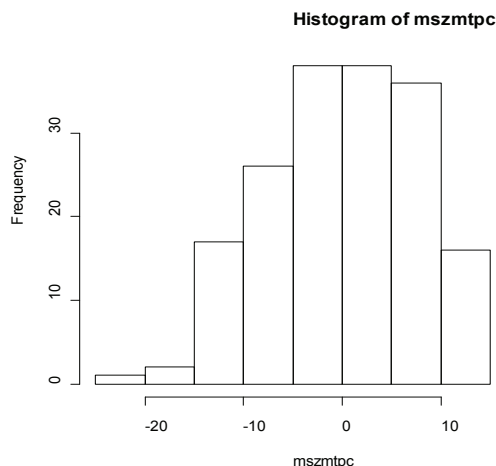
2. hipotézis:

A következő hipotézis az MSzMT megbízhatóságát és validitását járja körül. Vagyis azt feltételezem, hogy a matematikai szorongás az MSzMT segítségével jól mérhető, hiszen ez a konstruktum egy olyan speciális szorongásterület, amely elkülönül a szorongástól és az attitűdtől. Viszont van közöttük kapcsolat, hiszen alapvetően szorongásról van szó, továbbá fontos része a matematika iránti attitűd.

A mért adatok alapján elmondható, hogy a teszt egyfaktoros, és ez az egy faktor a matematikai szorongás. Továbbá a mért adatok egy főkomponensbe rendeződnek, vagyis a teszt a matematikai szorongást globálisan ragadja meg.

A kérdőív megbízhatósága jó, hiszen a Cronbach-alfa értéke 0,96. Az adatok pedig normál eloszlást követnek (3. ábra). Vagyis az MSzMT önmagában jó mérőeszköznek bizonyult. Ezek után következett a többi teszttel való összevetés, azaz a validitásvizsgálat.

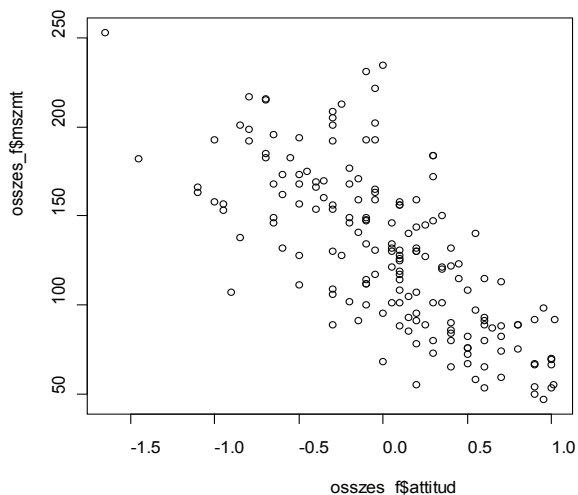
Az MSzMT lehetséges minimális pontszáma a 40 pont, a maximális pedig 280 pont lehet. A vizsgálatban ($N=174$) a legkisebb érték a 47, míg a legmagasabb érték a 253 pont volt (átlag: 129,43; szórás: 45,65). A kérdőívet összevetettük a STAI

1. ábra

Az MSzMT által mért adatok normál eloszlást követnek

két alskálájával, hiszen az alapfeltevés szerint a vonásszorongás korrelálni fog az MSzMT-vel, de nem lesz erős ez a kapcsolat, viszont a pillanatnyi szorongással való kapcsolatra nincsenek előzetes adatok. A STAI-Trait minimális értéke a vizsgálatban 20 pont volt, maximális értéke pedig 77 (átlag: 40,65; szórás: 10,13). A State alskála esetében a legkisebb érték 20 pont, a legmagasabb a 69 pont volt (átlag: 36,13; szórás: 9,75). A statisztikai elemzés azt mutatja, hogy kicsi szignifikáns pozitív korreláció van mind a vonásszorongással ($cor=0,35$), mind a pillanatnyi szorongással ($cor=0,3$). Vagyis az MSzMT által mért matematikai szorongás ténylegesen szorongás, viszont nem teljesen azonos a vonásszorongással és a pillanatnyi szorongással sem.

2. ábra

A matematikai szorongás és a matematikai attitűdök közötti korreláció

A matematikai attitűdök kapcsolata is szükséges az MSzMT validitásának vizsgálatához. Az attitűdök lehetséges legkisebb értéke a -2 lehet (erős negatív attitűd), míg a legnagyobb a $+2$ (erős pozitív attitűd). A jelen vizsgálatban a legalacsonyabb matematikai attitűdérték $-1,65$; a legmagasabb pedig $1,02$ volt (átlag: $0,03$; szórás: $0,53$).

Az elemzés során azt találtuk, hogy a matematikai szorongás és a matematikai attitűdök között erős szignifikáns negatív korreláció van ($cor = -0,72$), és az attitűd a matematikai szorongásból 52% -ot magyaráz (4. ábra). Az eredményekből az látszik, hogy akik szeretik a matematikát, azaz pozitív attitűdökkel fordulnak a tantárgy felé, azok kevésbé fognak a matematikától szorongani. Ez az eredmény alátámasztja a korábbi kutatások eredményeit, vagyis a negatív matematika iránti attitűdök hozzájárulnak a magas matematikai szorongáshoz (Ashcraft, 2002). Összességében elmondható, hogy az MSzMT önmagában is jó mérőeszköznek bizonyult, és a vizsgálatban használt kérdőívek (STAI, matematika iránti attitűd) az MSzMT-vel való összevetése is jelzi, hogy a teszt ténylegesen a matematikai szorongást méri. Emiatt speciális szorongásnak tekinthető, ami nem azonos a vonás- és pillanatnyi szorongással, illetve a matematikai attitűddel sem, viszont kapcsolat van közöttük.

3. hipotézis:

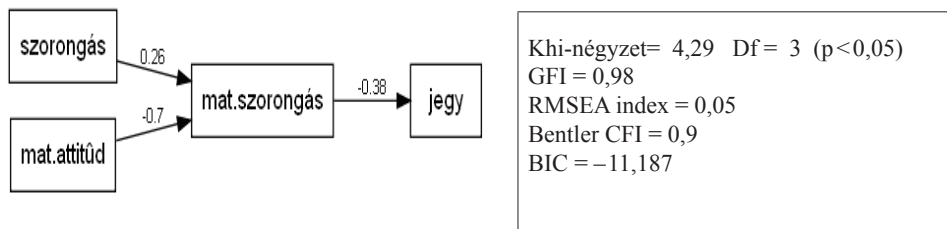
A vizsgálat utolsó hipotézise arra vonatkozik, hogy hogyan hat egymásra a vonásszorongás, a matematikai attitűd és a matematikai szorongás, amelyek hatással vannak a matematikai teljesítmény mutatójára, az osztályzatra. Alapvetően azt feltételezzük a korábbi kutatások nyomán, hogy a magas matematikai szorongás negatív hatással van a teljesítményre (Meece-Wigfield-Eccles, 1990; Sherman-Wither, 2003; Ashcraft-Krause, 2007; Zakaria-Mohd Nordin, 2008; Rayner-Pitsolantis-Osana, 2009; Karimi-Venkatesan, 2009a). Vagyis a matematikai szorongás gyenge osztályzatokat eredményez. Ennek tesztelésére a változók közötti korrelációk vizsgálatát végeztük el.

A kapott eredmények alapján elmondható, hogy szignifikáns a kapcsolat az egyes változók között, de kicsi a változók magyarázó értéke az osztályzat tekintetében. Mégis a matematikaosztályzatra leginkább a matematikai szorongás hat ($-0,38$), vagyis minél szorongóbb valaki matematikából, annál rosszabb jegyei lesznek, azaz gyengébb a teljesítménye. Viszont a változók között nem lineáris az összefüggés, így út-modelleket állítottunk fel a kérdésünk megválaszolására. Négy modellt állítottunk fel.

1. MODELL

Az első modell értelmében a szorongás és a matematikai attitűdök fogják együttesen kialakítani a matematikai szorongást, amely így hatással lesz a matematikai teljesítményre, vagyis az osztályzatokra. Ez az elképzelés korábbi kutatásokban is megjelent, illetve ezt tudták vizsgálati úton bizonyítani (Sherman-Wither, 2003; Ashcraft-Krause, 2007).

A statisztikai elemzés eredménye a következő (3. ábra):

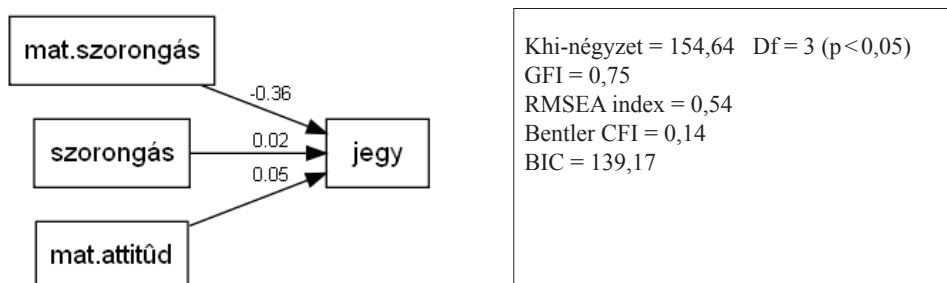

3. ábra

Az 1. modell és statisztikai elemzésének eredményei

2. MODELL

Ebben a modellben a matematikai szorongás, a matematikai attitűd és a szorongás egymástól függetlenül és közvetlenül hatnak a matematikaosztályzatra. Vagyis a magas matematikai szorongás nincsen kapcsolatban sem az attitűddel, sem a szorongással, és külön mechanizmuson keresztül alakítja ki a gyenge matematikai teljesítményt és osztályzatot. Ezt az elképzelést korábban nem tesztelték, hiszen kapcsolatot tételeznek fel a fentebb említett változók között. A modell a következő eredményeket hozta (4. ábra):

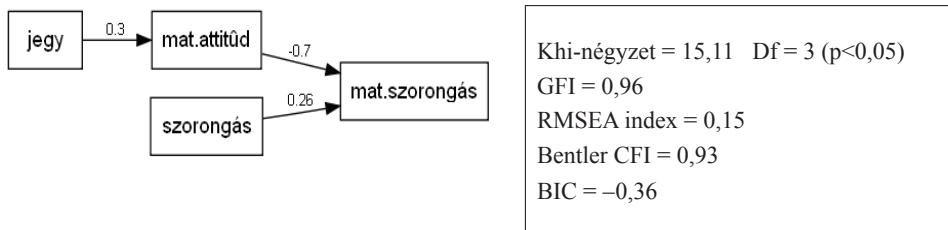

4. ábra

A 2. modell és a statisztikai elemzésének eredményei

3. MODELL

Eszerint a gyenge matematikai teljesítmény és a rossz jegyek miatt a matematika iránti attitűd negatív lesz, emellett kialakul a vonásszorongás is, és ez a két, egymással párhuzamosan működő mechanizmus alakítja ki a matematikai szorongást. Ezt a koncepciót korábbi kutatásokban is megvizsgálták, és több alátámasztó eredményt is kaptak (Meece-Wigfield-Eccles, 1990; Karimi-Venkatesan, 2009a). A modell elemzése az alábbi eredményeket hozta (5. ábra):

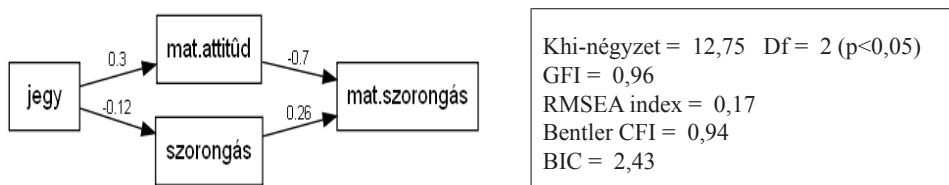

5. ábra

A 3. modell és a statisztikai elemzés eredményei

4. MODELL

Az utolsó modell, amely az összefüggések feltárására szolgál, hasonlóan épül fel, mint az előző modell. Annyi eltéréssel, hogy ebben a modellben a matematika-osztályzat egyrészt kialakítja a matematika iránti negatív attitűdöt, másrészt a szorongás érzését, amelyek együttesen hatnak a matematikai szorongás kialakulására. Ennek az indirekt jellegű kapcsolatnak a meglétét korábbi kutatások igazolták (Hembree, 1990; Ashcraft, 2002). A statisztikai elemzés eredményei a következők (6. ábra):

6. ábra

A 4. modell és statisztikai elemzésének eredményei

A bemutatott négy modell összehasonlításából az látszik, hogy a jelen vizsgálat adataira a legjobban az 1. modell illeszkedik (7. ábra). Vagyis a szorongás és a matematikai attitűdök együttesen hatnak a matematikai szorongásra, amely meghatározza a matematikai teljesítményt. Az összefüggés olyan módon értelmezhető, hogy ha egy tanuló alapvetően szorongó, és ráadásul nem szereti a matematikát (negatív attitűd), akkor kialakul a matematikai szorongás érzése. Ennek pedig az lesz a következménye, hogy gyenge lesz a matematikai teljesítménye, vagyis rosszabb osztályzatokat kap matematikából.

7. ábra

A matematikai szorongás és a matematikai teljesítmény kapcsolatát legjobban magyarázó modell (1. modell)

3.2. KÖVETKEZTETÉSEK

A fentebb bemutatott eredmények a vizsgálati hipotéziseket igazolták. Ha részekre bontjuk a fentebbi állítást, akkor megállapíthatjuk, hogy a matematikai szorongást mérő teszt (MSzMT) megbízható és jól működő mérőeszköz a matematikai szorongás tüneteinek megállapítására iskolai közegben. A definícióban szereplő tünetek közül a kérdőívben az érzelmi-fiziológiai és a kognitív területen jelentkező tüneteket ragadtam meg, amelyek a matematikai szorongást mutatják. Továbbá a vizsgálatban mért szorongás és a matematika iránti attitűdök olyan múltbeli események, tapasztalatok eredményei, amelyek hatással vannak a matematikai szorongás kialakulásra.

Az is bebizonyosodott, hogy a matematikai szorongás negatív hatással van a matematikai teljesítményre, és hozzájárul a gyenge osztályzatokhoz. Ám az is kiderült a vizsgálatból, hogy a matematikai szorongás megjelenése és szintje nem függ a nemi hovatartozástól, azaz ugyanazon feltételek mellett jelentkezik ez a probléma a lányoknál és a fiúknál. Emellett a matematikai szorongás a gimnázium első évében, 9. osztályban már jól mérhető, vagyis 14–15 éves korban már komoly problémaként jelen van. Így a matematikai szorongás egy globális problémának tekinthető, ami erősen meghatározza a tanulók iskolai előmenetelét, pl. matematikaosztályzat és közérzetét is, pl. szorongás tünetei, a negatív matematikai attitűdök következményei.

4. Összefoglalás

A fentebb bemutatott vizsgálatok eredményei megvilágították a matematikai szorongás alkati tényezőit. Ám azt is figyelembe kell venni későbbi kutatásokban, hogy számos külső tényező van, amely befolyásolja a matematikai szorongás megjelenését. Az egyik dolog, amit érdemes lenne tisztázni, az a helyzeti tényezők szerepe (Baloglu-Kocak, 2006). Nem lehet biztosan tudni, hogy a matematikai szorongás mennyire különül el a tesztzorongástól (Ashcraft, 2002), vagyis a teljesítményhelyzet váltja ki inkább a szorongást, vagy teljesen a matematikához való viszonyhoz köthető ez a jelenség. Ide kapcsolódhat az iskolán kívüli matematikai szorongás vizsgálata, például a munkahelyen (matematikát alkalmazó és kevésbé alkalmazó szakmák összehasonlítása), háztartási tevékenységekhez kötötten (bevásárláskor, szervezéskor), vagy szabadidős tevékenység közben (sport vagy játék-tevékenység alatt). A másik lehetséges vizsgálati terület a szociális tényezők hatása lehet (Baloglu-Kocak, 2006), vagyis annak a vizsgálata, hogy milyen hatással van a tanulók matematikai szorongására például a tanárok matematika iránti attitűdjei és matematikai szorongása, az iskolai légkör vagy a szülők attitűdjei.

Ám a belső vagy alkati tényezők további vizsgálatának is számos lehetséges útja van (Baloglu-Kocak, 2006). Kognitív területen vizsgálható például az intelligenciátípusok, a matematikai képességek, a számérzék vagy a diszkalkulia kap-

csolata a matematikai szorongással. Illetve többé-kevésbé stabil személyiségjellemzők is bekerülhetnek a kutatás körébe, úgy mint a motiváció, az énhatékonyság-érzés, az énkép, a megküzdés. Továbbá érdekes lehet a tehetséges gyerekek, különösen a matematikai tehetségek vizsgálata, hiszen náluk is megjelenhet az alulteljesítés (Tóth, 2007), ami gyakran a matematikai szorongás következménye.

Sokszor az iskolában a gyenge matematikai teljesítmény mögött nem a gyengébb intellektus vagy a kevésbé magas szintű matematikai képességek állnak, hanem a matematikai szorongás. Ennek hatása olyan módon jelentkezik, hogy egy optimális szinten túl minél magasabb szintű a szorongás, annál gyengébb lesz a matematikai teljesítmény (Meece-Wigfield-Eccles, 1990; Sherman-Wither, 2003; Ashcraft-Krause, 2007; Zakaria-Mohd Nordin, 2008; Rayner-Pitsolantis, Osana, 2009; Karimi-Venkatesan, 2009a). A gyenge teljesítmény pedig tovább erősíti azon kognitív kiértékelési folyamatokat, miszerint a matematika nehéz tantárgy, megoldhatatlan feladatokat tartalmaz, és olyan képességek kellenek hozzá, amelyekkel csak kevesen rendelkeznek (Skemp, 1975). Viszont az így rögzülő negatív érzések és gondolatok meggátolják a matematika megfelelő elsajátítását és alkalmazását, ami már nemcsak az iskolában okoz nehézségeket, hanem a felnőttéletben is (Meece-Wigfield-Eccles, 1990; Karimi-Venkatesan, 2009b).

A matematikai szorongás mérése támpontot adhat a tanároknak abban, hogy az osztályukba járó gyerekeknél jelen van-e a matematikai szorongás, és ha igen, akkor milyen mértékben. Erre pedig lehet építeni a matematikatanítás módszereit (pl. kooperatív tanulás) (Józsa-Székely, 2004), és ki lehet alakítani egy elfogadóbb, pozitívabb tanulókhoz való viszonyt (Skemp, 1975), illetve a megfelelő tanórai légkört (Orosz, 1997). Ezáltal megelőzhetőek lesznek a matematika elsajátításának és alkalmazásának nehézségei, így növelve a jó matematikai teljesítmény elérésének esélyét, és a tantárgyhoz való pozitív viszony kialakulását. Tehát a matematikai szorongás korai felismerése a matematikai szorongást mérő teszt (MSzMT) segítségével nagyban elősegítené az egyének megfelelő alkalmazkodását az iskolai élethez, és később a mindennapi feladatokhoz egyaránt.

Felhasznált irodalom

- Ashcraft, M. H. (2002): *Math Anxiety: Personal, Educational, and Cognitive Consequences*. Current Directions in Psychological Science, 11, 181–185.
- Ashcraft, M. H.–Faust, M. W. (1994): *Mathematics anxiety and mental arithmetic performance: An exploratory investigation*. Cognition and Emotion, 8, 97–125.
- Ashcraft, M. H.–Kirk, E. P. (2001): *The relationships among working memory, math anxiety, and performance*. Journal of Experimental Psychology: General, 130, 224–237.
- Ashcraft, M. H.–Kirk, E. P.–Hopko, D. (1998): *On the cognitive consequences of mathematics anxiety*. In: C. Donlan (Ed.): *The development of mathematical skills*, 175–196. Hove, England: Psychology Press.

- Ashcraft, M. H.–Krause, J. A. (2007): *Working memory, math performance, and math anxiety*. Psychonomic Bulletin & Review, 14 (2), 243–248.
- Atkinson, Hilgard (2005): *Pszichológia*, Osiris Kiadó, Budapest, 523–531.
- Balázs Ildikó–Szabó Vilmos–Szalay Balázs (2005): *A matematikaoktatás minősége, hatékonysága és az esélyegyenlőség. A PISA 2003 nemzetközi tudásmérés magyar eredményei. Új Pedagógiai Szemle*, 11.
- Baloglu, M.–Kocak, R. (2006): *A multivariate investigation of the differences in mathematics anxiety. Personality and Individual Differences*, 40, 1325–1335.
- Bánfi Ilona (1999): *A háttér adatok elemzése*. In: Vári Péter (szerk.): *Monitor 97. A tanulók tudásának változása. Mérés-értékelés-vizsga 6. Országos Közzoktatási Intézet*, Budapest.
- Betz, N. E. (1978): *Prevalence, distribution and correlates of math anxiety in college students*. Journal of Counseling Psychology, 25, 441–448.
- Csapó Benő (2000): *A tantárgyakkal kapcsolatos attitűdök összefüggései. Magyar Pedagógia*, 100, 3. 343–366.
- Dienes Zoltán (1973): *Építsük fel a matematikát*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Dowker, A. (2005): *'Maths Doesn't Like Me Anymore': Role of attitudes and emotions*. In: Campbell, J. I. D.(Ed.): *Handbook of Mathematical Cognition*. Psychology Press Taylor & Francis Group, Hove and New York, 236–255.
- Dreger, R. M.–Aiken, L. R. (1957): *The identification of number anxiety in a college population*. Journal of Educational Psychology, 47, 344–351.
- Faludi Gábor (1988): *A szorongás mai szemmel*. Artunion/Széchenyi Könyvkiadó, Budapest.
- Fox, L. H. (1979): *The effects of sex role socialization on mathematics participation and achievement* (National Institute of Education Papers in Education and Work, No. 8, U.S. Department of Health, Education, and Welfare). Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Józsa Krisztián–Székely Györgyi (2004): *Kísérlet a kooperatív tanulás alkalmazására a matematika tanítása során. Magyar Pedagógia*, 104, 3. 339–362.
- Karimi, A.–Venkatesan, S. (2009a): *Mathematics Anxiety, Mathematics Performance and Academic Hardiness in High School Students*. International Journal of Education and Science, 1, 1. 33–37.
- Karimi, A.–Venkatesan, S. (2009b): *Cognitive Behavior Group Therapy in Mathematics Anxiety*. Journal of the Indian Academy of Applied Psychology, 35, 2. 299–303.
- Kazelskis, R. (1998): *Some dimensions of mathematics anxiety: A factor analysis across instruments. Educational and Psychological Measurement*, 58, 4. 623–633.
- Klein Sándor (1980): *A komplex matematikatanítási módszer pszichológiai hatásvizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lee, J. (2009): *Self-Constructs and Anxiety Across Cultures. Research Report*, ETS RR-09-12.

- Levine, G. (1995): *Closing the gender gap: Focus on mathematics anxiety*. Contemporary Education, 67, 1. 42–45.
- Luo, X.–Wang, F.–Luo, Z. (2009): *Investigation and Analysis of Mathematics Anxiety in Middle School Students*. Journal of Mathematics Education, 2, 2. 12–19.
- McLeod, D. B. (1993): *Research on Affect in Mathematics Education: A Reconceptualisation*. In: Grouws, D. A. (ed.): *Handbook of Research on Mathematics Teaching and Learning*, Macmillan Publishing Co., London, 575–596.
- Meece, J. L.–Wigfield A.–Eccles J. S. (1990): *Predictors of Math Anxiety and Its Influence on Young Adolescents' Course Enrollment Intentions and Performance in Mathematics*. Journal of Educational Psychology, 82, 1. 60–70.
- Molnár Gyöngyvér (2002): *Komplex problémamegoldás vizsgálata 9–17 évesek körében*. Magyar Pedagógia, 102, 2. 231–264.
- Newstead, K. (1995): *Comparison of Young Children's Mathematics Anxiety Across Different Teaching Approaches*. Unpublished Ph.D. Dissertation, Cambridge University.
- Orosz Gyuláné (1997): *A tanulók viszonya a matematika tantárgy tanuláshoz*. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Mathematicae, 24, 123–129.
- Rayner, V.–Pitsolantis, N.–Osana, H. (2009): *Mathematics Anxiety in Preservice Teachers: Its Relationship to their Conceptual and Procedural Knowledge of Fractions*. Mathematics Education Research Journal, 21, 3. 60–85.
- Rényi Alfréd (1973): *Ars mathematica*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Richardson, F. C.–Suinn, R. M. (1972): *The Mathematics Anxiety Rating Scale: Psychometric data*. Journal of Counseling Psychology, 79, 551–554.
- Richardson, F. C.–Woolfolk, R. L. (1980): *Mathematics anxiety*. In: Sarason, I. G. (ed.): *Test anxiety: Theory, research and application*. Hillsdale, NJ: Erlbaum. 271–288.
- Schulz, W. (2005): *Mathematics Self-Efficacy and Student Expectations*. Results from PISA 2003. *Annual Meetings of the American Educational Research Association*, Montreal.
- Sherman, J.–Fennema, E. (1977): *The study of mathematics by high school girls and boys: Related variables*. American Educational Research Journal, 14, 159–168.
- Sherman, B. F.–Wither, D. P. (2003): *Mathematics Anxiety and Mathematics Achievement*. Mathematics Education Research Journal, 15, 2. 138–150.
- Skemp, R. R. (1975): *A matematikatanulás pszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sipos Kornél–Sipos Mihály–Spielberger, C. D. (1988): *A State-Trait Anxiety Inventory (STAI) magyar változata*. In: Mérei F.–Szakács F. (szerk.): *Pszichodiagnosztikai Vademecum I/2*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Smith, E. R.–Mackie, D. M. (2004): *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 377–387.

- Suinn, R. M.–Taylor, S.–Edwards, R. (1988): *Suinn Mathematics Anxiety Rating Scale for Elementary School Students (MARS-E): Psychometric and Normative Data*. Educational and Psychological Measurement, 48. 979–986.
- Szabó Éva–Lőrinczi János (1998): *Az iskola légkörének lehetséges pszichológiai mutatói*. Magyar Pedagógia, 98, 3. 211–229.
- Tóth László (2000): *A tantárgyak iránti attitűd*. In: Tóth László (szgy.): *Pszichológiai módszerek a tanulók megismeréséhez*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Tóth László (2007): *Pszichológia a tanításban*. Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen.
- Wigfield, A.–Meece, J. L. (1988): *Math Anxiety in Elementary and Secondary School Students*. Journal of Educational Psychology, 80, 210–216.
- Zakaria, E.–Mohd Nordin N. (2008): *The Effects of Mathematics Anxiety on Matriculation Students as Related to Motivation and Achievement*. Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education, 4, 1. 27–30.

István Szabadi

The dichotomy of Nature and Culture in Susanna Clarke's *Jonathan Strange and Mr Norrell*

Susanna Clarke's first novel, *Jonathan Strange and Mr Norrell*, presents an apocryphal account of a certain period of English history saturated by the presence of magic. The story revolves around the characters of two magicians, Gilbert Norrell and Jonathan Strange, who are considered as exceptional even in such a magical reality because they actually practise magic, not only examine it theoretically or historically as the majority of contemporary "magicians" do. Even if thus they seemed to share common goals and interest, actually they differ considerably, and for the major part of the novel they even strive to obstruct the other in his magical studies. Their basic difference is in their attitudes to the ancient, wild, more natural kinds of magic which are related to fairies and to the Raven King in the novel. The Raven King, also known as John Uskglass, was the mythical magician-king of the apocryphal "Northern Kingdom" of England. While Norrell wants to exclude this from the frames of official magical practice, Strange wants to bring it back to England and that is why they go their separate ways in studying magic. Jonathan Strange's desire to reach an ancient, natural state and Mr Norrell's rejection of it points to a more profound kind of controversy: the difference between Strange's and Norrell's attitude to magic can also be read in terms of the dichotomy of Nature and Culture. In my article I study the dichotomy and examine how it is applicable to the novel.

1. A Rousseauian text

In *Of Grammatology*, Jacques Derrida applies deconstruction to the texts and thinking of Jean-Jacques Rousseau. For Rousseau there is a binary opposition between an ideal, ancient, natural state and corrupt human culture; between speech and writing, presence and absence. Derrida's analysis shows that Culture, as a supplement, is not added to a complete and self-sufficient Nature but fills a void in Nature when being added to it: "there is *lack* in Nature and *because of that very fact* something is *added* to it" (Derrida 149). Thus, Culture cannot be removed from Nature in the sense of nostalgic return.

Jonathan Strange and Mr Norrell (especially through the magic of fairies, the Raven King and even Jonathan Strange) can be read as a Rousseauian text in terms Derrida's analysis. Through Strange the novel expresses a desire of return

to Nature and the abolition of the dichotomy by magic. Iván Fónagy writes in *A mágia és a titkos tudományok története* that the philosophy that considers “body and soul, matter and spirit” as “irreconcilable eternal oppositions” is rigid and sad (Fónagy 193 – my translation). Neo-Platonist thinking sees the possibility of reaching a certain desired truth or idyllic state the way gold is separated from slag. Fónagy writes: “gold is blended with slag; first we must wash it out, wash the clear meaning of sentences out from the shades” (Fónagy 195 – my translation). This symbolises the process of reaching a speech-like true meaning by removing a writing-supplement. Derrida demonstrates the impossibility of this – but while our reality renders it impossible to return to an idyllic Nature, Clarke’s novel introduces the desired state as something reachable through magic.

2. Nature: feared and desired

The distance between Culture and Nature, however, can also generate a negative attitude to Nature. As Derrida writes, “the supplement ... holds it [the presence] at a distance and masters it. For this presence is at the same time desired and feared.” (Derrida 155) In Clarke’s novel, as I have argued, Mr Norrell rejects any connection to Nature as the distant past and everything related to it, but throughout the novel one can find instances of the fearsome rejection of Nature-related magic, behaviour and thinking. This shows that the supplement is valued highly, more highly than the feared and desired presence it supplements.

The issue of being a proper Englishman is one of the fields where this opposition of fear and desire surfaces in the novel. Jonathan Strange and the magical events he becomes more and more involved in are often seen as non-English or non-gentlemanly. In Strange’s wildness one sees this distancing from gentlemanly standards which intensifies after he has separated from Norrell and starts to search for new (or rather, at the same time, more ancient), non-Norrellite modes of magic originating in Aureate magic¹. Those magicians could, for example, change their shape and turn into animals, trees or rivers. Upon hearing about this, Sir Walter² is surprised and says: “But surely, Strange, you would not want to practise it? A gentleman cannot change his shape. A gentleman scorns to seem any thing other than what he is” (Clarke 684). E. M. Butler, in *The Myth of the Magus*, writes that the Archbishop of Canterbury declared, in the late 7th century, that transforming into animals was to be punished (Butler 113). This indicates the

¹ Aureate or Golden Age magicians were those of the era of John Uskglass, the Raven King. They habitually employed fairy-servants and their magical abilities were very great.

² Sir Walter Pole is a government minister. He is a close friend of Jonathan Strange and the master of Stephen Black.

cutting of connections with Nature and a fear of losing the external features of social and cultural status³.

The objection to transformation also reveals a shift of discourses: magic passes from its own discursive field to another, to the discourse of class. This contrasts with the way primitive magicians do their magic. Evans-Pritchard writes in *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande* that “Zande ritual acts are performed with a minimum publicity” (424) and in most cases the Azande would not even admit that they are involved in magic. The fact that Norrell and Strange become social figures (even if Strange is more successful in his ways with people⁴) creates a paradox. They both digress from the marginal, outcast character of the tribal magician and also differ from the way the Raven King is perceived and therefore judged from the 19th-century perspective on magic. The representations of John Uskglass show that he is identified with the feared and rejected aspects of Nature.

The first one can be found in the prologue of Jonathan Strange’s own book, *The History and Practice of English Magic*. It is an account of his first meeting with Henry I, King of England, recounting how astonished Henry was when he met John Uskglass. The Raven King was “scarcely civilized. He had never seen a spoon before, nor a chair or and iron kettle, nor a silver penny, nor a wax candle” (Clarke 641). He, only a fifteen-year-old boy at that time, could speak neither English nor French and his hair was full of lice. This definitely uncivilised image of the King of the North is considerably milder at the end of the novel when Childermass⁵ meets him. “His dark clothes were clearly expensive and looked fashionable. Yet his straight, dark hair was longer than any fashionable gentleman would have worn it; it gave him something of the look of a Methodist preacher or a Romantic poet” (Clarke 970). Equating him with Methodism and Romanticism both indicate an ‘Otherness’. Methodism was a revivalist movement at the end of the 18th century which sought to reform the Church of England. Alongside with Romantic poetry, it symbolises opposing authoritative norms, rejecting rationalised faith and the science-centred conception of nature. John Uskglass does not fit into the 19th-century English cultural system. What Rousseau writes about himself is applicable to his character: “I renounce my present life, my present and concrete existence in order to make myself known in the ideality of truth and value” (qtd. in

³ The character of Jonathan Strange (and his approach to culture and nature) can also be read as a representation of the figure of the Romantic artist: the poetic genius who values highly the wildness, danger and originality of art. Thus, the contrast between Strange and Norrell can be discussed in terms of a difference between Romanticism and Enlightenment with Norrell as representative of the latter: respectful of unchangeable ancient values and achievements, preferring reason to emotionality and traditions to originality.

⁴ “London preferred Mr Strange. Strange was everyone’s idea of what a magician ought to be. He was tall; he was charming; he had a most ironical smile; and unlike Mr Norrell, he talked a great deal about magic” (Clarke 328).

⁵ Childermass is the servant of Mr Norrell who also performs magic, mostly in secret.

Derrida 142). Even if he is admired throughout the country, he is celebrated only as a distant entity.

The second, a visual representation of the King of the North appears on a dual painting of two kings of England: Edward III of Southern England and John Uskglass. While the Southern king is shown in shining light, the Northern one remains in twilight with stars around him. Also, the kings are accompanied by different characters: Edward is sitting amongst heroes and gods in shining armour while the Raven King is surrounded by different entities: "His entourage was composed largely of magical creatures: a phoenix, a unicorn, a manticore, fauns and satyrs. But there were also some mysterious persons: a male figure in a monklike robe with his hood pulled down over his face, a female figure in a dark, starry mantle with her arm thrown over her eyes." (Clarke 442) The representations show that both kings are related to magical-mystical entities but light and dark are opposed, the civilised, human, "warlike deities" with shining armour are contrasted with the magical beasts of a magical Nature and with those creatures which are in a natural setting in mythology. Thus, even magic and mythology are internally divided in terms of Nature and Culture.

There is another image of magic that bears comparison to that of John Uskglass. When Gilbert Norrell appears in London he is surrounded by admirers, and a printmaker called Holland makes an engraving entitled *The Spirit of English Magic urges Mr Norrell to the Aid of Britannia*. "The engraving shewed Mr Norrell in the company of a young lady, scantily dressed in a loose smock. A great quantity of stiff, dark material swirled and coiled about the young lady's body without ever actually touching it and, for the further embellishment of her person, she wore a crescent moon tucked in among the tumbling locks of her hair" (Clarke 139).

This image becomes problematic in terms of "gentlemanly magic": here English Magic is seen as a woman, as the object of gentleman magicians, and she is shown as the most archetypically sexual female person with the loose hair and loose clothing, crowned by the symbol of the crescent moon. Summarising the two representations described above, one can draw the conclusion that magic is dark, feminine, ancient and mysterious – nothing could be farther from what is perceived as proper English mentality.

3. Fairies: a natural culture

More than the Raven King, more than the madness of Jonathan Strange, fairies can be considered as the true counterpart of proper, modern English culture. The fairies of Clarke's novel resemble the medieval conception of the fairy folk which acquired today's form⁶ only in the 17th century (Thomas 609). Medieval fairies are

⁶ That is, fairies are the "little people" who "dance on grass fairy-rings" and if provided with food and water, they help in domestic chores (Thomas 609–10).

“neither small nor particularly kindly” but rather “highly malevolent” who are to be feared (Thomas 606–07). They are “valuable sources of supernatural power” (Thomas 608), just like Strange perceives them. Thomas writes that fairies were sought out for help by “magicians”, for example “William Lilly⁷ took part in several attempts to get in touch with the Queen of the Fairies, believing that she could teach anything one desired to know” (608). Clarke’s novel presents not only this attitude but also another significant characteristic of fairy lore: they are always already attributed to the past, to a certain less civilised state, just as Nature is distanced and deferred.⁸

Thus, fairies, as related to Nature, embody certain features that are unacceptable by the standards of Culture. For instance, when Jonathan Strange visits the mad King George he must face the magic of the gentleman with the thistle-down hair. The King is enchanted and urged to enter a curious wood that appears magically. “The wood no longer struck Strange as a welcoming place. It appeared to him now as it had at first – sinister, unknowable, *unEnglish*” (Clarke 463). The word *unEnglish* suggests that the basic characteristic of the fairy-wood is the negation of Christian Englishness.

The difference between fairies and humans surfaces in their mental capacity as well: “men and fairies both contain within them a faculty of reason and a faculty of magic. In men reason is strong and magic is weak. With fairies it is the other way round: magic comes very naturally to them, but by human standards they are barely sane” (Clarke 299). Moreover, according to English magicians, they are “naturally wicked creatures who did not always know when they were going wrong” (Clarke 17). By making the wickedness of fairies ‘natural’ they are irredeemably fated to be like that. This conception of behaviour mostly resembles theories of criminal pathology of the late 19th century. Fairies, just like criminals, are doomed to wrongdoing. Even Jonathan Strange shares this opinion: “Wicked, wicked! And then again, perhaps not so wicked after all- for what does he do but follow his nature?” (Clarke 810). However, the core of this discourse is that criminals – and fairies – are like children in their reduced reasoning capacities. Derrida finds that for Rousseau it was childhood that makes the supplement appear in nature (Derrida 147), as children unquestionably need “culture” for “it is indeed culture or cultivation that must supplement a deficient nature” (Derrida 146). This thinking also explains why fairies are depicted as “naughty”: if children – and fairies – gain more power than “natural” or advisable, “they become tiresome, masterful, impressive, naughty and unmanageable” (Derrida 147).

Thus, fairies need cultivation and control – again, in the discourse of 19th-century imperial – colonial theory. The lack of this control leads to the current

⁷ William Lilly (1602–1681), was a famed English astrologer.

⁸ “Elizabethans tended to speak as if fairy-beliefs were a thing of the past ... yet in the late seventeenth century Sir William Temple could assume that fairy beliefs had only declined in the previous thirty years or so” (Thomas 607).

state of the land of Fairie: while in England only magic is in decline but reason-based culture is flourishing, in Fairie everything is falling apart – for magic is the essence of the land. Mr Norrell remarks: “I assure you, Mr Strange, nowhere is the decline of English magic better understood than in the Other Lands” (Clarke 300). Fairies have always lived like half-savages and have always needed human beings to rule over them in order to make their kingdoms function. For instance, Stephen Black⁹’s arrival to the castle of Lost-hope generates an enormous change in the appearance of the land. His rule marks the beginning of a more reasonable and peaceful era. That Culture is seen as something that can – and must – master Nature is what Derrida suggests: “supplement will always be the moving of the tongue or acting through the hands of others” (Derrida 147). This concept of necessary control is the self-legitimising image of the coloniser who justifies his actions with projecting every negative feature to the nature of the colonised. It is most ironical, however, that the coloniser is black in this case.

In the sense of naughtiness, fairies can also be identified with the figure of the trickster. *American Indian Myths and Legends* provides a thorough description of tricksters in Native American mythology which recalls the fairies of Clarke’s novel. The trickster, for American Indians, is not simply a “lowly, small and poor” figure who plays tricks on “the proud, big, and rich” but “at the same time imp and hero – the great culture bringer who can also make mischief beyond belief, turning quickly from clown to creator and back again” (Erdoes and Ortiz 335). The fairy of Susanna Clarke’s mythology is similar: although fairies are despised and considered as lowly by, for instance, Norrell’s way of thinking, Strange would never deny their importance. Most of the North American “tales bear witness to his cleverness alternating with buffoonery, his lechery, his craft in cheating and destroying his enemy” (Erdoes and Ortiz 335). These aspects of the trickster are identifiable in the character of “the gentleman with the thistle-down hair”¹⁰. Even though it is mostly he who praises himself, he is indeed clever, for example, when he finds out Stephen Black’s real name which was lost when his mother died¹¹: “now ... you will observe with what cleverness and finesse I traced the passage of each part of her through the world” (Clarke 945). However, he can be a fool occasionally, mostly when he cannot understand the mechanisms of society – that is why he is constantly trying to make a king out of Stephen: “Let you and I go immediately to the King of England. Then you can put him to death and be King in his place!” (Clarke 942). The lechery of the fairy is less explicit in the novel, it is more Victorian, but when compared to the average English gentleman he can be considered as lecher-

⁹ The black servant of Sir Walter Pole. He becomes an involuntary “friend” of a fairy who tries to make a king of him.

¹⁰ A powerful fairy, the “friend” of Stephen Black; also the main villain of the novel who kidnaps Strange’s wife and the two magicians must fight him.

¹¹ It is possible only by finding certain items magically related to her mother: “With the ashes that were her screams and the pearls that were her bones and the counterpane that was her gown and the magical essence of her kiss, I was able to divine your name” (Clarke 948).

ous: "You and I, Stephen, know how to appreciate the society of such a woman. He [Strange] does not" (Clarke 797). Finally, he loves fighting and destroying his enemies: "But then you see I am very adept at killing all sorts of things! I have slain dragons, drowned armies and persuaded the earthquakes and tempests to devour cities!" (Clarke 949). Also, tricksters (and fairies as tricksters) "represent some primordial creativity from our earlier days ..., the potency of nothingness, of chaos, of freedom" Erdoes and Ortiz 335) – they are closely related to the ancient present, to Nature.

4. Magic and Christianity

There is a significant distinction between fairies and humans with respect to their connection to Christianity. Human beings are called 'Christians' by fairies, as a common name for our race. Their not being Christians, however, is not limited to names. The Church has very strict doctrines concerning fairies: "Fairies (as everybody knows) are beyond the reach of the Church; no Christ has come to them, nor ever will – and what is to become of them on Judgement Day no one knows" (Clarke 17). There are numerous examples that somehow magic and religion are incompatible and necessarily hostile to each other. For example, Strange claims that he cannot do magic in the vicinity of the Host (Clarke 774), and it is related in the novel how the pages of the Bible, belonging to a certain Scrope Davies (a friend of Lord Byron's), protected some letters of Byron, regarding Strange, from Norrell's magic. "Though he [Davies] was entirely ignorant of magical theory, it had seemed to him that nothing was so likely to foil an unfriendly spell as Holy Writ" (Clarke 841).

However, *magic as such* – *that of Christian Englishmen* – is in a queer balance with religion. Keith Thomas gives a possible reason why religious circles understand and accept magic in Clarke's novel. In *Religion and the Decline of Magic* he writes: "The distinction between magic and religion [was] blurred by the medieval Church" (Thomas 51) but "it was strongly reasserted by the propagandists of the Protestant Reformation" (ibid.). Thomas argues that "parasitic beliefs, which attributed to each ceremony a material significance which the leaders of the Church had never claimed" (Thomas 36), produced a discourse of Christian religion in which certain persons, rituals and items can be identified in terms of pagan, primitive magic. The pagan role of magician manifested in the saints who "could prophesy the future, control the weather, provide protection against fire and flood, magically transport heavy objects, and bring relief to the sick" (Thomas 26). Rituals "devised to bless houses, cattle, crops, ships, tools, armour, wells, and kilns" (Thomas 29) also mirror magical practices. In ceremonies "the operative factor was not the participation of the congregation ... but the special power of the priest". Holy water, the sign of the cross or relics (Thomas 29, 31) resemble medicines in Evans-Pritchard's terms: medicine is "any object in which mystical power is sup-

posed to reside and which is used in magic rites" (9). The magical elements in medieval religion legitimise the balance between Christianity and magic. The Raven King's third kingdom¹² also contributes to this: it is rumoured to be on the far side of Hell and was leased from Lucifer. The meaning of this contract is important. It does not say that John Uskglass is allied with the devil against Christians but that he positions himself outside that struggle between them. Thus we can see that magic appears in the novel not to oppose Christianity or cancel it out.

5. A return to (of) Nature

In contrast to the relation of "fear and desire" to Nature, Jonathan Strange is willing to make real contact with it, to return to it. His attitude, his magic is different from Norrell's, who, in Derrida's words, "cannot see, in its origin, the very thing he produces to supplement his sight" (Derrida 149). As it has been previously shown, Strange dares to use methods of fairy-related, Golden Age magic in order to understand and continue English magic. He is an adventurer who ventures to lands beyond his own culture. He submerges into more ancient forms of magic, into the domain of the Raven King. This shift indicates the desire for reuniting with the self-sufficient, wholeness of Nature. In *A General Theory of Magic* Marcel Mauss describes this wholeness as "everything has something in common with everything else and everything is connected with everything else" (73).

His desire to return to Nature is exemplified when, due to his actions, "magic is returning to England" (Clarke 895): people who are not magicians start to perform long lost pieces of magic¹³ by instinct, by instructions told by trees and the sky or "written upon the path in grey pebbles" (Clarke 891). This is similar to what Evans-Pritchard writes about the Azande: "every Zande, ... whether old or young, whether man or woman, is to some extent a magician. At some time or other a man is sure to use some or other medicine" (Evans-Pritchard 432). Strange's revival of magic is, in fact, a return to a Nature-centred, primitive culture.

Thus, although Rousseau is criticised for the fallacy of this desire by Derrida and reading *Jonathan Strange and Mr Norrell* in this way may point to a similar failure, the concept and presence of magic provide a possibility of harmonious union. Fónagy writes about "natural magic" which is connected to Neo-Platonist thinking. He argues: "Our soul is lifted high by two great wings. Our bright mind can enter the secrets of nature and can take us far on the way of understanding. Yet, the final great secrets can be reached only by the beats of our other great wing: by mystical contemplation" (Fónagy 194 – my translation). Here this mystical contemplation is equal to a philosophical meditation about nature that is iden-

¹² The first is in England and the second in Fairie.

¹³ A man mends broken bones and stops the flow of blood (Clarke 888); young girls make the ears of eavesdropping boys leap off their heads and fly away (Clarke 890).

tical to magic in the philosophy of Neo-Platonism and the Renaissance (Fónagy 196). Fónagy attributes the resurrection of magic to this kind of thinking, to a magic that “contains no darkness, nothing demonic” (199). The resurrection of magic in Clarke’s novel is similar: as we have seen, it is not dark or contradictory to even religion – it is natural.

The novel thus presents symbols of the unity and harmony of counterparts. For instance, upon hearing that a magical book was destroyed (eaten, actually) Mr Norrell recalls an ancient passage of magical law: “Book-murder was a late addition to English magical law. The wilful destruction of a book of magic merited the same punishment as the murder of a Christian.” (Clarke 401) This combination of nature and culture reaches its peak in the figure of Vinculus: he is a street sorcerer whose father ate the actual book of the Raven King and as a consequence his son was born with the book written on his skin in “strange, blue marks”, that is, the King’s Letters (Clarke 974). He is the ultimate union of body as nature and text as culture. The magic of John Uskglass does not differentiate between the two but achieves their unity.

The same synthesis is present in the text itself on Vinculus’ body: it is written with the King’s Letters. “So he [John Uskglass] refused to learn to read and write Latin [...] and instead he invented a writing of his own to preserve his thoughts for later times. Presumably this writing mirrored the workings of his own mind more closely than Latin could have done.” (Clarke 399) It may seem at first that this is a very individualistic, authoritative approach but one must also consider that the language whose alphabet the King’s Letters are is the language of everything that exists, regardless if it is a living or a non-living entity, material or not. In this sense, there is nothing in reality that could not express itself in the King’s Letters.

The idea behind this resembles Michel Foucault’s analysis of the perception of the world in the 16th century as a book written by God. In *The Order of Things* he writes: “The face of the world is covered with blazons, with characters, with ciphers and obscure words ... and the space inhabited by immediate resemblances becomes like a vast book; it bristles with written signs; every page is seen to be filled with strange figures that intertwine and in some places repeat themselves. All that remains is to decipher them” (27). He argues that for Renaissance thinking the reason why the meaning is hidden and decipherment is necessary is that “in its original form, when it was given to men by God himself, language was an absolutely certain and transparent sign for things ... [but] this transparency was destroyed at Babel” (36). The presence of the King’s Letters indicates that in the world of Clarke’s novel this original, perfect language exists. Foucault also considers palmistry as a representation of this network of meaning: “The lines of a hand ... are tracing on a man’s body the tendencies, accidents, or obstacles present in the whole vast fabric of his life” (27). Vinculus’s body can be identified in these terms as well: the lines on his skin trace the not only his life but the fate of the whole of England (or even of the world) as well.

However, the Raven King is not unique only in the use of language but in the use of magic as well. He was kidnapped by fairies as a child and was raised in the court of Oberon. "He was brought up and educated in Fairie. The ways of the brugh¹⁴ were natural to him" (Clarke 957). He is, on the other hand, a human being, which made him perfect for leading the Fairy Host. After his victory over the King of Southern England he reigned for over three hundred years during which he established the system of magic used by every subsequent magician. What made his magic so perfect was its harmony: "His was a perfect blending of fairy magic and human organization – their powers were wedded to his own terrifying purposefulness" (Clarke 642). Jonathan Strange is a true disciple of his in this respect. One can see this not only in his eagerness to meet his King but also in his own magic. His book reveals this: *The History and Practice of English Magic* means that he wants to both describe the past but as something present, as realised in practice.

The most important detail related to John Uskglass's harmonizing magic is expressed by Vinculus. Childermass attributes the restoration of English magic to Gilbert Norrell and Jonathan Strange, but Vinculus replies: "Their work!" scoffed Vinculus. "Theirs? Do you still not understand? They *are* the spell John Uskglass is doing. That is all they have ever been. And he is doing it now!" (Clarke 975). This means not only that John Uskglass is beyond the fabricated dichotomy but also that he creates a course of events that cannot be altered. He realises that while improving and cultivating their magic, they cannot but "allow [...] the work of Nature time to come to fruition, respecting its rhythm and the order of its stages" (Derrida 151). This is what Vinculus advises Modern Magicians to do.

Being part of the Raven King's magic also indicates a supplementary relationship between his magic and theirs. Mr Norrell and Jonathan Strange are "added" to John Uskglass but a closer inspection reveals that this is not a closed dichotomy but reaching both back to an even more distant past – beyond the figure and time of the Raven King – and also forward to the "future": a chain of supplements is revealed. As Derrida says: "Through this sequence of supplements a necessity is announced: that of an infinite chain, ineluctably multiplying the supplementary mediations that produce the sense of the very thing they defer: the mirage of the thing itself, of immediate presence, of originary perception" (Derrida 157). John Uskglass was not the first magician: although he had a huge impact on English magic, he had to reach back, like Norrell and Strange, to the past of magic in England and renew it. In his article, Jonathan Strange argues that, even though there were magicians prior to John Uskglass (Joseph of Arimathea or Merlin), they were different from the Raven King. "And who were Merlin's pupils and followers? We cannot name a single one. No, for once the common view the correct one: Magic

¹⁴ Brugh is an ancient word describing a fairy dwelling. It is usually translated as 'castle' or 'mansion' but really means the interior of a barrow or hollow hill.

had been long extinct in these islands until JOHN USKGLASS came out of Fairie and established his Kingdom of Northern England.” (Clarke 530)

Thus, the chain of supplements can be drawn, including even the narrator of the novel. The narrator recalls with nostalgia the semi-recent time when Norrell and Strange lived. Even from the narrator’s perspective the magic ‘back then’ had been superior to that of her own time. However, Strange and Norrell were preoccupied with the restoration of English magic because they felt, especially Strange, that their own magic is inferior to John Uskglass’s – and even the Raven King had to find long lost but once existing aspects of English magic.

Conclusion: Nature re-presented

The closure of the novel also contributes to the chain of supplements: the two magicians, in fact, fail to achieve a total revival of English magic – even though they had tried, magic still remains more theoretical than practical. If they had succeeded, they would have broken the sequence of supplements, but in this way they become elements of it. “Spring returned to England but Strange and Norrell did not” (Clarke 995). “I do not think Strange and Norrell will be seen again in England” (Clarke 1000), says Childermass to the Learned Society of York Magicians. Instead of personal appearance, instead of presence, they become absence as the Raven King did and thus they become objects of the study of future magicians who will be *added* to them in a supplementary sense. These links of the chain indicate a constant, magically Rousseauian desire of return to Nature through magic as *the intermediary in Derrida’s sense* which is “the mid-point and the mediation, the middle term between total absence and the absolute presence” (Derrida 157).

To sum up, we can say that magic, in Strange’s and the Raven King’s sense, makes it possible to get rid of “the dangerous supplement” in the Rousseauian sense. “Because it is more joyful to write about nymphs than about orders. It is more joyful to write about the origins of giants than about courtly customs. It is more joyful to write about Melusinas than about cavalry or artillery. It is more joyful to write about mountain elves, the underground folks than fencing or serving women” (Fónagy 198 – my translation). Magic can lead back to Nature through removing the supplement of Culture.

Bibliography

- Butler, E. M. *The Myth of the Magus*. Cambridge: Cambridge UP, 1993.
- Clarke, Susanna. *Jonathan Strange and Mr Norrell*. London: Bloomsbury, 2007.
- Derrida, Jacques. *Of Grammatology*. Trans. Gayatri Chakravorty Spivak. London: The Johns Hopkins UP, 1984.
- Erdoes, Richard and Alfonso Ortiz, eds. *American Indian Myths and Legends*. New York: Pantheon, 1984.
- Evans-Pritchard, E. E. *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. New York: Oxford UP, 1976.
- Fónagy Iván. *A mágia és a titkos tudományok története*. Budapest: Bibliotheca, 1943.
- Foucault, Michel. *The Order of Things: Archaeology of the Human Sciences*. London: Routledge, 1970.
- Mauss, Marcel. *A General Theory of Magic*. Trans. Robert Brain. London: Routledge, 1972.
- Thomas, Keith. *Religion and the Decline of Magic*. London: Redwood, 1971.

Az equivalent fogadtatása Skóciában a korabeli pamfletirodalom alapján

1. Az equivalent fogalmának meghatározása

Az equivalent fogalmát, mely „egyenértékűt”, „azonos értékűt” jelent, a francia és dán uralkodók alkalmazták először pénzügyi tranzakcióik kapcsán. Az angliai nyelvhasználatba II. Jakab (1685–88) jóvoltából került be, aki a Test Actben meghatározott eskütétellel „egyenértékű” esküvel szerette volna hivatalokhoz juttatni katolikus híveit. William Penn több pamfletben is tárgyalta a szóban forgó kérdést; George Savile, Halifax márkija névtelenül megjelentetett *The Anatomy of an Equivalent* című művében viszont gúny tárgyává tette azt. A pamfletirodalomnak köszönhetően a dicsőséges forradalom idején már London alacsonyabb társadalmi rétegei előtt is ismert volt a fogalom. Az 1702/03-as uniós tárgyalások során a skót megbízottak révén került ismét előtérbe, ekkor már a skótoknak nyújtandó kárpótlást értették alatta.¹ Jól érzékelhető, hogy mintegy másfél évtized leforgása alatt az equivalent fogalma többféle politikai töltetet is kapott. A katolikus és abszolutista Franciaországból, vagyis egyrészt az angolok ellenségétől, másrészt a skótok hagyományos szövetségesétől és gazdasági partnerétől származott. Jakab személye szintén a katolicizmushoz kötötte, a korabeli pamfletirodalom többszörösen kigúnyolta, majd 1702 után „visszanyerve” eredeti jelentését egy pénzügyi tranzakciót értettek alatta.

Jelen tanulmányban a skótoknak nyújtott kárpótlást értem az equivalent fogalma alatt, melynek pontos meghatározását és felhasználásának módját az Egyesülési Törvény XV. cikkelye tartalmazza. Ennek értelmében az Unió létrejötte után a skótok az angolokkal megegyező jogokat élveznek a kereskedelem terén, az egyenjogúság megőrzése érdekében pedig a skóciai adókat és vámokat az övéknél akkoriban magasabb angol adókkal és vámokkal megegyező szintre emelik majd. A skótok vámjaik és adóik megemeléséért és az angol államadósság egy részének átvállalásáért egy £398.085 10s összegű kárpótlást, azaz equivalentet kapnak. Emellett hét évre felmentést biztosítanak számukra bizonyos adók és vámok fizetése alól, az esetlegesen befolyó többletjövedelmet pedig saját belátásuk szerint használhatták fel. A kárpótlás összegét a jelenleg fennálló angol és skót vámok és adók aránya alapján határozták meg.

¹ Watt, Douglas: *The Price of Scotland: Darien, Union, and the Wealth of Nations*. Luath Press Limited. Edinburgh. 2006. 222.

Az equivalent összegét négy célra kell felhasználni: először azokat a skótokat kárpótolják, akik veszteséget könyvelnek el az angol valuta skóciai bevezetéséből kifolyólag. Másodszor a skót Darien Company részvényesei visszakapják tőkéjüket és annak 5%-os hozamát, a társaságot pedig felosztatják. Harmadszor: rendezik Skócia közadósságait. Végezetül hét éven át £2000-ot szánnak a skóciai ipar (gyapjúipar és heringhalászat) fejlesztésére, valamint a szegények megsegítésére.²

2. A témaválasztás indoklása

Úgy vélem, a témaválasztást a következő idézettel lehet a legérzékletesebben szemléltetni: „Az Egyesülési Törvény összes cikkelye közül nincs még egy olyan, melyről többet beszéltek volna, és amelyet kevésbé értenének, mint a tizenötödik, amely az equivalent eredetére, természetére és felhasználására vonatkozik” (saját fordítás).³ Amint azt a törvény rövid kivonata és Clerk idézete is sugallja, a XV. cikkely rendkívül összetett, és éppen ezért nehezen értelmezhető volt a kortársak számára, így élénk vita alakult ki körülötte. A korabeli vitát azonban sokáig nem követte alapos kutatómunka. Maga az 1707-es Unió és az Egyesülési Törvény is rendkívül vitatott, hiszen egy nagyon bonyolult rendszerről van szó, melyet minden korban újraértékelnek.⁴

Watt szerint a történészek alábecsülték az equivalent jelentőségét. Bár az újabb kutatásokban már bővebben beszélnek róla, nem állították a kutatások középpontjába. Egyesek a hosszú távú gazdasági folyamatokra koncentrálnak, hagyták figyelmen kívül, Smout például semmilyen tekintetben nem részletezte a jelentőségét.⁵ A legtöbben arra helyezték a hangsúlyt, hogy az angolok miként használták fel az equivalentet a skótok Unióba kényszerítésére, és hogy miként vált a politikai megvesztegetés eszközévé.⁶ Az equivalent megítélésének alapvető forrásaiként az alábbi több száz oldalas, memoárszerű művek szolgáltak: *Daniel Defoe The History of England from the beginning of the reign of Queen Anne, to the conclusion of the Glorious Treaty of Union between England and Scotland és The History of the Union of Great Britain, George Lockhart of Carnwath: Memoirs concerning the Affairs of Scotland from Queen Anne's accession to the Throne,*

² The Articles of the Treaty of Union of 1707, with the amendments inserted by the Scottish Estates during the 'Explanations'. 101–117. In: Patrick, J. Derek-Whately, Christopher A.: *The Scots and the Union*. Edinburgh University Press. Edinburgh. 2007.

³ Clerk, Sir John of Penicuik: *An Essay Upon the Fifteenth Article of the Treaty of the Union*. Edinburgh. 1706. 3.

⁴ Whately, Christopher A.: *Bought and Sold for English Gold? Explaining the Union of 1707*. Tuckwell Press. 2001. 8.

⁵ Watt (2006) 238–239.

⁶ Mackillop, Andrew: *A Union for Empire? Scotland, the English East India Company and the British Union*. *The Scottish Historical Review*, Volume LXXXVII: 2008 (Supplement), 118.

to the Commencement of the Union, vagy *Gilbert Burnet, History of His Own Time*.⁷

A felhasznált forráscsoport kiválasztásánál egyrészt a memoárirodalom dominanciája, másrészt az a tény volt a meghatározó, hogy amint azt John Robertson eszmetörténész megjegyezte, a pamfletek vizsgálata fölött a politikai megvesztegetés tényét bizonygató történészek átsiklottak.⁸ A választott források kapcsán elmondható, hogy politikai, vallási és gazdasági témákat taglaló vitairatokról van szó. II. Károly uralkodása alatt évente 700–1000-féle pamflet jelent meg, példányszámuk akár a 3000 darabot is elérhette. Az akkoriban kialakuló kávéházi kultúrának köszönhetően az ott felolvasott pamfletekben megfogalmazott gondolatok a legszegényebb, írástudatlan rétegekhez is eljuthattak.⁹ Éppen ennek köszönhetően a történetírás mai álláspontja szerint a korabeli pamfletek jóval nagyobb hatással voltak a parlamenti döntéshozatalra, mint azt korábban gondolták.¹⁰ 1706–07 folyamán mintegy 530-féle pamflet jelent meg, melyben az Uniót érintő kérdéseket vitatták meg, ezek közül nagyjából egy tucat kötődik közvetlenül az equivalent kérdéséhez.

3. Az angol államadósság egy részének átvállalása kapcsán kialakult vita

Fontos kihangsúlyozni, hogy az angol állam az Orániai Vilmos által indított háborúk finanszírozása miatt volt kénytelen hitelek felvételére. Vilmos nem volt közkedvelt uralkodó Skóciában; őt okolták az 1692-es glencoe-i mészárlásért, az 1690-es évek mezőgazdasági válságáért, a skót gyarmatalapítást megkísérlő Darien Company bukásáért. Ráadásul az említett háborúk miatt a skót gazdaság elvesztette hagyományos kereskedelmi partnereit, és fokozatosan az angol gazdaságtól függő helyzetbe került. Nem véletlen, hogy a Stuartokat támogató jakobitáknak egyedül Skóciában alakult ki olyan széles társadalmi bázisa, amely komolyan fenyegethette Vilmos és utódai hatalmát.

Az adott gazdasági-politikai helyzetben az angol államadósság törlesztésében való részvétel elfogadhatatlan volt a többségi skót társadalom számára. Nemtetszésüknek a pamfletekben is hangot adtak. Sir John Clerk of Penicuik¹¹ válaszá-

⁷ Macinnes, Allan I.: *Union and Empire. The Making of the United Kingdom in 1707*. Cambridge University Press. Cambridge, 2007. 9–15.

⁸ Whatley (2001) 46.

⁹ Schwoerer, Lois G.: *Liberty of the Press and Public Opinion: 1660-1695*. In: Jones, J. R. (ed.): *Liberty Secured? Britain before and after 1688*. Stanford University Press. Stanford, California. 1992. pp. 210-211.

¹⁰ Macinnes (2007) 9.

¹¹ Clerk nemesi származású, Glasgow-ban és a hollandiai Leidenben tanult jogász volt, aki családi kapcsolata révén a skót parlament képviselője volt. Az 1706-os uniós tárgyalások során

ban kihasználta a skót gazdaság kiszolgáltatott helyzetét. Szerinte a skótok csak akkor élvezhetnek az angolokkal megegyező jogokat a kereskedelem terén, ha az általuk fizetett vámok és adók is megegyeznek. Mivel az angolok ezekből az adókból és vámokból fizetik törlesztéseiket, a skótoknak magukra kell vállalni az angol államadósság egy részét.¹² Röviden összefoglalva: a hiteltörlesztésben való részvétel nélkül a skótok kimaradnak a szabad kereskedelem rendszeréből.

William Paterson¹³ volt az első szerző, aki érdemi szinten foglalkozott az államadósság és az equivalent kérdésével. Esszéjében még a skótok számára a véglegesnél kedvezőbb 1706-os előzetes tárgyalások feltételei szerepelnek.¹⁴ Ennek ellenére az equivalent kiszámítása kapcsán nagyon fontos megállapításokat tesz. Egyrészt a következő számítási módszert alkalmazza: Anglia bevételeit (szerinte £5610 000) osztja Skócia tiszta bevételeivel (szerinte £186 000), aminek eredményeként egy 30:1 arányt kap. Ezt követően az angolok hitelállományát (szerinte £21 millió) osztja harminccal, végeredményként az equivalentre £700 000-ot kap. Hozzáteszi, hogy az évjáradékok szokásos 6,5%-os kamata helyett 5%-kal számoltak, illetve a két ország bevételei változhatnak, ezért az equivalent akár az £1 000 000-ot is elérheti.¹⁵

Ennek kapcsán fontos kiemelni, hogy Watt véleménye szerint Paterson és mások úgy végezték el számításait, hogy olyan eredményt kapjanak, amilyenre éppen szükségük volt.¹⁶ Ennek a véleménynek teljes mértékben igazat adhatunk, hiszen az Egyesülési Törvény szövege szerint Anglia éves bevétele vámokból és

skót megbízottként részt vett az equivalent kiszámításában, majd az első brit parlament egyik skót képviselőjévé választották. (McLoad, W. R.–McLoad, V. B.: *Anglo-Scottish Tracts, 1701–1714. A Descriptive Checklist*. University of Kansas Libraries. 1979. 165.)

¹² Clerk, Sir John of Penicuik: *A Letter to a Friend, Giving an Account of How the Treaty of Union Has Been received Here*. Edinburgh. 1706. 29.

¹³ Paterson Londonban élő világlátott skót üzletember és pénzügyi szakértő volt. Ő alapította az Angol Nemzeti Bankot, majd a Skót Nemzeti Bankot és a Darien Companyt is. (Barbour, James Samuel: *A History of William Paterson and the Darien Company with Illustrations and Appendices*. William Blackwood and Sons. Edinburgh and London. 1907. 4.)

¹⁴ Az 1705–06-os tárgyalások során született eredeti tervek alapján létrehozna egy közös piacot, illetve a skótoknak felajánlanak mintegy £600 000-ot kárpótlásként. A részvényeseket £230 000 illette volna, míg az angol államadósság fizetésére és a közös valuta bevezetése kapcsán kárt szenvedők kárpótlására £110 000-ot különítettek el. Egy meglehetősen nagyvonalú összeg, £260 000 állt volna rendelkezésre a skót ipar fejlesztésére és a szegények támogatására. A skótok csak annyi földadót voltak kötelesek fizetni, mint a dél-skóciaihoz hasonló földrajzi adottságokkal megáldott hat észak-angliai megye. A skótok több lordot és alsóházi képviselőt delegáltak volna a közös parlamentbe, mint amennyit az Egyesülési Törvény előírt. Mindkét királyság megtarthatta saját egyházait, jogrendszerét és helyi önkormányzatait. (Macinnes [2007] 280.)

¹⁵ Paterson, William: *An Inquiry into the Reasonableness and Consequences of the Union with Scotland*. 163–251. In: Bannister, Saxe: *The Writings of William Paterson*. Vol. I. London. 1859. 221–225.

¹⁶ Watt (2006) 229–230.

adókból £2 293 161, míg Skócia becsült éves bevétele £63 500.¹⁷ Paterson módszerét alkalmazva ezeket az összegeket osztva egymással 36:1 arányhoz jutunk. 36-tal osztva az angol hitelállományt £583.333-ot kapnánk, az összeg tehát meglehetősen esetleges. Paterson azt viszont helyesen látja, hogy a két ország bevételei változhatnak, csakúgy, mint az angol hitelállomány.

Egy ismeretlen szerző esszéjében amellet érvel, hogy az equivalent kiszámításánál nem a megfelelő összegekből indultak ki. Kifejti például, hogy a háború lezárulása után az angolok adói csökkennek majd, a skótoké viszont a háborút megelőzően is a jelenlegi szinten álltak, tehát a béke beálltával a kettő aránya a skótok számára kedvezőtlen irányba tolódik majd el. A skót vámbevételt £23 761-ban, az adóbevételt £20 936-ban határozza meg, ami összesen £44 697-ot tesz ki. Emiatt attól fél, hogy 13 év leforgása alatt az equivalent összegéből alig marad valami.¹⁸

Az ismeretlen szerző munkájából nem tudjuk meg, hogy miként jutott az általa használt részadatokhoz; valószínűleg a közvélemény előtt nyilvánosságra hozott törvénytervezetek szolgáltak számára kiindulási alapként. Azt ugyancsak nehéz megítélni, hogy valóban olyan látványosan csökkentek volna Anglia bevételei a béke beálltával. Az 1689–1714 közötti időszak afféle anomáliának tekinthető az angol adóztatás történetében, hiszen 1689-et megelőzően és a Hannoveri-dinasztia korában a közvetett adók tették ki az uralkodók legfontosabb bevételi forrását. Vilmos, Mária és Anna uralkodása alatt azonban a közvetlen adónak számító földadó tekinthető domináns adónemnek. Mivel a földadó fizetési kötelezettsége a parlamentben ülő földbirtokos réteg tagjaira is kiterjedt, a parlament a háború lezárása után érdekeltté vált a földadó mértékének csökkentésében.¹⁹ Ugyanakkor a hitelállomány a háború végére meghaladta a £36 000 000-ot,²⁰ és részben emiatt vált egyre dominánsabbá a közvetlen adóztatás. Vagyis az ismeretlen szerző a fennálló viszonyok alapján ítélte meg az állam anyagi helyzetét, nem sejtve, hogy a korszak végén gyökeres változás áll be az állam adópolitikájában.

Clerk azt a választ adja az ismeretlen szerzőnek, hogy utóbbi számításait követve 11 éven át £44 697-tal számolva valóban meghaladná az equivalent összegét. Csakhogy az ismeretlen szerző nem vette figyelembe, hogy csak 1710 augusztusának végéig kell ekkora összeggel törleszteni az adósságot, azt követően a törlesztő részlet nagyjából £22 716-ra mérséklődik.²¹ Clerk téved, ellenfele ugyanis figyelembe vette ezt a kitélt. Az ismeretlen szerző szerint elvileg valóban 1710 szept-

¹⁷ The Articles of the Treaty of Union of 1707, with the amendments inserted by the Scottish Estates during the 'Explanations'. In: Patrick, J. Derek-Whately, Christopher A.: *The Scots and the Union*. Edinburgh University Press. Edinburgh. 2007. 108.

¹⁸ Ismeretlen szerző: *An Essay upon the Equivalent*. In a Letter to a Friend. Edinburgh. 1706. 3–8.

¹⁹ Brewer, John: *The Sinews of Power. War, Money and the English State, 1688–1783*. New York. Alfred A. Knopf. 1989. 99–100, 147.

²⁰ *Uo.* 30.

²¹ Clerk (A Letter [...]) 32–33.

temberéig lesz ilyen magas a törlesztőrészlet. Ugyanakkor kétség sem fér hozzá, hogy a szóban forgó dátum után is a teljes összeget kell fizetni. Ezt egyszerűen azzal magyarázza, hogy vannak olyan angol hitelek is, amelyek mögött nincs fedezet. Szerinte éppen a fedezetlen hitelek törlesztése miatt várható, hogy 1710 szeptembere után is a teljes összeget fizetik majd.²² Fontos hiányosságra hívja fel tehát a figyelmet: a fedezetlen hitelek miatt nem lehet pontosan meghatározni, mekkora összeggel törlesztik pontosan az angolok a hitelállományukat. Mivel ez képezi az equivalent meghatározását is, utóbbi összege sem lehet pontos.

Clerk kiszámolja, hogy milyen arányban kell hozzájárulniuk a skótoknak az angol államadósság törlesztőrészleteinek visszafizetéséhez. Először is le kell szögezni, hogy az angolok kétféle, egy 1710 szeptemberéig visszafizetendő, viszonylag rövid lejáratú és egy 99 évre szóló hosszú lejáratú hitellel rendelkeznek.²³ Clerk meghatározza, hogy a két királyság jelenleg éves szinten mekkora vám- és adóbevételekkel rendelkezik. Ezt követően megadja, hogy az angol vámbevételeikből mekkora összeget fordítanak a rövid, illetve a hosszú lejáratú hitel visszafizetésére. Az így kapott arányokat használva meghatározza, mekkora összeget kell fordítani a skót vámbevételekből a rövid és hosszú lejáratú hitelekre. Pontosán ezt a módszert alkalmazza az adóbevételekre is. Így azt az eredményt kapja, hogy a skótok vám- és adóbevételeik után £22 874-ot kötelesek fizetni a rövid lejáratú, és £21 823-ot a hosszú lejáratú hitel törlesztésére; ezek összege £44.697.

Magát az equivalent végösszeget is ebből a két részadatból számolja ki. A rövid lejáratú hitel törlesztése az Unió életbe lépésétől – 1707. május 1-jétől 1710. szeptember 1-jéig, vagyis 3 évig és 4 hónapig tart, ami 3,33 évet jelent. Az időtartamot összeszorozva az időszakra eső összeggel £68 931-ot kap. A hosszú lejáratú hitelek esetében 15 évvel és 3 hónappal számol (15,25 év). Utóbbi időintervallum nem a hiteltörlesztésre kapott időintervallumot jelenti, hiszen az 99 év. Pusztán arról van szó, hogy a kamatlábat nem százalékos formában, hanem években határozták meg, ami elterjedt gyakorlat volt a korszakban. Maga a számítási módszer itt is ugyanaz, mint a rövid lejáratú hitel esetében: az időtartamot szorozva az időszakra eső összeggel £329 154 10s-et kap. A futamidőkre eső két teljes szorzatot összeadva kapja meg az equivalent végösszeget, a £398 085 10s-et.²⁴

Clerk számításaival kapcsolatban számos kritikát meg lehet fogalmazni. Egyrészt mindkét eszéjében más-más összeget szerepeltet a hosszú lejáratú hitelek kapcsán: az egyikben £22 716, a másikban £21 823, ami egyetlen év vonatkozásában is £893-ot jelent, ami 15 év 3 hónapos kamattal számolva már £13618,25 különbséget jelent. Másrészt úgy tűnik, hogy vagy rosszul végezte el a számításo-

²² Ismeretlen szerző (An Essay Upon [...]) 5.

²³ Az itt szereplő rövid lejáratú hitel természetesen nem azonos a modern pénzügyi fogalommal, a kétfajta hitelt mégis meg kell valahogyan különböztetni egymástól. Ezért a továbbiakban rövid lejáratú hitel alatt az 1710 augusztusának végén, a hosszú lejáratú hitel alatt a 99 évre felvett hiteleket értem.

²⁴ Clerk (An Essay [...]) 7–11.

kat, vagy követhetetlenül adta meg a számítási módszereket. A rövid lejáratú hitelek törlesztésénél a pontos szorzat ugyanis £76 246,67, míg a hosszú lejáratú hiteleké £332 800,75. Ezek összege £409 047,42. A skótokat tehát elviekben ekkora kárpótlás illette volna meg, de ennél £10962-tal kevesebbet kaptak.

Harmadszor felvetődik az a kérdés, hogy mi alapján határozták meg a skót állam bevételeit? Edinburgh városa többször is kérelmezte, hogy újfent össze kellene írni a városok lakosságát, ami meghatározná az adott települések adófizetési képességét is, hiszen a népesség számának változásával az adóalap is változik.²⁵ Követelésük jogosnak tekinthető, hiszen például Glasgow város népessége 1610–1660 között 92%-kal nőtt.²⁶ Vagyis egyes városok a valóságban jóval kevesebb adót fizettek, mint amennyit lakosságuk száma alapján kellett volna. A skótokról az is elmondható, hogy szinte már-már notórius adóelkerülők és csempészek voltak.²⁷ 1715–17 között a Skóciába érkező dohány mennyiségének 62%-a származott csempészetből.²⁸ Amennyiben hihetünk ezeknek az adatoknak, a skót adók és vámok becslése után kapott eredmények valószínűleg nem tükrözték a skót gazdaság valós teljesítőképességét. Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a skót történészek körében sincs egységesen elfogadott álláspont arra nézve, hogy az Uniót megelőző években a skót gazdaság mennyire volt kiszolgáltatva az angol gazdaságnak. Ebből kifolyólag az is vitatott, hogy Skócia számára gazdaságilag mennyire volt indokolt az Unió létrehozása.

Az ismeretlen szerző felveti azt a kérdést, hogy vajon mi történik, ha a háború lezárása után a skótok adóterhei az angolokéhoz képest arányaiban eltolódna-nak? Ezt a kérdést sok más pamfletszerző is feltette a korszakban. Clerk azt a választ adta nekik, hogy amennyiben a skót adók és vámok az elvártnál nagyobb mértékben növekednének, a közös parlament összeülése után újabb equivalentet, azaz kárpótlást határoznak meg Skócia számára, amit *arising equivalent*-nek neveznek.²⁹ Ugyanígy megítélés alá esnek azok az adónemek, amelyeket csak az Unió létrehozását követő hét év letelte után fizetnek majd a skótok, például a só után fizetendő adó, amit szintén az angol államadósság törlesztésére fordítanak, tehát érinti az equivalentet is.³⁰

²⁵ Macinnes (2007) 220.

²⁶ Patrick, J. Derek-Whatley, Christopher A.: *The Scots and the Union*. Edinburgh University Press. Edinburgh. 2007. 112.

²⁷ Macinnes (2007) 221.

²⁸ Nash, C. Robert: *The English and Scottish Tobacco Trades in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Legal and Illegal Trade*. The Economic History Review. New Series, Vol. 35. No. 3. (Aug. 1982). 364.

²⁹ Clerk (A Letter [...]) 31.

³⁰ Clerk (An Essay [...]) 16–18.

4. Az equivalent felhasználása körül kialakult vita

A XV. cikkely az equivalent felhasználásának első céljaként a közös valutarendszer bevezetése miatt kárt szenvedő skótok kárpótlását jelölte meg. Ennek kapcsán egy ismeretlen szerző és Daniel Defoe³¹ ütköztették álláspontjaikat. Vitájuk tökéletesen szemlélteti, mekkora „szakmai” fölényben voltak az Uniót támogató szerzők – különösképpen Defoe – az Uniót ellenzőkkel szemben. Az ismeretlen szerző meglehetősen komoly hibát vétett, hiszen műve címében és szövegében is £309.885-öt használ £398.085 helyett, amivel hatalmas támadási felületet biztosított Defoe számára. Az ismeretlen szerző a kifizetések sorrendjét kifogásolja, támadja a Darien Company részvényeseinek kárpótlását, és a skót kereskedők teljes anyagi csődjét jósolja meg, amiért a közös brit pénzrendszer létrehozását teszi felelőssé.³²

Defoe, kihasználva ellenfele tévedését, azzal válaszol, hogy az így előálló összeg azért nem lesz elegendő a skótok számára, mert az ismeretlen szerző saját nemzetét rövidítette meg. Mondván, hogy ellenfele nem érti a szóban forgó pénzügyi mechanizmusokat egy sor korábbi angliai példát hoz fel a jelenlegi skót helyzet magyarázatára.³³ A legfontosabb ütközési pont közöttük valószínűleg az a kérdés, hogy pontosan milyen értéket is kell majd begyűjteni és újraverni. Defoe tisztázza, hogy ellenfele állításával ellentétben nem a Skóciában forgalomban levő összes érmét kell begyűjteni, hanem csakis és kizárólag a skót vereteket. Egyrészt értelmetlennek tartja, hogy a Skóciában használt angol értéket begyűjtsék, beolvaszszák, majd ugyanolyan értéken újra forgalomba bocsássák. A külföldi valuták begyűjtését is indokolatlannak tartja, hiszen ennek az angolok néhány éve már kárát látták és tanultak a hibából. Arról van ugyanis szó, hogy az angolnál alacsonyabb értékű európai érték elárasztották az angol pénzpiacot, és a külföldi kereskedők olcsóbban vásárolták fel az angol árukat.³⁴ A pénzváltás kapcsán kialakult vita legmegdöbbentőbb mozzanata az, hogy Clerk is az ismeretlen szerzőhöz hasonlóan értelmezte a helyzetet. Szerinte is minden Skóciában közkezen forgó idegen valutát és skót veretet be kell gyűjteni, a náluk található angol érték értéke pedig az angliai értékhez igazodik majd.³⁵

A második fizetési tétel a Darien Companyvel kapcsolatos. Itt szeretném megjegyezni, hogy az 1696-ban alapított társaság a Panama térségben szándékozott skót kereskedőtelepet alapítani, hogy ennek segítségével kezükbe vegyék a világ kereskedelmének irányítását. Bukásukkal a skót társadalom tőkéjének 20–25%-a

³¹ Daniel Defoe, a híres esszéíró a korszak egyik prominens politikusa, Robert Harley megbízásából utazott Skóciába, hogy írásaival támogassa az Unió ügyét. (Watt (2006) 221–222.)

³² Ismeretlen szerző: *A Letter to a Member of Parliament, Anent the Application of the 309,885 Lib: 10 Shil: Sterl: Equivalent; With Consideration of Reducing the Coin to the Value and Standard of England.* Edinburgh. 1706. 1–6.

³³ Defoe, Daniel: *An Enquiry into the Disposal of the Equivalent.* Edinburgh. 1706.

³⁴ Defoe (An Enquiry [...]) 4–5.

³⁵ Clerk (An Essay [...]) 24.

veszett oda.³⁶ William Black³⁷ egyik művében megemlíti, hogy bár a skótok az államadósság fizetésében való részvételért kapták az equivalentet, ebből az összegből kell kárpótolni a társaság részvényeseit is. Következésképpen a szóban forgó üzlet valójában a társaságot érinti, így nem tekinthető a nemzet kárpótlásának.³⁸ Black arra hívja fel a figyelmet, hogy a társaság kárpótlása elsőbbséget élvez a nemzet kárpótlásával szemben.

Ugyanezen az állásponton van a pénzverés kérdése kapcsán megismert szerző is. Úgy véli, hogy a Darien-részvényesek kis csoportja elsőbbséget élvez a nemzet egészével szemben. Azt is megfogalmazza, hogy az angolok a kárpótlás révén akarják megnyerni maguknak az ország gazdasági-politikai elitjét, akiket megtalálhatunk a Darien Company részvényesei között.³⁹ Voltaképpen az ismeretlen szerzőnek igaza van, hiszen a skót földbirtokos réteg, amely megegyezett az ország sorsáról döntő politikai elittel is, a részvényesek 45,2%-át tette ki.⁴⁰

Roderick MacKenzie-nek⁴¹ köszönhetően azt is megtudhatjuk, miként vélekedtek a részvényesek saját kárpótlásukat illetően. MacKenzie beszámolója alapján a részvényesek döntő többsége és a vezetőség is azonnal elfogadta volna a kárpótlást, akár a társaság felosztatásának árán is, hiszen nem akartak elesni a kiváló lehetőségtől.⁴² Clerk szerint ezt a részvényesek nagyon helyesen teszik, hiszen tőkéjüket visszakapva bekapcsolódhatnak más, a Darien Companynél nagyobb előnyökkel rendelkező vállalkozások munkájába.⁴³ Ez alatt nyilvánvalóan az Angol Kelet-indiai Társaságot értette. Roderick munkájából ugyanakkor azt is megtudhatjuk, hogy a részvényesek egyrészt kevesellték a kárpótlás mértékét, másrészt

³⁶ Rose, Craig: *England in the 1690s. Revolution, Religion and War*. Blackwell Publishers. Oxford. 1999. 234–236.

³⁷ William Black egy aberdeeni városi tisztségviselő fia volt, ügyvédként dolgozott és vállalkozóként is tevékenykedett szülővárosa környékén. Defoe egyik legjelentősebb vitapartnerévé vált; az Unió körül kibontakozó pamfletvitában a skót gazdasági érdekek egyik legképzettebb és legállhatatosabb képviselőjeként lépett fel. (McLoad (1979.) 160.)

³⁸ Black, William: *Some Considerations in relation to Trade*, Humbly Offered to His Grace, Her Majesty's High Commissioner and the Estates of Parliament. Edinburgh. 1706. 11.

³⁹ Ismeretlen szerző (A Letter [...]) 2–3.

⁴⁰ Jones, W. Douglas: *'The Bold Adventurers': A Quantitative Analysis of the Darien Subscription List (1696)*. Scottish Economic & Social History, 2001, Vol. 21. Issue 1, 22–30.

⁴¹ MacKenzie a Társaság vezetői közé tartozott, titkári pozíciót töltött be. Esszéjében számos olyan dokumentumot szerepeltet, melyek a skót uniós tárgyalófelek és a Társaság vezetősége közötti levelezésből maradtak fenn. Emellett bepillantást enged a Társaság vezetőségének döntéshozatalába és az equivalenttel kapcsolatban megfogalmazott petíciójuk pontjainak formálódásába. (Barbour [1907.] 170.)

⁴² MacKenzie, Roderick: *A Full and Exact Account of the Proceedings of the Court of Directors and Council-General of the Company of Scotland Trading to Africa and the Indies, with Relation to the Treaty of Union, Now under the Parliament's Consideration. In a Letter to a Person of Quality. Containing the Author's Apology for Publishing the same*. Edinburgh. 1706. 11.

⁴³ Clerk (An Essay [...]) 21.

magukra nézve sérelmesnek tartották, hogy az equivalent összegének meghatározásánál 6%-os, míg az ő kárpótlásuknál csak 5%-os kamatlábat használtak.⁴⁴

A Darien felosztása kapcsán Black és Defoe hosszan elhúzódó vitába keveredtek. Black egyrészt kihangsúlyozta, hogy a skótok pusztán az amerikai gyarmatokkal folytatott kereskedelemről nem tesznek majd szert akkora többletjövedelemre, mint ahogy azt az angolok gondolják, valamint a Darien elvesztése révén elesnek a keleti területek forgalmától.⁴⁵ 2008-as tanulmányában Mackillop ugyanerre a belső ellentmondásra hívta fel a figyelmet! Defoe szerint a skótoknak a kezdetektől fogva semmi esélyük nem volt számottevő siker elérésére. Másrészt azt hangsúlyozza, hogy két monopolisztikus rendszer egy államon belül nem létezhet egymás mellett, mert ebben az esetben egy ugyanolyan küzdelem alakulna ki, mint amilyet néhány éve, 1702-ben sikerült lezárni a Régi és az Új Angol Kelet-indiai Társaságok között. Clerkhez hasonlóan ő is azt javasolja, hogy a Darien-részvényesek lépjenek be az angol társaság részvényesei közé.⁴⁶

A harmadik tétel Skócia köztartozásainak rendezése, mely Paterson szerint nagyjából £100 000-ot tenne ki.⁴⁷ MacKenzie szerint viszont ez az összeg nem ismert, így attól tart, hogy az equivalent nem lesz elegendő minden tétel teljesítésére.⁴⁸ Azt Clerk is elismeri, hogy a pontos összeg ismeretének hiányában nem lehet tudni, mennyi pénz marad majd iparfejlesztésre. Mellesleg Clerk adja meg, hogy az ország köztartozásai voltaképpen a polgári és katonai hivatalokat betöltő személyeknek az állammal szemben fennálló, még nem teljesített követeléseit jelentik.⁴⁹ Amint az a kifizetések során világossá vált, ezek összege végül £185 823-ot tett ki,⁵⁰ vagyis jócskán meghaladta az előzetes becsléseket.

Végezetül az utolsó felhasználási célként a skót ipar fejlesztését tűzték ki, melyről az equivalent kapcsán alig tettek említést. Clerk az iparfejlesztés támogatását áldásos tevékenységként értelmezi, melynek szerinte az alapvető célja az, hogy a skótok számára munkát biztosítson.⁵¹ Ennek kapcsán felvetődik a kérdés, hogy minden lelkesedése ellenére valóban komolyan gondolta, hogy £14 000 érdemben hozzájárulhat a skót ipar fejlesztéséhez? Itt mindenképpen meg kell említeni, hogy ezzel a témával külön pamfletek foglalkoztak, csakúgy, mint az Unióval kapcsolatos egyéb gazdasági jellegű ügyekkel. Az equivalent vizsgálata tehát további pamfletek bevonásával kiterjeszthető.

⁴⁴ MacKenzie (A Full [...]) 14.

⁴⁵ Black, William: *A Short View of our present Trade and Taxes, compared with what these present Taxes may amount to after the Union, even tho our Trade should not augment one Sixpence. With some Reasons why (if we enter in an Union,) our Trade should be under our own Regulations.* Edinburgh. 1706. 6–7.

⁴⁶ Defoe, Daniel: *A Fifth Essay at Removing National Prejudices with a Reply to Some Authors, who have Printed their Objections against an Union with England.* Edinburgh. 1707. 31–35.

⁴⁷ Paterson (An Inquiry into [...]) 217.

⁴⁸ MacKenzie (A Full [...]) 30.

⁴⁹ Clerk (An Essay [...]) 23.

⁵⁰ Watt (2006) 233–234.

⁵¹ Clerk (A Letter [...]) 32–34.

Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy a számításokat illetően a kortárs skót társadalom döntő többségének fogalma sem volt róla, miként is állt elő az equivalent összege. Jól látható, hogy Paterson és Clerk, a két pénzügyi szakértő eltérő számítási módszereket alkalmaztak, illetve műveikben – akár önhibájukon kívül, akár szántsándékkal – komoly ellentmondásokra bukkanhatunk, ami valószínűleg még inkább összezavarta a közvéleményt. Az természetesen már egészen más kérdés, hogy a kortársak mennyire voltak képesek követni a szóban forgó számításokat. Amint azt a pénzváltás kapcsán felszólaló ismeretlen szerző példáján láttuk, nehezen elképzelhető, hogy az olvasóközönség felfigyelt volna ezekre a hibákra és belső ellentmondásokra. Ellenkező esetben az Unió intézményét támadók bizonnyára felhasználták volna őket érvrendszerük megerősítéséhez.

A felhozott példák alapján szembetűnő az Uniót támogató szerzők alaposabb felkészültsége és szakértelme, ami elfogadottabbá tette érveiket a nagyközönség számára. Ugyanakkor különösen Defoe-ra jellemző, hogy olykor kitér a konkrét válaszadás alól, és társaival együtt megpróbálja elhitetni a skótokkal, hogy országuk az Uniót követően gyors gazdasági fellendülésen esik majd át. Tehát több ponton is igazolható, hogy a pamfletek vizsgálata alapján is bizonyítható a politikai megvesztegetés gyanúja. Éppen ezért érthetetlen, miért éppen azok a történészek tekintettek el ezen forráscsoport vizsgálatától, akik a vesztegetésre kerestek bizonyítékot.

Bibliográfia

FORRÁSOK

- Black, William: *A Short View of our present Trade and Taxes, compared with what these present Taxes may amount to after the Union, even tho our Trade should not augment one Sixpence. With some Reasons why (if we enter in an Union,) our Trade should be under our own Regulations.* Edinburgh. 1706.
- Black, William: *Some Considerations in relation to Trade, Humbly Offered to His Grace, Her Majesty's High Commissioner and the Estates of Parliament.* Edinburgh. 1706.
- Clerk, Sir John of Penicuik: *A Letter to a Friend, Giving an Account of How the Treaty of Union Has Been received Here.* Edinburgh. 1706.
- Clerk, Sir John of Penicuik: *An Essay Upon the Fifteenth Article of the Treaty of the Union.* Edinburgh. 1706.
- Defoe, Daniel: *A Fifth Essay at Removing National Prejudices with a Reply to Some Authors, who have Printed their Objections against an Union with England.* Edinburgh. 1707.
- Defoe, Daniel: *An Enquiry into the Disposal of the Equivalent.* Edinburgh. 1706.

- Ismeretlen szerző: *A Letter to a Member of Parliament, Anent the Application of the 309,885 Lib: 10 Shil: Sterl: Equivalent; With Consideration of Reducing the Coin to the Value and Standard of England.* Edinburgh. 1706.
- Ismeretlen szerző: *An Essay upon the Equivalent.* In a Letter to a Friend. Edinburgh. 1706.
- MacKenzie, Roderick: *A Full and Exact Account of the Proceedings of the Court of Directors and Council-General of the Company of Scotland Trading to Africa and the Indies, with Relation to the Treaty of Union, Now under the Parliament's Consideration.* In a Letter to a Person of Quality. Containing the Author's Apology for Publishing the same. Edinburgh. 1706.
- Paterson, William: *An Inquiry into the Reasonableness and Consequences of the Union with Scotland.* 163–251. In: Bannister, Saxe: *The Writings of William Paterson.* Vol. I. London. 1859.
- The Articles of the Treaty of Union of 1707, with the amendments inserted by the Scottish Estates during the 'Explanations'. 101–117. In: Patrick, J. Derek-Whatley, Christopher A.: *The Scots and the Union.* Edinburgh University Press. Edinburgh. 2007.

SZAKIRODALOM

- Barbour, James Samuel: *A History of William Paterson and the Darien Company with Illustrations and Appendices.* William Blackwood and Sons. Edinburgh and London. 1907.
- Brewer, John: *The Sinews of Power. War, Money and the English State, 1688–1783.* New York. Alfred A. Knopf. 1989.
- Jones, W. Douglas: 'The Bold Adventurers': *A Quantitative Analysis of the Darien Subscription List (1696).* Scottish Economic & Social History, 2001, Vol. 21. Issue 1, 22–42.
- Macinnes, Allan I.: *Union and Empire. The Making of the United Kingdom in 1707.* Cambridge University Press. Cambridge, 2007.
- McLoad, W. R.–McLoad, V. B.: *Anglo-Scottish Tracts, 1701–1714.* A Descriptive Checklist. University of Kansas Libraries.
- Mackillop, Andrew: *A Union for Empire? Scotland, the English East India Company and the British Union.* The Scottish Historical Review, Volume LXXXVII: 2008 (Supplement), 116–134.
- Nash, C. Robert: *The English and Scottish Tobacco Trades in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Legal and Illegal Trade.* The Economic History Review. New Series, Vol. 35. No. 3. (Aug. 1982). 354–372.
- Patrick, J. Derek-Whatley, Christopher A.: *The Scots and the Union.* Edinburgh University Press. Edinburgh. 2007.
- Rose, Craig: *England in the 1690s. Revolution, Religion and War.* Blackwell Publishers. Oxford. 1999.

- Schwoerer, Lois G.: Liberty of the Press and Public Opinion: 1660–1695. In: Jones, J. R. (ed.): *Liberty Secured? Britain before and after 1688*. Stanford University Press. Stanford, California. 1992. pp. 199–230.
- Watt, Douglas: *The Price of Scotland: Darien, Union, and the Wealth of Nations*. Luath Press Limited. Edinburgh. 2006.
- Whatley, Christopher A.: *Bought and Sold for English Gold? Explaining the Union of 1707*. Tuckwell Press. 2001.

Agatha Christie's Poirot: Rationality and Sensibility

I. Introduction: After the War

„You do think of things, don't you?"

„Ah."

„What a calculating mind. Tortuous, that's what I call it. Tortuous."

„Am I so calculating, madame? Am I the solver of puzzles with a heart that is cold? Or are we looking at the greatest of the mysteries that life ever throws out? The mystery that even I, Hercule Poirot, will never be able to solve. The nature of love."

She smiles. „Is that a tear?"

„Oh, no, no, no, madame. It is merely the breeze.""¹

Although it is taken from a film adaptation, this dialogue can be seen as one example of the everlasting fight between heart and mind, indisputable logic and capricious sentiments, that is running through the detective stories of Agatha Christie. To solve a crime, do we need the crystal clear "calculating mind" and "the little grey cells" which never betray Poirot, or the warm heart and the skill to observe and perceive the emotions of the characters involved in it? As I shall argue later, Hercule Poirot, "the little Belgian detective" of Christie, is never deterred from using his mind and his logic. Nevertheless, he is one of the few emerging detectives who were also concerned with the employment of imagination and intuition in the process of detection. This claim might be seen as debatable because one of the most characteristic features of the genre of the classic detective story is that it puts emphasis on the pure logic of the puzzle which is to be solved in order to restore the order of society unsettled by crime. However, the reason for the popularity of Agatha Christie resides in her ingenuity in varying the rules of the classic detective story but still remain within the boundaries of the genre². After all, the readers of her age sought safety and reassurance, and at the same time, entertainment and adventure in the novels³.

¹ Excerpt from the conversation of Ariadne Oliver and Hercule Poirot at the end of the film adaptation of *The Third Girl*. (dir. Dan Reed, screenplay: Peter Flannery, ITV Productions, 2008)

² „You must learn the technical skills, and then, within that trade, you can apply your own creative ideas; but you must submit to the discipline of form." (Christie, *An Autobiography* 335)

³ Almost all the critics of Christie who wrote about the social background of her readers, emphasized their need for the reinforcement of moral values distorted by the World War I. (Light 71), and, at the same time, for an adventure that can be enjoyed from the comfortable armchair of their homes (i. e. many novels' plot includes travelings).

That is why Christie usually complemented the somewhat grim and uncompromising logic of crime puzzles with some hints of intuition. The claim of several critics according to which Christie's stories are nothing but rational puzzles, pure mysteries without giving the readers any sense of adventure or romance (Cawelti 42), is rather disputable. Some critics hold the opinion that the post-First World War audience had enough of the cold rationality and intransigent masculinity of the detective stories, that is why Christie tried to soften the genre with intuition, which is usually seen as a feminine characteristic. As Stephen Knight suggests, after the war there was a strong „feminine distrust of masculine narcissism“ which also caused the disappearance of the strong and self-confident masculine hero (109). In *Agatha Christie and Conservative Modernity*, Alison Light writes that the literature of crime was traumatized by war, so it became a means to entertain the reading public, that is how it changed into „light reading“ (Light 66). In what is referred to as its „golden age“, the genre was formed by entertaining novels for the so-called „crossword puzzle generation“, partly as a result of the „fear of boredom in modern restlessness“ (Light 69).

„Christie's distinctive contribution to this feminization of the genre was the milieu of apparent ordinariness, the small, unexceptional community which nevertheless harbours a killer.“ (Shaw 4)

Also, the readers had seen „too much red“(Light 70) in the war, so the graphic depiction of mortality became taboo in the genre, along with Victorian manliness and the „bloodhound“ kind of detectives.

II. Victorian Masculinity and Poirot As a New Hero Type

Hercule Poirot, who first appeared in 1920 in *The Mysterious Affair at Styles*, represents the kind of detective that was popular for the post-war generations, the detective of „bearable masculinity“(Light 73). He has several masculine, definitely English characteristics, but the emasculation of the rational and physically active detective type cannot be ignored. Actually, Poirot can be seen as a sort of parodic version of the former type of heroes, which is manifest in Poirot's manners, appearance, even in his very name. The „little Belgian“ becomes a kind of detective hero without active physical intervention into the flow of events, only observing the participants, reading the hints, and drawing the right conclusions. He is the detective type that could be imagined by the readers: as Light put it, after the war it was impossible to create a young, „confident, English middle-class hero“(73). The contrast between the two types (active-passive) is most clearly revealed in *Curtain*, when Poirot pretends to be crippled all through the story, and even in that state he can achieve more than the able-bodied Hastings, because what matters is not masculine strength and self-assured appearance, but the „little grey cells“ and the talent to understand the motivation of the participants.

Even the hero is reduced to a bourgeois detective, as Poirot is reduced, because he is not a gentleman. He has no titles, he is not an Oxford man, never attended public school, he is not a member of any gentleman's club, he is only a forward-looking, domestic, civilian person with healthy instincts and the talent to observe and order clues (Light 78).

At the same time, Poirot has his distinctive characteristics which raise him above ordinary people, and place him as an outsider rather than a participant, because it is only in this way that he can observe the case. His oddities are obvious from his very first physical description in *The Mysterious Affair at Styles*.

„Poirot was an extraordinary looking little man. He was hardly more than five feet, four inches, but carried himself with great dignity. His head was exactly the shape of an egg, and he always perched it a little on one side. His moustache was very stiff and military. The neatness of his attire was almost incredible. I believe a speck of dust would have caused him more pain than a bullet wound.” (16–17)

The contrast between a speck of dust and a bullet wound indicates the distance from the Victorian heroic ideal. All Poirot's features imply really strong stereotypes, and all these stereotypes come down to one thing; that Hercule Poirot is a foreigner. He has a strange name, and an even stranger moustache, he speaks a „Gallicized language” (Grossvogel 50), he can play the beau like a Frenchman, he can speak the language of women⁴, and, above all, he does not believe in fair play. It is important to emphasize here that Poirot's moustache is not a ‚military’ moustache (Cawelti 51), it is rather a dandified ornament, its neatness is not masculine. Poirot is further alienated by the characteristics which are clearly associated with the French, namely his native language and his courting skills⁵. His Frenchness also reinforces the emasculated detective figure, as the French, despite their skills as womanizers, were considered to have more feminine characteristics than the English. Poirot's opinion of fair play is also very un-English, as sportsmanship was a crucial part of masculine British identity: the British always played keeping the rules of game in mind, but, for Poirot, exposing the murderer and protecting society from the criminal are more important than the rules of fair play:

„I will not look through keyholes,’ I interrupted hotly.

Poirot closed his eyes. ‚Very well, then. You will not look through keyholes. You will remain the English gentleman and someone will be killed. It does not matter, that. Honour comes first with an Englishman. Your honour is more important than somebody else's life. Bien!’” (Christie, *Curtain* 96–97)

⁴ In *The Big Four*, he can use his excellent manners to persuade a young lady to help him in the investigation, and he also shows his ability to court Vera Rossakoff, who appears also in Christie's later stories.

⁵ It should be emphasized that although he can court and understand women, he is never even cast a shadow of suspicion of any affair with women, because it would be a kind of paradox that he is outsider and, at the same time, he is mixed up with the participants of the case.

Poirot's difference is most obvious if his figure is juxtaposed to the Victorian ideal of masculinity, which was the basis of British identity. The most distinctive characteristics of this ideal before the First World War were virility, masculinity and fair play. The characteristics of the Victorian masculine ideal were shaped by British imperialism and its ideology, with its metaphorical dichotomies: one support for the ideology of empire was that the colonizing British are masculine as opposed to the feminine colonies, so the British are more capable of ruling the colonies than they themselves, that is why „The men who applied force at the colonial frontier [...] were perhaps the first group to become defined as a masculine cultural type in the modern sense.“ (Connell 246) (i.e. Captain Hastings, who represents the essential Victorian values in the Poirot novels, goes to settle in Argentina with his wife.)

„[Victorian] masculinity was elaborated not only through an increasingly stricter demarcation between the sexes but also through a systematic “unmaning” of minorities within and foreigners without Europe. According to this model, the ideal appearance of the English male (the tall, strong, clean-cut English man) specifically excluded those who were stunted, narrow-chested, excitable, easily wearied, or inefficient [...]. Eschewing the “feminine” virtues of early Christianity – meekness, mildness, and martyrdom – the ideal of manliness emerging in eighteenth-century Europe combined a Greek aesthetics of the body with Roman militarism and medieval chivalry.“ (Krishnaswamy 292)

This ideal is based on the theory that the healthy body and physical beauty as attributes of the European man are associated with intellectual, moral, cultural, racial and national superiority; and the chivalric idea which was to become the basic constituent of the English fascination with fair play, was also shaped in the context of (colonial) military exploits: „Military prowess as a test of honour was in medieval Europe a class theme of knighthood [...]. It increasingly became an issue of masculinity and nationalism [...]“ (Connell 248) Thus, step by step, the English nation was identified with this masculine ideal, and several cultural aspects were adjusted to this masculinity, including for example, the language (Krishnaswamy 296–297).

There was also an emphasis on reason, and „masculinity [was] defined as a character structure marked by rationality“ (Connell 246), because being able to rule required ordered and balanced mind, and emotional and imaginative excesses were considered destructive (Krishnaswamy 293).

Agatha Christie dismantles this Victorian ideal through her protagonists; Poirot's figure is contrasted to these qualities, creating a really strong sense of otherness. This is evident from Nurse Letharean's reaction in *Murder in Mesopotamia* when she first meets Poirot, who arrives at the excavation in Iraq, that he is a comic and foreign figure:

„Of course, I knew he was a foreigner, but I hadn't expected him to be quite as foreign as he was, if you know what I mean.

When you saw him you just wanted to laugh! He was like something on the stage or at the pictures. [...] He looked like a hairdresser in a comic play!

[...] I suppose something of my disgust must have shown in my face [...]" (Christie, *Murder in Mesopotamia* 67)

Besides, there is a softened and more human relationship between Poirot and his companions, compared to the relationships between former detectives (e.g. Sherlock Holmes) and their companions. The relationship of Hastings and Poirot has a benevolence in it, a kind of lighthearted understanding and friendliness, while this is reduced to a minimum in the relationship of Watson and Holmes, if not entirely absent from it (Barnard 23). Poirot complains a lot in the later novels that he misses his old friend, and thinks back to the good old days when they were together at Styles. This nostalgia of Poirot is evident in the scene in *Curtain* when Poirot welcomes Hastings at Styles.

„Only his eyes were the same as ever, shrewd and twinkling, and now – yes, undoubtedly – softened with emotion.

„Ah, mon ami Hastings – mon ami Hastings...’

I bent my head and, as was his custom, he embraced me warmly.

„Mon ami Hastings!

He leaned back, surveying me with his head a little to one side.” (Christie, *Curtain* 18)

What is more, Poirot tries to found relationships on friendly terms with the inspectors of Scotland Yard and also with others who help him in the investigation. In many of his cases, he habitually chooses a participant who can help him with working out his or her own ideas. The associates, however, are never absolved from suspicion by Poirot, moreover, often this is only another trap that Agatha Christie sets up for the reader. In *Hercule Poirot’s Christmas*, Superintendent Sugden murders the victim, but he is the least likely suspect, because of his role in society. Thus, Christie’s narrative trick to leave the murderer in the background and not to cast light upon him or her until the very end, what critics call ‚the least likely-vein’, can be complemented by the author’s other trick to keep the murderer close to the detectives solving the puzzle. This trick culminates in *Curtain* when it is revealed that the detective is the murderer himself.

III. Past and Social Criticism

The theme of the past is also important in the Poirot stories because it is connected to the way the novels relate themselves to the time before World War One. When the past and the present are contrasted in Agatha Christie’s novels, we realize that the past is far from being worse than the present⁶. There are several characters in the stories who claim that the past at least was an age when everybody

⁶ In *Death on the Nile*, virtually every participant has something to be hidden, all the members of the respectable aristocracy are some kind of criminals: blackmailers, thieves, kleptomaniacs, alcoholics, etc.

who wanted to could find his or her place, and that the world is not moving in the right direction. „Somehow, the more I get older, and the more I see of people and sadness and illness and everything, the sorrier I get for everyone.”(Christie 188) – writes the young nurse in *Murder in Mesopotamia*. The past in Christie’s novels appears as a controversial concept; on the one hand, it hides the roots of several crimes, because it is full of unresolved crime and tension, but on the other hand, it is a stable, happy, reasonable age, which is highly colored by the selection of memories that can be usefully contrasted to the problems of present when they are compared to the past as it is living in the collective consciousness of people.

It cannot be denied that in the detective stories references to the present problems of politics, social welfare, cultural impoverishment, new technical innovations and their effects are rare and not emphasized, due to the fact that they could hardly play an important role in the puzzle pieced together from a closed circle which is socially homogeneous (in addition, the protagonists of the stories are typical representatives of the leisure class, preoccupied only by their actual, pragmatic troubles). In the ‚whodunit’ form, emotional detachment, the arrogance of middle classes, the lack of interest in political events are used to empty the genre of moral and social effects, to modernize the crime fiction of the past (Light 65). However, critical voices do appear in some Poirot stories.

In connection with Christie’s political and social criticism the critics hold quite contradictory views. They say that in Agatha Christie there is no interest in the problems of her age, yet, at the same time, she is most famous for her ingeniously used ‚least likely-vein’, which works if all the formerly stable social bonds and roles are questioned. So, the basic values of the Victorian age, and the „good old principles” of the previous generations are implicitly revealed to be false, contaminated by crime and hypocrisy one after the other: the bonds of the family, the social obligations of different occupations, the respectability of the higher classes, the bourgeois values of the Victorian gentleman, and finally, the belief that the criminal is never ‚one of us’. For instance, in *The Murder of Roger Ackroyd*, in the village of King’s Abbot the neighbors do not know each other, but neither do the siblings, the respectable doctor of the village is blackmailing another respectable old lady, who poisoned her husband, the niece of the victim, who is from the upper middle-class, and is cheated by a young gentleman (the stepson of the victim) with a parlourmaid, and the son of the housekeeper is a drug addict.

This is the reason why the communities in Christie’s world repeatedly suffer from a kind of identity crisis, realizing that even one’s closest friends and relatives could have something to hide, and that they would always retain their quality of unknowability. This sense of unstable roles, the anxiety that anybody can be a criminal, and that it will be not ‚one of them’ but ‚one of us’ spreads a kind of paranoia and fear in the represented world: „Everybody is a suspect” – is one of Poirot’s favourite and most common aphorisms.

This fear of evil in the primary circle can be seen in the large percentage of domestic crimes committed in Christie’s novels, many of them with weapons that are

ordinary, useful and so innocent in themselves that the average person most often uses them without special attention or associations (golf club, paperweight, meat skewer, sedatives, and poisons used in medicine) (Light 94).

However, the anxieties, whether they concern our own unconscious or an outer enemy (xenophobia in English society), are due to be resolved in harmony, concealed by lightness⁷, and by turning the murder into a game. Therefore, in Christie's novels the social roles, beliefs, identities and relationships are ultimately always comfortably settled and certain.

IV. English Justice, Murderer Types and Motives

This can also be seen in the denouements of the stories, when the punishment of the criminal must be decided, and it usually depends on Poirot, because he is the first to know the identity of the criminal. The punishment of the criminal is often unexpectedly mild, often Poirot lets the criminal off, and does not pass him on to the inhuman legal forces that do not make a distinction between criminal and criminal. Poirot always wants to understand the motivation of the criminals, and he announces his decision considering it⁸. Agatha Christie was not so interested in the legal processes following the arrest of a criminal, but it is never implied in the novels that after the detection and arrest of the criminal, she or he would not get just judgment.

The adequacy of the English system of Law, which is a basic social value for the English⁹, is never doubted. However, there are a few stories in which Poirot takes the judgment into his own hands, and these stories can be seen as some kind of criticism. This is what happens in *Curtain*, in which Poirot murders the murderer, in *The Murder of Roger Ackroyd* and *Appointment with Death*, in which Poirot chases the murderers into suicide, because he discloses the facts in such a way that they realize they do not have the chance to escape from Poirot, even if they could escape from the police.

Christie's and her detective's emphasis was not on the fate of the criminal, but on that of the victim. In *Curtain*, Poirot's task for Captain Hastings is to try to find possible victims amongst the members of the closed circle. This emphasis can be confirmed by the fact that in the cases when Poirot has to save the innocently accused from the gallows and he is running out of time, he is most eager to detect the real murderer, because that is what matters for him.

⁷ Cawelti claims in *Adventure, Mystery and Romance* that done murder is seen aesthetically, murder in the future is seen morally in the detective stories (Cawelti 55–56).

⁸ However, his maybe most often quoted opinion must not be forgotten: „I do not approve of murder.“ Nevertheless, he himself deliberately commits murder in *Curtain*, which seems to confirm his idea that everybody is a possible murderer.

⁹ According to Orwell the English people's belief in the competence of Law is stronger than any other belief concerning social values.

Does Poirot believe in the theory that there is a thing like 'the murderer type'? There are several controversial scenes in this respect: we read that murder is a habit and somebody is the murderer type or has the suitable personality for killing, and other times it is clear that other theories are supported; the murderer type depends on nurture and environment¹⁰, the murder is the result of an inherited impulse from parents, murder is predestined by shadows of past, and, most often, virtually everybody can be a murderer. And there are cases when the murder is a crime passionelle, when it is committed by a person driven mad by emotion and passion, who does not really think of the consequences and the situation of the victim, therefore he or she leaves behind several clues. What is remarkable, however, is that the crime passionelle is in fact never realized in the Poirot stories, in the sense that the murder is always a premeditated crime. The theory of crime committed in momentary passion and without the motivation that by doing in somebody not only the person of the victim will be out of the way, but the murderer will gain something more is only another trick of Agatha Christie to fool the reader.

In the Poirot stories, motivation is usually the most useful means to divert the attention of the reader from the true murderer. Generally, at the beginning of the stories everybody seems to have a very strong motive to do away with the victim, so everybody is suspicious, and this situation can be developed in three ways by Christie; either it is revealed that the real murderer does not seem to have any motivation to kill, so he or she is out of the spotlight, or the motive remains very strong, but the guiltiness of the murderer becomes unbelievable, because he or she seems to have had absolutely no occasion to execute the crime, and the last way is the combination of the first two ones. Examined thoroughly, the motivations in the stories of Christie always have their roots in the desire for money (usually in the form of heritage), for beauty (most often in the form of jealousy), or for social respectability (which is usually endangered by someone who knows an old secret of the murderer).

V. Poirot's Personality and Femininity

In the light of this, it is not a surprise that Poirot is so successful in piecing together the puzzle, since he knows the basic patterns, he only has to realize which pattern is he dealing with in certain cases. Poirot's observations about the drives of human actions have several points in common with psychoanalysis. For instance, in many stories Poirot finds the solution of the crime in the past of the criminal and the victim, pointing out that the shadow of the past can predetermine the present. It is not a coincidence either that Poirot's method of detection is

¹⁰ In *Hallowe'en Party*, Poirot and Mrs Drake, the strict school mistress repeatedly discuss murder, and whether it is a phenomenon driven by nurture or nature.

that he has discussions with all the suspects, and the slips emerging during these small talks can lead him to the solution of the puzzle. There are several stories which hinge on a crime committed to cover a murder in the past, to secure the safety of prestige, or to cut short blackmail. When the detective takes a closer look at the past, he can perceive that it is full of intrigue, crime and hypocrisy.

The past of Poirot himself is not negligible either, because, I think, in it we can find some of the most important clues to his personality. In *The Mysterious Affair at Styles*, which is the first detective story featuring Hercule Poirot, the reader encounters a slightly different Poirot from the proud, self-conceited, benevolent „Papa Poirot“ of the later stories. The former Belgian police officer here is an elderly, poor refugee, worn by the war, and taken into the good graces of Mrs Inglethorp. He is glad to meet Captain Hastings, his old friend, and he accepts and returns the emotions of Hastings and all the English people who make friends with him. It is clear that these are relationships between equals, and those who are involved in them have to rely on each other.

This is one more thing that has to be mentioned to support the claim that Poirot has amalgamated the order of a mind with the warmth of a heart. Besides, right in the first story Poirot starts his habit of playing the role of a kind of match-maker. We can see, that almost all the novels are definitely full of love relationships solved by Poirot. „No one but Hercule Poirot would have attempted such a thing! The happiness of one man and one woman is the greatest thing in all the world!“ (Christie, *The Mysterious Affair at Styles* 181). He does not merely feel, but intuitively knows the problem in the relationships between the characters involved in a crime, and he strives to solve the crime as well as the other problems which could embitter the happiness and upset the order of the people.

Considering all these facts and qualities represented in *The Mysterious Affair at Styles*, it can be claimed that Hercule Poirot has unusual intellectual skills, but his emotional sympathy is never allowed to be suppressed by reason.

This duplicity in Poirot's personality is connected both to the young and the feminine. He is old, even in the very first story, but qualities which are clearly associated with youth can be perceived in him. Firstly and most importantly, he is not conservative, which can be seen in his tolerant, mild, sympathetic opinion about almost everything (except murder), he is „old in manners but a committed modernist“. Secondly, he is forward-looking, not only retrospective, which is not a usual characteristic of the old. Due to this, he does not only try to solve murders committed in the past, but he is also interested in possible murders in the future and tries to preclude them. Thus, Poirot can combine the experience and knowledge gained by age with the enthusiasm and sympathy of the young, and, he, therefore, can perceive the emotions, the motives, the personalities of the characters, which is the key to the solution of the crime.

Besides the qualities of the young, Poirot can be associated with female characteristics, too, because he is very feminine, intuitive, sensitive, in spite of the fact that he is usually most reasonable. He is always keen on small talk, gossip, su-

perstitutions, which are despised by men, but Poirot thinks that the good detective can infer the truth from, for instance, superstitions, too. In *Dumb Witness*, the Tripp sisters are advocates of spiritualism, and Poirot does not reject their beliefs, because he considers them useful to the detection.

Besides, Poirot can only be a good matchmaker if he has something other than clear logic and rationalism to rely on: the ability to enter into the others' feelings and to familiarize himself with their full personalities. To do this, he needs to combine the emotional sensibility attributed to women with the intellectual sensibility of men.

However, the secret of the success of his personality is that he can observe without the need to understand, only admire the unknowability of the ways of nature and the nature of people – he realizes the beauty of the ability to accept that nature is incomprehensible, and of the acquiescence of the fact that the ways of human nature are inscrutable. Thus, the farewell words of Poirot in his letter sent to Hastings after Poirot's death are the following:

„But still I do not know... It is perhaps right that I should not know. I have always been so sure – too sure...

But now I am very humble and I say like a little child "I do not know..."

[...] I prefer to leave myself in the hands of the bon Dieu. May his punishment, or his mercy, be swift!

We shall not hunt together again, my friend. [...]

They were good days.

Yes, they have been good days..." (Christie, *Curtain* 284)

Works Cited

- Barnard, Robert. *A Talent to Deceive. An Appreciation of Agatha Christie*. New York: Dodd, Mead & Company, 1980. Print.
- Cawelti, John G. *Adventure, Mystery and Romance*. Chicago: The University of Chicago Press, 1976. Print.
- Christie, Agatha. *An Autobiography*. London: Collins, 1977. Print.
- . *Appointment with Death*. in *Poirot in the Orient*. London: HarperCollins, 2001. Print.
- . *Cat Among the Pigeons*. London: HarperCollins, 2002. Print.
- . *Curtain: Poirot's Last Case*. London: HarperCollins, 2002. Print.
- . *Dead Man's Folly*. London: Collins, 1976. Print.
- . *Death in the Clouds*. London: Pan Books, 1964. Print.
- . *Death on the Nile*. in *Poirot in the Orient*. London: HarperCollins, 2001. Print.
- . *Dumb Witness*. London: HarperCollins, 2002. Print.
- . *Five Little Pigs*. London: HarperCollins, 2001. Print.
- . *Hallowe'en Party*. London: HarperCollins, 1969. Print.
- . *Hercule Poirot's Christmas*. London: HarperCollins, 2003. Print.
- . *Mrs. McGinty's Dead*. London: Collins, 1976. Print.

- . *Murder in Mesopotamia*. in *Poirot in the Orient*. London: HarperCollins, 2001. Print.
- . *Murder on the Links*. London: Pan Books, 1970. Print.
- . *Poirot Investigates*. New York: Bantam Books, 1961. Print.
- . *Sad Cypress*. London: HarperCollins, 2001. Print.
- . *Ten Little Niggers*. London: Collins, 1977. Print.
- . *The A.B.C. Murders*. New York: Berkley, 1991. Print.
- . *The Big Four*. London: Collins, 1938. Print.
- . *The Clocks*. London: Collins, 1969. Print.
- . *The Murder of Roger Ackroyd*. London: Collins, 1976. Print.
- . *The Mysterious Affair at Styles*. Toronto: Bantam Books, 1970. Print.
- . *The Mystery of the Blue Train*. London: HarperCollins, 1989. Print.
- . *Third Girl*. London: Collins, 1976. Print.
- Connell, R. W. "The History of Masculinity." *The Masculinity Studies Reader*. Eds. Adams, Rachel, and David Savran. Malden, Mass.: Blackwell, 2002. 245–261. Print.
- Grossvogel, David I. *Mystery and Its Fictions: From Oedipus to Agatha Christie*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1979. Print.
- Knight, Stephen. *Form and Ideology in Crime Fiction*. Bloomington: Indiana University Press, 1980. Print.
- Krishnaswamy, Revathi. "The Economy of Colonial Desire." *The Masculinity Studies Reader*. Eds. Adams, Rachel, and David Savran. Malden, Mass.: Blackwell, 2002. 292–317. Print.
- Light, Alison. *Forever England: Femininity, Literature and Conservatism between the Wars*. London: Routledge, 1991. Print.
- Orwell, George. *England, Your England and Other Essays*. London: Secker and Warburg, 1953. Print.
- Shaw, Marion, and Sabine Vanacker. *Reflecting on Miss Marple*. London: Routledge, 1991. Print.
- Sinfield, Alan. *The Wilde Century*. London: Cassell, 1994. Print.
- Winks, Robin W., ed. *Detective Fiction. A Collection of Critical Essays*. London: Prentice-Hall, 1980. Print.
- Third Girl*. Dir. Dan Reed. Agatha Christie/ITV Productions and WGBH. 2009. DVD.

A Sony Bravia-kampány médiaesztétikai és marketingkommunikációs aspektusainak vizsgálata

Bevezetés

Vizsgálatom fókuszpontjában a Sony Bravia 2005-ben indult, öt reklámfilmből álló, *Colour like no other* kampánya¹ áll, amely számos háttérfolyamat megértésére adhat magyarázatot, s segít a legújabb, 2010-es fejlemények értelmezésében is. Elemzésem meglehetősen komplex szempontrendszer szerint bontakozik ki, ugyanakkor ezek a szempontok relevánsan kapcsolódnak célkitűzésemhez – remélem, hogy elemzői lépéseim az olvasó számára is indokolják a talán szokatlan módszertani sokféleséget.

Dolgozatom alapvetően két aspektusból közelíti meg a kampányt. Először is lényegesnek tartottam egy tágabb marketing- és reklámkommunikációs perspektívában bemutatni a kampány mögött húzódó üzleti folyamatokat. Megvizsgáltam a termékvonala-bővítés háttérét és körülményeit, valamint a Sony folyadékkristályos televíziók piacán való megjelenésének folyamatát és következményeit. A Sony Corporation esetében fontos elemzési szempontnak látom a márkát övező globális elismertség termékre gyakorolt hatásának és a márkán belüli névátvitel lehetőségének vizsgálatát, illetve azokat a párhuzamos eseményeket, amelyek döntő mértékben befolyásolták a 2005-ben indult reklámkampány marketingkommunikációs struktúráit. A marketingkommunikációs perspektíva fókuszpontjában a Sony márkaértéke, asszociációs bázisa és a fogyasztói attitűdök vizsgálata áll; azt vizsgálom, hogy a Sony márka globalitásából és univerzalitásából fakadó képzettársításokat hogyan képes azonosítani a saját nevével a Bravia – új, a márkának alárendelt termékként.

Kutatásom másik központi szempontrendszere a kampány médiaesztétikai és reklámszemiotikai vizsgálatához kapcsolódik: elemzésemben a színek univerzalitásának újrakontextualizálása, a mediálisan megváltoztatott térkonstrukciók és a

¹ [A reklámfilmek megtekinthetők az alábbi linkekre kattintva:
Bouncy balls – <http://www.youtube.com/watch?v=zOrV-5vh1A>
Paint – <http://www.youtube.com/watch?v=CAyZvG0wVBE>
Play Doh – <http://www.youtube.com/watch?v=MEEm3YSjcu4M>
Pyramid – http://www.youtube.com/watch?v=gehdr_paxLM
Domino City – <http://www.youtube.com/watch?v=Ilj1zpMBWHI>

digitális képalpalkotás következményei között feltáruló komplex összefüggésekre fókuszáltam.

1. A Bravia-kampány marketingkommunikációs aspektusa

1.1. A FOGYASZTÓI ATTITŰDÖK INTERPRETÁNSA: A MÁRKA

„A márka nem pusztán az áru/termék/szolgáltatás megkülönböztetésére szolgáló jegy, hanem gondolatok, érzések, asszociációk kompozíciója, amelyek szimbólumokban jelennek meg” (Kádár Kata, 47.). Ezek az univerzális kódok emberi tulajdonságokhoz, a fogyasztói tapasztalatokhoz, érzelmi töltetekhez, emlény-mokhoz kapcsolódó képzetek, amelyeket a potenciális vásárló az általa preferált márkához társít, ezt márkaimázsnak nevezzük,² ami meghatározza a márkahűsége-t. Az ún. Pareto-elv szerint a profit 80%-a a vásárlók 20%-ától származik, vagyis célszerűbb a potenciális vásárlók tudatában megerősíteni, pozicionálni az adott márkát, mint egy már birtokolt piaci státuszt meghódítani. Ugyanis a vásárlási folyamat egy racionális, tudatos döntésméchanizmus, melyben a vevő az általa választott termékkel azoknak a tulajdonságoknak, vágyott emberi értékeknek lesz birtokosa, melyeket számára a márka testesít meg. Márkaépítéskor a szakemberek figyelembe veszik, hogy az emberek és a termékek közötti reláció érzelmileg determinált, az emberek a hozzájuk közel álló dolgokat pedig személyiségjegyekkel ruházzák fel. A marketingkommunikáció a tudatos márkaépítés során ezeket a fogyasztói habitusokat használja fel arra, hogy olyan termékígéretek közvetítse-nek, amelyek anélkül elégítik ki a potenciális célközönség igényeit, hogy annak személyiségébe durván beleavatkoznának. A márkaépítést szolgáló üzenetek ese-tében fontos a költséghatékony kommunikáció³, vagyis az informáló és befolyáso-ló tartalmak maximális kihasználása adott reklámidő alatt. Lehet az üzenet pon-tos, világos, egyértelmű a befogadó számára, de az is elképzelhető, hogy ő maga társít olyan érzéseket, gondolatokat, képzeteket a médiaszöveghez, amelyek fonto-sak az üzenet megértéséhez. Ebben az esetben hangsúlyos szerephez jutnak a szimbólumok, univerzális jelek, kódok. A márkák, termékek olyan ígéretek köré szervezik jól megkonstruált, ideálisnak tűnő világukat, melyek révén a „hétköz-napi ember” látszólag legyőzheti olyan ősi félelmeit, mint az elmúlás, a fájdalom vagy a halál. A fogyasztó nem imákban keresi a megoldást, hanem hisz a termék-ígéreteknek, vagy a márkákról szerzett tapasztalataival újra és újra átértékeli a

² Sas István: *Reklám és pszichológia*. Budapest, Kommunikációs Akadémia könyvtár, 2007. 225.

³ Papp József: *Reklámszimbolika, rekláMérték* (Kommunikációelméleti szaklap) 2006. május IV. évf. 32. szám.

hozzá fűzött értékítéleteit. A reklámok mindehhez tökéletességet, szépséget, egészséget kínálnak a potenciális vásárlóknak, s a világban elérhető tökéletes lét képzetét sugallják számukra. Ezek az értékek, mint a szépség, fiatalság, egészség minden ember számára univerzálisak, így az ideákkal való befolyásolást⁴ tekinthetjük ma a leghatékonyabb, ugyanakkor burkolt, reklámkommunikációs eszköznek.

Ugyanakkor az egyre inkább növekvő termékáradatban nehéz különbséget tenni termék és termék között, éppen ezért úgy célszerű kialakítani a márkát, hogy az összetéveszthetetlen legyen bármely más névvel, márkával. Például a Sony esetében, amikor a japán vállalat az amerikai piacra lépett, a korábbi Tokyo Tsushin Kogyo nevet a Sony névre módosította, hiszen csak így lehetett versenyképes a konkurenciával szemben, ugyanis a megfelelő névválasztás elengedhetetlen feltétele az erős piaci pozíció megszerzéséhez és megtartásához. Mára már a Sony globális márkaként az ún. master márkák kategóriájába tartozik, de nem a globalitása teszi világhírűvé, hanem a márka körül kialakult, a fogyasztók által konstruált, több nemzedék számára univerzálissá vált mítosz, amely a saját kategóriájából fakad, hiszen mára már a Sony egyet jelent a minőséggel – kiváltképp a szórakoztatóelektronika és a dizájn területén. Nem elsősorban mennyiségi, hanem főként minőségi kritériumok határozzák meg a márkát övező asszociációkat, a róla kialakult belső képet pedig a konkrét, öt érzékszervvel érzékelhető, észlelhető elemek dominálják. A Sony tekintetében ez kiváltképpen igaz, hiszen itt termékekről van szó, amelyekről a mentális képzetet nem a technikai kompetenciák, hanem a funkcionalitás (szórakoztatás) és a készülékdizájn területének kompetenciái határozzák meg. A Sonyra mint törzsmárkára alapvetően igaz, hogy meglehetősen nagy emocionális kötődés jellemzi, piaci megjelenése pedig rendkívül erős és vonzó. Ezért elsősorban egy olyan termékkinálatot és marketingkonceptiót kellett megalkotnia, amelyben a rendkívüli termékkelőnyök általi differenciálás kielégíti a potenciális piaci szegmentum vásárlói célcsoportjának igényeit (Kotler, 335). A nagy termékkelőnyt felmutató termékek kb. 98%-ban sikeresek lesznek, így érthető, hogy a Bravia-kampányban alapvetően a páratlan szín- és képmegjelenítés, a látvány és képkidolgozás, valamint a készülékek esztétikai megalkotottsága, a dizájn alkotják a termékcsoporthoz megfelelő piaci vonzerejét. A kampányban elsősorban nem a technikai paraméterek kerülnek előtérbe, attól függetlenül, hogy a termékcsoporthoz összes készüléke full high definition (Full HD) technológiával készült. Ez a nagy felbontású televíziók megnevezése, amelyek a látvány tekintetében minőségi változást jelentenek a hagyományos készülékekhez képest.

⁴ Husz Mária: *A fenséges mint újjáéledt esztétika minőségkategória az elit- és tömegkultúrában* – <http://feek.pte.hu/ispages/index.php?ulink=582> (letöltve: 2009. 04. 06.).

2. Blogmarketing

A 2005-ös év utolsó negyedében a DisplaySearch arról számolt be, hogy az LCD televíziók tömeges elterjedésének következtében a kínai és az európai piac bővült a legdinamikusabban ebben a szegmentumban. Az összesített statisztikai adatok szerint a korábban negyedik helyen álló Sony mind darabszámot, mind eladási bevételt tekintve világelső pozícióba került.⁵ Ennek háttérében 2005 nyarán, a Fallon London rendkívül nagy sikereket elérő Bouncy balls reklámja állt, mely megnyerte a meribeli reklámfilmfesztivál Pán-európai Kristályát, és egy internetes szavazás révén, a 2005-ös év „Legszebb reklámja” címet.⁶ A 2,5 perces spotot hatalmas érdeklődés övezte nem sokkal megjelenése után, értékét főként abban látták, hogy a reklámban látható képsorok nem digitális produktumok, hanem valóban 250 ezer színes pattogó labdával árasztották el San Franciscót. A nagymértékű online figyelem hatására a cég egy nagy európai online kampány elindítását tűzte ki célul. A Sony erősíteni kívánta pozícióját a digitális csatornákon is, és megfelelő reklámzajt teremtett a készülő Paint nevű reklámspotnak. Ugyanis a Pattogó labdák népszerűsége egyértelműen megalkotottságából fakad, hiszen a film készítéséről készült videó közzétételét követően mintegy 3 millióan látogattak el a cég honlapjára. A Sony kezdeményezésének háttérében az állt, hogy növelje népszerűségét a digitális közönség köreiben, s pozitív kapcsolatot alakítson ki a Bravia digitális véleményvezéréivel. Ennek érdekében számos internetes oldalon (del.iso.us, digg.com) tettek közzé információkat, fotókat, videókat, amelyekről a felhasználók véleményt alkothattak, kommentárt fűzhetek hozzájuk. Sőt az érdeklődés tovább fokozásának szolgálatába állították az internetes naplózás (blog) és annak hangzó formája, az ún. podcastek médiumait is. A Sony annak érdekében, hogy a digitális közösség iránti teljes elkötelezettségét bizonyítsa, a reklámfilmek televíziós megjelenése előtt az interneten hozzáférhetővé tette a spotokat. A www.bravia-advert.com (ma már nem működő) oldalon folyamatosan frissítésre kerültek a nyers videoanyagok, képek, kommentárok, természetesen a szakemberek, moderátorok jóváhagyásával. Még a reklám televíziós premiere előtt a www.youtube.com és a www.flickr.com kép- és videomegosztó oldalakon szerepeltek a reklámkészítés fázisainak és magának a reklámnak vágott és vágatlan kisfilmjei, kitűnő minőségű fotói. Az ún. digitális hírverés meglehetősen nagy népszerűséget eredményezett a kampánynak, hiszen Nagy-Britanniában a reklámozott termék heteken belül híánycikké vált⁷, s több millió látogatót vonzott a konszern honlapjára és egyéb társoldalakra is (www.flickr.com). A Sony, túl-

⁵ Guru: Az LCD tv-k eladása terén robbantott a Sony – <http://www.hazi-mozi.hu/cikkshow.php?cid=639> (letöltve: 2010. 02. 10.).

⁶ Kuti Noémi: *Ott voltunk – Látogatóban a Yetinél* – http://www.fn.hu/media_print/hirek/20060124/ott_voltunk_latogatoban_yetinel/ (letöltve: 2009. 04. 11.).

⁷ Kuti Noémi: *Reklámos rekordok* – http://www.fn.hu/media_print/20081013/reklamos_rekordok/ (letöltve: 2009. 04. 10.).

lépve a digitális médiumok befolyásoló hatalmán, három bloglót – valószínűleg fontos felhasználókat – kiválasztva lehetővé tette, hogy személyes tudósítója is legyen kampányának, hiszen a reklámforgatáson való részvétel mellé egy-egy Cybershot fényképezőgéppel is hozzásegítette a felhasználókat az intenzív és hiteles élménybeszámolóhoz.⁸

A magával ragadó érzéseket kiváltó labdák és a körülötte életre kelt online kampányhetek alatt a populáris kultúra részévé váltak. Számos internetes paródia látott napvilágot a bouncy balls mintájára, például a Battlefield 2 című akciójátékban, amelyben a reklám által népszerűvé vált José Gonzalez Heartbets *Szívdobogás* című zenéjére terroristaelhárítók a pattogó labdákat imitálva haladnak lefelé a lejtős utcákon. Sas István a reklámokból készült paródiák kapcsán írja, hogy „csak azokkal a márkákkal lehet tréfát űzni, melyeknek egyedi reklámozási pozícióját roppant erős arculati elemek és szilárd hozzárendelt attribútumok alkotják” (Sas, 78).

2.1. A „KÖZELJÖVŐ” PR-JE

A brandérték megingásának kezelése érdekében a 2006-os Paint nevű reklámhoz a Sony kialakított egy „immediate future” nevű online marketingtervet, amelyben részletesen leírja a vállalat legfontosabb célkitűzéseit, terveit. A konszern egyértelműen az online kapcsolatteremtést és manipulálást tekinti a közeljövő PR-jének, erre fókuszál a 2006-os kampányban, s megkísérli tematizálni az online és offline felületeket.

A glasgow-i reklámfilmben egy szürke, romos, lebontásra váró, többemeletes épületet, illetve az egész lakótelepet színes tűzijátékként robbanó festékpátronokkal színezték ki, mindezt kiegészítve Rossini – *La gazza ladra* (A tolvaj szarka) című művének nyitányával, mely emlékezetes darabja Stanley Kubrick *Mechanikus narancs* című filmjének is. A látvány impozáns és természetesen valódi. Az öt napig tartó forgatás alatt mintegy 70 ezer liter festékanyagot, kb. 57 km rézhuzalt és mintegy 400 bombát használtak fel a készítők. A spot készítése egyfajta társadalmi mozgalommá vált, hiszen amint a forgatásról készült videóból is kiderül, a lakók, szomszédok, gyerekek stb. egytől egyig figyelemmel kísérték az akciót ott helyben, és az internetes felületeken is egyaránt. Annak érdekében, hogy a Bravia második spotjáról folyó diskurzust kiterjesszék és fokozzák a nyílt érdeklődést már a júliusi forgatás befejeztével bizonyos weboldalakon (például a Youtube.com, Grouper.com, Flickr.com) elérhetővé váltak bloggerek és a forgatócsoport tagjai által készített helyszíni felvételek. A teljes anyag még a televíziós bemutató előtt,

⁸ László Ferenc: *Sony Bravia: a labdák tovább pattognak!* – http://www.terminal.hu/cikk.php?article_id=2722&kap=8247 (2009. 04. 09.).

2006. október 17-én megtekinthető volt az interneten, holott az első európai premierre október 31-én került sor.⁹

A Bouncy balls következtében kialakult online érdeklődés arra készítette a Sonyt, hogy ezekre a médiumokra fektesse a hangsúlyt, de a Paint esetében sem maradt el a hatás, ugyanis már akkor kialakult egyfajta véleményezési láz a blogoszférában, mielőtt az bekerült volna a televízió-képernyőkre. Az online marketingtevékenység legkiemeltebb célcsoportja azok a befolyásoló bloggerek voltak, akik fenntartják a kommunikációt és erősítik a márkát. A forgatás képei kezdtek vírusként átjárni a YouTube-ot, a Flickr.com-ot és más hálózatokat. A Sony kapcsolatban állt a Tonic nevű digitális céggel, a Del.icio.us nevű oldallal is, amely biztosította a sajtóközlemények aktivitását, és képessé tette a bloggereket a további információk könnyű hozzáféréséhez: sajtóközlemények, a keresések optimalizálása és a társoldalakra beágyazott linkek. Az egyik leginkább lényeges mozzanata ennek az online PR-nek az ún. keresőoptimalizálás lehetőségének kiaknázása volt, így a Bravia-reklámok fellelhetősége, kereshetősége könnyebbé válik, melynek eredményeként a célközönség több és interaktívabb információ birtokába kerülhet, de az információt továbbra is a cég konstruálja. Az online PR legfőbb célkitűzése, hogy a lehető legtöbb felhasználót vonzza a www.bravia-advert.com oldalra, ennek érdekében pedig több ezer rejtett linket helyeztek el a társoldalak honlapján.¹⁰ Az online kampánynak rendkívül nagy sikere volt, hiszen a kb. 1,6 millió felhasználó ugyanennyi nézőt is jelentett a Sonymak, melynek eredményeként a konszern piacvezetőként zárta a negyedévet az LCD televíziók piacán, és ami meglehetősen széles közönséget biztosított a 2008-as Play Doh nevet viselő kampányhoz.

A Play Doh („gyurmányulas”) spot két szempontból is fontos eleme a Bravia-kampánynak. Egyrészt egy kiemelkedő reklámfilmes teljesítmény, hiszen mintegy százezer állóképből összeállított egyperces kisfilmről van szó, amely az ún. stopmotion technikával készült, akár a *Csibefutam* vagy a *Wallace és Gromit* nevű animációs filmek. 53 animátor 3 heti munkája, melyben 2,5 tonna anyagot felhasználva 339 színes gyurmányul ugráندozását, átváltozását vették fel képkockánként. A helyszín ezúttal is egy világváros, méghozzá New York City. Ekkorra már az online reklámhadjáratnak köszönhetően a Bravia hivatalos honlapja egy interaktív, folyamatosan bővülő bloggá alakult át, melyre exkluzív felvételek, fényképek, kommentek mellett a www.twitter.com és a www.flickr.com a forgatáson készült belsős felvételeket tettek közzé. Így nem véletlen tehát, hogy a harmadik kampány szintén jóval a televíziós premier előtt már a köztudatban élt, olyannyira, hogy a háromhetes forgatásnak meglehetősen nagyszámú nézőközönsége is akadt a New York-i Foley Square-en. Leginkább a spot végén látható, a kis nyuszik

⁹ Múson a Sony Bravia televíziók új, dinamikus festékes tv-reklámja! – http://www.kisdunaelectronic.hu/reszletek_30.html (Kis-Duna Elekrtonic, letöltve: 2010. 02. 10.).

¹⁰ Immediate future – http://www.iabuk.net/media/images/SonyBravia-Paintcampaign_3550.pdf (letöltve: 2010. 03. 05.).

összeolvadásából keletkező lila hullámból kikelő, óriási piros nyúl keltette fel az érdeklődők figyelmét, amely a tér közepén egy módfelett érdekes és látványos összképet alkot a világváros épületeivel.

A Bravia-kampány utolsó két eleme a Pyramid és a Domino City inkább lokális szempontokhoz igazodó marketingtevékenység része, hiszen egyrészt ezeket már nem a Fallon cég forgatta, másrészt nem is az európai értékesítési csatornákon hódítottak, sokkal inkább bekerültek abba a blogrengetegbe, amelyet a Sony maga generált és működtetett fogyasztói számára, de valódi, a piaci viszonyokat érintő eredményeket nem kapcsolhatunk hozzájuk.

3. A Bravia-kampány médiaesztétikai és reklámszemiotikai aspektusa

Kutatásom másik fókuszpontjában a Bravia-kampány médiaesztétikai és reklámszemiotikai vizsgálata áll. A kutatás során fontos szempontnak tartottam a reklámfilmek megalkotottságára irányuló vizsgálatot, kiemelve a színek újra-kontextualizálásának és a terek észlelésének többletjelentéseit, valamint a médiumváltás – katódsugaras televízióról folyadékkristályos televízióra történő társadalmi átállás – technológiai és társadalmi következményeit és a digitális képalkotás hatásait. 2005 és 2008 között ugyanis a világ LCD televízió gyártói közül a Sony egyedüli módon hozott létre olyan reklámkampányt, melynek kisfilmjeivel egyrészt mintegy tematizálni tudta a róla folyó online és offline diskurzust, másrészt spotjainak megalkotásával a látvány létrehozásának új technikájára hívta fel a figyelmet. Olyan képalkotási folyamatot tárt fel, amely a katódsugaras televíziók után korszakváltást jelent. Éppen ezért volt képes kompetitív módon differenciálni magát azon a piacon, amelyre későn érkezett.

3.1. COLOUR LIKE NO OTHER – A SZÍNEK UNIVERZALITÁSÁNAK ÚJRAÉRTELMEZÉSE

A kampány kiemelten nagy hangsúlyt fektetett a színek megjelenítésére, szlogenje a „Colour like no other” is ezt a termékelőnyt hivatott megtestesíteni. Ugyanakkor az egyre növekvő ún. „reklámzajnak” köszönhetően mára már nem hatékonyak a racionális elvekkel meggyőzni kívánó (push up), tájékoztató típusú reklámok, ezért egyre inkább előtérbe kerülnek az érzelmekre, motivációkra, benyomásokra építő médiaszövegek. A reklámnak ebben kultúraalkotó szerepe van, hiszen olyan normákat tart napirenden, amelyek irányítják az ember gondolkodását. Kultúraalkotó és egyben hatalmi közeg, mert általa tulajdonképpen az üzlet sajátítja ki az ember fogyasztását, értékeit, vágyait.

A Sony Bravia „Colour like no other” (Színek mint senki más) névvel ellátott kampányában a profitorientált célok mellett az esztétikailag megformált kivitelezés is rendkívül fontos szerepet játszik. A jól megtervezett, mérnökieen kidolgozott kommunikációs stratégia ugyanis számos univerzális kódot és szimbólumot működtet hirdetéseikben. Sas István művészi performance-nak nevezi, amely „tudatosan épített a világ beszínezésének alkotóelemeire” (Sas István, 314). Az emocionális alapokra épülő reklámkommunikációs stratégia a negatív online hírverés miatt kitüntetett szerepű, hiszen elsősorban az elsődleges referenciacsoportok (család, barátok, iskola) véleményformálóit kell tudat alatt meggyőzni, a márkahű vásárlóknak kell újabb és újabb előnyöket kínálni annak érdekében, hogy a blogoszférában elterjedt, botrány által kiváltott internetes felháborodás ellenére is piaci sikereket tudjon elérni. S ennek egyik lehetséges eszköze, ha univerzális és örök érvényű kategóriákat, szimbólumokat, tereket állít az ígéretek középpontjába.

A kampány 5 reklámfilmről áll, mely időrendi sorrendben a következő: *Bouncy balls* (2005), *Paint* (2006), *Play doh* (2007), *Pyramid* (2007), *Domino city* (2008). A kampány legnagyobb sikert arató eleme a „bouncy balls” (2005), Magyarországon csak „pattogó labdás” reklámként ismert spot színesztétikája és formai megalkotottsága magáért beszél.

A „bouncy balls” készítésénél kb. 250 ezer színes, pattogós gumilabdát engedtek szabadon San Francisco lejtős utcáin, melynek következtében egy dinamikus szívdobogó hangot, rendkívül izgalmas mozgáskavalkádot hoztak létre. A látványt 23 kamera rögzítette, 10 óriáságyút alkottak kifejezetten a pattogás maximalizálására és 12 utcát zártak le a 3 napos munkaidőre. A reklámköltség egy „normál” reklám kb. 4-szerese, 9 millió dollár s mindez 30 mp-ért. A felvétel igazi érdekessége abból ered, hogy a képsorokat lassított felvételeken látjuk, a labdák szuper és premier plánban köszönnek vissza a képernyőről, közben pedig José Gonzalez Heartbets¹¹ *Szívdobogás* című melankolikus zenéjét hallhatjuk. A reklám célja – mint minden efféle médiaterméknek – a márka, illetve a termék népszerűsítése, melynek eszköze ebben a kampányban a színek dominanciája és pszichológiai kihasználhatósága. A Bravia alapvető termékígérete a semmihez sem fogható szín- és képmegjelenítés, ezt vizualizálják „a pattogó labdák” képsorai, melyben a rendkívül közeli, tiszta, élénk és figyelemfelkeltő színek összjátéka alkotja a potenciális vásárlók számára az üzenetet.

Esztétikai szempontból a hangsúly a formára esik – formán itt a vizuális elemek (tér, fény, színek, textúra, mozgás) összességét értem. Azt az aspektust kell megvizsgálni, amely felkelti a nézőben a holisztikus, érdek nélküli figyelmet. Ebben a reklámkampányban ez a színvilág. A „Colour like no other” marketingjében a Bravia-reklámokra jellemző, alapvető érzelmi környezetet a szépség sajátos megalkotása mellett a színskombinációk teremtik meg. A „pattogó labdás” reklámban a

¹¹ Sós Éva, 'Color like no other' – hatalmas Sony kampány! – http://www.terminal.hu/cikk.php?article_id=26812 (letöltve: 2009. 04. 06.).

színek a látványalakítás alapvető eszközei, televíziós reklámról lévén szó, ez talán szükségszerű is. A Sony egyik legjobb reklámkommunikációs fogása, hogy olyan színekkel operál reklámjaiban, amelyek beindítják a nézők fantáziáját, pozitív értéktársításokkal, élményeikkel egészíthetik ki a látottakat, bizonyos színeknek lélektani hatása pedig a tudatalattiban lép működésbe.¹² A hatást egyfelől ezek múltbeli eseményekhez kapcsolható rejtett asszociációi, másfelől a képek szervezetre gyakorolt közvetlen fiziológiai befolyása határozza meg. A színeknek ugyanis emocionális, szimbolikus és asszociációs hatásuk is van, ezáltal képesek erős érzelmi ingert kiváltani, emlékeket felidézni, befolyásolni a hangulatot, közérzetet. Az élmények felidézése révén bizonyos színek átveszik a hozzájuk fűződő érzelmi töltetet, így a szín az élmény nélkül is újra és újra kiváltja az érzelmi hatást. A színek szimbolikus erejét egyfajta társadalmi megegyezésen alapuló, univerzális jelenségnek tekintjük, hiszen bizonyos színek jelentéséhez történelmi, vallási, nemzeti, társadalmi értékek, jelentések kapcsolódnak.

A „bouncy balls” reklámban alapvetően élénk, kellemes színek kaptak helyet. A piros, rózsaszín, sárga, kék, zöld, narancs mind-mind életerőt, könnyedséget, vidámságot sugallnak a nézőnek. Ezek azok a színek, amelyek önállóan is pozitívan hatnak, de így csoportban meg erőteljesebb összhangot teremtenek, hiszen az intenzív színeket könnyebben és gyorsabban érzékeljük, mint a formákat és emocionális erejük is nagyobb. A reklám során pattogó, színes gumilabdák egy olyan világba imaginálják a befogadót, amelyben a tökéletesség, a harmónia, a nyugalom alapkategóriák. Számomra ez a reklám megidéz egyfajta gyerekkori játékoságot is, hiszen a labdák nem pusztán a reklám kellékei, hanem hétköznapi játékszerek, s így képesek gyerekkori emlékeket felidézni, amelyek konformitásérzéssel töltik el a nézőt.

A reklámszemiozis folyamatában a jelentésalkotás alapvető jellegzetessége a színek – mint termékígéret – újrakontextualizálása, azaz hogy nem a színek univerzális jelentéseivel operál, hanem új kontextusba helyezve, új jelentéstartalommal látja el őket, amely már egyértelműen a Sonyhoz kapcsolja az asszociációkat. A Colour like no other szlogen is azt hivatott kifejezni, hogy a Sony az egyedüli LCD-gyártó, aki nem pusztán a termékét népszerűsíti, de az új látványalakítás technológiájára is reflektál. A reklámfilmekben a Sony által kifejlesztett ún. „live color creation” technológia révén természetes hatásúnak érzékelt színekre esik a hangsúly, ugyanis a különböző formák (labdák, tűzijáték, nyuszik, dominók, cernák) az LCD televíziók által használt színskála színeiben bukkannak fel. Ezek az ún. RGB-színek, a piros, a zöld és a kék, melyeknek ugyanolyan arányú keveredéséből összesen 16 millió árnyalat hozható létre. Ha ezek a színek a monitoron vagy az LCD képernyőn jelennek meg, az emberi szem természetesnek érzékeli, ugyanis a képpontok egyenként nem érzékelhetőek.

¹² Michelberger Miklós: Színek és fonákok – www.marketingpirula.hu/page.asp?artid=684 – 49 k – (letöltve: 2009. 04. 06.) – rendelkezésemre bocsátotta Tóth Tamás Pirulatrend szerkesztő, Patika Tükör Lapkiadó Kft.

A spotok látványalakítása hozzáigazodik a folyadékkristályos televíziók képalakítási folyamataihoz, ugyanis a reklámok narratívája – hogy mindig egy kezdő-pontból indulnak egy hatásos vég felé – a digitális kép létrejöttének analógiáját is mutathatják. Mindegyik spot egy nyugalmi állapotú totálképből indul ki: Bouncy balls – San Francisco, Paint – Glasgow, Play Doh – New York, Pyramid – Egyiptom, Domino City – India (Agra). Majd a reklámban vagy beszíneződnek a felületek (Paint), vagy színes formák sokasága jelenik meg (Balls), ezek a formák pedig vagy felismerhető további formákba rendeződnek át (Play Doh), vagy színek és formák véletlenszerű, már nem fenomenalizálható keveredéseire jutunk (Domino City, Balls). Mindig hangsúlyozódik a technikai megalkotottság, végül egy színes környezet bemutatásával a szélesvásznú képhez jut el a reklám, ez a narratíva végpontja. Ez a szélesvásznú kép áttűnik, s megjelenik maga a termék is. Így mutatja be a reklámfilm, hogy mire képes a készülék. Ez a linearitás könnyen befogadhatóvá és adaptálhatóvá teszi az egyes spotokat, főként, hogy olyan színekkel operálnak, amelyek könnyen értelmezhetők az egyes társadalmakban, kultúrákban, mert a vörös-zöld-kék alapszínek univerzálisak, jelentésük nem tér el annyira radikálisan, mint például a fehér esetében, amely Kínában, Japánban és India egyes részein a gyász, temetés színe¹³, míg a nyugati kultúrákban a tisztaság, béke jelképe. Ezeket a színeket különböző formákhoz társítva teszi hangsúlyossá a reklám, azáltal, hogy a kép létrejöttének folyamatát tárja elénk. A Sony termékígérete éppen erre irányul, hiszen olyan technológiai változást kínál, amely képessé tesz bennünket a digitális képek szemlélésére. A reklámok bizonyos pontjain a pixelekhez hasonló vagy arra apelláló formák sokasága jelenik meg, például a Bouncy balls spot utolsó képeiben, vagy a Domino City záró totálképében, vagy akár a Play Doh esetében a New York-i Foley Square-en villózó kockák esetében. Akár a digitális kép létrejöttének folyamatában az alapszínek keveredéséből a formákon áthaladva létrejön egy új képkonstrukció, amely a korábbi környezeti képet alapvetően megváltoztatja.

3.2. TÉRKONSTRUKCIÓK A BRAVIA-KAMPÁNYBAN

A különböző formák terekhez való társítása is alapvetően lényeges, hiszen a Balls esetében San Francisco lejtői kiváló helyszínt biztosítanak arra, hogy ezek a pattogó labdák felvehessenek egyfajta folyamatosságot, szükségszerűen lefelé pattozhassanak. Hasonlóképpen a Pyramid című spotban, amelyben a Képhrén-piramist milliányi spulnival mintegy befedik, mondhatni mumifikálják, a forma illeszkedik a térhez, hiszen a cérnák is szükségszerűen lefelé fognak gurulni.

Az alapvetően szürke tónusú helyek átszínezésekor olyan sztereotip életterekkel, jól ismert emberi helyekkel dolgozik, amelyek meglehetősen nagy asszociációs

¹³ http://elysium.blog.hu/2009/04/23/a_gyasz_szinei (letöltés dátuma: 2010. 10. 01.).

bázist, kulturális emlékezeti kódokat mozgatnak meg (San Francisco lejtős utcái, New York-i sárga taxi, az egyiptomi spotban a Kheprén-piramis, az indiai spotban pedig a Tádzs Mahal). A színekkel behatol az élet színtereibe – hol nagyvárosi, hol lakótelepi, hol keleti élethelyzeteket villant fel, ugyanakkor kiüresíti az adott helyszínt, hiszen kevés emberi szereplőt mozgat, nem erre fekteti a hangsúlyt. Annak ellenére, hogy a kampány közhelyes tereket vesz alapul, s ezt a közhelyszerűséget a zenék ismertsége is tovább erősíti (Rossini: *La gazza ladra*, Rolling Stones: *She's a rainbow*), a bemutatott helyek színekkel való feltöltése és e színfelbontás dinamizálása már távolról sem közhelyes. A spot a közterek, életterek beszínezésével egy teljesen új téralfogást, térsztlelést kölcsönöz a helyeknek. A városi tereknek ugyanis alapvetően önmagán túlmutató jelentésük van, társadalmi-integratív szerepük mellett ún. fantáziatérként is képesek funkcionálni kulturális-szimbolikus funkciójuknak eleget téve.¹⁴ A média közegében azonban látványossággá alakulnak, és ún. hypermédiaként képesek működni. „A tömegműedimok által felkínált képek, sémák, mintázatok jelölik ki a városi tér egyes darabjaira vonatkozó tudásunk kereteit.”¹⁵ A Sony Bravia-kampány éppen ezt a tudáshalmazt alakítja át, és egy újfajta látványosságkonstrukciót csatol az ismert városok tereihez, köztereihöz, épületeihez. A Bouncy balls spot esetében San Francisco ún. üres terei szolgálnak üzenethordozó felületként, az épületek által behatárolt terek, utcák, a városi élet olyan helyszínei, amelyen a mindennapi mozgás zajlik. A dinamikusan pattogó labdák által bejárt területek a település életének tág értelemben vett nyilvános terei. A szövegalapú bemutatás helyett a vizualitás kerül előtérbe, és ezzel az erőteljes színekavalkáddal új kontextusba helyezi a jól ismert lejtős teret. A spot a városi teret az emberi verbális kommunikációról leválasztja, így a teret ebből a szempontból ténylegesen kiüresíti, viszont ugyanez a tér a spotban a reklámozott termék önmegjelenítésére alkalmas látványosságává alakul át, s ez a látványos tér az emberközpontú hétköznapi jelentések helyett feltölthekezik egy szimbolikus jelentéssel: a Bravia termékígérétevel.

A Paint kampányban szereplő Glasgow melletti, lebontásra váró lakótelep Tom Turner kategorizálásával élve ún. tipikus zöld tér. Jellegzetessége, hogy nyugodt, és kikapcsolódást jelent az emberek számára. A Sony kreatív szakemberei a 2006-os spotban ezt a térkonstrukciót 70 ezer liter festékbombával színezik újra. A spot jellegzetessége, hogy a lakótelepi élet alapvető színtereit úgy reprezentálja, hogy végig követi a festéktűzijátékok robbanásait. Privát, félprivát és publikus terek ötvöződése jellemző, amelyek a közösségi identitás alapvető jelképei. A lépcsőház mint félprivát tér, amely lehetőséget ad információs hálózatok létrejöttéhez, a szomszédi viszonyok kifejlődéséhez. A konyha mint belső, privát szféra, amely főként a személyes kapcsolatok tere, valamint a játszótér mint teljes mértékig publikus, nyilvános tér, amelynek identitásképző szerepe elsődleges, mind szocializá-

¹⁴ A városi közterek és parkok rehabilitációja – www.terport.hu/download.php?ctag=download&docID=5685 (letöltés: 2010. 10. 15.).

¹⁵ Uo. 40. 17.

ciós, mind családi, mind közösségi szinten.¹⁶ A kampány olyan terekkel operál, amelyek a közösség életének jellegzetes terei, asszociációs bázist mozgatnak meg, főként a családra utaló elemek szerepe domináns – például a játszótér vagy a bohóc esetében, ugyanakkor megjelenik a lépcsőházi szubkulturális közösségre való utalás is a graffitikkel kiszínezett környezet szerepeltetésével. A spot felvillantja és újra is értelmezi a lakótelepi élet motívumait, a kiüresedett tereket festéktűzijátékokkal színezi újra, és beleavatkozik a korábban megszokott természeti képbe, új jelentéstartalmakat épít a látottakhoz.

A harmadik kampány esetében a tér ezúttal egy nagyváros jellegzetes közttere, méghozzá a New York-i Foley Square. A köztterek fontos orientációs pontként működő nyilvános terek, amelyek információforrásként képesek funkcionálni mind a városlakók, mind az ide érkezők számára, fontosak a város-image alakításában, amelyet az efféle emlékezeti töltetű terek hálózata hoz létre.¹⁷ A városi tér megtapasztalásában szintén fontos szerepet játszanak a köztereken szerzett vizuális impressziók, az interakciók és a bennük töltött idő emlékezeti élményei egy sajátos hangulatot eredményeznek a tapasztaló számára. Ebben az értelemben fontos kultúráközvetítőként is funkcionálnak, szimbolikus jellegükből fakadóan közösségidentitás-képző erővel is rendelkeznek. A New York-i Foley Square jellegzetessége, hogy bizonyos kultúrák, életterek találkozási pontjaként működik, hiszen itt található a Civic Center – a városi, állami és szövetségi bírósági rendszer és városi rendőrkapitányság központja, valamint a Chinatown – a kínai negyed és Manhattan is. A reklámfilmben is megfigyelhető ez a kulturális sokszínűség, főként az emberi arcokat tekintve. Ugyanakkor az ugráló gyurmányulak is különböző helyszínekről indulva jutnak el a tér közepéig, ahol egy hatalmas piros nyúllá olvadnak össze. Ennek a folyamatnak szimbolikus jelentése lehet a kultúrák ötvöződése és asszimilálódása, ugyanakkor a tér mint identitás és közösségképző közeg jelenik meg itt is. A köztér jelen esetben két szempontból is tekinthető egyfajta médiumnak, hiszen egyrészt kultúráközvetítő és élettereket összekötő közeg, másrészt üzenethordozó felület is egyben.

A terek mediális kihasználásának szempontjából párhuzamot vonhatunk az egyiptomi és az indiai spot között, hiszen a Kheprén-piramis és a Tádzs Mahal is fontos kulturális emlékezeti helyek, sírhelyek, melyekhez nemcsak turisztikai, de vallási jelentések is kapcsolódnak. A Pyramid reklámfilm esetében alapvetően szürke helyeket látunk, melyek ünnepélyes, komoly terek, az emberi élet mulandóságának és emlékezetének motívumai – jelen esetben a piramis – teszik szürkévé. Ebben a spotban az építmény válik üzenetközvetítő felületté, így nem véletlen, hogy milliónyi spulnival színezik át a megszokott természeti képet, radikálisan beleavatkozva korábbi észlelésükbe. Az indiai spot esetében hasonló a helyzet a szimbolikusságot tekintve, hiszen a Tádzs Mahal is egy meglehetősen erőteljes

¹⁶ Düll Andrea: *Lakótelepek közterei* – http://tarsas2010.blog.hu/2010/03/14/lakotelepek_kozterei_dull_andrea_eloadasa_urbanisztika (letöltés dátuma: 2010. 10. 15.).

¹⁷ Uo. 40.

kultúráközvetítő jelkép, ugyanakkor itt sokkal inkább megjelennek a város zártabb terei is. A dinamikusan eldőló dominók az utcákon az indiai élet jellegzetes terei mentén haladnak végcéljuk felé, s annak ellenére, hogy ebben a közegben meglehetősen figyelemfelkeltőek a 2,4 méteres formák, a színvilág nem tér el annyira radikálisan, mint az egyiptomi spotban. Itt sokkal inkább előtérbe kerülnek az életterek, a szűk folyosók és épületek, valamint a közösségi élet egyik jellemző színtere a fürdő. A Tádzs Mahal szerepe inkább a szimbolikusság és emlékeztetve vésés kontextusából fontos, a reklám üzenete a terek és a színes formák összjátékában strukturálódik meg.

Összességében tehát a Bravia-kampány kisfilmjei különböző világvárosok különböző tereibe avatkoznak bele radikálisan nem véletlenül, hiszen a Sony egy technológiai léptékváltást követően újfajta elvárásokat kíván generálni potenciális vásárlóitól. Manuel Castells szerint: „a helyszínek elválasztódnak kulturális, történelmi és földrajzi jelentésüktől, és funkcionális hálózatokba vagy képi kollázsokba integrálódnak, és létrehozzák az áramlások terét, amely helyettesíti a konkrét helyekből összetevődő teret” (Castells, 2005: 493). Ennek köszönhetően tehát a világ és a valóság egyfajta médiareprezentáción keresztül éri el a befogadókat, amelyben a nyilvánosság szerepét a vizualitás és a multimédia veszi át.

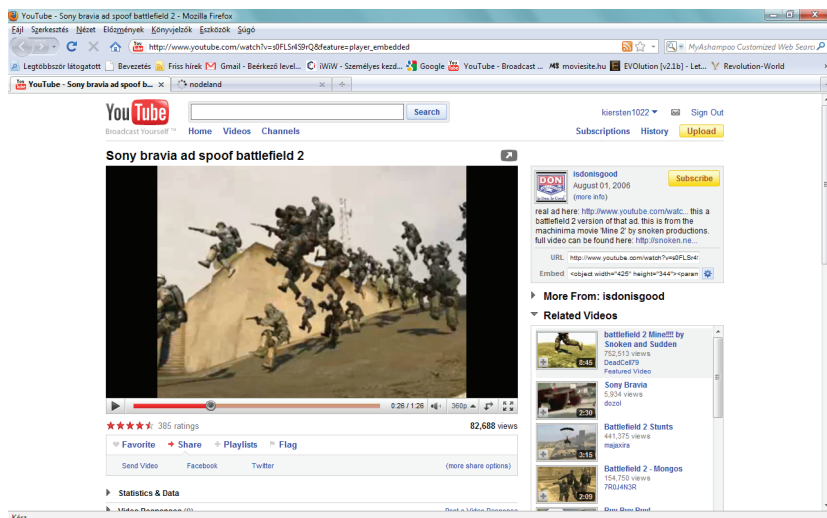
Összegzés

A Sony 2005 őszén ennek a tendenciának köszönhetően lépett az európai piacra HD és Full HD LCD szériájával – jöllehet a konkurens készülékgyártók már kialakították piaci pozíciójukat. A digitális átállásnak köszönhetően az európai piacon – amely az LCD-piac legfontosabb szegmense is – a HD televíziózás jelentős elterjedése zajlik. A következő években fog kialakulni az a televíziózási kultúra is, amely már a 3D-s tartalmakra jelent majd be tömeges igényt.¹⁸ Jelenleg az LCD a meghatározó tv-technológia világszerte: 50%-nál nagyobb a mennyiségi részesedése szinte minden régióban. A keresletet leginkább ösztönző tényezők között volt 2010-ben a labdarúgó-vb, továbbá a digitális televíziózásra való átállás bizonyos európai országokban (így nálunk is), valamint olyan új tv-technológiák folyamatos megjelenése, mint a LED megvilágítású tv-k, a 3D tv-k és az internetre csatlakoztatható készülékek, melyek egyre népszerűbbek.

A Sony Bravia-kampány érvénye tehát abban a technológiai és társadalmi kontextusban mutatkozik meg, melyre jellemző, hogy a fogyasztók hagyományos televíziózási és észlelési szokásai radikálisan megváltoznak a digitális képalkotásnak köszönhetően.

¹⁸ Bizó Dániel: *Rohamosan terjednek a LED-tévék* – <http://www.hsw.hu/hirek/43675/led-ccfl-lcd-tv-teve-piac-elorejelzes-isuppli-samsung-lg-sony-sharp.html> (letöltve: 2010. 02. 15.).

Melléklet

1. kép

A nagy sikerű Bouncy balls („pattogó labdás”) reklám paródiája a Battlefield 2 nevet viselő akciójátékban a www.youtube.com videomegosztó oldalon.

Forrás: www.youtube.com

2. kép

A Paint („festékpátronos”) című kampány forgatása 5 napig tartott és mintegy 70 ezer liter festéket használtak fel ez idő alatt. Forrás: <http://www.stephenbell.net/2006/10/sony-bravia-paint-tv-commercial.htm> (2006. 10. 18.)

3. kép

Stop-motion technika alkalmazása a Play Doh kampány készítésénél – minden egyes állóképet (frame) 6 kamera rögzít, a televízióban vetített reklám kb. 100 ezer frame-ből áll.

Forrás: <http://www.creativereview.co.uk/cr-blog/2007/october/we-made-the-play-doh-bunnies-bounce> (2007. 10. 03.)

4. kép

Kb. 10 méteres piros nyúl a Bravia Play Doh reklámspotjában a New York-i Foley Square-en.

Forrás: http://farisyakob.typepad.com/blog/images/2007/08/07/nyc_august.jpg (2007. 08. 07.)

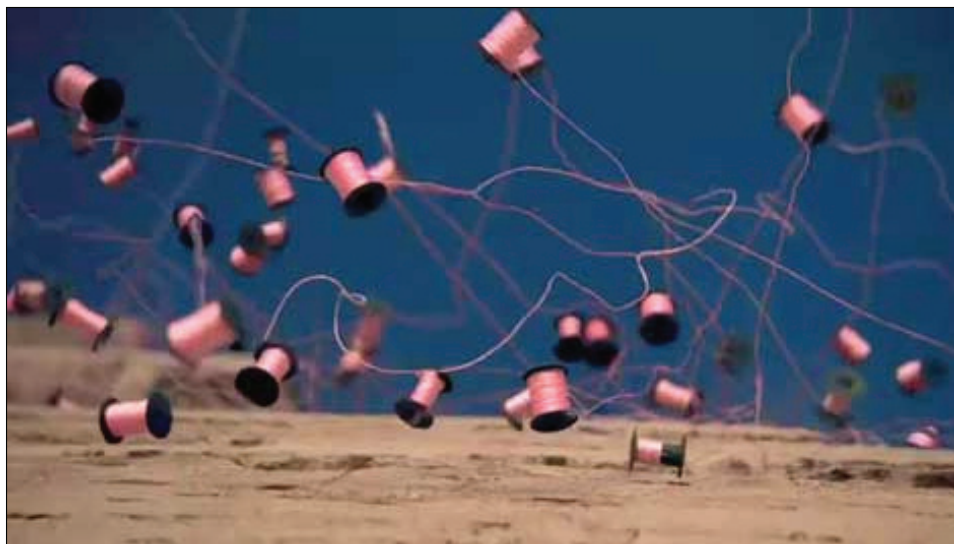

5. kép

Pyramid – Egyiptom: a szürke tónusú környezet kiszínezése.

Forrás: <http://www.madisonboom.com/article.asp?id=2467>

(2007. 11. 15.)

6. kép

Szuper plánban guruló milliónyi színes spulni.

Forrás: <http://theinspirationroom.com/daily/2007/sony-bravia-pyramid/>

(2007. 10. 11.)

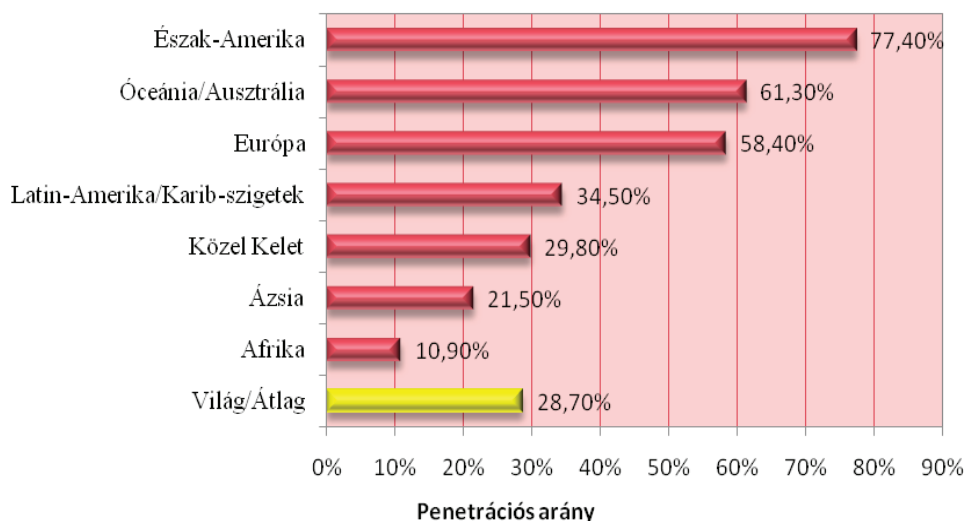

7. kép

A 2008-as Domino City kampány jeleneteiből.

Forrás: <http://www.sony-asia.com/article/288184/section/magazine>

A világ penetrációs arányai földrajzi régiók szerint

8. kép

Az internetpenetráció növekedése jelentősen befolyásolja az online marketingtevékenységeket.

Forrás: <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

9. kép

A Bouncy balls képsorai szuper- és premier plánban.

Forrás: <http://towleroad.typepad.com/photos/uncategorized/bravia.jpg> (2005. 11. 14.)

10. kép

Élénk, telített színek kombinációja a Bouncy balls kampányban.

Forrás: http://www.adliterate.com/archives/2006/09/the_advocate_oc_1.html (2006. 09. 28.)

11 kép

San Francisco és New York – a 2005-ös és 2007-es spot nyitó totálképei.

Forrás: spotokból kivágott képkockák

12. kép

Színek és formák – Paint, Balls, Play Doh, Domino City. Forrás: www.flickr.com

13. kép

Egy színes környezet bemutatásával egy szélesvásznú képhez fut ki a végpont, amely áttűnésével megjelenik a termék.

Forrás: spotból kivágott kép. Forrás: a Bouncy balls kivágott képei

14. kép

Térkonstrukciók. a) San Francisco utcái. b) Glasgow-i lakótelep – konyha – lépcsőház.
 Forrás: www.bravia-advert.com c) New York Foley Square. Forrás: <http://kostasvoyatzis.wordpress.com/2007/11/13/sony-bravia-play-doh-commercial-2007/>

Felhasznált irodalom

- Castells, Manuel: *Az információ kora: gazdaság, társadalom, kultúra. A hálózati társadalom kialakulása* (1. köt.), Budapest, Gondolat-Infónia, 2005.
- Grisprud, Jostein: *Médiakultúra, médiatársadalom*, Budapest, Új Mandátum, 2007.
- Hársing László: *A filozófiai gondolkodás Thalésztől Gadamerig*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999.
- Kant, Immanuel: *Prekritikai írások 1784–1781*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- Kotler, Philip–Keller, Kevin Lane: *Marketingmenedzsment*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008.
- Móricz Éva: *Reklámpszichológia*, Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Marketing Tanszék Marketingkommunikáció Alapítvány, 2004.
- Ries, Al–Trout, Jack: *A marketing huszonkét vastörvénye*, Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó, 2007.
- Sas István: *Reklám és pszichológia*, Budapest, Kommunikációs Akadémia, 2007.

ONLINE FORRÁSOK

Folyóiratok, tanulmányok

- Berki Tímea: *Etikus kommunikációt a tudatos vásárlónak!* Budapest, 2007. online – http://elib.kkf.hu/edip/D_13663.pdf (letöltve: 2010. 01. 11.).
- Doboviczki Attila–Készman József – http://www.maimano.hu/dokumentumok/itt_es_most/doboviczki_keszman.pdf (letöltve: 2010. 10. 17.).
- Düll Andrea: *Lakótelepek közterei* – http://tarsas2010.blog.hu/2010/03/14/lakotelepek_kozterei_dull_andrea_eloadasa_urbanisztika (letöltve: 2010. 10. 15.).
- Farkas Eszter: *Visszaédesgetés* – Kreatív Online – <http://www.kreativ.hu/cikk.php?id=8669&print=1> (letöltve: 2010. 02. 22.).
- Fehér Katalin: *Online reklám: sok kicsi sokra megy*, Korunk 2009. április – <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2009&honap=4&cikk=10496> (letöltés dátuma: 2010. 06. 05.).
- Hargitai Lilla: *Elgondolkodtató reklámok. Az egyéni előtérbe állító reklámok megszólítják a reklámkerülőket is*, Kreatív Online – <http://www.kreativ.hu/cikk.php?id=9561> (letöltve: 2010. 02. 22.).
- Hornyik Sándor: *Az újra testet öltő kép* – http://artportal.hu/forrasok/cikkek/uj_muveszet/hornyik_sandor_az_ujra_testet_oelto_kep_keptudomany_a_kepi_fordulat_utan (letöltve: 2010. 10. 13.).
- Husz Mária: *A fenséges mint újjáéledt esztétika minőségkategória az elit- és tömegkultúrában*, PTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar, online – <http://feek.pte.hu/iscpages/index.php?ulink=582>

- Kádár Kata: *Marketingkommunikáció*. Budapest, 2003. online: http://ikoweb.blog.extra.hu/getfile.php?file=/2008/02/3_marketingkommunikacio.pdf (letöltve: 2010. 02. 11.).
- Kuti Noémi: *Ott voltunk – Látogatóban a Yetinél* – FigyelőNet – http://www.fn.hu/media_print/hirek/20060124/ott_voltunk_latogatoban_yetinel/ (letöltve: 2009. 04. 11.).
- Kuti Noémi: *Reklámos rekordok* – FigyelőNet – http://www.fn.hu/media_print/20081013/reklamos_rekordok/ (letöltve: 2009. 04. 10.).
- Michelberger Miklós: *Színek és fonákok*. Marketingpirula – www.marketingpirula.hu/page.asp?artid=684 – 49k- (letöltve: 2009. 04. 06.).
- Papp József: *Reklámszimbolika, rekláMérték* (Kommunikációelméleti szaklap) 2006. május IV. évf. 32. szám, online- <http://www.mrsz.hu/download.php?oid=T118520d92950a0c5b831e63ff7613bc;aid=T5145b00989b010f5d8f5693e813a254> (letöltve: 2009. 04. 06.).
- Ronay, Anna: *Színek, egyéniségek*. FigyelőNet (fn.hu) – http://www.fn.hu/media_print/reklam/20051019/szinek_egyenisegek/ (letöltve: 2010. 02. 03.).
- Vámos Éva: *Felejsd el a márkahűséget!* – Kreatív Online – <http://www.kreativ.hu/cikk.php?id=15442> (letöltve: 2010. 03. 05.).
- A városi közterek és parkok rehabilitációja* – www.terport.hu/download.php?ctag=download&docID=5685 (letöltés: 2010. 10. 15.).

Szakkikkek, blogposztok

- Ady Krisztián: *Megkezdték a sorozatgyártást az LG.Philips hatodik generációs LCD-gyártósorai*. HWSW Informatikai Hírmagazin – <http://www.hwsz.hu/hirek/26869/megkezdték-a-sorozatgyartast-az-lg-philips-hatodik-generacios-lcd-gyartosorai.html> (letöltve: 2010. 02. 08.).
- Bodnár Ádám: *Részletek a Sony és a Samsung LCD-gyártó vegyesvállalatáról*. HWSW Informatikai Hírmagazin – <http://www.hwsz.hu/hirek/23410/reszletek-a-sony-es-a-samsung-lcd-gyarto-vegyesvallalatarol.html> (letöltve: 2010. 02. 06.).
- Kis Ádám Zoltán: *Új Sony LCD tv-kínálat női szemmel*. Prim Online – <http://hirek.prim.hu/cikk/48640/> (letöltve: 2010. 02. 10.).
- SG.hu Informatikai és Tudományos Hírmagazin: *Egyszeri másolást engedélyez a Sony új másolásvédelme* – http://www.sg.hu/cikkek/37344/egyszeri_masolast_engedelyez_a_sony_uj_masolasvedelme (letöltve: 2010. 02. 08.).
- SG.hu Informatikai és Tudományos Hírmagazin: *Először áll egy külföldi a Sony élén* – http://www.sg.hu/cikkek/37717/eloszor_all_egy_kulfoldi_a_sony_elen (letöltve: 2010. 02. 08.).
- VírusHíradó.hu: *Rootkit a Sony zenei CD-ken* – <http://www.virushirado.hu/oldal.php?hid=6&aid=713> (letöltve: 2010. 02. 08.).
- Antti @:Sony, *DRM, Rootkits, Bugs and You* – <http://www.f-secure.com/weblog/archives/00000709.html> (2010. 02. 08.).

SG.hu Informatikai és Tudományos Hírmagazin: Veszélyes másolásvédelem a Sony lemezein – http://www.sg.hu/cikkek/40511/veszelyes_masolasvedelem_a_sony_lemezein 2005. november 3. 15:36 (letöltve: 2010. 02. 08.).

SG.hu Informatikai és Tudományos Hírmagazin: Sebezhető a Sony rootkit-eltávolítója – http://www.sg.hu/cikkek/40846/sebezhető_a_sony_rootkit_eltavolitoja (2010. 02. 08.).

SG.hu Informatikai és Tudományos Hírmagazin: Újabb fejezettel bővült a Sony-BMG rootkit-botrány – http://www.sg.hu/cikkek/41119/ujabb_fejezettel_bovult_a_sony_bmg_rootkit_botrany (letöltve: 2010. 02. 08.).

HVG.hu: Ingyen zeneletöltéssel kompenzálja a Sony vásárlóit – <http://hvg.hu/Tudomany/20060523cdsony.aspx> (letöltve: 2010. 02. 10.).

Sós Éva: 'Color like no other' – hatalmas Sony kampány!, Terminal.hu – http://www.terminal.hu/cikk.php?article_id=26812 (letöltve: 2009. 04. 06.).

Guru: Az LCD tv-k eladása terén robbantott a Sony, Házi-mozi.hu – <http://www.hazi-mozi.hu/cikkshow.php?cid=639> (letöltve: 2010. 02. 10.).

László Ferenc: Sony Bravia: a labdák tovább pattognak!, Terminal.hu – http://www.terminal.hu/cikk.php?article_id=2722&kap=8247 (2009. 04. 09.).

Kis-Duna Elektronik: Műsoron a Sony Bravia televíziók új, dinamikus festékes TV reklámja! – http://www.kisdunaelectronic.hu/reszletek_30.html (letöltve: 2010. 02. 10.).

Járolí József: Mi a keresőoptimalizálás? – http://webni.innen.hu/Keres_c5_91_optimaliz_c3_a11_c3_a1s (letöltve: 2010. 03. 05.).

Immediate future – http://www.iabuk.net/media/images/SonyBravia-Paintcampaign_3550.pdf (letöltve: 2010. 03. 05.).

Sony Bravia Domino City in India – <http://theinspirationroom.com/daily/2008/sony-bravia-domino-city-in-india/> (letöltve: 2010. 02. 16.).

Bizó Dániel: Rohamosan terjednek a LED-tévék, HWSW Informatikai Hírmagazin – <http://www.hwsz.hu/hirek/43675/led-ccfl-lcd-tv-teve-piac-elorejelzes-isuppli-samsung-lg-sony-sharp.html> (letöltve: 2010. 02. 15.).

MTI/Menedzsment fórum: Idén 242 millió tv kerül piacra köztük 188 millió LCD tv – <http://www.mfor.hu/cikkek/71344.html> (letöltve: 2010. 12. 10.).

Egyéb internetes forrás

www.sony.hu (www.sony.net)
www.youtube.com
www.flickr.com

A lapp égtájnevek rendszere

1. Bevezetés

Dolgozatom tárgya az égtájnevek kialakulásának vizsgálata, és az ilyen típusú irányjelölő kifejezések összegyűjtése, rendszerezése a lapp nyelvben. A téma – azonkívül, hogy sok érdekességet és kultúrtörténeti adalékot foglal magában – lényeges ismeretelméleti kérdéseket és problémaköröket is érint. Többek között olyan „látszólagos” logikátlanságokkal kell számolni a lapp égtájnevek rendszerében, hogy egy égtájnév több égtájat jelöl (vö. lapp *orja* ~ *oarji* 'észak; nyugat; északnyugat; délnyugat'), valamint egy adott égtáj megnevezésére több kifejezés is használatos, ami a másodrendű égtájneveknél már-már súlyos következtelenségekhez vezet. Ugyanakkor ezeknek a szavaknak az etimológiája gyakran bizonytalan, az eddigi kutatások nem tudnak választ adni arra, mi lehet az eredeti jelentésük (vö. FU **luwe*). Az elnevezési módok feltérképezése segít a jelentés rekonstrukciójában, melyek javarészt csak egy ilyen rendszerben válnak érthetővé.

A kutatás elsődleges célja az égtájnevek kialakulásának, az égtájak elnevezési folyamatának a megértése általában, illetve a lapp nyelvben. Mikor és hogyan alakultak ki, illetve mi alapján nevezték meg az égtájakat, miért van egyes nyelvekben két, három vagy öt égtáj(megnevezés), miért van több, látszólag össze nem kapcsolódó jelentésük; jelölhet-e egy adott szó több irányt és lehet-e egy irányra több elnevezés; miért esik egybe sok nyelvben a napszak és az égtáj elnevezése (például a magyarban vagy a lengyelben). Azonban a lapp nyelv vizsgálata kapcsán talán a legfontosabb kérdés, hogy miben tér el a szakirodalom által meghatározott elnevezési módoktól, miből adódik, hogy egy égtájra több szó is létezik, egy adott szó több égtájat is jelölhet.

2. Égtájak és égtájmegnevezések

Az ÉrtSz. meghatározása szerint az égtáj (vö. *világtáj*): „A természetben való tájékozódást elősegítő, a Nap látszólagos mozgása szerinti irányok (észak, kelet, dél, nyugat) egyike” (ÉrtSz. II/26b).

Az égtájak a földrajzi terminológia alapján a természetben való tájékozódás céljából felvett, a Föld felszínén rögzített irányokként határozhatók meg. Antropoló-

giai és nyelvészeti szempontok alapján négy fő égtájról (*cardinal directions*¹) beszélünk, de léteznek másod- és harmadrendű égtájak is. A földrajzi terminológia két fő irányt különböztet meg, észak-délit és kelet-nyugatot. Az északi és déli irány a Föld pólusai felé mutatnak (Északi-sark, Déli-sark), a keleti és nyugati irányt a Föld forgási iránya határozza meg. Főégtájak: észak É, dél D, kelet K, nyugat Ny; másodrendű égtájak: északkelet ÉK, délkelet DK, északnyugat ÉNy, délnyugat DNy; harmadrendű égtájak: észak-északkelet ÉÉK, kelet-északkelet KÉK, kelet-délkelet KDK, dél-délkelet DDK, észak-északnyugat ÉÉNy, nyugat-északnyugat NyÉNy, nyugat-délnyugat NyDNy, dél-délnyugat DDNy.

Cecil Brown (1983: 122) megállapítja, hogy az égtájak jelentései etimológiailag átlátszóak, mivel a valóság ábrázolását adják. Úgy vélem, ez csak abban az esetben igaz, amikor az égtájak elnevezése összefügg az adott nép földrajzi elhelyezkedésével és hegyek, tengerek (pl. Hawaii, Bali) vagy folyásirány (pl. az ősi egyiptomi kultúra; illetve jurok, karok nyelvek) alapján nevezik meg az irányokat, és ezek eredeti jelentése nem homályosul el. Az égtájak napszakokkal való megnevezésének mitológiai gyökerei is lehetnek (vö. latin *meridies* 'dél mint napszak; dél mint égtáj'; a magyar *észak* előtagja az *éj é-* tőváltozata, utótagja a *szak* 'darab, rész'). A Nap központi szerepét mutatja, hogy nemcsak az égtájakat, de a napszakokat is a mozgása alapján nevezik meg, ezáltal gyakran esnek egybe ezek a jelentések (pl. a lengyel, a litván és a magyar nyelvben a *dél* napszakként és égtájként való megjelenése). Jelentéstani megkülönböztetés alapján azonban azt mondhatjuk, hogy az égtájnevek a beszélő környezetéhez való viszonyán alapuló irányjelölő szavak absztrahálódásával keletkezett konkrét fogalmak. A kezdeti irányjelölő értelemben használt kifejezések ugyanis a beszélő számára a Föld pólusaitól függetlenül alakultak ki.

3. Az égtájnevek kialakulásának folyamata

A lapp égtájnevek rendszerének a vizsgálata során az egyik legfontosabb kérdés az, hogy mikortól beszélhetünk égtájnevekről és meddig helyhez kötött, eredeti jelentésüktől és a környezettől függő irányjelölő, deiktikus szavak.

A kognitív nyelvészeti kutatások az alábbi rendszert mutatják a téri tájékozódással kapcsolatban. Etimonok a következők lehetnek: testrésznevek, viszonyító pontok, a Nap és a szél megnevezései (Heine, 1997: 62–65). Az ezek grammatikalizációja során keletkezett kifejezések a deiktikus, a viszonyító és a kardinális orientáció körébe tartoznak. A kardinális vagy abszolút tájékozódás során a megfigyelő pozíciója irreleváns (ilyen az égtájak szerinti tájolás), de ezek kialakulása-

¹ Az eddigi szakirodalom szembeállítja egymással a *cardinal direction* (abszolút jelentésű irányokat jelöl) és *compass direction* (égtájakat jelöl) fogalmát, melyek nem minden esetben egyeznek meg az egyes nyelvekben (Brauner, 1998: 28–30; Mieztnier-Pasch, 2006: 17).

hoz a következő folyamatnak kell végbemennie: etimon > deiktikus orientáció > viszonyító orientáció > kardinális orientáció (Heine, 1997: 58).

Brown tanulmányában az etimonok gyakorisága alapján a következő listát állította fel: viszonyítási pontokból vagy testrésznevekből keletkezett helyjelölő szavak (melyekből előbb a deiktikus, majd ezekből a kardinális irányok keletkeznek), valamint a Nap és a szelek mint további kiindulási pontok (Brown, 1983: 135–136). Az alábbi számok ezek megvalósulásait mutatják az általa vizsgált nyelvekben:

	Ny	K	É	D	Összesen
Nap	59	58	1	13	131
egyéb égitestek			2		2
sötétség vagy éjféli			4		4
szelek			17	4	21
időjárási körülmények		1			1
'fel'	5	3	6	2	16
'le'	1	3	2	7	13
'elő'		4			4
'hátra'	3	1		1	5
'jobbra'		1	1	2	4
'balra'			3	1	4
'folyásiránnyal szembeni'		1	1	2	4
'folyásirány szerinti'			1	3	4
környezeti-specifikus vonások	2	1	5	5	13
egyéb				3	3
Összesen:	70	73	43	43	229

Jelentéstani szempontból meg kell különböztetnünk a földrajzi égtájakat és az égtájakat jelölő irányokat. Fontos elkülöníteni, hogy mikor beszélünk égtájról és mikor irányjelölő szóról, szószerkezetéről. Mivel az égtájak a legtöbb esetben konkrét irányok megnevezéséből erednek, szoros kapcsolatot alkotnak eredeti jelentésükkel. Égtájnevekről akkortól beszélhetünk, amikor ez a jelentésük háttérbe szorul és az etimonjuk feledésbe merül.

A kialakulás folyamatát tekintve három fő elnevezési módot különböztethetünk meg:

a) Viszonyítási pontok: folyók; hegyek, hegységek; tenger, felszíni viszonyok; környezeti adottságok (fák, erdő stb.).

b) Deiktikus irányok: 'fent', 'lent', 'elő', 'hátra', 'jobb(ra)', 'bal(ra)', 'mellett'.

c) A Nap mint kiindulási pont. Ez az elnevezési mód a legproduktívabb. A K-Ny jelölése leggyakrabban a Nap állásával van összefüggésben. A Nap mozgásához kapcsolódó égtájnevek alapja a ciklikusság. Az irányadással azért függhet össze, mert a Nap megközelítőleg mindig ugyanott kel fel, nyugszik és delel, és naponta

ismétlődő jelenség lévén biztos pontot nyújt a tájékozódáshoz. A Nap állása alapján a következő elnevezési módok jöhetnek létre:

- Napszak alapján, pl. lengyel *południe*, litván *pietūs* 'dél' [= a nap fele] mint napszak és mint égtáj; lengyelben *północ* 'észak'; éjfél' [= az éjszaka fele].

- A meghatározó szempont az időjárás, ahol nem közvetlenül a Nap mozgása, hanem az ahhoz kapcsolódó jelenségek játszanak szerepet, pl. mordvin *jakšamo jon(ks)* 'észak' < *jakšamo* 'hideg' + *jon* 'oldal, irány'; déli lapp *muvneq* 'melegebb vidék'.

4. Szemantikai csoportok

4.1. SZOLÁRIS RENDSZER

Cecil Brown (1983) vizsgálatából kiderül, hogy az elnevezési módok legproduktívabb forrása a Nap. A K-Ny jelölése leggyakrabban a nap állásával van összefüggésben.

Az idetartozó adatokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy többféle elnevezés, szóalkotás fordul elő. A K és Ny meghatározásában a Nap mozgása alapján a 'felkel', 'felemelkedik', 'előbújik', illetve a 'lenyugszik', 'lebukik', 'aláhullik' jelentésű igékből szóelvonással vagy összetételként keletkezettek. Utóbbi esetben a Nap jelentésű szó is gyakori elő- vagy utótag, többek között a mordvin nyelvben vagy régen a magyarban (vö. 'napkelet'). Példák erre a kategóriára (Falk-Torp; Hellquist; Bjorvand-Lindeman; Kluge; SKES; UEW):

- or. *zanad* 'nyugat' < 'naplemente' (*za-* 'hátral, túl' és *nadŭj* 'esik, lebukik', vö. lat. *occidens*), óor., óbolgár *zapadъ*;

- ang. *east* 'kelet' < óang. *ēastan* < germán **austa-* < ieur. **ausos* 'pirkadat, napfelkelte';

- magy. *kelet*: jelentéstapadással keletkezett a *napkelet* utótagjából, eredeti jelentése 'a nap felkelése', névátvitellel jött létre a 'nap felkelésének iránya, helye';

- magy. *nyugat*: a *napnyugat* összetétel önállósulásából keletkezett, a *nyugat* szóalak a *nyugszik* ige névszói származéka (FU **núŋʒ-* 'pihen, nyugszik' szótó magyar képzéssel);

- mdE. *čilšema jon(ks)* 'kelet' < *či* 'nap' + *lišems* 'előjön, kibújik', *čivalgoma jon(ks)* 'nyugat' < *či* 'nap' + *valgoms* 'leereszkedik, leszáll' + *jon* 'oldal'.

4.2. VISZONYÍTÁS

A viszonyító megnevezésmód az ellentétekre, szembeállításokra épül. Erről a megnevezési módról olyan esetekben beszélhetünk, mikor az égtájnevek jelentése egy fent-lent, elől-hátral, jobbra-balra térbeli rendszerbe illeszkedik bele. Ilyenkor a kiindulópont többnyire a Nap és a KELET, de a DÉL is gyakran szerepelhet köz-

ponti égtájként. A többi irányt ehhez viszonyítva határozzák meg. Ez a téri tájékozódás többnyire következetes, de nem mindig maradt fenn a teljes rendszer. Ezek etimonjai a deiktikus orientáció során használatos kifejezések, pl. FENT, LENT, ELŐL, HÁTUL (Heine, 1997; Sipőcz, 2003). Érdemes megfigyelni, hogy ez a szemléletmód, miszerint a Nap délen 'fent' van, északon meg 'lent', hogyan tükröződik az égtájnevekben. A germán nyelvek ennek nyomait mutatják (pl. ang. *north* 'észak'; no. *nord* < ósk. *norðr* < ieur. **nŕto-* ~ *nŕtro-* 'balra/alatt' = kelethez képest balra-lent' (Kluge, 591). Vö. fi. *etelä* 'dél'; észt *edel* 'délnyugat' < FU **eðe-* 'elülő, elő-' (SKES, 1/41).

4.3. TERMÉSZETI VISZONYOK

Földrajzi vagy természeti, domborzati viszonyokon alapuló irányok, tájékozási szempontok – az elnevezések mögött az adott nép természeti megfigyelései, környezetének adottságai, sajátosságai állnak (domborzat, vízrajz, időjárási körülmények, szelek). Jellemző tulajdonsága ennek az elnevezési szempontnak, hogy az így létrejött irányok helyhez kötöttek, amíg az etimonjuk feledésbe nem merül. Ez azért jelentős, mert egy folyamatosan vándorló nép irányjelölő rendszere újra és újra alkalmazkodni fog az új környezeti adottságokhoz. Lehetséges, hogy míg korábban egy irány megnevezése „magas felé” volt (tudniillik abban az irányban hegy van), egy új környezetben ez már másik irányt jelölhet, illetve az adott irányt más jellemzők alapján nevezhetik meg. Példaként: fi. *pohjoinen* 'észak' < *pohja* 'alja, mélye; fenék' (vö. *pohja* SKES, 3/587–588; SSA, 2/383); *länsi* 'nyugat' < ? *länsi* 'alacsony, lapos' (SKES, 2/321, SSA, 2/126).

Az előző két csoport és a természeti viszonyok alapján felvett irányok e különbsége fogja adni pl. az indoeurópai nyelvek és a lapp nyelv égtájrendszerének sajátos különbségét.

5. A lapp égtájnevek kialakulása

A továbbiakban a meglévő szótárak alapján összegyűjtött lapp égtájneveket vizsgálom, feltüntetve a nyelvjárási eltéréseket, illetve a különböző elnevezési típusokat és használatbeli eltéréseket. A szócikkek elején a meglévő nyelvjárási alakokat az alábbi sorrend szerint tüntetem fel: déli, umei, lulei, északi, inari, kolta és kildini, azaz a lappok által lakott terület szerint haladok délnyugatról északkelet felé (ez a haladási irány az alakváltozatokra és jelentésbeli eltérésekre is sokszor magyarázatul szolgál).

A lapp égtájnevek vizsgálata során a következő szótárakat használtam fel: déli nyelvjárás: Hasselbrink, Gustav (1981–1985), Bergsland, Knut–Magga, Lajla Mattson (1993); umei nyelvjárás: Schlachter, Wolfgang (1958); lulei nyelvjárás: Grundström, Harald (1946–1954); északi nyelvjárás: Nielsen, Konrad (1932–

1938), Sammallahti, Pekka (1989); inari nyelvjárás: Itkonen, Erkki (1986–1989, 1991), Sammallahti, Pekka–Morottaja, Matti (1993); kolta nyelvjárás: Itkonen, T. I. (1958), Sammallahti, Pekka–Mosnikoff, Jouni (1991); kildini nyelvjárás: Kurucs, R. D. (1985).

6.1. ÉSZAK

6.1.1. *davvi*

N *dávve* (Nielsen I/502, Sammallahti 1993: 411), I *tauve* 'észak, északi szél; nyílt vízfelület' (Itkonen 4865), *tave* (Sammallahti–Morottaja 100), E *tá'vv* (Sammallahti–Mosnikoff 122), *таввэл* 'север' (Kurucs 341).

A szó a finnvolgai **tivä* alakra vezethető vissza (*davvi* < PS **tevē* < PFV **tivä*), alapjelentése 'mély' (< FU **tiwä* 'csendes, nyugodt') (SKES, 1150–1151). A mai finnben *syvä* 'mély' alakban él (*syvä* < **sivä* < **tivä*). Az égtájnevek elnevezésénél gyakori, hogy egy adott terület vagy területi tulajdonság alapján nevezik el az égtájat, lásd fi *pohjoinen* 'észak' < *pohja* 'alja, mélye; fenék'; fi *länsi* 'nyugat' < ? *lansi* 'alacsony, lapos'. A szó 'nyugat' jelentéssel is él a lulei nyelvjárásban (Lagercrantz 7677: 4), illetve 'északkelet; északnyugat' jelentésű összetételekben is szerepel – N *davvenuorti* (Sammallahti 1993: 308), *davveoarji* (Sammallahti 1993: 347). A szó megtalálható 'kint, távolabb a parttól' jelentésben is: U *davás*, *divás* (Schlachter 29a, 31a), L *tavvën* (Grundström 1096).

Égtájjelölő funkciója a domborzati viszonyokon alapuló irányjelölés alapján fejlődhetett ki. Az 'alacsony, mély' > 'észak' jelentésváltozás oka, hogy északon van a tenger, a felszín arra lejt. Az északi lapp nyelvjárásban Lagercrantz magyarázata alapján a *davvi* 'a fjordoktól eltávolodva, a nyílt tengerre mutató' jelentéssel azonosítható. – Vö. SKES, 1150–1151; UEW, 525–526; Lehtiranta 1216; SSA, 3: 233 (*tavvën* 'kint, parttól messze lévő terület').

6.1.2. *nuorti*

PS **nōrtē* 'észak' < sk. **nordr*; *nord* 'balra, alatt'.

N *nuorta* (Sammallahti 1989: 327), S *nuorte* (Hasselbrink 3/1022), U *nuor'ta* (Schlachter 103b), L *nuor'htē* 'északi szél' (Grundström 648), E *nuōrta* (Qvigstad 248). – A lapp nyelvjárásokba a skandinávból került (svéd *nor-*, *nor(r)e*) (< **nordr*), *nord*, norvég *nord* < ónorr. *nordr* 'északi irány'). Továbbá ez az alak az inari és kolta nyelvjárásokban 'kelet' jelentéssel is szerepel: I *nuor'ttâ* (Sammallahti–Morottaja 61), E *nuōrti* (Sammallahti–Mosnikoff 76). A *nowrran*^N alak az északi lappban is megtalálható 'észak' jelentésben, de csak elvétve. A lapp nyelvbe valószínűleg már égtájnévként került, eredeti jelentése nem volt hatással a lapp égtájnevek rendszerére. Ugyanakkor a poliszémia is azáltal magyarázható, hogy jelentése bizonytalanabb lehetett a beszélők számára, szemben azokkal az égtájnevekkel, melyek jelentése a lapp nyelv önálló életében alakult ki. Ezt támasztja alá, hogy ez a szóalak szerepel a legtöbb jelentésben (kelet; északkelet; délkelet). – Vö. Hellquist

704 (svéd *nor-*, *norr(e)* (< **nordr*); Falk–Torp 770–771 (**n_rto-*, **n_rtro-*); Lehtiranta 747.

6.2. KELET

6.2.1. *nuorti*

N *nuorte* Nielsen III/136; Sammallahti 1989: 327); I *nuortti*; *nuor'ttà*; E *nuōrti*. – Etimológiáját lásd a 6.1.2. alatt.

6.2.2. *lulli*

S *luuylie* Lagercrantz 1926: 80; L *lulli*. – A szó alapja FU **lō* 'lent' > *lu-*: *lulle* ~ *lule-* 'le, lent', amelyből a 'dél' jelentés később alakult ki. Az etimológiák bizonytalannak veszik a két jelentés összekapcsolását (UEW, 255–256; 258). Valószínűleg a folyó fő folyási irányára vagy annak alacsonyabb folyására utalhatott: 'a folyó fő folyási iránya; alacsonyabb folyása a folyónak'. Az égtájmegnevezés a folyási iránnyal lehetett összefüggésben, ez az elnevezési mód más nyelvek esetében is megfigyelhető. Az északi nyelvjárásban 'dél' jelentésben való használata az eltérő földrajzi viszonyok alapján magyarázható. – Vö. Collinder 96; UEW; Lagercrantz 1926: 80.

6.2.3. *owst*

N *owst*^A Lagercrantz 4532. A germán (**austa-*) jövevényszó a svéd vagy a norvég nyelv közvetítésével (vö. sv. *ost*; *öster*). Az alapalak összefügg az ieur. **ausos* 'pirkadat, napfelkelte' jelentéssel, de a lapp nyelvbe valószínűleg már égtájnénként került, eredeti jelentése nem volt hatással a lapp égtájnevek rendszerére. Előfordulása nem gyakori, kizárólag Nesseby környékén adatolható, összetételekben ugyanezen a területen *sið-owst*^A 'délkelet' jelentésben (Lagercrantz 6234). – Vö. Kluge 605.

6.3. DÉL

6.3.1. *oarji*

S *áarjel*- 'dél-, déli' (Bergsland–Magga 360), U *árje* (Schlachter 159b), L *árjätj* (Grundström 1510). – PS **orja* 'dél; nyugat' < FP **orja* 'szolga, rabszolga'. Az égtájjal kapcsolatos elnevezés később alakulhatott ki, a lapp nyelv önálló életében. A szó megtalálható a mai finn-permi nyelvekben 'rabszolga; szolgáló' jelentésben. A lapp nyelvben bekövetkezett szemantikai változást mutatja a lulei nyelvjárás, melyben a szó jelentése 'délről jött ember', L *árjēl* 'emberek délről'. Összetételekben ellenben *davveoarji* 'északnyugat' (Sammallahti 1993: 347), I *oarji* 'délnyugat' (Itkonen 2944). – Vö. SKES, 437–438; UEW, 721; Lehtiranta 843; SSA, 2: 271.

6.3.2. lulli

N *lulle* (Nielsen II/570–571; Sammallahki 1993: 239). – Vö. Collinder 96; UEW, 255; Sammallahki 1989: 271. – Etimológiáját lásd a 6.2.2. alatt.

6.3.3. máddi

N *maddä*- (Nielsen II/608), *máddi* (Sammallahki 1993: 239), I *mäddi* (Itkonen 2364; Sammallahki–Morottaja 55) – PS **māntē* 'dél; eredet, alap': < finn **manta* 'ország, földrész belseje; eredet' > 'dél', *mantu* 'ország', *manner* (*mantere*-) 'száraz-föld'. A szó valószínűleg az ország belsejére, esetleg (mint a mitológia is mutatja: *máttar* 'esi-isä, esivanhempí') az ősök hazájára utal. – Vö. SKES, 334; Lehtiranta 648; Sammallahki 1989: 281; SSA, II/148; Sammallahki 1993: 239; ItkChrest 1007.

6.3.4. saujj

E *saujj* (Mosnikoff–Sammallahki 105); *coaŋŋes* (Kurucs 323), *sauj* (Itkonen 478a) – PS **sōjē* 'védelem' < FP *saja* 'árnyék'. A 'dél' jelentéssel sem az SSA, sem az UEW nem hozza kapcsolatba, ugyanakkor, ha figyelembe vesszük, hogy milyen jelentésű szavakból válhat égtájnév (lásd időjárási viszonyok mint meghatározó szempont: mDE. *l'embe jon*[ks] 'dél' < *l'embe* 'meleg', *jon* 'oldal, irány'), az 'enyhe idő, meleg' jelentés összefüggésbe hozható a DÉL égtájjal, amely a jelentésváltozást motiválja. A Kola-félsziget déli területein megtalálható 'délnyugat' jelentéssel is (Itkonen 478a). – Vö. SKES, 1111–1112; UEW, 748–749; Lehtiranta 1170; SSA, 3: 214. – A kolta lapp nyelvjárásban 'dél' jelentésben él.

6.4. NYUGAT

6.4.1. viestar

N *věššq*; *vieasttar*; I *viestar*; E *viöstâr*.

Skandináv eredetű, 'nyugat' jelentésű jövevényszó; vö. svéd *väster*; *väst* 'nyugat' < 'éjszaka; napnyugta' (a napnyugta irányaként határozták meg). A lapp nyelvbe valószínűleg már égtájnévként került, eredeti jelentése nem volt hatással a lapp égtájnevek rendszerére. Vö. Falk–Torp 1371–1372; Kluge 887.

6.4.2. davvi

L *TäVādgaK* (Lagercrantz 7677: 4). – A szóalak etimológiáját lásd a 6.1.1. alatt.

6.4.3. jillie

S *jillie*; U *jillè*; *qílljè*.

A szó a finnugor **wilä* (*wülä*) 'fent' jelentésű alapalakra vezethető vissza. A megnevezés az irányjelölő funkcióval magyarázható. Ezzel az elnevezési móddal találkozunk a FU **lu-* 'lent' esetében is. Vö. Wiklund: *SusToim.* I, 4.; UEW, 573–574.

6.4.4. oarje

N *oarje* (Nielsen III/170). Etimológiáját lásd a 6.3.1. alatt.

7. Az égtájnevek rendszere a lapp nyelvben

	ÉSZAK	KELET	DÉL	NYUGAT
S	<i>noerhte</i>	<i>luvlie-</i>	<i>oárjel-</i>	<i>jillie</i>
U	<i>nuor'ta</i>	<i>liüllè-</i>	<i>årjè-</i>	<i>jillè-</i>
L	<i>nuorhta</i>	<i>lullè</i>	<i>årjätj-</i>	<i>tavvën</i>
N (sv.)	<i>nuorta</i>	<i>lulli</i>	<i>oarji</i>	<i>davvi</i>
N (no.)	<i>davvi</i>	<i>nuorta</i>	<i>lulli</i>	<i>oarji</i>
I	<i>tave-</i>	<i>nuor'ttâ</i>	<i>mâddi</i>	<i>viestâr</i>
E kolta	<i>tâ 'vv</i>	<i>nuõrtti</i>	<i>saujj</i>	<i>viõstâr</i>
E kildini	<i>таввял</i>	<i>чуррът</i>	<i>саайуе</i>	<i>вуэръялл</i>

A különböző nyelveket vizsgálva a szakirodalom megállapítja, hogy a Nap mozgása szerinti megnevezés a leggyakoribb, azonban a lapp nyelv esetében a természeti adottságokból következik, hogy nemcsak nem releváns a Nap állása, de az általam vizsgált szóelőfordulások közül egy sem vezethető vissza annak „látszólagos mozgására”. Égtájnevei kialakulása során a környezeti adottságokon alapuló megnevezések dominálnak.

Egy, a perifériára szorult, szélsőséges természeti körülmények között élő nép égtájnévrendszerében a környezeti adottságokon alapuló megnevezések dominálnak. Ilyen például a finn-volgai alapnyelvre visszavezethető 'mély' jelentésben szereplő **tiwä* szóalak, amely a legészakibb lapp nyelvjárásokban 'észak' jelentésben él, és a tengert, a tengerpart irányát jelölték vele. Fontossá válnak a domborzati viszonyok és az ehhez képest való elhelyezkedésük.

	ÉSZAK	KELET	DÉL	NYUGAT
domborzat	<i>davvi</i>	–	<i>mâddi</i>	<i>davvi</i>
környezeti hatások	–	–	<i>oarji</i>	<i>oarji</i>
'fel'	–	–	–	<i>jillie</i>
'le'	–	<i>lulli</i>	<i>lulli</i>	–

A lapp nyelvben az égtájnevek lehetnek alapnyelvi szavak, skandináv jövevényszavak, illetve belső keletkezésű, összetett szavak. A lapp nyelv égtájnevei között több skandináv jövevényszó is található. A *west* 'nyugat' és a *north* 'észak' jelentésű szavak már égtájnévként kerültek át a skandináv nyelvekből.

Areális hatások figyelhetőek meg a lapp másodrendű égtájaknál. A legtöbb nyelvben megfigyelhető, hogy a másod-, harmadrendű égtájak megnevezése össze-

tételekkel történik (északkelet, délnyugat), önálló szavuk nincs rá. Ezzel szemben a finn-permi nyelvekben ezek az irányok önálló elnevezéssel rendelkeznek. A másodrendű égtájak megnevezésénél jól elkülöníthető a skandináv nyelvek, illetve a finn nyelv hatása az égtájak elnevezésének rendszerében. A lapp nyelvben mindkét elnevezéstípus megfigyelhető, és sokszor ezek az alakok egymás mellett élnek: E *ääppal* 'északkelet' (Sammallahti–Mosnikoff, 44), I *tavenuo'rttii* 'északkelet' Sammallahti–Morottaja, 100).

A lapp nyelvet vizsgálva elmondható, hogy egy szóalakhoz több jelentés, égtáj-+jelölés, míg egy jelentéshez több alak is tartozhat, pl. N *oarje* 'nyugat', U *årje* 'dél', illetve N *davve*, *nuorta* 'észak'. Több alak magyarázata lehet, hogy többszöri átvételekről van szó. Az égtájak közül fontossá vált a DÉL, ennek az iránynak a kifejezése történik a legtöbb szóalakokkal. A DÉL fontossága földrajzi szempontból is érthető a Skandináv-félsziget északi részén élő lappok számára.

A nyelvjárásokban is megfigyelhető, hogy sokkal több égtájnevet használnak, mint az irodalmi nyelvváltozat, és az irányok meghatározása is fontosabb számukra. Ezek alapján úgy vélem, hogy a lappoknál az irányok rendszere, elnevezései kezdetben folyamatosan változhattak mindaddig, amíg konkrét jelentésében is és átvitt értelemben is használták ezeket a szavakat. Az irányokat a lappok a természeti viszonyok alapján határozták meg, de mivel folyamatosan vándoroltak, így a környezeti adottságok is mindig mások voltak. Míg a délebben élő finneknek lehetőségük volt a Nap mozgása alapján megnevezni az égtájakat, a lappok (átlátszó etimológiák esetén) nem tudták ezeket a szavakat „fent” északon használni. Emiatt új elnevezések születtek, mindig a természeti viszonyoknak megfelelően. Bizonyára már a finnugor alapnyelv idején is meghatároztak különböző irányokat, de ez a rendszer a vándorlások során folyamatosan megváltozhatott, alkalmazkodva a természeti viszonyokhoz.

Az eddigi kutatások során kiderült, hogy a lapp égtájnevek vizsgálatánál elengedhetetlen a földrajzi viszonyok tekintetbevétele, amely szorosan összefügg az elnevezésmódokkal. A lapp nyelvjárások égtájnevei teljesen más hatások következtében alakultak ki, mint a délebben élő népeknél. Mivel a legproduktívabb elnevezési mód, a Nap mozgása szerinti elnevezés nem érvényesülhet, ebből következik, hogy más hatások váltak relevánssá, mint például a tenger, a folyó folyási iránya vagy a domborzati viszonyok. A lapp nyelvjárások égtájnevei közötti eltérések leginkább ezáltal magyarázhatóak. Valószínűsíthető tehát, hogy az égtájnevek kialakulására hatással volt a nép vándorló életmódja, aminek következtében olyan rendszer alakulhatott ki, amelyben egy szó több égtájra is utalhat.

Rövidítésjegyzék

<i>ang.</i>	angol	<i>mdE.</i>	erza-mordvin
<i>E</i>	keleti lapp: kolta (latin betűs)	<i>N</i>	északi lapp (svéd és norvég)
	kildini (cirill betűs)	<i>no.</i>	norvég
<i>fi.</i>	finn	<i>óor.</i>	óorosz
<i>FP</i>	finn-permi	<i>or.</i>	orosz
<i>FU</i>	finnugor	<i>ósk.</i>	óskandináv
<i>FV</i>	finn-volgai	<i>PF</i>	közfinn
<i>gr.</i>	görög	<i>PS</i>	protoszámi, közlapp
<i>I</i>	inari lapp (Finnország)	<i>PU</i>	uráli
<i>ieur.</i>	indoeurópai	<i>S</i>	déli lapp (Közép-Norv. K-Svéd.)
<i>L</i>	lulei lapp	<i>U</i>	umei lapp (Svédország)
<i>lat.</i>	latin	<i>voj.</i>	vojták
<i>magy.</i>	magyar		

Felhasznált irodalom

- Bergsland, Knut–Magga, Lajla Mattson (1993): *Áarjelsaemien–daaroen baakoe-gærja. Sydsamisk–norsk ordbok*. Oslo.
- Bjorvand, Harald–Lindeman, Fredrik Otto (2000): *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Novus forlag, Oslo.
- Brauner, Siegmund (1998): Directions/spatial orientations in African languages: further cases. In: *Space and Direction in Languages*. Szerk. Peter Zima. Institute of Advanced Studies at Charles University and the Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague. 66–78.
- Brown, Cecil (1983): Where do Cardinal Direction Terms Come From? *Antropological Linguistics* 25/2: 121–161.
- Collinder, Björn (1977): *Fenno–Ugric Vocabulary. An Etimological Dictionary of the Uralic Languages*. Second Revised Edition. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- ÉrtSz. = *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII*. Szerk. Bárczi Géza–Országh László. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1978–1980.
- Falk, Hjalmar Sejersted–Torp, Alf (1910): *Norwegisch–dänisches etymologisches Wörterbuch. Gemanische Bibliothek*. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.
- Fasmer, Max (1986–1987) = Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка I–IV*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Прогресс, Москва.
- Grundström, Harald (1946–1954): *Lulelappisches Wörterbuch I–IV*. Auf Grund von K. B. Wiklunds, Björn Collinderns und eigenen Aufzeichnungen ausgearbeitet von Harald Grundström. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. C:1. A.–B. Lundequistska bokhandeln, Uppsala, Einar Munksgaard, København.

- Häkkinen, Kaisa (2004): *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki.
- Hasselbrink, Gustav (1981–1985): *Südlappisches Wörterbuch I–III*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Ser. C: 4. AB Lundequistska bokhandeln, Uppsala.
- Hellquist, Elof (1939): *Svensk etymologisk ordbok I–II*. Lund Gleerup.
- Itkonen, Erkki (1960): *Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und Wörterverzeichnis*. Hilfsmittel für das Studium der finnischugrischen Sprachen VII. Helsinki.
- Itkonen, Erkki (1986–1989, 1991): *Inarilappisches Wörterbuch I–IV*. Herausgegeben von Erkki Itkonen, unter Mitarbeit von Raija Bartens und Lea Laitinen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XX, 1–4. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Itkonen, T. I. (1958): *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja – Wörterbuch des Kolta- und Kolalappischen von T. I. Itkonen I–II*. Lexica Societatis Fenno-ugricaе XV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Jussila, Raimo (1998): *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalainen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki.
- Kluge, Friedrich (1967): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 20. Auflage, bearbeitet von Walther Mitzka. Walter de Gruyter. Berlin.
- Korhonen, Olavi (1973): *Sádnigir’ji sámigielas-ruotagillii, ruotagielas-sámigillii. Samisk-svensk, svensk-samisk ordbok*. Sámiid ál’bmutallaskuv’la Jákkamákkis, Uppsala.
- Korhonen, Olavi (1979): *Bákkogir’je: julevusámes dárrui, dáros julevusábmái. Lulesamisk svensk-svensk lulesamisk ordbok*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Kurucs, R. D. (1985) = Р. Д. Куруч, *Саамско-русский словарь*. Русский язык, Москва.
- Lagercrantz, Eliel (1926): *Wörterbuch des Südlappischen nach der Mundart von Wefsen*. Oslo.
- Lagercrantz, Eliel (1939): *Lappischer Wortschatz I–II*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VI., Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Lehtiranta, Juhani (1989): *Yhteissaamelainen sanasto*. MSFOu 200. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Lukkari, Pekka (1977): *Saamelais-suomalainen sanakirja*. Lapin Sivistysseuran Julkaisuja 37. Helsinki.
- Morottaja, Matti-Sammallahti, Pekka (1993): *Säämi-suom” sänikirje. Inarinsaamelais-suomalainen sanakirja*. Girjegiisä Oy, Ohcejohka.
- Mosnikoff, Jouni-Sammallahti, Pekka (1988): *U’cc sääm-lää’d sää’nn^e”rjaž. Pieni koltansaame-suomi sanakirja*. Jorgaleaddji Oy. Painopuoti, Vantaa.
- Nielsen, Konrad (1932–1938): *Lappisk ordbok grunnet på dielektene i Plmak, Karasjok og Kautokeino av Konrad Nielsen I–III*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: skrifter XVII, 1–3. Oslo.
- Nielsen-Nesheim (1962): *Lappisk Ordbok – Lapp Dictionary V*. Oslo.

- Nirvi, Ruben Erik (1971): *Inkeröismurteiden sanakirja*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII, Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Qvigstad, J. K. (1893): *Nordische Lehnwörter im Lappischen*. Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandlinger. No.1.
- Sammallahti, Pekka (1989): *Sámi-suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja*. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka (1993): *Sámi-suoma-sámi sátnegirji. Saamelais-suomalais-saamelainen sanakirja*. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka-Mosnikoff, Jouni (1991): *Suomi-koltansaame sanakirja. Lää'dd-sää'm sää'nn^e'rjj*. Gierjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Schlachter, Wolfgang (1958): *Wörterbuch des Walldlappendialektes von Malå und Texte zur Ethnographie*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Sipőcz Katalin (2003): Téri tájékozódás és grammatikalizáció. In: *A Budapesti Úráli Műhely IV. konferencia előadása*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 234-247.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Szerk. Y. H. Toivonen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki 1955-1981.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1-3*. Szerk. Erkki Itkonen-Ulla Maija Kulonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki, 1992, 1995, 2000.
- TESz = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III*. Szerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967-1976.
- UEW = *Uralisches etymologisches Wörterbuch I-III*. Szerk. Rédei Károly. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986-1988, 1991.

Mitől „orosz” az orosz filozófia?

Amikor azt kérdezzük, mitől is lehet sajátosan „orosz” az orosz filozófia, illetve, hogy mit is jelenthet ez valójában, általában olyan közös jegyeket, előfeltevéseket, sajátosan értelmezett fogalmakat keresünk, melyek áthidalni hivatottak az „orosz” címkével bélyegzett filozófiák világnézetei, önértelmezései, célkitűzései között tárgyongó szakadékokat. Esetleg megpróbálhatjuk a szerzőket és szövegeiket egy olyan szellem- és kultúrtörténeti folyamatba ágyazva vizsgálni, mely elvezethet bennünket azokhoz a hatóokokhoz, amelyek már csírájában magukban hordozzák egy nép sorsának, életének, történelmének azon jellegzetességeit, melyek könnyen megmagyarázhatóként tüntetik fel előttünk a vizsgált filozófiát. Bár mindkét megközelítés kecsegtethet funkcionális sikerekkel, és olykor talán valóban képesek olyan eredményeket feltárni, melyek hasznosnak bizonyulhatnak egy probléma körüljárásakor, pusztán ezekre a fogalmakra szűkíteni egy adott szerzői kör világlátásának diverzitását, súlyos erőszakot tesz a körbe tartozó filozófusok és filozófiák valódi üzenetén.

Az effajta, a rendszeresség kedvéért elkövetett erőszak, a sokszínűség összemosása mellett, az orosz filozófia esetében egy másik súlyos hibát is elkövet: könnyen megfélekedezik arról, hogy mi e filozófiák nyugati olvasói vagyunk. A nyugati olvasó hermeneutikai sajátossága az, hogy sem nyugatiságára, sem olvasói mivoltára nem reflektál különösebben. Számára az olvasott anyag az egyneműként posztulált (jobbára nyugati) szellemi dimenzió egy tetszőleges szelete, a számára érthetlent és megragadhatatlant nem ütközteti saját előfeltevéseivel, örökölt preconcepcióival: vagy bármi áron helyet talál közöttük az újonnan érkezőnek, vagy egy határozott averzió érzésével határolódik el attól. Mindkét megoldás a megértés téves sikerével párosul az olvasó szemszögéből. Ahhoz azonban, hogy egy idegen kultúrával találkozzunk ne csupán ismert fogalmainkra, de az új horizontokra is reflektálni tudjunk, meg kell ismerkednünk önmagunk sajátos nyugatiságával is. Egy ilyen paradigmaváltásra azonban még a legújabb időkben is csak nagyon kevesen képesek. Számunkra, a nyugati olvasó számára tehát a „Mitől orosz az orosz filozófia?” kérdése szorosan összefügg a „Mit tartunk mi, nyugatiak orosznak a filozófiában?” kérdésével is. Legelőször is az orosz filozófia európai sztereotípiáival, előképeivel kell leszámolnunk ahhoz, hogy valóban orosz filozófiát olvashassunk. Vizsgáljunk alanya tehát sokkal inkább a viszony lesz, mint maga a tárgy.

Mi az oka, hogy az orosz filozófia mindmáig javarészt feltérképezetlen maradt a Nyugat számára? Miből építkeznek azok a sztereotípiák, melyek elvitatják az orosz

gondolkodóktól a valódi filozófia nevet? Valamint az ilyen ellenérzések meghaladásával állíthatunk-e bármit is az orosz filozófia valódi milyenségét illetően anélkül, hogy azt végérvényesen kategorizálnánk? A következő szöveg ezekre a kérdésekre próbál választ találni.

A kritikus és a kritizált

A kritika jelensége rendkívül sokoldalú. Kritikusan viszonyulunk az újhoz és a régihez, az ismerőshöz és az idegenhez, másokhoz és önmagunkhoz is. A modernitásban a kritikaiság minden megismerés legalapvetőbb kritériumává vált, amikor az a külvilág vagy épp önmaga felé fordul. A kritika terében mérjük össze magunkat a másikkal, itt dől el, hogy kibővítjük-e a világról alkotott képünket vagy épp elzárkózunk ettől. Éppen ezért a kritika sokkal inkább rólunk, a kritikusról szól, mintsem magáról a kritizáltról. Ennélfogva, amikor ítéletet alkotunk egy jelenségről, a legőszintébb, amit kijelenthetünk, a kritizált önmagunkhoz való viszonya. A mindenkori kritikus azonban többnyire elfeledkezik erről. Mióta a kritikaiság, a véleményalkotás privilégiumát az önálló műfajjá merevedett szakmai kritika sajátította ki, a kritikát mint szöveget hajlamosak vagyunk többé-kevésbé objektív, elsődleges forrásként kezelni. Ma a kritika egy mű, egy előadás, egy másik ember sorsát hivatott eldönteni. A kritikusok szigorú tekintélye az egyértelműen meghatározni, megítélni tudás képességének önvédelmi fegyverévé vált. Az effajta kritikátlan kritika olyan zárt falat vont az elfogadott és uralkodó nézetek, álláspontok köré, amelynél a kívülről érkező csak a hasonlatosság, ismerősség álcáját magára öltve nyerhet bebocsátást. Ez a védekező, negatív kritika azonban egyszerre ünnepli és kárhoztatja is a vélemények pluralitását. A kritika csak különböző jelenségek viszonyában születhet meg. Az önvédelemhez hasonlóan kritika is csak addig létezhet, amíg az ellenfél. Az önmagát védő kritikus elismer, hiszen foglalkozik egy adott kérdéssel, és ellenáll, tehát meggátolja az azonosulás és összeolvadás, a véleménykülönbségek feloldásának lehetőségét. Épp ellenállással teremti folyamatosan újjá ellenfelét, az idegent.

Ugyanígy történik ez esetünkben, a nyugati filozófia által kitermelt kritikai frontok esetében is. Egy elismert nyugati gondolkodó esetében már egy kritika megírásának igénye sem jelenthet mást, mint az adott szerző által észlelt problémák és tévedések elleni felszólalás sürgősségének érzését. Ennek megfelelően, a köznapi gondolkodással ellentétben a filozófiai szakma inkább a szerzőt olvassa ki egy-egy negatív kritikából, mintsem hogy az értekezés tárgyát képező szerzőről alkosson képet.

Nem ez a helyzet azonban, amikor a nyugati filozófia mint tradíció, szakma és narratíva egy idegenként ható filozófiával találja szembe magát, esetünkben például Oroszországgal. A nap mint nap megjelenő, kevésbé ismert szerzők által írt cikkeken már nem vagyunk a saját nézőpont szerepének tudatában. Amikor a

nyugati kritikus a filozófia orosz, tehát idegen forrásaival találja szembe magát, hirtelen fenyegetettséget érez. Akárhogy próbálja megragadni, kedvére alakítani azt, mindig akad valami, ami megakadályozza ebben. Ahogy Boris Groys írja: „Az Oroszország nevű páciens sehogy sem akarja alávetni magát a pszichoanalitikus kezelésnek.”¹ Így, minthogy sehogy sem illik bele egyetlen jól bevált kategóriába sem, kénytelen védekező pozícióba helyezkedni. Védekezik, próbálja megóvni az európai tradíció írott-íratlan szabályrendszerét, melynek jól artikulált passzusai vannak arra vonatkozóan, mi filozófia és mi nem az. Csakhogy ezen a ponton felmerül még egy probléma: kinek az önvédelméről van itt szó pontosan? Beszélhetünk egységes szabályokról, filozófiai koncepciókról egy olyan hagyományban, ahol kortársak lehettek Marx és Kierkegaard, vagy épp Heidegger és Carnap? Az ilyen kritika kénytelen erőszakot tenni az őt életre hívó pluralitás diverzitásán. Kénytelen egy adott állásponttá szűkíteni magát, akár egy görög phalanx, hogy következetes tudjon maradni, s ezzel jobban védhetővé váljon. Így azonban önmagát kell feláldoznia az általa indított harcban. Ugyanezt a műveletet kénytelen elvégezni az ellenség táborában is: egységesnek kell látnia az orosz filozófiát ahhoz, hogy kategorikusan el tudja utasítani azt. A kritika mindig csak két létezőt posztulálhat: önmagát és ellenfelét.

Ez a fajta bizalmatlan, távolságtartó szembehelyezkedés azonban korántsem egyoldalú. Az orosz filozófia, és az orosz kultúra általában, minthogy sem szülőföldjén, sem pedig Nyugaton nem volt képes hazájára lelni, egy különös, elutasító jelmezt öltött magára. A nyugati civilizáció ragyogó kultúrájával először szembesülő Oroszország új, születőfélben lévő kultúrája ebben a szembenállásban talált gyökereire: elmaradottként, „civilizálatlanként”, mindennel szemben, a tiszta negációban határozta meg magát. Kultúrája alapja saját „kulturálatlansága” lett. A kulturális és földrajzi elszigeteltség egy furcsa száműzetést eredményezett, melyben Oroszország a másság narratívájában ismert önmagára. Az önmeghatározás ilyen hagyománya egész a 19. század elejéig, Pjotr Csaadajevig nyúlik vissza, aki szélsőségesen tagadta Oroszország bármilyen történelmi-kulturális létjogosultságát, mégis elfogult hazafi volt. Filozófiáját Aage Hansen-Löve kissé talán ironikusan, de pontosan foglalja össze: „Oroszországban minden olyan katasztrofális, és annyira másként van, hogy ez már megint csak zseniális és sajátos.”²

Egy ehhez hasonló bizalmatlan viszonyban nem csoda tehát, ha a kritika önvédelmi stratégiái lassan rideg sztereotípiákká kövültek. Ezek által a kortárs laikus vélekedés ma már egyöntetűen képes megnevezni az orosz filozófia delegitimáló jegyeit, és azon sem csodálkozhatunk, ha ezek a jegyek sokkal inkább a nyugati filozófiai szakma démonai, mintsem valódi jellemzői a tárgynak, hiszen az ellenfél gyenge pontjainak felmérése közben születtek meg. A következő fejezetekben az

¹ Groys, Boris: *Oroszország mint a Nyugat tudatalattija*. In *Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között* (szerk. Szóke K.–Bagi I.). Bölcsész Konzorcium, Szeged, 2006. 233.

² Hansen-Löve, Aage: *Az előítéletek kritikája: Oroszország-klisék*. In *Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között* (szerk. Szóke K.–Bagi I.). Bölcsész Konzorcium, Szeged, 2006. 231.

orosz filozófiát illető legközkeletűbb előítéletek eredetét próbálom megvilágítani, mely előítéletek helyes megismerése kivételes lehetőséget jelenthet a nyugati filozófia számára. E három sztereotípiát a vallásosság, a logikátlanság és egyfajta negatív értelemben vett pragmatizmus, melyek valójában szorosan összefüggnek.

Vallásosság

A vallásosság vádjának jelensége már csak azért is kivételesen érdekes számkra, mert amíg a nyugati kritikákban és a modern közgondolkodásban egyfajta szitokszóként szerepel, addig olyan jelentős orosz gondolkodók, mint Bergvaje vagy Vlagyimir Ern, épp hogy az orosz filozófia pozitív különlegességeként jelölik meg azt, amikor filozófiájuk mibenlétének megragadására tesznek kísérletet történeti-önreflexív munkáikban. Mind a mai napig, a kortárs orosz filozófiatörténeti írások is, vallás és ember kapcsolatának kérdését a filozófiai gondolkodás egyik legfőbb katalizátoraként aposztrofálják.

A nyugati filozófia történetében is találhatunk olyan korszakot vagy irányzatot, amelyre a fenti megállapítás kétségtől igaznak bizonyulna, de ugyanakkor egyfajta távolságtartás jellemzi a vallás és a filozófia kapcsolatát, különösen a modern korban. Isten és a vallás, a reneszánsz korszaka után, mindvégig olyan kényes kérdésként jelent meg, amelyre minden filozófusnak szinte kötelező jelleggel felelnie kellett valahogy, helyet találva annak filozófiai rendszerében. Európa hosszú utat tett meg, míg végül le tudott számolni ezzel a kérdéssel. A középkor filozófiai irányzatai szinte teljes egészükben a vallás szolgálatában álltak, Isten fogalma tulajdonképpen már premisszaként szerepelt gondolkodásukban, munkáik, még ha az értő szem számára kiolvashatóak bennük „független” gondolatok is, inkább a teológia és apologetika műfajába tartoztak. Ebből az alárendelt helyzetből kellett a filozófiának mint *ancilla theologiae*-nek, önálló diszciplínává kinőnie magát. Ezt úgy tehette meg, hogy Istent a premisszából a konklúzió szférájába száműzte, a tiszta gondolkodás számára megszelídítve azt. Gondoljunk csak Descartes és kortársai nagy részének írásaira: bár ők a racionalitás vagy épp az empirizmus, a tiszta tapasztalatiság hirdetőinek vallották magukat, még mindig nem állíthatnánk egyértelműen, hogy Istenről alkotott képzeleteiktől függetlenül voltak képesek filozofálni. A konklúzió trónja többé-kevésbé biztonságos és minden vád felett álló helynek bizonyult Isten számára egészen a felvilágosodás reformjainak eljöveteleig. Az ezt követő átmeneti korszak, Nietzsche filozófiájában kicsúcsosodva, sikerrel hajtotta végre azt a vállalkozást, hogy Istent végleg kiűzze a tiszta filozófia berkeiből. Néhány kreatív kivételtől eltekintve, ha ma egy értekezésben Isten fogalmával találkozunk, az vagy irodalommal, vagy legalábbis vallásfilozófiává fokozza le magát, és semmiképp sem tarthat számot valódi filozófiai-tudományos elismerésre.

Oroszországban ugyanez a folyamat teljesen másként zajlott le. Amíg az európai filozófia a teológia szolgálatában és azután is magában hordozta a görög filozófiai tradíció örökségét, és megmaradt pozitív értelemben vett „platóni lábjegyzetnek”, addig a korai orosz gondolkodás magára volt hagyva a pravoszláv egyház hittételeivel. Oroszország kultúrtörténetéből a reneszánsz humanizmusa teljes egészében kimaradt, és a görökség gondolkodása is csak a felvilágosodás után, az európai tradíció felé történő nyitással érkezett meg. Oroszország mindaddig, a 18. század elejéig fenntartotta eleven kapcsolatát a Kijevi Rusz egyházi örökségével. A Szentháromsággal kapcsolatos problémák még mindig élénken jelentek a korabeli filozófiai diskurzusban is, amikor az Európában már csaknem egy évezrede meghaladottnak tűnt. Nem véletlen, ha az orosz filozófia nagy korszakának megszületésekor, Vlagyimir Szolovjov és követői világmépeinek középpontjában egy olyan, sajátosan orosz filozófiai fogalom állt, mint az *istenemberség*.

Amikor ugyanezen évszázad végén az európai filozófiai elit először találkozik az új orosz filozófia szövegeivel, régi, legyőzöttnek hitt ellenfelének visszatérését látta bennük, nem pedig egy konstruktív pluralitás lehetőségét és új horizontokat. Európa egyszer már felülkerekedett az ész és a hit csatájában, nem akart új keresztes háborút vívni. A századforduló fenomenológusai és logicistái a tiszta megismerést tartották az elérhető legnemesebb célnak, végleg száműzni próbálták minden olyan pszichologizmust és érzelmi elhajlást, amit az orosz szövegekben azonosítani véltek, még ha ezek között éppúgy akadtak fenomenológusok és logicisták is.

Természetesen a vallási kérdéseknek is megvolt a maga helye Európában is, a vallásfilozófia területén. A nyugati kritika fő ellensége nem a vallás, hanem sokkal inkább egyfajta eklekticizmus, vallás és filozófia keveredése volt. Magának a vallásnak a nyugati filozófia a felsőbbrendűség eleganciájával biztosított helyet, ha valaki azonban vallási fogalmakat próbált vegyíteni a megismerés, a szabadság vagy a lét kérdéseivel, az önmagát fosztotta meg filozófiai autonómiájától, létjogosultságától. Isten és tudás, Isten és szabadság feloldhatatlanként elraktározott ellentmondásai minden ilyen irányú próbálkozást a miszticizmus bélyegével jelölték meg. Nem véletlen, hogy az egyetlen olyan terület, ahol egyes orosz szerzők elismerésre találhattak, az akkor kibontakozó egzisztencializmus irányzata volt. Bergyajev szellemi önéletrajzában a következőképp ír a vallás kérdéseinek racionalizálhatóságáról: „A vallási életben hamis dolog garanciákat és egyértelmű kritériumokat keresni. A szellemi élet kockázattal, védtelenséggel jár.”³ Ha itt Bergyajev személyes egzisztencializmusáról tesz tanúbizonyságot, akkor szinte minden orosz szerzőt nevezhetnénk egzisztencialistának. Az orosz ember számára, a korabeli európaiakkal ellentétben, elképzelhetetlen a gondolkodás független tudománya. A gondolkodás mint a világhoz való egyik lehetséges viszony, nem választható el az érzelm, a lélek vagy épp Isten jelenségétől, befolyásaitól. Ez az orosz

³ Bergyajev, Nyikolaj: *Önmegismerés*. Európa, Bp., 2002. 238.

lélek holizmusa, mely valóban emlékeztethet az egzisztencialisták alaptéziseire is: adott az ember és a számára csak saját sorsának alávetve tapasztalható világ, minden racionális bizonyosság, felvehető pozíció nélkül. Minden tudás és jelenség a világ egységének része, attól elválasztva értelmezhetetlen. A szintén a pravoszlávia kulcsfogalmai közül megtartott *szobornosztj* fogalmának öröksége ez. Egy ehhez hasonló világképben abszurdnak hat mind az ember Istentől független, mind az Isten embertől független megragadásának kísérlete. Ha az egyiket a másiktól függetlenül ismerjük meg, valójában nem tudtunk meg róla semmit.

Isten és a vallás száműzése, ilyen megvilágításban, a nyugati filozófiában sem sikerült maradéktalanul. Sikerült ugyan eltávolítani őket, de helyükben, bár más címkékkel illetett, de hasonlóan távoli, megragadhatatlan fogalmak maradtak, melyek ugyanúgy továbbra is a jelenségek magyarázataként szolgálnak. Isten gyakori jelenléte az orosz filozófiában sem azt jelenti, hogy ne lenne rajta kívül más, ami megismerhető. A vallás nyugati és orosz értelmezése komoly ellentéteket mutat. Ilyen értelemben tehát tulajdonképpen nem is a vallás, hanem a metafizika kérdéseire akadhatunk a nyugati és az orosz szembenállás vizsgálatában. A tiszta értelmet, még annak kivitelezhetetlenségének belátása után is, célként tételező nyugati irányzatok igyekeznek levetni magukról a metafizikára való támaszkodás szükségességét, hiszen ez módszerük gyengeségére, elégtelenségére emlékezteti őket. Az oly sokat kritizált metafizikus gondolkodás lassan egészében kiszorult a tudományos filozófia diskurzusaiból, különösen ma, az analitikus filozófiai trendek korszakában. Oroszország gondolkodói ezzel szemben nem képesek és nem is akarnak túllépni a metafizika kérdésein, hiszen az a világ egészének kérdésére választ kereső ember számára a véget jelentené. Még a legradikálisabb orosz metafizikakritikus is, Lev Sesztov, míg látszólag a rá jellemző elfogult indulattal szónokol a metafizika álságosságával szemben, addig valójában egy másik, személyes metafizikát szorgalmaz, mely ugyan lemond a teljes rendszerek, a végső igazság igényéről, de az egyes individuumnak biztos, önmagában gyökerező választ biztosít. Sesztov olyan áldozatot hoz, amely, bár eltérő gondolatmenetek konklúziójaként, de az orosz filozófusok és írók közül sokakra jellemző: a világ objektív magyarázatának kísérlete helyett „megelégszik” ember és világ viszonyának magyarázatával. Az orosz filozófia egy új, eddig ismeretlen utat kínál a metafizika újraélesztésére, mely valóban, gyakran Isten fogalmával is azonosul, de korántsem jelenti azt, hogy bigott vallásossággal állnánk szemben. A Nyugat számos gondolkodójának sokkal inkább csupán az *Isten* szó terhelt címkéjével van problémája, mintsem a metafizikus magyarázattal. A modern nyugati filozófia vallás-averziója gyakran alaptalanul zár ki olyan gondolkodókat, akik metafizikai alternatívaként olvasva megfontolásra lennének érdemesek.

Logikátlanság

Lev Szesztov egyik aforizmájában a következőket írja a 19. századi orosz gondolkodásról: „Nálunk azok olvasták Darwint, boncoltak békákat, akik a Messiást várták, a második eljövételt.”⁴ Egy ehhez hasonló kijelentés a logikus felépítésekhez, biztonságos következtetességhez szokott európai szem számára borzalmas logikátlanságot foglal magában. Ez tagadhatatlanul így is van. A kérdés az, hogy jogos-e bármilyen elméletet elmarasztalnunk azért, mert nem a mi általunk bevezetett és legitimált módszer szerint fogalmazza meg nézeteit. Szesztov ugyanis nem egyszerű logikai hibát követ el, hanem magát a logikát, illetve annak teljes körű érvényességét vitatja. Maga a logikátlanság is logikai fogalom, csupán az lehet logikátlan, aki a logika határain belül helyezi el önmagát, illetve mondanivalóját. Szesztov szerint a mindennapi élettapasztalat ellentmondani látszik a logika mesterséges rendszerének. Nem azért, mert a logika szabályaiban bármilyen hiba lenne, csupán a mindenre kiterjedő alkalmazásában látszik némi tévedés. A probléma ott jelenik meg, ahol a logika tekintélye és pozíciója felhasználásával saját képére formálja az ember és a világ milyenségét, erőszakot tesz a természetes rendszeren a következtetesség, leírhatóság kedvéért. Szesztov szerint az ember lételeme a következtetlenség. Nap mint nap (vagy akár napjában többször is) változtatunk világnézetünkön, ahogy sodródunk az élet sokszínűségével. Egy mereven konzekvens hozzáállással nem maradhatnánk fenn az állandó változásban. Mégis, ha valaki, akár a laikusok között is, kendőzetlenül vállalná gondolatainak hajlékonyságát, feltehetőleg örülnék vagy hazugnak tartanák. Szesztov ezt egy a kiszámíthatóság érdekében végrehajtott logikai konspirációnak tartja⁵, de talán csak a módszer önvédelmével állunk szemben.

A nyugati filozófia racionalista, majd később analitikus áramlatai idővel megintgathatatlan módszerükké kovácsolták a logika törvényeinek alkalmazását. Az objektivitás igénye, valamint a szubjektivitás vádjától való félelem, az önmegtagadás állapotába juttatta el a mindenkori filozófust, mi több a filozófus ismertetőjegye, sőt kíváncsi lett ez az állapot. A modern nyugati filozófus a logika köpönyegét igyekezett magára öltetni, hogy ezzel is igazolja elméleteinek tisztaságát és érvényességét. Elhitette velünk, az olvasóval, hogy a filozófus nem ember, csupán egy megismerő és az igazságot elméletekbe foglaló gépezet, a többi ember szolgálatában. Majdnem sikerült elfeledtetnie, hogy a filozófus, azaz a gondolkodó ember maga is válaszok után kutat, nagyon is saját kérdéseire, s mint ilyen, ő sem szabadulhat embersége, pszichológiája örök kontextusától. Igor Szmirnov kortárs orosz teoretikus a következőképp írja le a filozófia objektivitásáért hozott áldozatát:

„A filozófia igazsága abban áll, hogy ontologizálja a filozófiával foglalkozó szubjektum elkülönülését a maga tárgyától. [...] A filozófus mindig kész arra, hogy feláldozza mind a

⁴ Szesztov, Lev: *Az alaptalan apoteózis*. Jelenkor, Pécs, 1997. II/45., 156.

⁵ Uo., I/100., 77.

filozófiai diskurzust, mind ennek a diskurzusnak a tárgyát, csak hogy megmentse és bebiztosítsa a filozófus *pozícióját*, vagyis azt a helyet, amelyen tartózkodva a szubjektum valóban szembehelyezheti magát mindennel – még a tulajdon gondolkodásával is, sőt még azzal is, amiért gondolkodunk. [...] A filozófiát nem más fosztja meg az igazságtól, mint a filozófus.”⁶

Szmirnov egészen odáig megy, hogy a filozófus említett pozíciójának feláldozását szorgalmazza, az orosz filozófiáról azonban, a vádakkal ellentétben, nem jelenthető ki egészében, hogy ilyen radikális lenne. Még Sesztov is, aki Nietzsche követője lévén a ráció egyik legszigorúbb orosz kritikusa, tartózkodik attól, hogy a logika felszámolására indítsunk hadjáratot:

„Elvetni a logikát mint eszközt, [...] meggondolatlanság volna. Meg minek is? A következetesség kedvéért? Vagyis megint csak a logika kedvéért? De a logika mint öncél vagy akár mint a megismerés egyetlen módja – az más dolog.”⁷

Itt is egyszerűen csak arról van szó, hogy bár a logika kecsegtethet az igazság megismerésének és bizonyosságának sikereivel, nem szabad abba a hibába esnünk, hogy módszerünket mindenhatónak fogadjuk el, ugyanis az élet súlyosan sérti az ellentmondás-mentesség elvét. Sesztov szerint létezik egy másik módszer is, amely elvezethet bennünket a válaszokhoz. Ugyanezt olvashatjuk Bergyajev etikájában is: „A morális élet paradoxonokból áll, melyben jó és rossz összeszővődnek. Nem oldhatók meg racionális úton, hanem végig kell élni őket.”⁸ A *végigélés* módszerének aligha fektethetjük le alapszabályait, nem is feltétlen neveznénk ezt a filozófia módszerei közül valónak. Azért nem, mert a nyugati filozófia a tudást tartja mindennél fontosabbnak, míg egy orosz gondolkodó számára a válasz megelégedése a végcél, még ha ezt a nem tudásban találja is meg, még ha fel is kell áldoznia kiváltságos filozófusi pozícióját, ahogy Szmirnov is írja azt, és le kell hogy „süllyedjen” a kiszolgáltatott közemberek közé. Ezt teszi Bergyajev is, amikor morális kérdésekben félreteszi gondolkodó önmagát élő önmaga kedvéért, s ugyanezt teszi például Tolsztoj is, amikor gróf létére a parasztok közé áll földet művelni. Az élet paradoxonjai ugyanis nagyobb tétellel bírnak, mint hogy erőszakot tegyünk rajtuk a látszólagos igazságok elérésének kedvéért. A mindenkor ember számára nem adott a lehetőség, hogy laboratóriumi közegben morális döntéseit jó és rossz oldalról is előre végigjátssza. Ahogy Bergyajevet idéztük: a szellemi élet kockázattal jár.

Hogy ne csupán olyan, az egzisztencializmussal rokonítható gondolkodók közül hozzunk példákat, mint Sesztov és Bergyajev, vizsgáljuk meg Szemjon Frank releváns gondolatait⁹ is, aki inkább Hegel filozófiájához állt közel. Franknál hasonló

⁶ Szmirnov, Igor: *Lét és alkotás*. Kossuth, Debrecen, 2000. 114.

⁷ Sesztov, Lev: *Az alaptalan apoteózis*. Jelenkor, Pécs, 1997. I/106., 80.

⁸ Juhász Anikó: *Nyikolaj Bergyajev*. Kossuth, Bp., 1984. 83.

⁹ Kiss Lajos András: *Teóriák hálójában*. L'Harmattan, Bp., 2006. 67–74.

megoldásra bukkanhatunk: ugyancsak úgy gondolja, hogy a realitás a szemlélet számára nem megragadható, csupán *átélhető*. A rá jellemző tudományossággal meg is határozza az ember számára lehetséges kétféle episztemikus viszonyt. Egyfelől adott a kogníció, a logika területe, amit az említettekhez hasonlóan ő sem szándékozik elvetni. Létezik azonban egy másik viszony is, amellyel paradox módon a megragadhatatlanhoz is hozzáférhetünk, ezt Frank *létmegismerésnek* nevezi. A létmegismerés nem pszichikai tulajdonsága az embernek, mint a kogníció. Frank szerint a létmegismerés egy harmadik ontológiai szinten érvényesül, amely sem szellemi, sem anyagi kategóriákba nem sorolható be. Ez az általa bevezetett szint a társadalmi lét. Át kell élnünk, el kell mélyednünk, ki kell próbálnunk a megragadhatatlant, hiszen nem vagyunk képesek fogalmakat alkotni róla. Az effajta gondolatmenet idegenül hathat az európai fül számára, a franki megragadhatatlant azonban nem illehetjük a miszticizmus hamis vádjával. Az igazság e hozzáférhetetlen rétege nem újabb elvont, metafizikai kísérlet, nagyon is emberi és emberközel. A megragadhatatlan éppen attól érdekes számunkra, hogy a lábaink előtt hever, mindennap találkozunk vele, ismerjük, tudatában vagyunk, csak épp fogalmi reflexiónk számára felfoghatatlan, túl van azon a szinten, amit nyelvileg képesek lennénk leírni. Radikálisan más, mint amit eddig kognitívan megismertünk.

Az orosz filozófiát logikátlansággal vádoló kritikák vagy a logika módszerének, története eredményességének, kivívt tekintélyének önvédelméből, vagy egyszerűen a kritikus személyének tudatlanságából fakadhat. Közelebbről megvizsgálva láthatjuk, hogy szó sincs sem alapvető gondolkodás-módszertani hibákról, sem a logika uralmát fenyegető veszélyről. Az orosz ember, és már a nyugati sem elégszik meg a logika rideg válaszaival, hiszen nap mint nap tapasztalhatja azok csődjét hétköznapi életében, mégis valami megakadályozza, hogy újragondolja a módszer helyességét és alapjait. Mégpedig az, hogy mindennél jobban izgat bennünket az igazság, bármibe is kerüljön. Éppen az hajt bennünket a logikához, ami egyben el is fordít minket tőle: a válaszok elégtelensége.

Pragmatizmus

Bizonyára meglepő, hogy a pragmatizmust itt mint vádat hozzuk fel a filozófiával szemben, hiszen a modern nyugati filozófiában nem hogy nem üldözött, de meglehetősen közkeletű jelenség. A Nyugat problémája az orosz filozófiával ebben a tekintetben is csak a kategóriák tisztaságát illeti. Aki gyakorlati filozófiát művel, az legyen pragmatista, és ne írjon vallásról, elvont metafizikáról, sorsról vagy szabadságról. Amit a kritikák, negatív értelemben véve, pragmatizmusként kifogásolnak, az nem önmagában a gyakorlati megközelítés, sokkal inkább az okok és okozatok nyugati szemmel érvénytelennek tűnő összemosása. Az orosz filozófus hajlamos olyan elvont tézisekből is direkt, gyakorlati értelmű megállapításokra

következtetni, amely a nyugati tradíció számára ma már elfogadhatatlan. Az ilyen, torznak tűnő pragmatizmus jelensége nagyon hasonlít ahhoz a holizmushoz, amivel a logika viszonyait vizsgálva is találkoztunk. Oroszország a filozófiát sem tudományként, sem művészetként, sem a kettő elegyeként nem tudja elképzelni, ahogy arra az európai szövegekben találhatunk variációkat. Számára a filozófia a léttapasztalat egészére adott válasz, melyben minden kijelentés gyakorlati következményekkel jár. Az elmélet gyakorlathoz fűződő viszonya számos különböző formát ölthet, de minden esetben kimutatható az a követelmény, hogy egy elmélet sosem születhet pusztán önmaga, a teória kedvéért. Az orosz ember számára ez csaknem értelmetlen. A nyugati filozófia rideg osztályozása azonban nem szívesen fogadja be az efféle laikus, olvasói magatartást. Ahhoz, hogy jobban megértsük az orosz filozófia gyakorlati prekoncepcióját, annak legfontosabb forrását, az orosz irodalmat kell megvizsgálnunk.

Az orosz irodalom érdemeit felesleges méltatnunk, talán ez a mindenkori orosz kultúra egyetlen szelete, mely igazi elismerést, népszerűséget tudott kivívni magának Nyugaton is. A mai napig az irodalom tekinthető az orosz szellemi élet legfőbb irányzatának. Már a 19. század elején, amikor az oroszországi filozófia még igen-csak gyerekcipőben járt (többnyire a szlavofilek és a nyugatosok kultúrtörténeti vizsgálja foglalta el ezt a címet), számos orosz szerző, például Puskin, Lermontov, Turgenyev vagy Tyutsev, már világhírnévre tett szert. Az újonnan megszülető filozófia, még ha később az orosz filozófia legnagyobb korszakaként is jelölték meg azt, csak másodlagosként, az irodalomnak alávetve kaphatott helyet. Ez a magyarázata annak, miért alakult ki olyan példátlanul szoros kapcsolat irodalom és filozófia között, amelyhez hasonlót Európa történetében nem találhatunk. A kapcsolatot még az a történeti sajátosság is tovább erősítette, mely nekünk, kelet-európaiaknak sem ismeretlen, miszerint a korabeli egyetemi filozófiai élet nem a valódi filozófiai életnek felelt meg, csupán Nyugatról érkező történeti tankönyvek szöveg-szerű oktatásában merült ki. A valódi szellemi élet képviselői évtizedeken keresztül csak az intézményi rendszeren kívül, filozófiai körökben találkozhattak, oszthatták meg egymással gondolataikat. Az ilyen összejövetelek a korabeli orosz kultúra fellekvárai voltak. Írók, költők, filozófusok mind egymás társaságát keresték. A korai orosz filozófia bizonyos értelemben az irodalomtól tanult filozofálni. Ebből fakad attitűdjének gyakorlati jellege is. Az irodalmi mű ugyanis nem tűri meg so-raiban a tiszta elméletet. Bár felvállaltan szubjektív és elfogult, mégis a könyörtelen igazságról szól, minden meglátása preskripció, az olvasónak címzett felhívás. Az író, amikor tollat ragad, nem a megismerés, a kíváncsiság hajtja, egyetlen célja a közlés, a figyelemfelkeltés, a hazugságok átlátszóvá tétele, gyakran ugyancsak a hazugság módszerével. Az orosz kultúra irodalmi öröksége hasonló indítatást kölcsönöz a tollat ragadó filozófusnak is. Minden írás azzal a céllal születik, hogy változtasson a világ mindenkori állapotán. A Nyugat, mivel ott mindig is a filozófia privilégiuma volt az igazság artikulálása, legmélyebb tiszteletére sem tudja befogadni az irodalom ezen önkényes érzékenységet. Ismét Sesztovnál találhatunk erre vonatkozó sorokat: „[...] amikor az okság törvényéről van szó, maga Shakes-

peare is köteles elhallgatni és csendben figyelni, mit beszélnek neki az értők.”¹⁰ Még egy pont, ahol az európai filozófiát kimondatlanul is átható, rideg kategóriákhoz érkezünk: az irodalmár csináljon irodalmat, a filozófus pedig filozófiát.

Számos orosz gondolkodó bevallotta az irodalomban lelte meg munkásságának indíttatását. Köztük is a legismertebb Nyikolaj Bergyajev, aki az előzőekhez hasonlatos gondolatokat fogalmaz meg: „Az orosz irodalom nem az alkotás túlárado örömében fogant, hanem az ember és a nép szenvedéssel teli sorsa és kinja láttán, az emberiség megváltása jegyében.”¹¹ Ezt a profetikus jelleget Bergyajev az egész orosz filozófiára, köztük saját munkásságára is kiterjeszti. Számára így fér össze a vallás, a logika és az irodalom a filozófiával. A megváltás jegyében indul az igazság nyomába, hogy később, annak prófétájaként másokkal is megismertesse azt. Az orosz filozófiának és világlátásnak szerves része az, hogy nem hisz a civilizáció örökkévalóságában. Az apokalipszis fenyegető előérzete nem hagy területet a tiszta megismerés luxusának. Az oroszok az utolsó pillanat emberei, ennek lenyomatát őrzi irodalmuk és filozófiájuk is.

A nyugati kritika, amikor az ilyen, számára szokatlan módon pragmatista filozófiákat az irodalmiság szférájába szándékozik száműzni, ismét csak tudományainak jól felépített rendszerét igyekszik megvédeni az összeolvadástól, ahogy azt a vallásosság és a logikátlanság vizsgálatában is tetten érhattük. Az általában a filozófiáról alkotott képek reflektálatlan különbsége hajlamos az orosz filozófiát is nyugatiként görcsö alá venni, nem meglepő tehát, ha a kritika ez alatt folyton annak érvénytelenségére tapint rá, ahelyett hogy azt egy önálló, más, de ugyanúgy létjogosultsággal rendelkező diszciplínaként értelmezné. Gondoljuk csak meg, nem ugyanezekkel a vádakkal illetné-e az analitikus kritika a filozófia kontinentális módszereit, ha nem annak már eleve adott létjogosultságának tudatában olvasná azt?

Mitől „orosz” az orosz filozófia?

Az orosz filozófia nyugati recepciójának feltárása után láthatjuk, hogy az elmarasztaló szakmai kritikák inkább csak a módszerek, a tradíció és az önmeghatározás önvédelmi stratégiái, mintsem hogy bármilyen valódi megállapítást tennének az orosz filozófia mibenlétére vonatkozóan. De állíthatunk-e egyáltalán bármit is általánosságban egy nemzet filozófiájáról?

Esetünkben, Oroszország filozófiájának elemzésében, adott számunkra egy kivételes lehetőség, amely egyik nemzetnél sincs jelen ehhez fogható intenzitással: az orosz kultúra önmeghatározásának minden másnál erősebb alapja az, hogy bármilyen is legyen, biztos, hogy radikálisan más, mint bármelyik európai, vagy a

¹⁰ Sesztov, Lev: *Az alaptalan apoteózis*. Jelenkor, Pécs, 1997. 15.

¹¹ Bergyajev, Nyikolaj: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég, Bp., 1989. 83.

világban bárhol fellelhető nép és kultúra. Ez a körülmény lehetővé teszi számunkra, hogy az orosz filozófia mibenlétét egy olyan páratlan narratívával magyarázzuk, mely túlmutathat a történeti-pszichológiai módszerek határain. Ez a *másság* narratívája. Mint azt már Csaadajevvel kapcsolatban is említettük, az orosz kultúra másságérzésének legfőbb forrása a fényűző Nyugat távolsága, a kibontakozó orosz kultúra hontalansága volt. Georgij Plehanov is erre a megállapításra jut: „Oroszország megfizet azért, hogy túlságosan európai Ázsiához, s nem eléggé európai Európához képest.”¹² Oroszország belátni kényszerül, hogy sohasem lehet egyenrangú tagja az európai kultúra világának, egyetlen esélye, ha másik irányban halad a civilizáltság felé. A szándékos másság magatartása több formát is ölthet: lehet tagadóan elzárkózó, mint Sesztov nihilizmusa, európai külsőt felvevő, de ahhoz saját szabályokat alkotó, mint Frank vagy Bergyajev elméletei, kegyetlenül őszinte, tabukat ledöntő, mint Tolsztoj és Dosztojevszkij nagyregényei, vagy épp radikálisan abszurd és provokatív, mint a posztkommunista orosz irodalom képviselői. Ami fontos, hogy minden kétséget kizáróan jelezze a nyugati formák és elvek ellenpólusait. E törekvés mottóját a következőképp is megfogalmazhatnánk: ha Európának nincs szüksége Oroszországra, akkor Oroszországnak sincs Európara.

Ahhoz azonban, hogy megértsük, miért is olyan fontos számunkra, nyugatiak számára az orosz kultúra megismerése mindkét oldal elzárkózottságának ellenére is, mégis egy sajátosan orosz gondolkodástörténeti elemet kell közelebbről megvizsgálnunk, a *szobornoszty* fogalmát. A szó eredetileg a vallási hagyomány része volt, egyháziasságot, spirituális közösséget jelentett, később azonban olyan, az egész kultúrát és a közgondolkodástól is átható jelenséggé vált, mely már nem feltétlenül hordozta vallásos konnotációit. Minthogy az orosz történelemben a reneszánsz humanizmus egészében kimaradt, s a görög filozófia is csak később vált ismeretessé, az egyén függetlenedése, mint Európában meghatározó narratíva, nem vált a filozófia központi témájává. Az individuum szabadsága az oroszok számára nem cél, a közösségtől független önmeghatározás, az önmagában is egységes én elgondolhatatlan. Ez a fajta feltétlen egység azonban semmi esetre sem illethető a kollektizmus vagy egyfajta nacionalizmus vádjával. A filozófiai *szobornosztyban* éppúgy megfér Platon, Nietzsche, Wittgenstein és minden európai, mint a világ összes többi gondolkodó lényé, függetlenül attól, hogy orosz-e vagy máshonnan érkezett. A tökéletes egység az orosz gondolkodó számára nem egyszerű utópia vagy romantikus célkitűzés: ez az emberi sorsközösség egyetlen lehetséges kerete, melynek egyénekre szabdalása tulajdonképpen lehetetlen. A *szobornoszty* a mindennapi élet, a sors és a történelem viszontagságaira adott válasz, melyben az orosz ember saját szenvedését az egész emberi nem szenvedésével azonosítja. Talán épp ez az, a mindenkori viszontagság, ami a filozófiát annak idején életre hívta. Csakhogy amíg az orosz ember a közösség balsorsát érzi ki abból, addig az

¹² Plehanov, Georgij: *Az orosz társadalmi gondolkodás története*. In *Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között* (szerk. Szóke K.–Bagi I.). Bölcsész Konzorcium, Szeged, 2006. 270.

európai az individuum tornyába zárkozva remetévé vagy prófétává, de mindenképp magányossá lesz.

Első látásra paradoxnak tűnhet az orosz filozófia a radikális másság, illetve a radikális egység oldaláról történő megragadása, de épp ez az, ami páratlan jelentőségét biztosítja. Valamint itt érkezünk vissza a kritika egyszerre közelítő és távolító működéséhez. Egy ilyen filozófiai narratíva megismerése ritka esély a nyugati filozófia számára. Nyugat és kelet összetett viszonyai révén Oroszország egyszerre lehet szöges ellentéte, pontos másolata, ugyanakkor torz tükre is a nyugati kultúrának. Ellentét, hiszen a másság tapasztalata és igénye minden fogalmuk mélyén ott rejtőzik, biztosítva a távolságot minden lehetségesen felfedezhető hasonlósággal szemben. Másolat, amennyiben filozófiája végső soron mégiscsak európai jellegű: európai kérdésekre reflektál, Európa filozófiai nyelvén megszólalva, Európával párbeszédben. Valamint tükör, mert vizsgálatában, kritikáinkban, önmagunk preconcepcióira, céljaira és szándékaira, filozófiáról alkotott képünkre ismerhetünk rá. Ám az orosz filozófia nyugati „ellenfeleire” az egység részeként tekint, s mint ilyen, a jövőbeli összeolvadásra törekszik. Olyan összeolvadásra, mely nem követeli meg sem az ellentmondások feloldását, sem a felek közti konszenzust. Biztosítja a világképek diverzitását, ugyanakkor nem engedi szétszakadni a közösséget: az egységben a pluralitást, a pluralításban az egységet teremti meg.

A demokratikus ifjúsági mozgalmak Magyarországon

A Szabolcs-Szatmár megyei DISZ bemutatása

A dolgozat röviden bemutatni törekszik a kommunista ifjúsági mozgalmak lét-rejöttét Magyarországon, elsősorban a Szabolcs-Szatmár megyében működő Dolgozó Ifjúság Szövetségére (DISZ) koncentrálva, valamint igyekszik világos képet adni a rendszer ifjúságpolitikájáról.

A dolgozat a Szabolcs-Szatmár megyei DISZ életének 7 évét (1950–1956) öleli fel. Többek között olyan kérdésekre keresem a választ, hogy milyen értékeket, tartalmakat közvetített ez az ifjúsági szövetség a tagok számára, milyen tevékenységek voltak népszerűek a DISZ keretein belül, milyen hatással volt az akkori ifjúságra, sikerült-e elérni a szövetség megalakulásakor kitűzött célokat, hogyan jelenik meg a regionalitás a Szabolcs-Szatmár megyei Dolgozó Ifjúság Szövetségén belül.

A kutatás a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár forrásanyagán alapszik, a DISZ megyei és járási bizottságainak jegyzőkönyvein, de szerepelnek munkatervek is a források közt a Köznevelés című folyóirat korabeli írásain és a DISZ saját kiadványának, a Szabad Ifjúságnak a cikkein túl. A Dolgozó Ifjúság Szövetségének eredményességét nehéz mérni a korszak politikai berendezkedése (Rákosi-diktatúra) miatt, hiszen erős kontrollt gyakorolt a párt, különösen mikor saját munkájának értékeléséről volt szó. A DISZ működésének jobb megértése érdekében a dolgozat tartalmaz egy volt DISZ-taggal készített interjút.

E téma aktualitása azzal magyarázható elsősorban, hogy az ifjúság mindig fontos szerepet tölt be egy társadalomban. Ezért a fiatalok szocializációja – politikai szocializációja – és személyiségük fejlesztése érdekében köteles lépéseket tenni. A társadalom, és nem egyedülállóan az állam. Az utóbbi variáció, a teljesen állampolitikai szocializáció akár rossz hatással is lehet a fiatalok fejlődő személyiségére. A dolgozat elsősorban az ifjúság körében végzett munka módszereit mutatja be, hiszen annak jelentős szerepe volt a fiatalok gondolkodásának formálásában. A kommunista rendszer alatt felnőtté vált generáció élete túlságosan befolyásolva volt a párt által. Annak ellenére, hogy a pártirányítással ellenkező, néha belenyugvó magatartás tapasztalható abban a korszakban, mégis részévé vált a DISZ-es generációnak ez a fajta világszemlélet. Tehát fontos tényezőként és előzményként kell kezelni a magyar társadalom fejlődésének vizsgálatakor.¹

¹ Jelen tanulmány a kutatás csak egy részét tartalmazza, további eredmények, a termelőszövetkezeti mozgalomra és a propagandamunkára kiterjedően várhatóan 2011-ben megjelenésre kerülnek „A Szabolcs-Szatmár megyei DISZ és a pártbefolyás kiterjesztése” címmel.

A DISZ Szabolcs-Szatmár megyében Az ifjúsági szövetség céljai

A Dolgozó Ifjúság Szövetségét az MDP az ifjúsági egység következő lépcsőfokának, magasabb szintre emelésének tekintette. Ugyanakkor már a megszületésekor sok, a párt általa valósnak vélt hiba kijavítására volt hivatott a szövetség, amely hibák az ifjúság egységesítésében jelentkeztek – a párt szerint. Elsősorban az MDP és az általa képviselt marxista-leninista elvek alapján elvárt célok teljesítése állt a középpontban. A DISZ által körülhatárolt korcsoport (14–25 év) kulturális igényeinek és általános érdeklődésének kielégítése abszolút mértékben a háttérbe szorult, illetve a fiatalok nem saját maguk dönthettek arról, mi érdekli őket – még ha ez hihetetlenül hangzik is. Nem volt ugyanis semmiféle beleszólásuk a program kialakításába.

Forrásaink alapján a szabolcs-szatmári DISZ megyei és járási bizottságainak különböző jegyzőkönyvei, munkatervei és jelentései szerint a DISZ tevékenységében három nagyobb tematikus súlypont rajzolódik ki: 1. végrehajtandó feladatok a tömegszervezetté alakulás és a termelőmunka terén; 2. a párt ideológiájának terjesztése minél szélesebb körben; 3. a vélt vagy valós hibák maradéktalan és haladéktalan kijavítása. A levéltári forrásokból származó információk kiegészítése korabeli folyóiratokban megjelent cikkekkal történik. A következőkben az említett súlypontok feltárására törekszem majd, hogy ezzel bemutassam a DISZ „esszenciáját”.

Az 1950. február 13-án Nyíregyházán tartott megyei bizottsági ülésen a mozgalom fontosságának indoklása szerepelt napirendi pontként. Az Egységes Ifjúsági Szervezet megalakítása volt az elsődleges cél, mely a párt építését volt hivatott szolgálni. Ezt – az értékelésük szerint – a kialakult helyzet is lehetővé tette, a megváltozott politikai élet, valamint a dolgozó nép és az ifjúság munkához való viszonya, a sztahanovista mozgalommal elért eredmények. Ezek azok a körülmények – a párt szerint –, melyek életre hívták az egységes ifjúság frontját. A mozgalom fontosságát így foglalták össze.²

A korábban működő ifjúsági mozgalmak hiányosságait ismerhetjük meg az MDP KV leveléből a pártbizottságoknak, választ adnak, miért érkezett el az idő egy új ifjúsági szövetség létrehozására. E szerint a MADISZ azért nem volt alkalmas az ifjúság egységes, demokratikus alapon való megszervezésére, mert nem érvényesült a szervezeten belül a párt vezetése. Az ifjúság nagy része MADISZ-on kívüli volt. A MINSZ-ről is hasonlóan vélekedett a párt, bár igaz, hogy e szervezet segítségével sikerült kiszélesíteni a pártbefolyást, de mégsem volt alkalmas a szocializmus építésére. Ennek az volt az oka, hogy itt sem következetesen érvényesül a

² SzSzBML X. 2. 1950. I. jegyzőkönyvek/25. II. 13.

párt irányítása, és a rétegszerű szerveződés elválasztotta egymástól a tanuló, dolgozó, munkásifjúságot. Falun az „ellenség” befolyása is nagyobb – vélték.³

A SZIT inkább a szakszervezeti ifjúság szervezeteként működött, az EPOSZ pedig politikamentes szervezetként definiálta magát a Szabad Ifjúság cikke szerint.⁴

Az új szövetségnek számító DISZ jellegével kapcsolatban különböző nézetek terjedtek el. Például, hogy az új szervezet az ifjúság csak egy bizonyos részét, a legöntudatosabbakat foglalta volna magába. Ez egy téves gondolatnak bizonyult, hiszen akkor nem jutna el olyan széles körben a „párt szava”. A tömegszervezeti jelleget a nemzetközi helyzet is megkívánta, a béke védelmében.⁵

Mivel a szocialista Magyarország felépítése közös célként szerepelt, illetve kellett, hogy szerepeljen a párt és a nép elképzelésében, ezért az új ifjúsági szövetség által megvalósítandó feladatok is összefonódtak a párt céljaival. A kijavításra váró hibák és az új vállalások szorosan összekapcsolódtak a termelési eredményekkel és az ideológia terjesztésével. A szövetség ezeken a túlhangsúlyozott programpon-
tokon keresztül kívánta megvalósítani a jobb jövőt az ifjúság és általában az ország számára. A fiatalok a párt szerint helyes irányba terelése ilyen módon ment végbe. Az agitáció az előrehaladás fontos eszközének számított.⁶

A DISZ mibenlétét, de legfőképp a párt vezetésének érvényesülését a következő személyi kultusszal átitatott megfogalmazás remekül jellemzi véleményem szerint:

„...a DISZ egész munkáját a párt politikájának szelleme hassa át. Azt, hogy a DISZ szervezeteiben, vezetőiben és tagjaiban elevenen és kiolthatatlanul éljen az a tudat, hogy ifjúságunk csak akkor jár a helyes úton és akkor tudja helyesen szolgálni a nép, a szocializmus, a béke megvédésének ügyét, ha tűzön-vízen át követi nagy Pártunkat és népünk vezérét, a mi szeretett Rákosi elvtársunkat.”⁷

A DISZ előtt álló feladatok folyamatosan napirenden voltak a megyei, városi és járási bizottsági üléseken, amelyek rövid és hosszú távú célokat egyaránt tartalmaztak, de ugyanazon okokból kellett végrehajtani azokat: a tömegbefolyás és a pártideológia terjesztése, a marxista-leninista elvek, valamint az ún. demokratikus erők összefogása, a tervgazdálkodásban előre meghatározott eredmények (túl) teljesítése. A DISZ egyetértett azzal, hogy kizárólag ezeken keresztül valósulhat meg a szocialista Magyarország felépítése, a harc a békéért és az ellenséges erőkkel szemben, mivel egyik feltétele a másiknak.

Például ez az összefüggés úgy értelmezhető a gyakorlatban, hogy ha emelkedett az oktatás színvonala – ez a propagandaoktatásra vonatkozik általában –,

³ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének levele a pártbizottságokhoz és pártszervezetekhez a Párt ifjúsági szövetségének létrehozásáról. Szabad Ifjúság, 1950. 12. sz. 1.

⁴ Az új szervezet elvi kérdései. Mit jelent a Párt vezetése az új ifjúsági szövetségben? Szabad Ifjúság, 1950. 9. sz. 4.

⁵ Réti Ervin: Szűk szervezet, vagy hatalmas, milliós ifjúsági szövetség. Szabad Ifjúság, 1950. 12. sz. 4.

⁶ SzSzBML X. 2. 1950. I. jegyzőkönyvek/25. II. 13.

⁷ SzSzBML X. 2. 1952. I/1/18. VIII. 31.

akkor ez elősegítette az ifjúság termelőmunkában való aktivitását, melynek a fő eredője és e folyamat elindítója nem volt más, mint Rákosi elvtárs életrajzának tanulmányozása. Tehát Rákosi Mátyás megindító életpályájának köszönhetően a fiatalokban felébredt a „tanulás iránti vágy” – egy 1952-es jelentés szerint, amelyben az Intéző Bizottság a DISZ propagandamunkáját értékelte.⁸

Az iskolák és a DISZ kapcsolata

Mivel a DISZ-szervezetekbe meghatározott életkorú fiatalokat vettek fel (14–25 év), a célcsoportba tartozók többsége még valamilyen iskolafokozaton tanulmányokat folytatott. A szövetség már a legkisebbeket is céltudatosan a saját tagjai közé irányította, de a 14 és 25 évesek körében az összes korcsoport beszerzésére kidolgozta a módszereit.

Az általános iskolákban is törekedtek a DISZ-szervezetek megalapítására, mégpedig az egyik DISZ KV határozat alapján, miszerint a nyolcadik évfolyamokon DISZ-szervezeteket kell létrehozni. A nyolcadik osztályos úttörők a tanév végére legyenek DISZ-tagok – szövelt a határozat, és már a nyári szünidő megkezdésével vegyenek részt szervezett foglalkozásokon. Csak az lehetett DISZ-tag, aki korábban úttörő volt, 14. életévét betöltötte és elvégezte az általános iskolát. Ezt az intézkedést az 1952/53-as tanév végén meg is valósították, ami újabb négyezer DISZ-tagot és háromszáznegyven új szervezetet jelentett. Ezen intézkedés kapcsán, a felvételhez kötötten négy témakört jelöltek megtárgyalásra:

- a Magyar Dolgozók Pártja, a DISZ szervezője és vezetője;
- az ifjúsági szövetség jellege, célkitűzései;
- a DISZ szervezetei, alapelvei és felépítése;
- mire kötelez a DISZ-tagság.⁹

A középiskolai tagságra vonatkozóan 1951-ben született döntés. Az Intéző Bizottság által 1951 decemberében kiadott határozat szerint azokban a középiskolákban, ahol a tanulói létszám és a DISZ-tagok létszáma nem haladja meg a háromszázat, ott az osztályokban DISZ-csoportokat kell létrehozni. Ahol viszont a taglétszám több mint háromszáz, ott külön-külön alapszervezetet kell működtetni osztályonként, 3–7 vezetőségi taggal. Az iskola élén DISZ Bizottság állt, amely irányította az intézményi DISZ-munkát.¹⁰

A következő tanév eleji rendkívüli megyei bizottság ülésén a tagok pozitívan értékelték a szervezeti élet megszilárdítása terén eddig elért eredményeket. A hiányosságok túlhangsúlyozása elmaradhatatlan részét képezte ennek az ülésnek is. A negatívumok közt szerepelt, hogy a szervezetek nem nevelték elég következe-

⁸ SzSzBML X. 2. 1952. II. jelentések/41. VII. 4.

⁹ SzSzBML X. 2. 1952. I/1/11. IV. 30. jegyzőkönyv Az általános iskolai DISZ-szervezetek létrehozása.

¹⁰ SzSzBML X. 2. 1952 I/1/1 I. 23. jegyzőkönyv MB ülés Középiskolai DISZ-szervezetek felépítése.

sen a fiatalokat a nehézségek leküzdésére, a hazafias szellemben való nevelés is alatta maradt az elvártnak. Erre utal az elhangzottak szerint, hogy a tiszti iskolára kevesen jelentkeztek. Kritikaként rótták fel, hogy a marxista-leninista elvek nem érték el a megfelelő arányban az ifjúságot, a propagandamunka terén pedig a következő hiányosságra mutatott rá az egyik felszólaló:

„Nem ismertették DISZ-szervezeteink eléggé a fiatalok között, hogy minden addigi eredményünk a Szovjetunió segítsége és Pártunk harcának köszönhető, hogy Pártunk és kormányunk milyen hatalmas áldozatokat hoz az ifjúság neveléséért és felemelkedéséért...”¹¹

A hiányosságok orvoslását is elősegítendő szakkörök szervezését szorgalmazta a megyei bizottság, különösen történelmi szakkörök létrehozását, amelyeknek a már említett hazafias szellemben való nevelést kellett szolgálniuk. A szakköri munka, a tanulmányi eredmények és a fegyelem negyedévenkénti ellenőrzését vették be. Kötelezték az iskolai DISZ-bizottságokat, hogy előre elkészített terv alapján dolgozzanak. Pozitívumként értékelhető, hogy a politikai oktatáson kívül foglalkozniuk kellett a sport- és kultúrmunkával is, bár tény, hogy előbbi hárult elsőrendű feladatként a bizottságokra.¹²

A két hónappal későbbi DISZ megyei bizottsági ülés jegyzőkönyvében olvashatjuk a beindított szakkörök listáját, amelyek a következők voltak: rádiós, műszaki, modellező, sport, biológia, matematika, történelem, magyar, orosz, kémia, fizika, számvitel, bankismeret, anyagtan, gazdasági számtan, pedagógia, magyar irodalom, gyors- és gépíró, fotótechnika, adó- és költség, fabrikáló, bábjáték, gyümölcs-termelő, növénytermelő és méhészet. Ezek alapján igen széles körben nyújtott az iskola foglalkozásokat az érdeklődők számára, bár kétséges, hogy az összes szakkörre volt elég jelentkező, valamint annak vezetésére alkalmas tanár. Bírálatként jegyezte meg a felszólaló, hogy a kevésbé fontos (marxista-leninista tanokhoz nem közel álló) szakkörök nagyobb számban alakulnak. A hazafias szellem terjesztése miatt szerinte elengedhetetlen lenne, hogy minél több történelemszakkör működjön az iskolákban. A szakkörök között a rádiós, a biológia-, a matematika-, a magyar-, az orosz-, a pedagógia- és a magyarirodalom-szakkör látszott a legnépszerűbbnek.¹³

A DISZ a középiskolások nyári szabad idejének eltöltéséről is gondoskodni kívánt. Válogatott tagokat Sztálinvárosba küldött, de az itthon maradtaknak is szervezett elfoglaltságot. A sztálinvárosi munkára csak önkéntes jelentkezők mehettek, a fiúk 16, a lányok 17 éves kortól, és a tanulmányi eredmények is számítottak. A jelentkezőknek jó előadói képességekkel és politikai felkészültséggel kellett rendelkezniük. Az itthon maradtak számára rendszeres ifjúsági napokat kellett

¹¹ SzSzBML X. 2. 1952. I/1/19. IX. 3. jegyzőkönyv Rendkívüli MB-ülés, Középiskolai DISZ-szervezeteink feladata az új tanévben.

¹² Uo.

¹³ SzSzBML X. 2. 1952. I/1/26. XI. 19. jegyzőkönyv DISZ MB-ülés, Beszámoló a középiskolai DISZ-szervezetek munkájáról.

szervezni járási szinten és olyan előadásokat, amelyek nevelik az ifjúságot. Ezeket nyilvánvalóan a politikai nevelésre értették. Szerepelt még a szabadidő-szervezésben sportnap, kirándulás és szakkör.¹⁴

A megyei DISZ-vezetés a középiskolai szervezeti munkában is látott hiányokat és hibákat. E területen az elégedetlenség – többek között – a DISZ iskolai vezetésének módszereivel szemben nyilvánult meg, a taggyűlések formalitását rótták fel. A „kapitalista csökevények” elleni harc sem érte el egy 1952-es értékelés szerint a kívánt mértéket. Úgy látta az egyik felszólaló, hogy a bejáró fiatalokra sem fordít kellő figyelmet a szövetség vezetősége. Helytelenül viselkednek a vonatúton: kártyáznak, ponyvaregényeket olvasnak és a felnőttekkel is tiszteletlenek. Más hozzászólók véleménye szerint a középiskolások felsőbbrendűséget éreznek az egyénileg gazdálkodó fiatalokkal szemben. A bejáró fiatalok otthoni ellenőrzésének megszervezését javasolták/javasolta például, hogy mit csinálnak vasárnaponként.

A kijelölt feladatok 1952-ben az előző hibák kijavítására irányultak, a célokban és a módszerekben nem akartak újítani: a hazafias szellemben való nevelés, a burzsoá ideológia elleni harc továbbra is kulcsfontosságú volt, és előzetes munkaterv készítését is megkövetelték.¹⁵

A középiskolás diákokat rádiókörökben való részvétellel ösztönözte ugyanekkor a DISZ megyei bizottsága, hogy megismerjék a rádió működésének alapelveit, a fizika iránti érdeklődésük elmélyülhessen, és nem utolsósorban kapcsolatba kerüljenek a szovjet rádiótechnikával, melynek segítségével rádiós kádarmunkában vehetnek részt. A rádiókörben való részvétel önkéntes volt, de csak a jó tanulmányi eredménnyel és megbízható családi háttérrel rendelkező tanulók jelentkezhetek. A megyében hét iskolában terveztek ilyen kört létrehozni.¹⁶ Ez külön napirendi pontként szerepelt ezen a megyei bizottsági ülésen.

Az ideológiai magyarázat szerint a szocialista Magyarországon mindent kemény harcok árán lehet elérni. A „továbbtanulásért folytatott harc” is szerepelt 1952-ben a DISZ feladatai között. A szövetség arra törekedett, hogy a munkás- és parasztszármazásúak nagyobb arányban jelentkezzenek általános gimnáziumba, valamint a felsőoktatásba. A lányok műszaki érdeklődésének a kialakítása is napirenden volt, valamint a fiúk bányá- és kohómérnöknek való képzése. Az ülés foglalkozott a megyei pályaválasztási adatokkal. E szerint népszerű szaknak számított a gépészmérnök, a villamosmérnök, sokan jelentkeztek állatorvosi és orvosi szakra. Kevés hallgatót vonzott a fizika, a meteorológia és a geofizika szak. A legjobb DISZ-aktívákat a Pedagógiai Főiskolára, az Egyetemi Orosz Intézetbe és a Természettudományi Karra szándékoztak küldeni, így is tudatosítva a diákokban, hogy a szovjet tudományok elsajátítása az iskola legjobbjainak járó megtisztelte-

¹⁴ SzSzBML X. 2. 1952. I/1/6 V. 28. jegyzőkönyv DISZ MB-ülés, A tanuló ifjúság nyári foglalkoztatásának és szabad idejének kihasználása.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ SzSzBML X. 2. 1952. I/8. csoportjegyzőkönyvek/22. I. 19. Rádiókörök megszervezése az iskolákban.

tés. Az érettségire való felkészítésnél egyéni terv kidolgozását javasolták, melyet a szaktanárral egyeztetve kell megvalósítani.¹⁷

Az értékelés az iskolai oktatás eredményességére is kiterjedt: annak kárára válik, hogy csak szóban foglalkoznak velük, emiatt még mindig sok az egyes és kettes tanuló, a sűgás és a másolás. A megoldást a nevelői tekintély megszilárdításában látták:

„[a] pedagógus ideológiai frontunk első sorainak katonái közé tartozik. Amikor katedrájával a béke és a szabadság szent eszméinek szeretetére neveli tanítványait...”¹⁸

Tehát a DISZ-szervezetekre hárult alátámasztani az iskolai nevelőmunkát, az egyetemek és középiskolák elsősorban a DISZ-munka erődjéi – szölt az egyik KV-határozat.¹⁹ Vagyis az iskola mint eszköz remekül szolgálta az uralkodó ideológia terjesztését a fiatalok körében, azzal, hogy DISZ-szervezeteket kellett bennük létrehozni.

Az 1954/55-ös tanévtől a középiskolákban nem működött politikai kör, helyette rendszeres sajtófoglalkozásokat vezettek be és az osztályfőnöki óra tematikáját is megváltoztatták, valamint havonkénti politikai előadás-sorozatokat tartottak.²⁰

A Dolgozó Ifjúság Szövetségének működése intézményi szinten

A DISZ és az iskolák kapcsolatának megismeréséhez szükséges, hogy konkrét intézmények beszámolóí alapján is megvizsgáljuk a szövetségi munka tartalmi elemeit. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban a Mátészalkai Baross László Mezőgazdasági Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet és a Nyíregyházi Gép- és Gyorsíró Iskola iratai forrásanyaga volt az egyedüli, mely többé-kevésbé elegendő információt biztosított a szövetség mikroszintű vizsgálatához. A rendelkezésre álló iratok, témánkhoz kapcsolódóan leginkább jegyzőkönyveket, munkaterveket tartalmaztak.

A mátészalkai szakközépiskola kronológiai sorrendben haladva évenként egy beszámolóját érdemes említeni, hiszen a negyedévenkénti beszámolók közel hasonló tartalommal bírtak a korszak már említett szocialista eredményhajsza szellemisége miatt. A DISZ értékelő munkája a megszokott módon történt az iskolák szintjén is. Túlhangsúlyozták az eddig az iskolában elért eredményeket, ame-

¹⁷ SzSzBML X. 2. 1952. I/8. csoportjegyzőkönyvek/22. I. 19. Középiskolák és egyetemre való beiskolázás.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ SzSzBML X. 2. 1956. I/6. jegyzőkönyvek IV. 19. DISZ MB A középiskolai DISZ-szervezetek munkájának értékelése.

lyek a DISZ nélkül elérhetetlenek lettek volna, valamint ha problémákról is szó esett, akkor mély önkritikával törekedtek annak javítására.²¹

„...a tantestület és a DISZ közötti összhang tökéletes volt. Folyó tanévben a tantestület munkájához a DISZ nagy segítséget nyújtott. Különösen érzékelhető volt ez a fegyelem megtartása és a napi lelkiismeretes tanulás terén.”²²

A munkatervekből láthatjuk, milyen feladatokat kellett ellátnia a DISZ-nek egy iskolán belül. Egy 1953-as, február eleji munkaterv szerint négy fő feladatkör tartozott az ifjúsági szövetséghez. Ezek:

- az oktató- és nevelőmunka megjavítása;
„A DISZ segítségével, felvilágosító munkával igyekszünk csökkenteni az iskolai mulasztásokat.”²³
- a diákotthonnal kapcsolatos feladatok;
„A politikai tájékoztatás érdekében minden este sajtóismertetés és hetenkint egyszer a DISZ által megrendezett politika szeminárium.”²⁴
- a testneveléssel és sporttal kapcsolatos feladatok;
- a hazafiasságra nevelés;
„...hazafiasságra, helytállásra, harccosságra, proletár-nemzetköziségre és a szakma megszerettetésére való nevelés.”²⁵

Az iskolai feladatvégzés sem tért el különösebben az általános szövetségi feladatokról, hiszen mint minden, ez is egyértelműen a szocialista hazánk építéséhez tartozott – a sajtóbeszámolók és a szemináriumi foglalkozások is.

Szervezeti kérdéseket is tartalmazott a szakközépiskola 1953-as jelentése a DISZ-szervezetek munkájáról. Ebben beszámoltak a vezetőségi tagok funkcióiról (titkári, szervezeti titkári, sportfelelősi, propagandista). Az iskolában két alapszervezet működött hetvennyolc taggal. Ez volt az iskola összlétszáma. A vezetőségi gyűléseket kéthetente, a taggyűléseket havonta tartották.²⁶

„A vezetőségi üléseken a végzett munkát értékelik, az egyes funkcionáriusok beszámolnak a végzett munkáról, határozati javaslatot készítenek kritika és önkritika alkalmazásával.”²⁷

A jelentés kitért a DISZ iskolai fegyelem kialakításában vállalt szerepére. A kritika és az önkritika gyakorlása ebben is fő eszközként jelent meg, valamint a diákok kollektív munkába való bevonása, például közös kertgondozás, amelynek kö-

²¹ SzSzBML VIII. 81. 2. doboz I. 1. 1952. VII. 31. Mátészalkai Baross László Mezőgazdasági Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet jelentése.

²² Uo.

²³ SzSzBML VIII. 81. 2. doboz I. 1. 1953. II. 4. Mátészalkai Baross László Mezőgazdasági Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet munkaterve.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ SzSzBML VIII. 81. 2. doboz I. 4. 1953. IV. 9. Jelentés az iskolai DISZ-szervezetek munkájáról.

²⁷ Uo.

zösségépítő jelleget tulajdonítottak. A jelentés további része az 1952. IV. havi párt-határozat feldolgozásának módjait részletezi. Politikai szeminárium keretében történt a feldolgozás, amire a diákok „felkészülnek s ott aktívak” – tehát ez az elvárt. A módszerek között szerepel, hogy a diákok ankétot rendeznek, melyeken 1-1 haladó irodalmi művet tárgyalnak meg, erre meghívnak néphadseregi tagokat, illetve sztahanovistákat. A DISZ-munka egyéb eredményei is említésre kerültek a jelentésben, például mozgalom az iskolai bútorzat megőrzése érdekében, őszi és tavaszi fémgyűjtés.²⁸

Ideológiával töltött magyarázat a fiatalok helytelen viselkedésére:

„A tanulók annyira fiatalok, hogy a hazulról magukkal hozott klerikális befolyást nem tudták teljesen levetkőzni, de állandóan küzdenek ellene, ennek eredménye megnyilvánul a szakmai szeretetben és a fejlett agrotechnikai eljárások megismerésére és elsajátítására való törekvésben.”²⁹

Az iskolai munkát értékelő értekezleten 1954-ből főként a DISZ és a téeszek kapcsolata került napirendre. Társadalmi munka keretén belül szaktanácsadással, kultúr- és sportmunkával segítette a kocsordi Vörös Csillag Téeszt. A fiatalok kiemelkedő teljesítményéről a sajtó is megemlékezett. Összességében a DISZ-munka eredményesen folyik az iskolában a jelentés szerint – annyira nem meglepő módon.³⁰ Egy 1956-ból származó tanulmányi beszámoló szerint a diákok jó magaviseletéért és szorgalmáért javarészt a DISZ felelős. A továbbiakban a társadalmi munkában való kiváló részvétel, a sport-kultúrmunka a téeszekben, sportversenyen elért jó eredmények kerültek ismételt megemlékezésre.³¹

„A DISZ jó munkájának eredménye az is, hogy a tanulók a naposi szolgálaton, valamint a délutáni gazdasági gyakorlaton sokkal nagyobb fegyelmezettséggel vesznek részt, mint az elmúlt években.”³²

Az iskola forrásanyaga nem bővelkedik olyan dokumentumokban, amelyek részletesebben bemutatnák a DISZ-munkát. Ez abból adódik, hogy a dolgozatban felhasznált források részletesek ugyan (a maguk módján), de köztük csak néhány DISZ-re vonatkozó jelentés található. Tartalmukban nem különböznek ezek a jelentések, jegyzőkönyvek sem a korábbiaktól. Bővelkednek a megszokott, ideologizált frázisokban: az eredmények folyamatosan javulnak, hiányosságok továbbra is vannak, előbbiért a DISZ felelős, a hiányosságok viszont nem minden esetben a rossz DISZ-vezetésből erednek.

A DISZ-t egykori tagjának szemszögéből is megismerhetjük, a vele készített interjú alapján. Az interjúalanyom 1955/56-ban volt DISZ-tag, most 72 éves nagymama. Római katolikus általános iskolába járt negyedik osztályig, amikor

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ SzSzBML VIII. 81. 1. doboz. 1954. XI. 18. Jegyzőkönyv (iskolai munkát értékelő értekezlet).

³¹ SzSzBML VIII. 81. 1. doboz. 1956. II. 3. jegyzőkönyv (első félévi tanulmányi értekezlet).

³² Uo.

államosították azt. Az általános iskola után egy évet járt középiskolába, utána kezdett el dolgozni, így került be a Dolgozó Ifjúság Szövetségébe. A vasútnál talált munkát édesapja révén. A DISZ-be való belépés szerinte kötelező volt, és aktívan kellett részt venni a szövetségi munkában. Ez azt jelentette, hogy reggelente, 7 órakor sajtótájékoztató volt. Minden reggel más-más fiatal számolt be arról, hogy mit olvasott az újságban, attól függően, kinek milyen újságja volt. Ő inkább a rádióból tájékozódott és az édesapjától érdeklődött: „mit mondjak holnap reggel?” A napi eseményeket tárgyalták ilyenkor. Az újságcikk tartalmát kellett elmondani, kielemezni. Olyat nem lehetett mondani, hogy valami rossz, „az nagyon jó, minden úgy volt, ahogy a Rákosi elvtárs megmondta”.³³

A DISZ-gyűléseket havi rendszerességgel tartották. Egy hónapban egyszer a DISZ-titkár elmagyarázta, amit felsőbb utasításra kijelöltek neki feladatként. Ez alapján kiosztotta a feladatokat a tagoknak, értékelte, ki hogyan dolgozott. Véleménye szerint a DISZ-titkárnak ki volt adva központilag, papíron, hogy milyen programot kell éppen szervezni az ifjúságnak: például sport, néptánc. Munkafelajánlásokat, munkaversenyeket is rendezett. Ezekben részt kellett venni, mindenkinek a maga munkaterületén fel kellett ajánlani valamit, amit határidőre teljesít. Ez folyamatosan így működött, a különböző ünnepnapokra különösen készültek, például április 4-ére, a felszabadulás ünnepére, vagy november 7-ére. Nyáron eljártak aratáskor lelkesíteni a falusi népet a termelőszövetkezetek mellett.

A vasárnap délutánok jó hangulatban teltek: összejövetelt tartottak a tánccsoportnak, a fiúk bohózatot adtak elő vagy vicceket meséltek. Interjúalanyom szerint nagyon jó volt együtt, a csoporttal lenni, közösen elmenni valahová. Ilyenkor volt csoportos főzés, nem érezték ezt kényszernek. Nyáron élvezetesebb volt a DISZ-élet ezen programok miatt, télen kevésbé, mert a téli munkákból is ki kellett venni a részüket, havat seperni, lapátolni. Inkább csak a kényelmetlensége miatt gondolták ezt rossznak. Ehhez hozzátartozik szerinte, hogy egy fiatal mindennek örül, főleg, ha otthon szigorúbban bánnak a szabad idejével a szülők. Tehát e programokat szórakozásként élte meg. A kellemetlenebb részei, a sinkalapálás, jégtakarítás nem volt annyira népszerű a fiatalok körében. De ilyenkor nem vették annyira komolyan a munkát, ezt is szórakozásként fogták fel. Ezeknek a feladatoknak, interjúalanyom szerint egy lényege volt, hogy összetartsák az ifjúságot, hogy ne csavarogjon és ne kerüljön kapcsolatba az alkohollal és egyéb káros szerekkel. Ez véleménye szerint sikerült is, hiszen egy helyen voltak, és csinálták együtt, amit kellett. Hogy a DISZ-tagságot milyennek ítélte meg a társadalom akkoriban, válaszadóm szerint mindenképpen előnynek számított.

A propaganda-munkában való részvétel a munkafelajánlásokban merült ki. Például felajánlották a DISZ-esek, hogy rendszerezik az irattárat, vagy a hóeséskor elseperik a havat egy hétig. A komolyabb politikai ténykedés a DISZ-titkásra tartozott, de véleménye szerint „a kis pornép csak létszám volt”.³⁴ Ez a DISZ-csoport 15–20 tagú volt, tehát nem volt sok mindenre lehetősége a DISZ-titkárnak.

³³ H. Gy. szóbeli közlése (2010. december 30.).

³⁴ Uő.

A munkaversenyeket nem lehetett érzékelni ennél a csoportnál, hiszen a vasútnál nem volt mit túlteljesíteni. Nem egy öntöde volt, ahol a mennyiség számított.

Aki tag volt, annak tagdíjfizetési kötelezettsége volt, egy kis könyvbe beragasztották az ezt igazoló bélyeget minden hónapban. Ez kötelező volt, fizetéskor jött a „bizalmi” a DISZ-bélyegekkel. A kilépés nála a felmondása következménye volt. Áthelyezése után már nem volt tag, a szövetség is megszűnt, valamint akkor vállalt gyermekeket.

Interjúalanyom véleménye a DISZ-ről semlegesnek mondható, nem tud sok pozitívumot, ugyanakkor negatívumot sem említeni. Ez abból következhet, hogy otthon más politikai nézetet vallottak, a szülei nem azonosultak a párt irányelveivel. Valamint úgy érzi, túl fiatal volt akkor ahhoz, hogy megértse, mi zajlik körülötte: „Volt egy osztálytársam, aki sírt Sztálin elvtárs halálakor, de én annyi idősen nem tudtam, mi ez.”³⁵

A szabad idejének eltöltésére épp jó volt a DISZ, mert közösségben lehetett. A szövetség hasznosságát viszont megkérdőjelezi. Véleménye szerint a parasztság akkor is learatta volna a búzát, ha a DISZ-esek nem lelkesítik őket. Hogy mitől lehetett volna jobb a DISZ számára és a kortársai számára, ez nem igazán foglalkoztatta annyi idősen. Ezt viszont már a felsőbb nyomással magyarázta: „A DISZ-titkár elmondta [a feladatot] és csinálta mindenki. Szentírás volt. Nem volt mind-egy, hogy kihajtanak az asztal mellől szemet lapátolni, lefokoznak stb.” Viszont általánosságban jónak ítélte meg a korszakot, hogy általános iskolai végzettséggel egy éven belül dolgozhatott és fizetést vihetett haza. Hozzátette: „nem szeretnék most fiatal lenni”.³⁶

Összegzés

A felhasznált források keletkezésének dátumából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a DISZ életének második évére alakult ki a szervezeti élet annyira, hogy a negatívumok is a felszínre kerüljenek. A problémák leginkább amiatt jelentkeztek, hogy gyorsan akarták népszerűvé és mindenki számára elérhetővé tenni a tagságot. A taglétszám 1956-ra majdnem elérte a nyolcszázezret (országosan). Nyilvánvaló, hogy ez is a szocializmus építését és minél előbbi terjedését szolgálta, már csak azért is, mert egyéb, ifjúságot érintő gondokkal kevésbé foglalkoztak a DISZ-en belül. Valamint a szervezet nem volt felkészülve ilyen hatalmas tömegek befogadására, nem voltak kidolgozott módszereik ekkora létszám esetére – értékelt Hollós Ervin, a DISZ egykori titkára.³⁷ Orosz Szilárd is hasonlóan vélekedett a DISZ hibáit illetően, főként a következőket említette: felszínes nevelő-

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Hollós Ervin In Láng Péter (szerk.): Hatvan harcos esztendő. A magyar forradalmi ifjúsági mozgalom dokumentumaiból II. 1945–1956. Ságvári Endre Könyvszerkesztőség, 1978. 76–78.

munka; államilag előírt felnőtt foglalkozások, módszerek alkalmazása, mint az üzemekben; személyi kultusz; a párton belüli válság; helytelen ifjúságpolitika.³⁸

1956. november 27-én Nyíregyházán a dolgozó fiatalok új ifjúsági szervezetet alakítottak, Magyar Ifjúsági Szövetség néven. Felmerült az igény a DISZ folytatására, de szükség volt a szervezeten belüli változtatásokra. A Magyar Ifjúsági Szövetség egy új egységet szervezett volna, természetesen a szocialista Magyarország építésének érdekében, de tanulva a korábbi hibákból. 1956 decemberében a Magyar Ifjúsági Szövetség, a DISZ és az Úttörőszövetség összeolvadásából megalakult a Magyar Forradalmi Ifjómunkás Szövetség (MAFISZ). Az új szervezet budapesti Intéző Bizottsága nyíltan elhatárolódott a párttól, bár viszonyuk nem tisztázott Orosz Szilárd szerint. Ez is nehezítette megerősödését Szabolcs-Szatmár megyében, végül a párt politikája mellett tette le a voksát, mert csak így valósulhatott meg a kommunista ifjúság elvárt egysége, amely marxista-leninista alapokon áll.³⁹

Ezzel párhuzamosan az EPOSZ is új erőre kapott a megyében, céljaik közt szerepelt, hogy a szövetség párton kívüli demokratikus szervezet legyen. Sokszínű programokat kínált fiataljai számára. Felmerült a Kommunista Ifjómunkás Szövetség létrehozása (KISZ). A középiskolákban megalakult a Diákszövetség, melyben a kommunista szülők gyerekei kerültek a középpontba, ezzel is előkészítve a KISZ megalakítását.⁴⁰

A DISZ életének 7 éve bár rövid időszaknak tűnik, mégis elég idő ahhoz, hogy működésének árnyoldalai is megmutatkozzanak, függetlenül attól, hogy alapvetően egy kommunista/demokratikus ifjúsági szövetségről van szó.

Ha csak a felszínt nézzük, már az is rejt magában buktatókat, hiszen a fiatalok és a párt közötti kapcsolat elég egyoldalú volt. A szervezeti szabályzatban vagy akár egyéb fórumokon elhangzott beszédekben a párt és elvárásai szerepeltek elsősorban, pedig ez a szövetség a fiataloknak szólt. Tehát egy egyértelmű szerepcserét állapítok meg, amikor arról van szó, hogy ki kiért van. Amikor a fiatalok igényei, lehetőségei (továbbtanulás, szabad idő) kerülnek előtérbe, az is a párt általi magyarázatokat hordozza. Az érdem azé volt, aki az MDP elvárásainak megfelelt, ezek az elvárások pl. jó aktivista vagy jó propagandista.

Azt nem lehet mondani, hogy a DISZ nem foglalkozott a problémákkal, azt viszont lehet, hogy nem reálisan tette azt. Egyáltalán a problémafelvetés sem arra irányult, amire kellett volna, a súlypontok eltolódtak egy nagyon szélsőséges irányba. Itt is a párt politikájának szempontjából fontos tényezők problematikáját tárgyalták elsődlegesen. A valóságos, ifjúságot érintő problémák nem léteztek, illetve léteztek, csak éppen a párt határozta meg azokat. Ami valójában az MDP problémája (marxista-leninista tanok nem megfelelő mértékű terjedése), az annak véleménye szerint egyben az ifjúságé is. A nehézségek kimerültek annyiban, hogy a harc a klerikális reakció és az „imperialista csökevények” ellen folyik.

³⁸ Orosz, 1970, 59.

³⁹ Uo. 62–65.

⁴⁰ Uo. 66–68.

A folyamatos önkritika gyakorlása a különböző bizottsági üléseken sem oldotta meg a gondokat, mivel számos hibát nem a megfelelő módon kezeltek – pl. a meglévő problémák felszámolására nem az a jó megoldás, ha minél több tagot vesznek fel a DISZ-be, sőt ezzel csak tovább halmozódtak azok. Ez azzal van összefüggésben, hogy a párt mintájára akarták szervezni, illetve a szervezeti működés sem volt gördülékeny, de egy túlbürokratizált rendszer nem is működhetne másképp. Még ha ezeket a problémákat vállalták is, a gyakorlatban nem történt változás. Rengeteg volt a csoportalakítás iskolákban, üzemekben stb., de a működésükről való jelentés miatt elúszott a tényleges tartalom. Nem azért született egy beszámoló, mert szerveztek a fiataloknak egy DISZ-eseményt, hanem fordítva: azért rendeztek meg egy taggyűlést vagy összejövetelt – ha egyáltalán megrendezték azt –, mert be kellett róla számolni. Így viszont teljesen elveszett a szövetségi események súlya, hasznossága. Épp ez az, aminek köszönhetjük, hogy a forradalom évében, 1956-ban már pattanásig feszült a kiábrándult hangulat. Az a hangulat, amely az évek során kialakult a fiatalokban – és a társadalomban is – és amelynek kialakításában a DISZ nagy „segítségére” volt a pártnak.

Források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- SzSzBML X. 2. 1950. I. jegyzőkönyvek/25. II. 13.
 SzSzBML X. 2. 1950. I. jegyzőkönyvek/25. II. 13.
 SzSzBML X. 2. 1952. I/1/18. VIII. 31.
 SzSzBML X. 2. 1952. II. jelentések/41. VII. 4.
 SzSzBML X. 2. 1952. I/1/11. IV. 30. jegyzőkönyv Az általános iskolai DISZ-szervezetek létrehozása.
 SzSzBML X. 2. 1952 I/1/1 I.23. jegyzőkönyv MB-ülés Középiskolai DISZ-szervezetek felépítése.
 SzSzBML X. 2. 1952. I/1/19. IX. 3. jegyzőkönyv Rendkívüli MB-ülés, Középiskolai DISZ-szervezeteink feladata az új tanévben.
 SzSzBML X. 2. 1952. I/1/26. XI. 19. jegyzőkönyv DISZ MB-ülés, Beszámoló a középiskolai DISZ-szervezetek munkájáról.
 SzSzBML X. 2. 1952. I/1/6 V. 28. jegyzőkönyv DISZ MB-ülés, A tanuló ifjúság nyári foglalkoztatásának és szabad idejének kihasználása.
 SzSzBML X. 2. 1952. I/8. csoportjegyzőkönyvek/22. I. 19. Rádióköörök megszervezése az iskolákban.
 SzSzBML X. 2. 1952. I/8. csoportjegyzőkönyvek/22. I. 19. Középiskolák és egyetemre való beiskolázás.
 SzSzBML X. 2. 1956. I/6. jegyzőkönyvek IV. 19. DISZ MB A középiskolai DISZ-szervezetek munkájának értékelése.
 SzSzBML VIII. 81. 2. doboz I. 1. 1952. VII. 31. Mátészalkai Baross László Mezőgazdasági Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet jelentése.

SzSzBML VIII. 81. 2. doboz I. 1. 1953. II. 4. Mátészalkai Baross László Mezőgazdasági Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet munkaterve.
SzSzBML VIII. 81. 2. doboz I. 4. 1953. IV. 9. Jelentés az iskolai DISZ-szervezetek munkájáról.
SzSzBML VIII. 81. 1. doboz. 1954. XI. 18. Jegyzőkönyv (iskolai munkát értékelő értekezéslet).
SzSzBML VIII. 81. 1. doboz. 1956. II. 3. jegyzőkönyv (első félévi tanulmányi értekezéslet).

INTERJÚ

H. Gy. szóbeli közlése (2010. december 30.).

KORABELI FOLYÓIRATCIKKEK

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének levele a pártbizottságokhoz és pártszervezetekhez a párt ifjúsági szövetségének létrehozásáról. Szabad Ifjúság, 1950. 12. sz. 1.
Az új szervezet elvi kérdései. Mit jelent a párt vezetése az új ifjúsági szövetségben? Szabad Ifjúság, 1950. 9. sz. 4.

EGYÉB FORRÁSOK

Hollós Ervin In Láng Péter (szerk.): Hatvan harcos esztendő. A magyar forradalmi ifjúsági mozgalom dokumentumaiból II. 1945–1956. Ságvári Endre Könyvszerkesztőség, 1978. 76–78.
Orosz Szilárd: Szabolcsi ifjúság: tanulmányok és adatok Szabolcs-Szatmár megye demokratikus és kommunista ifjúsági mozgalmának történetéből 1945–1970. Nyíregyháza, 1970, Szabolcs M. Lapkiadó.
Réti Ervin: Szűk szervezet, vagy hatalmas, milliós ifjúsági szövetség. Szabad Ifjúság, 1950. 12. sz. 4.

Täter und/oder Opfer?

Geschichte und Gedächtnis in Günter Grass' Novelle Im Krebsgang

1. Einleitung

Die Veröffentlichung von Grass' *Im Krebsgang* im Februar 2002 hat sowohl in der Presse als auch in anderen Medien des öffentlichen Lebens eine längst fällige, heftige Diskussion über die bisher tabuisierten Themen von Flucht und Vertreibung sowie der „Täter als Opfer“ ausgelöst. Die publizistische Welle, wobei kaum literarische und ästhetische, sondern politische Probleme erörtert wurden, polarisierte das Publikum.¹ Diese Arbeit nimmt ein relativ neues Werk des Nobelpreisträgers Günter Grass unter die Lupe. Seine Novelle *Im Krebsgang* nimmt direkten Bezug zur deutschen Geschichte des 20. Jahrhunderts, und auch das eigentliche Thema, das dem Werk zugrunde liegt, ist sehr aktuell: deutsche Flüchtlinge, Umsiedler und Vertriebene als Opfer am Ende und nach dem Zweiten Weltkrieg. Die Aktualität, der historische Bezug der Novelle und die Umstrittenheit des Werkes in literarischen Kreisen waren für meine Themenwahl von ausschlaggebender Bedeutung.²

¹ Zeitungen forderten, das Buch solle Pflichtlektüre der Schule werden. Bereits zwei Monate nach dem Erscheinen waren 30 Übersetzer dafür bereit, das Werk zu übertragen. Nach dem Erscheinen der englischen Übersetzung (Crabwalk) etwa ein Jahr später fand das Werk auch im angloamerikanischen Sprachraum starken Anklang –, sogar ungewöhnlich starken für ein nicht englischsprachiges Werk, – der mit der deutschen Rezeption nicht zu vergleichen war. Viele englischsprachige Rezensionen, deren allgemeiner Tenor positiv ist, weisen aber leider nur geringe Kenntnisse von der historisch-politischen Situation in den ehemaligen deutschen Ostprovinzen auf. Eine bestimmte Anzahl der Rezensenten betont im Werk jedoch nicht den Aspekt „Deutsche als Opfer“, sondern das Allgemeinmenschliche der Antikriegsbotschaft von Grass' Erzählung. Dazu siehe Bernhardt, Rüdiger: Erläuterungen zu Günter Grass *Im Krebsgang*. 4. Aufl. Hollfeld: Bange 2006. S. 19. [Königs Erläuterungen und Materialien. Bd. 416.]; Beyersdorf, Herman: „Günter Grass' „Im Krebsgang“ und die Vertreibungsdebatte im Spiegel der Presse“. In: *Wende des Erinnerns? Geschichtskonstruktionen in der deutschen Literatur nach 1989*. Hg. v. Barbara Beßlich, Katharina Grätz, Olaf Hildebrand. Berlin: Erich Schmidt 2006. S. 157, 164, 166. [Philologische Studien und Quellen. Hg. v. Anne Betten, Hartmut Steinecke, Horst Wenzel; Heft 198]

² Im Zusammenhang mit der Novelle ist der Band 416 aus der Reihe *Königs Erläuterungen und Materialien* als zusammenfassendes Grundwerk zu betrachten. Über das Werk und das Thema *Krieg und Vertreibung* in der Literatur sind schon zahlreiche aner kennenswerte Schriften erschienen, wie zum Beispiel die von Herman Beyersdorf (Günter Grass' „Im Krebsgang“ und die Vertreibungsdebatte im Spiegel der Presse) oder die von Ruth Florack (KÖPFCHEN IN DAS

Seit Anfang des 21. Jahrhunderts ist ein auffallender Perspektivenwechsel im öffentlichen Umgang mit der deutschen Geschichte zu beobachten: die Eckpunkte der deutschen Erinnerungslandschaft haben sich weg von den „Deutschen als Tätern“ hin zu den „Deutschen als Opfer“ verschoben. In dieser Entwicklung, die schon sowohl vom Historiker Hans Ulrich Wehler als auch von Aleida Assmann festgestellt und beschrieben wurde, kommt dem zu analysierenden Werk von Grass eine entscheidende Rolle zu. Wehler bezeichnete den genannten Wandel als „eine neue Welle“, die „mit Günter Grass und seiner Novelle über den Untergang der *Wilhelm Gustloff*“ begann.³ Assmann sprach 2005 von dieser Veränderung als „Umcodierung der deutschen Erinnerungskultur – hin zur Thematisierung des eigenen Leids“.⁴ Zur Vorgeschichte der „neuen Welle“ ist noch einiges zu erwähnen: Der öffentliche Diskurs der vorausgehenden Jahrzehnte –, der '80-er und '90-er Jahre, – war eindeutig durch Geschichtsdebatten geprägt, die auf das Thema des Holocausts zurückgriffen.⁵ In dieser Hinsicht kann Grass' Novelle als ein Beitrag zur Herausbildung eines „deutschen Opfergedächtnisses“ angesehen werden.

Das Innovative dieser Arbeit soll sich u. a. daraus ergeben, dass sie eine direkte Verbindung zwischen der Novelle und den theoretischen Aussagen der Gedächtnistheorie schafft. Daneben versucht sie neue, noch nicht behandelte Aspekte in die Werkanalyse mit einzubeziehen. In dem vorliegenden Beitrag gilt es einerseits, das Werk als einen Beleg der deutschen Gedächtnisgeschichte zu untersuchen, seinen Bezug zur deutschen Geschichte und seine historische Bedeutung zu beleuchten. Andererseits wird die Annäherung der Novelle an die Schiffskatastrophe aus der Perspektive der Generationswechsel im Werk thematisiert.

WASSER, BEINCHEN IN DIE HÖH' Anmerkungen zum Verhältnis von Opfern, Tätern und Trauma in Günter Grass' Novelle *Im Krebsgang*). Erwähnenswert scheint noch die analysierende Studie von Hannes Fricke (Der Zwang, Zeugnis abzulegen, und die virtuelle Realität) zu sein. In Bezug auf die deutsche Erinnerungsgeschichte, deren Kenntnis zum vollständigen Verständnis der Aussage der Novelle unentbehrlich ist, sind mehrere Werke der anerkannten Literaturhistorikerin, Anglistin und Ägyptologin Aleida Assmann bedeutend (*Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*; *Geschichte im Gedächtnis*; *Geschichtsvergessenheit, Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*).

³ Burgdorff, Stephan; Habbe, Christian: „Vergleichen – nicht moralisieren“ (Interview mit Hans Ulrich Wehler). In: *Der Spiegel*, Nr.2, 06.01.2003. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-26060055.html>

⁴ Feddersen, Jan; Reinecke, Stefan: „Die Nazi-Zeit fasziniert noch immer, weil wir keine Utopien mehr haben“ (Interview mit Aleida Assmann). In: *taz*, 19.2.2005. <http://www.taz.de/1/archiv/archiv/?dig=2005/02/19/a0383>

⁵ Zu erwähnen wären hier zum Beispiel die Walser-Bubis-Debatte, die Sebald-Diskussion, der berühmte Historikerstreit, die Goldhagen-Debatte, die Weizsäcker-Rede bzw. der Streit um das „Holocaust-Mahnmal“.

2. Geschichte und Gedächtnis

2.1. DIE DEUTSCHE VERGANGENHEIT UND DIE GEGENWARTSLITERATUR – DIE BEDEUTUNG DES WERKES IM SPIEGEL DER GESCHICHTE

Der erste, einführende Teil der vorliegenden Arbeit will Grass' Novelle auf ihrem historischen und erinnerungsgeschichtlichen Hintergrund beschreiben. Das Werk *Im Krebsgang* kann als ein Zeugnis der Vergangenheitsbewältigung der Deutschen betrachtet werden, weil damit –, was den öffentlichen Erinnerungsdiskurs betrifft, – ein Tabubruch erfolgte und die Aufmerksamkeit auf die im und nach dem Zweiten Weltkrieg erlebten Leiden der Deutschen gelenkt wurde.

Die Flüchtlingsproblematik wurde jahrzehntelang aus der deutschen Erinnerungskultur verdrängt und konnte nicht als Thema in öffentlichen Diskussionen erscheinen, weil es die belastende deutsche Vergangenheit nicht zuließ. Ungefähr 14 Millionen Deutsche mussten am und nach dem Ende des Krieges – laut dem Beschluss der Potsdamer Konferenz – die Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und andere Länder verlassen⁶, aber es wurde damals kaum beachtet, weil Deutschland am Ende des Zweiten Weltkriegs als „die Heimat des Nationalsozialismus“, als ein Nachfolgerstaat des NS-Regimes betrachtet wurde, das für den Ausbruch des Weltkrieges verantwortlich war, und das ganz Europa mit Krieg, Völkermord und Terror überzogen hatte. Obwohl auch die Anzahl der deutschen Opfer des Zweiten Weltkriegs nicht gering war, fühlte sich noch lange keiner dazu berechtigt, die Geschehnisse und die Folgen des Krieges aus der deutschen Perspektive zu betrachten. Mehr als fünfzig Jahre nach 1945 fanden die Flüchtlingsproblematik und das Thema der Vertreibung, schon einigermaßen vergessen und teils mit dem Staub der Geschichte bedeckt, wieder Eingang in die öffentliche Diskussion.⁷ Darauf reagierte Günter Grass mit seiner Novelle.⁸

Die Novelle *Im Krebsgang*, deren Handlung drei Generationen überspannt, behandelt das Schicksal einer deutschen Flüchtlingsfamilie aus dem Osten. Parallel dazu gibt sie eine detaillierte Beschreibung über ein wahres historisches Ereignis: die schwerste Schiffskatastrophe der ganzen Menschheitsgeschichte⁹, die damals

⁶ In Bezug auf die Anzahl der ausgesiedelten Deutschen siehe Bernhardt, S. 19.

⁷ Neben diesem Meisterwerk von Grass, das im Februar 2002 erschienen ist, gibt es auch andere bedeutende Werke in der deutschen Gegenwartsliteratur, die sich mit der Auseinandersetzung mit der Zeit des Nationalsozialismus im Familiengedächtnis befassen. Unter anderem zählen dazu die autobiographische Erzählung *Am Beispiel meines Bruders* von Uwe Timm, der Roman von Ulla Hahn mit dem Titel *Unschärfe Bilder*, der Prosaband *Ein Kapitel aus meinem Leben* von Barbara Honigmann, das eine hinreißende Liebesgeschichte erzählende Buch *Eine exklusive Liebe* von der jungen Autorin Johanna Adorján oder der Roman *Der Vorleser* von Bernhard Schlink, der über eine interessante Rezeptionsgeschichte verfügt.

⁸ Schon in seinem Werk *Die Blechtrommel* setzte er sich mit der Flüchtlingsproblematik auseinander, indem er in der Person von Oskar Matzerath das Schicksal eines Flüchtlings verfolgte.

⁹ Bernhardt, S. 5.

im Deutschen Reich nicht bekannt gegeben und aus dem nationalen Gedächtnis der Deutschen für lange Zeit verdrängt wurde. Sie symbolisierte am Ende des Krieges die totale Niederlage Deutschlands und die sinnlosen Opfer des Nationalsozialismus. „Solche Nachricht hätte der Durchhaltestimung schaden können.“¹⁰ Der Untergang des „Kraft durch Freude“-Schiffes *Wilhelm Gustloff*¹¹ forderte am 30. Januar 1945 sechs Mal so viele Opfer wie der viel besprochene Titanic-Unfall.¹² Die Zahl der in der Ostsee Umgekommenen kann auf 10 600 geschätzt werden –, unter ihnen waren auch etwa 4500 Kinder und Jugendliche zu finden.¹³

Das Schiff *Wilhelm Gustloff* war eigentlich ein Truppentransporter und gehörte zum Marineoberkommando Ost. Es sollte am Tag der Katastrophe den Rückzug deutscher Truppen – also verschiedene Transporte und den schweren Kreuzer *Admiral Hipper* – sichern. In Gotenhafen kam es aber zu einem unkontrollierten Flüchtlingsstrom auf das dort liegende Schiff. Zwei Monate früher hatte die NS-Regierung die Ostsee zum Operationsgebiet erklärt und die Truppen bekamen gesagt, auf alles zu feuern, was sich nur bewege.¹⁴ Der NS-Staat sicherte damit aber auch dem Gegner dieselbe Möglichkeit.¹⁵

2.2. DIE GESCHICHTE ALS ERINNERUNG

Die Geschichte existiert nicht nur in greifbaren Objekten – wie z. B. in Geschichtsbüchern –, sondern auch im Kopf, im Gedächtnis der Menschen. Obwohl die Subjektivität der Erinnerungen und die angestrebte Objektivität der Geschichtsschreibung miteinander scheinbar nicht kompatibel sind, besteht zwischen den beiden Begriffen von *Gedächtnis* und *Geschichte* keine Opposition. Sie sind voneinander nicht zu trennen, vielmehr unterstützen sie einander gegenseitig. In wissenschaftlichen Kreisen ist es umstritten, inwieweit Erinnerungen als

¹⁰ Grass, Günter: *Im Krebsgang. Eine Novelle*. 5. Aufl. München: Deutscher Taschenbuch 2009. S. 153.

¹¹ *Kraft durch Freude* war der Name einer Unterorganisation der Deutschen Arbeitsfront (DAF), die im Jahre 1933 gegründet wurde. Die Aufgabe der populärsten Organisation im NS-Regime war, die Freizeitbeschäftigung der Deutschen nach nationalsozialistischen Prinzipien zu steuern. Zur Freizeitgestaltung zählten u. a. Urlaubsreisen, Sportveranstaltungen oder Betriebs-schulungen. Dazu siehe Bernhardt, S. 78.

¹² In Bezug auf die Aussage siehe ebd., S. 5.

¹³ In Bezug auf die Zahlangaben siehe ebd., S. 5.

¹⁴ Siehe ebd., S. 15-16.

¹⁵ In der Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts stoßen wir auch auf ein anderes historisches Ereignis, das viele gemeinsame Züge mit der Geschichte des KdF-Schiffes aufweist: den Untergang des Schiffes *Lusitania* am 7. Mai 1915. Es handelt sich um einen englischen Passagierdampfer, der wegen seiner vermeintlichen Munitionsladung durch ein deutsches U-Boot versenkt wurde, wobei zirka 1200 Menschen ihren Tod fanden –, darunter auch 128 Amerikaner. Die Zahl derer, die von diesem Unfall betroffen waren, war natürlich viel geringer als die derer, welche in der im Buch thematisierten Katastrophe ums Leben gekommen sind. Dazu siehe ebd., S. 95.

zuverlässige historische Belege zu betrachten sind. Es sollte aber auch nicht übersehen werden, dass sie oft die einzig möglichen Quellen für die Rekonstruktion individueller Erlebnisse darstellen. Seit den 1980-er Jahren ist eine erhebliche Aufwertung von Erinnerungen und mündlicher Tradierung im Bereich verschiedener Wissenschaften zu beobachten. Die Interviews mit Überlebenden oder Beteiligten historischer Ereignisse haben seitdem immer mehr an Bedeutung gewonnen (Oral History).

Am Anfang dieses Kapitels scheint es angebracht, einige wichtige theoretische Grundlagen der Gedächtnistheorie zu klären, damit die Untersuchung des Werkes unter diesem Aspekt leichter zugänglich wird. Wir können unter verschiedenen Formen von Gedächtnis unterscheiden, wobei aber keine scharfen Grenzen zwischen den einzelnen Gedächtnishorizonten – wie dem Familien- oder Generationengedächtnis, dem Gedächtnis einer Gesellschaft oder dem kulturellen Gedächtnis – festzustellen sind. Nach zeitlicher Stabilität sind grundsätzlich drei Gedächtnisstufen zu unterscheiden: das individuelle, das soziale und das kulturelle Gedächtnis. Im Folgenden sollen diese in den Vordergrund gestellt und erläutert werden.¹⁶

Das individuelle Gedächtnis – oder „Drei-Generationen-Gedächtnis“ – ist ein Medium subjektiver Erfahrungsverarbeitung und wird durch Kommunikation, d. h. in regelmäßiger Interaktion aufgebaut, weshalb es auch kommunikatives Gedächtnis genannt werden kann. Die letzterwähnte Bezeichnung für diese Form des Gedächtnisses ist auch deshalb treffend, weil es hier keinesfalls nur um das private Gedächtnis eines einzigen Individuums geht. Das Gedächtnis des Individuums richtet sich in seiner zeitlichen Ausdehnung nach dem Zeithorizont des Generationengedächtnisses, worin sich die Einzelerinnerungen zu einem kollektiven Erfahrungshintergrund zusammensetzen.¹⁷ In der Regel bilden drei Generationen eine Erfahrungs- und Erinnerungsgemeinschaft, und dies ist der spezifische Zeithorizont, in dem diese Gedächtnisform: *das Kurzzeitgedächtnis einer Gesellschaft* existiert. In der Novelle sind die eine Erinnerungsgemeinschaft bildenden drei Generationen klar identifizierbar: die Generation der Mutter, die des Erzählers und die von Konny. Das Werk zeugt davon, wie historische Erinnerungen im Gedächtnis verschiedener Generationen fortleben und wie sie auch zugleich modifiziert werden.

Auch das Familiengedächtnis –, das in der Novelle eine entscheidende Rolle spielt, – umfasst etwa drei Generationen, die sich untereinander austauschen und miteinander Kontakt haben.¹⁸ Paul Pokriefke als Kind und Konny als Enkel

¹⁶ Das von Jan und Aleida Assmann entwickelte Gedächtnismodell beinhaltet auch andere Gedächtnistypen, aber unter dem Aspekt der in der vorliegenden Arbeit geführten Untersuchungen erweisen sich nur einige von diesen als wichtig.

¹⁷ Assmann, Aleida; Frevert, Ute: *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1999. S. 19–20.

¹⁸ In Bezug auf die zeitliche Ausdehnung des Familiengedächtnisses siehe ebd., S. 22.

nehmen einen Teil der Erinnerungen der Mutter bzw. der Oma in ihren Erinnerungsschatz auf. Auch darin zeigt sich, was für eine enorm große Rolle der Wechsel der Generationen in der späten Verarbeitung traumatischer Erinnerungen spielen kann. Es steht aber auch fest, dass die Generationengrenzen auch als Verstehensgrenzen angesehen werden können, denn die Erlebnisse der verschiedenen Generationen sind in unterschiedlichen historischen Zeiten anzusiedeln.¹⁹ Diese Verstehensgrenzen, die durch politische Systemgrenzen weiter verschärft werden, sind in *Im Krebsgang* besonders gegenwärtig. Zwischen Tullas Wünschen und Konrads Tun –, bzw. ihren Erinnerungen und seinen Phantasien, – besteht eine auffällige Diskrepanz; das vermeintliche Einverständnis zwischen ihnen ist nur eine Illusion. Was eigentlich Tullas Trauma ausmacht, wird von Konrad nicht wahrgenommen. Seine Großmutter wünscht sich, dass jemand die Katastrophe auf eine persönliche Weise erzählt. Konrads teils erfundene, teils aus rechtsextremen Quellen stammende Informationen über Gustloff bzw. das auf seinen Namen getaufte Schiff befriedigen die Ansprüche der Großmutter gar nicht.

Im Gedächtnis eines Individuums verschmilzt immer individuelles und *kollektives Gedächtnis*. Das Attribut *kollektiv* bezieht sich darauf, dass diese Gedächtnisform zum Langzeitgedächtnis einer Gesellschaft werden kann, weil es sich mit dem Ableben der Generationen nicht auflöst.²⁰ Vieles, was dieses Gedächtnis ausmacht, wird aber von verschiedenen Institutionen, d. h. grundsätzlich von Menschen geprägt. Damit besteht die Gefahr, dass zugleich falsche Denk- und Wertsysteme transportiert werden, deren Folgen am Beispiel von Konny in *Im Krebsgang* sehr gut zu sehen sind.

Aleida Assmann, eine der hervorragendsten Vertreterinnen der deutschen Literatur- und Kulturwissenschaft, ersetzt den viel kritisierten Begriff des kollektiven Gedächtnisses durch die folgenden Gedächtniskategorien: individuelles, soziales (zum Beispiel das Generationengedächtnis), kulturelles (innerhalb dieses: Funktions- und Speichergedächtnis) und politisches bzw. nationales Gedächtnis. Als Träger des sozialen Gedächtnisses können außer den von verschiedenen Medien vermittelten Bildern auch andere Symbole: bestimmte Orte, Denkmäler oder mündlich tradierte Erzählungen – wie die von Tulla in *Im Krebsgang* – auftreten.²¹ In der Novelle ist die Stadt von Schwerin, wo die erste Mordtat geschah, eine Stütze des sozialen Gedächtnisses geworden, wie auch das Denkmal von Wilhelm Gustloff. Das, was es symbolisiert, war eine Komponente des „Ganzen“, ein „Auslöser“ von Konrads Tat, in dem Sinne, dass es bestimmte Vorgänge im Gedächtnis des Jungen in Bewegung setzte, was schließlich zum Mordfall führte.

¹⁹ Ebd., S. 17.

²⁰ Ebd., S. 19.

²¹ Es gibt drei Komponenten des Gedächtnisses, die bei jeder Gedächtnisformation zusammenwirken: ein Träger, ein Milieu und eine Stütze. Dazu siehe ebd., S. 33.

Im Gegensatz zum Gedächtnis des Kollektivs spielt der menschliche Faktor in der Herausbildung *des kulturellen Gedächtnisses* keine Rolle.²² Das soziale Gedächtnis vergeht mit den Menschen, die es stützen, während das kulturell erzeugte Gedächtnis – durch kulturelle Symbole und Zeichen – über einen fast unbegrenzten, sich potentiell über Jahrhunderte erstreckenden Zeithorizont verfügt. Durch seine symbolischen Stützen – wie Monumente, Denkmäler, Jahrestage oder Riten – verpflichtet das kulturelle Gedächtnis spätere Generationen auf eine gemeinsame Erinnerung.²³ Auch die im Werk thematisierte verhängnisvolle Katastrophe sollte – ebenso wie andere Katastrophen der Menschheitsgeschichte, wie Auschwitz, – möglichst früh fester Bestandteil des kulturellen Gedächtnisses werden.

Die deutsche Kriegsvergangenheit hat einen langen „Schatten“, wie von Aleida Assmann festgestellt wurde. Das heißt, dass „im Umgang der Betroffenen und Nachgeborenen mit der traumatischen Vergangenheit“ eine große „Unfreiwilligkeit und Unverfügbarkeit“ herrscht. Die Vergangenheit ist eine Konstruktion und wird als solche „von Menschen nach den Bedürfnissen und Möglichkeiten ihrer aktuellen Gegenwart“ konstruiert und beeinflusst.²⁴ Eben dies wird in der Novelle auf eine gelungene, künstlerische Art und Weise zum Ausdruck gebracht. Weder Paul Pokriefke, noch sein Sohn haben die Möglichkeit, sich mit der traumatischen deutschen Vergangenheit freiwillig auseinanderzusetzen, weil ihre Einstellung zum Thema von den Erzählungen der Mutter – und direkt auch von der aktuellen Erinnerungspolitik der Zeit – beeinflusst worden ist.

2.3. DER ERINNERUNGSGESCHICHTLICHE HINTERGRUND DES WERKES – DAS TÄTERGEDÄCHTNIS DER DEUTSCHEN ERINNERUNGSKULTUR – DIE KOLLEKTIVSCHULDTHESE

Im Folgenden soll die klassische, dem Werk von Grass entgegengesetzte Perspektive der Erinnerung an die Ereignisse im Zweiten Weltkrieg vorgestellt werden. Eine Untersuchung der deutschen Erinnerungsgeschichte seit Ende des Krieges macht die Einzigartigkeit von Grass' Novelle bzw. ihre Bedeutung für die deutsche Gedächtnisgeschichte deutlicher. Grass schrieb nämlich in seiner Novelle von solchen Ereignissen, an welche früher nicht würdig erinnert wurde, und so trug er zum bereits angesprochenen Perspektivenwechsel der deutschen Erinnerungskultur entscheidend bei.

Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde versucht, den Deutschen aufgrund der nationalsozialistischen Verbrechen unterschiedslos eine kollektive Schuld zuzuschreiben. Das Wesen des Traumas bestand im Zwang zur negativen kollektiven

²² Ebd., S. 34.

²³ Ebd., S. 35.

²⁴ Ebd., S. 16.

Identifikation, im neu entstandenen Bild über das in seiner Gesamtheit schuldig gewordene deutsche Volk als Täterkollektiv, in der erzwungenen Wahrnehmung der Gräueltaten und in der moralischen Kontrolle der ganzen Welt. Dass es ein echtes Trauma der Deutschen darstellte, beweisen mehrere Schriften von bedeutenden Autoren der unmittelbaren Nachkriegszeit, die verschiedenartige Reaktionen auf das erwähnte Ereignis verkörpern.

Thomas Mann brachte folgendes Problem zum Ausdruck: „*Wie wird es sein, einem Volke anzugehören, dessen Geschichte dieses grässliche Misslingen in sich trug, [...]*“.²⁵ Der Autor befand sich damals im Exil in den USA. Während sich die Vertreter der sogenannten „Inneren Emigration“ für eine scharfe Unterscheidung zwischen dem NS-Regime und dem deutschen Volk aussprachen, identifizierte er sich als Teil des für mitschuldig erklärten deutschen Volkes. Wie aus seinen Worten klar zu sehen ist, handelt es sich hier um ein Trauma der Scham, nicht der Schuld.²⁶ Wir können auch die überaus treffende Aussage von Erich Kästner, dem vom NS-Staat verfolgten Schriftsteller, zitieren, die das Wesen der paradoxartigen Situation beschreibt: „*Was in den Lagern geschah, ist so furchterlich, daß man darüber nicht schweigen darf und nicht sprechen kann.*“²⁷

Die Schuldzuweisung an alle Deutschen beförderte das Gegenteil von dem, was sie angezielt hatte: sie brachte die Deutschen weniger zu einer tiefgehenden Selbstanalyse, einer Wahrnehmung des unvergesslichen Leids der Opfer des Zweiten Weltkriegs und einer kollektiven Reue, als zu einer Selbstwahrnehmung als Opfer. Eugen Kogon sagt, dass die „Schock-Pädagogik“ nicht die Kräfte des deutschen Gewissens geweckt habe, sondern die Kräfte der Abwehr gegen die Beschuldigung, für die nationalsozialistischen Schandtaten mitverantwortlich zu sein.²⁸ Eine weitere wichtige Folge dieser „entehrenden Bloßstellung“ vom deutschen Verbrechen und des kollektiven Verlustes von Würde war die Zerstörung der Möglichkeit von Erinnerung.

Deutschland wurde nach dem Krieg nicht befreit, sondern als besiegtes Land besetzt. Nach einigen Jahren, nach dem Anfang des kalten Krieges verwandelten sich aber die bösen Deutschen in Gutmenschen, weil der BRD eine wichtige Rolle im Kampf gegen den Kommunismus zugeschrieben wurde. Die Kollektivschuldthese hatte auf jeden Fall eine nachhaltige Wirkung auf die deutsche Erinnerungsgeschichte. Bei den Generationen der im und nach dem Krieg Geborenen löste diese These eine andere Einstellung aus, die Nachgeborenen haben nämlich die Vorwürfe sowohl gesellschaftlich als auch individuell übernommen. Die These

²⁵ Mann, Thomas: *Doktor Faustus. Roman*. Frankfurt a. M.: Fischer 1947. S. 638. Zitiert nach: Ebd., S. 118.

²⁶ Ebd., S. 122.

²⁷ Kästner, Erich: *Der tägliche Kram. Chansons und Prosa 1945–1948*. Zürich: Atrium 1948. S. 77. Zitiert nach: Ebd., S. 129–130.

²⁸ Ebd., S. 134.

wurde somit seit Anfang der 50-er Jahre zu einer Grundlage für die politische Selbstbestimmung Deutschlands.²⁹

3. Generationengedächtnisse und Geschichtsbilder – Traumatisierung als Erbe

Dem vorliegenden Kapitel dieses Beitrags liegt die folgende Fragestellung zugrunde: Wie werden die drei Generationen im Werk geschildert? Die Novelle von Grass erzählt über Ereignisse von 1936 bis 1999, wobei der Autor die deutsche nationale und Erinnerungsgeschichte auf eine Familie bzw. auf ihre drei Generationen projiziert. In *Im Krebsgang* geht es um Identitäten und die daraus resultierenden Zwänge, die auch über die Generationengrenzen hinweg verfestigt werden. Grass schildert in seiner Novelle drei verschiedene Generationenprofile: es handelt sich um die Generation der in der Zwischenkriegszeit Geborenen, um die der um 1945 Geborenen, also die '68-er Generation wie um die der um 1980 Geborenen. Es geht im Werk auch um den Umgang mit dem Wissen über die Kriegsverbrechen, das oft einseitig als Schuld- oder Opfergefühl bei der Elterngeneration der um 1945 Geborenen vorhanden war, und welches deshalb die nachfolgende Kindergeneration dazu bewegte, die jeweils ausgesparten Erinnerungen zu suchen.³⁰ Jede Generation entwickelt in *Im Krebsgang* ihren eigenen Zugang zur Vergangenheit. Am Beispiel von Tulla, Paul und Konrad werden in der Novelle die „Grenzen des Verstehens und der Kommunikation in einer intergenerationellen Perspektive“ dargestellt, „in der die Obsession der Großmutter, die Verweigerung des Sohnes und der Übereifer des Enkels in einer unbewussten Komplizität miteinander stehen“.³¹

Tulla und der Auftraggeber von Paul gehören zur ersten, alten Generation, obwohl sie zwei verschiedene Betrachtungsweisen derselben Generation verkörpern. Während Tullas Leben stellvertretend für das Schicksal der Ostflüchtlinge steht, ist der Alte als ein Teil der Autorengemeinschaft der Nachkriegsliteratur anzusehen. Tulla ist eine Personifikation der Sinnlichkeit, die mit jungen Männern ihr Spiel treibt, und gleichzeitig auch die der Bösartigkeit.³² Sie ist in Hinsicht auf ihre

²⁹ Ebd., S. 140.

³⁰ Bernhardt, S. 5.

³¹ Assmann, Aleida: „Grenzen des Verstehens. Generationsidentitäten in der neuen deutschen Erinnerungsliteratur“. In: *Die Nazizeit als Familiengeheimnis. Literatur und Erinnerungspolitik*. Hg. v. Ellen Ueberschär. Rehburg-Loccum 2007. S. 19.

³² „Denn Tulla Pokriefke ist als Halbwüchsige nach Männern verrückt gewesen. [...] Männer gab's mehr als genug. [...] Sie war nicht für Heirat.“ Siehe Grass, Günter: *Im Krebsgang*, S. 56–57.

politische Einstellung ebenso opportunistisch wie ihr Sohn³³: „Unfaßbar blieb, für wen, gegen wen sie war“.³⁴

Der Alte, dem Tulla so ans Herz gewachsen ist, stellt in der Novelle ein Alter Ego von Grass dar.³⁵ Selbst der Grund für die Schaffung der Novelle beinhaltet eine starke, anklagende Kritik des Autors an die Generation des Alten und so zugleich auch an sich selbst, der sich viel zu spät mit dem Flüchtlingsthema befasst hat:

Das nagt an dem Alten. Eigentlich, sagt er, wäre es Aufgabe seiner Generation gewesen, dem Elend der ostpreußischen Flüchtlinge Ausdruck zu geben [...] Niemals, sagt er, hätte man über so viel Leid, nur weil die eigene Schuld übermächtig und bekenkende Reue in all den Jahren vordringlich gewesen sei, schweigen, das gemiedene Thema den Rechtsgestrickten überlassen dürfen. Dieses Versäumnis sei bodenlos...³⁶

Der Autor kritisiert die Nichtbehandlung des Flüchtlingsthemas in der Nachkriegsliteratur nicht zuletzt deshalb, weil dadurch traumatische historische Erlebnisse unverarbeitet blieben, und dies hatte die Herausbildung solcher radikalen Haltungen zur Folge, die im Werk am Beispiel von Konny und Wolfgang zu sehen sind. Nach dem Erscheinen der Novelle entfaltete sich eine Diskussion um die „Versäumnisse“ der deutschen Nachkriegsliteratur, und besonders der Gruppe 47. Grass – bzw. der Alte – macht sich im Werk deswegen Vorwürfe, aber das Gesamtbild ist viel komplexer:

Die maßgebenden Autoren der westdeutschen Nachkriegsgesellschaft [...] standen und schrieben unter dem Schock von Auschwitz. Das ließ für Anderes keinen Raum. Und die große Masse der Deutschen wollte ohnehin in diesen Jahren von Krieg und Vertreibung nichts hören oder lesen. / Jetzt, mehr als fünfzig Jahre nach Ende des Krieges, besinnen sich die Autoren der Flakhelfergeneration – allen voran Günter Grass – auf die vernachlässigte Tatsache, dass auch Deutsche millionenfach zu Opfern wurden.³⁷

Schon der erste Satz der Novelle zeigt, wie sehr der Alte bedauert, dass dieses Buch nur jetzt geschrieben wurde: „>Warum erst jetzt?< sagte jemand, der nicht ich bin.“³⁸

³³ Zu dieser Feststellung siehe Grass, Günter: *Im Krebsgang*, S. 39–40. Der Opportunismus von Tulla wird dadurch eindeutig gemacht, dass die Beispiele zu ihren gegensätzlichen politischen Einstellungen gleich nacheinander erzählt werden.

³⁴ Grass, Günter: *Im Krebsgang*, S. 40.

³⁵ „Der Alte“ ist für alles, was „mit der Stadt Danzig und deren Umgebung verknüpft oder locker verbunden sei“, verantwortlich. Es wird in der Novelle auch an Danzig Langfuhr, den Geburtsort von Günter Grass und Ort der elterlichen Kolonialwarenhandlung, erinnert. Dazu siehe Bernhardt, S. 77; 80.

³⁶ Grass, Günter: *Im Krebsgang*, S. 99.

³⁷ Scheller, Wolf: „Der Krebsgang“. In: *General-Anzeiger*, 23-24.02.2003.

³⁸ Grass, Günter: *Im Krebsgang*, S. 7.

Im Folgenden soll untersucht werden, wie die zweite Generation in der Novelle dargestellt wird. Im Werk wird am Beispiel von Paul und den Eltern Stremplin ein satirisches Bild über die 68er-Generation gezeichnet. Paul übernimmt die zugewiesene Aufgabe der Veröffentlichung der beschwiegene Vergangenheit ungern, ist nicht tatkräftig, trägt nicht die typischen Merkmale der 68er-Generation: er ist nicht entschlossen und waghalsig, sondern eher opportunistisch, leicht beeinflussbar, hat keine bahnbrechenden Ideen, kein besonderes Talent. Er ist nur ein mittelmäßiger Journalist. Paul ist willensschwach, und die Eltern des Ermordeten, die derselben Generation angehören suchen sogar den Mord an ihrem Sohn zu verstehen, was schon ein bisschen ironisch wirkt. Herr Stremplin steht einigermaßen auch für die Schicht der Intellektuellen, aber selbst er ist einseitig informiert:

>Irgendwie schrecklich<, sagte Frau Stremplin, >was damals beim Untergang geschehen ist. Die vielen Kinder. Man wußte davon rein gar nichts. Selbst mein Mann nicht, dessen Hobby die Erforschung der jüngsten deutschen Geschichte ist. Auch ihm hat es an Wissen, was den Fall Gustloff betrifft, leider gefehlt<³⁹

Zur zweiten, 68er-Generation zählen auch weitere Anti-Autoritäten im Werk, wie etwa die Lehrer von Konrad, die als höchst fragwürdige, sogar blinde Pädagogen dargestellt werden. Sie erweisen sich zur Empathie und Kommunikation mit den Überlebenden wie mit den Nachgeborenen unfähig. Es ist eindeutig die Generation, die in der Novelle am stärksten negativ geschildert wird, ihr wird im Wesentlichen die Verantwortung für das Schiefelaufen von Konrads Gesinnung zugeschrieben.⁴⁰

Um das Werk vollständig verstehen zu können, muss man ein wenig auch in der Psychotherapie, Traumatherapie bewandert sein. Paul versucht, sich von seinem Geburtstrauma und dem davon resultierenden Zwang zu distanzieren, den ihm seine Mutter aufdrängt: „>Ech leb nur noch dafier, daß main Sohn aines Tages mecht Zeugnis ablegen<“. ⁴¹ Ihr Geschichtsbild ist ganz einfach und eigentlich auf ein einziges Ereignis fixiert: auf das Schiffsunglück, das einzig ihr Interesse prägt und das ihren Lebenswillen ausmacht. Der Grund dafür, warum das Schiff in den Erinnerungen von Tulla Pokriefke ewig sinkt, warum sie immer noch „nach einem anderen Kalender“ lebt und warum sie immer einen „Binnichtzuhausblick“ bekommt, wenn das Gespräch auf das Ereignis kommt, ist, dass sie die Momente der Katastrophe in einer Kreisbewegung immer wieder neu durchlebt.

³⁹ Siehe ebd., S. 186.

⁴⁰ Florack, Ruth: „KÖPFCHEN IN DAS WASSER, BEINCHEN IN DIE HÖH“. Anmerkungen zum Verhältnis von Opfern, Tätern und Trauma in Günter Grass' Novelle *Im Krebsgang*. In: *Täter als Opfer? Deutschsprachige Literatur zu Krieg und Vertreibung im 20. Jahrhundert*. Hg. v. Stefan Hermes, Amir Muhić. Hamburg: Dr. Kovač 2007. S. 47. [Schriftenreihe. POETICA. Schriften zur Literaturwissenschaft; Bd. 100.

⁴¹ Grass, Günter: *Im Krebsgang*. S. 19.

Eben wegen dieses traumatisierten Zustandes sind Erinnerungen an die traumatische Situation unzuverlässig, deshalb behandelt der Erzähler die oft widersprüchlichen Behauptungen und Erinnerungen seiner Mutter sehr vorsichtig, seine Einwände sind damit begründet:

Aber das stimmt alles nicht. Mutter lügt. Bin sicher, daß ich nicht auf der Löwe [...] Aber sie will keine Niederkunft auf der *Gustloff*. Lügt sich zwei Matrosen zusammen, die mich in der Kajüte des Maschinenoffiziers abgenabelt haben.⁴²

Dieses, den Menschen völlig überfordernde, todesnahe Erlebnis verfügt über eine tiefe, traumatisierende Wirkung. Das beweist auch der Erinnerungssplitter von Tulla –, das Bild der toten Kinder, die kopfunter in der Ostsee um ihr Leben kämpfen –, der das ganze Werk als ein Leitmotiv durchzieht, und von dem Tulla immer gequält wird. An mehreren Stellen des Textes wird auch auf ihr schneeweißes Haar hingewiesen, das wiederum als eine wichtige Folge des traumatischen Erlebnisses zu interpretieren ist.⁴³ Es liegt eine klare Grenze des Verstehens zwischen der Generation von Tulla und der von Paul. Man hat Tulla allein gelassen mit ihrem Trauma, denn im öffentlichen Gedenken war kein Platz dafür vorgesehen:

[...] weil man jahrzehntelang >ieber die Justloff nich reden jedurft hat. Bai ons im Osten sowieso nich. Und [...] im Westen ham se, wenn ieberhaupt von frieher, denn immerzu nur von andre schlimme Sachen, von Auschwitz und so was jeredet<⁴⁴

Obwohl Paul der eigentliche Hauptdarsteller der Novelle ist, bleibt er immer im Hintergrund, und eben dadurch tritt die Geschichte der *Gustloff* in den Vordergrund. Die genau konstruierte Erzählsituation der Novelle dient dazu, die Schiffskatastrophe so zu präsentieren, dass die Geschichte der *Gustloff* dem Leser nicht aufgedrängt wird. Der Schwerpunkt wird weder auf das unreflektierte Nacherzählen der grauenhaften Ereignisse noch auf einen moralisierenden Aspekt bei der Wiedergabe des Unheils gelegt. Die subtile Annäherung an die Katastrophe geschieht u. a. durch das „Immer-Wieder-Auftauchen“ von Tullas Erinnerungen, die für sich selbst sprechenden Zahlen und Fakten bzw. die Schilderung der Identitätskrise der Erzählfigur, und nicht durch das Nacherzählen herzerwührender, wegen der Katastrophe zerfallener Lebensgeschichten.

Die von Paul geerbte Traumatisierung wird durch die verhängnisvolle Verbindung der Daten nur noch verschärft: das Datum der Geburt von Wilhelm Gustloff, das von Hitlers Machtergreifung, das der Torpedierung des Schiffes und das der

⁴² Ebd., 146–147. Ein weiteres Beispiel dafür, dass die von Pauls Mutter stammenden Informationen nach seiner Einschätzung fragwürdig sind, ist: „Nun muß ich einräumen, daß Mutter schon immer vieles zu laut und zur falschen Zeit gesagt hat.“ (Ebd., S. 39.)

⁴³ Dazu siehe folgendes Zitat: „>Das is passiert, als ech all die Kinderchens koppunter jesehn hab...<“. Ebd., S. 140.

⁴⁴ Ebd., S. 50.

Geburt von Paul Pokriefke fallen völlig zusammen, alle Ereignisse geschahen am 30. Januar. Eine besondere Form der Speicherung der Erinnerungen an die Schiffskatastrophe stellt dar, dass Mutter und Sohn letzten Endes beide sprachlos bleiben. Das Ignorieren eines Traumas unterstützt nur eine Prägung folgender Generationen durch das Ignorierte; das unaufgelöste Trauma der Eltern wird von der nachfolgenden Generation übernommen. Oft sollen sich dann die Kinder mit den Problemen ihrer Eltern auseinandersetzen, welche diese selbst nicht lösen konnten.⁴⁵ In diesem Sinne seien die Kinder nur eine „Verlängerung“ ihrer Eltern, als dürften sie keine eigenständigen Individuen werden.⁴⁶

Das Werk kann in dem Sinne in den Holocaust-Diskurs eingeordnet werden, dass darin „die andere Seite der Medaille“ gezeigt wird: Es zeigen sich nämlich erstaunliche Parallelen zwischen den Kindern von Opfern und den Kindern von Tätern. Obwohl die Kinder gar nicht direkt als Opfer oder Täter betroffen waren, bekamen sie jedoch das ganze Trauma mit.⁴⁷ Sie können sich nur schwer von ihrer Familie lösen und auch die Gründung einer eigenen Familie erweist sich für sie als schwer. Paul Pokriefke, der Sohn eines Überlebenden der Gustloff-Katastrophe, hat beispielsweise nur „zufällig“ einen Sohn, weil seine „Ehemalige“ damals die Pille heimlich abgesetzt hatte.

Die Generation von Paul hat ein Trauma von der Vätergeneration geerbt, welches sie auch in die nachfolgende, dritte Generation von Konrad weiter vererbt hat. Sowohl Paul Pokriefke als auch der junge Kriminelle Konrad sind in dieser Hinsicht als Opfer anzusehen. Als sich Paul für die ihm von seiner Mutter zugewiesene Aufgabe als untauglich erweist, wird Konny die große Hoffnung von Tulla Pokriefke. Der „hochbegabte“ und „überaus sensible“ Konrad fühlt sich aber nicht nur von seiner Oma, sondern auch von seinem Vater instrumentalisiert. Als Paul ihn gegen Ende der Geschichte im Gefängnis besucht, fragt er seinen Vater bei der Zerstörung des Modells von der *Gustloff*: „>Zufrieden jetzt, Vati?<“. ⁴⁸ Als er den Mord an „David“ begeht, ist er genauso alt, wie seine Großmutter war, als sie der Katastrophe zum Opfer fiel. Dies stellt eine nicht zu übersehende Parallele im Werk dar, weil die Deutschen auf der einen Seite in Opfer-, auf der anderen Seite in Täterrolle erscheinen. Die Enkelgeneration wird im Weiteren auch von Wolfgang Stremplin, dem philosemitisch eingestellten Schüler, vertreten. Er, dem alles Jüdische heilig geworden ist, gilt ebenso wie Konrad als Sonderling.

Die Vertreter der drei Generationen lassen sich nicht ohne Weiteres in das Schema eines Opfer-Täter-Gegensatzes einordnen. Vielmehr sind Großmutter, Sohn und Enkel in gewisser Hinsicht zugleich Opfer und Täter oder zumindest

⁴⁵ Fricke, Hannes: „Günter Grass: Im Krebsgang. Der Zwang, Zeugnis abzulegen, und die virtuelle Realität“. In: *Romane des 20. Jahrhunderts. Interpretationen*. Bd. 3. Stuttgart: Reclam 2003. S. 363–364.

⁴⁶ Wardi, Dina: *Siegel der Erinnerung. Das Trauma des Holocaust. Psychotherapie mit Kindern von Überlebenden*. Mit einem Vorw. v. Tilmann Moser. Stuttgart 1997. S. 58.

⁴⁷ Ebd., S. 193.

⁴⁸ Grass, Günter: *Im Krebsgang*. S. 216.

mitverantwortlich für Konrads Mordtat.⁴⁹ Als das Urteil über Konrad gefällt wird, spricht es Tulla aus: „Nicht das Jungchen, mich hätten sie einlochen jemußt“.⁵⁰ Alle drei Generationen weisen unterschiedliche Abhängigkeiten von der Katastrophe des Zweiten Weltkrieges auf. Durch die Ambivalenz zwischen Täter- und Opferstatus der Figuren im Werk entsteht eine Art Entfremdung zwischen den Generationen, die – nach der Aussage der Novelle – nur durch einen offenen Umgang mit der bis dahin verdrängten Vergangenheit aufgelöst und bewältigt werden kann.

4. Fazit

Grass' Novelle inszeniert eine dichterische Verarbeitung unbewältigter Vergangenheit. Das Werk relativiert die Verbindung zwischen Trauma und Tat, Opfer und Täter, und gilt als Musterbeispiel für die traumatischen Erlebnisse der über 14 Millionen Deutschen, die am Ende des Zweiten Weltkrieges aus den ehemaligen deutschen Ostgebieten und deutschen Siedlungsgebieten in Ost- und Südosteuropa flüchteten oder vertrieben wurden. Obwohl die Leiden auf die deutsche Bevölkerung als Ergebnis der Nazi-Gewaltherrschaft und des Krieges zurückkamen, darf jedoch kein schwarz-weißes Bild über die Deutschen als „Täter“ – weder in der Literatur noch in der Politik – gemalt werden, weil Opfer im Krieg zugleich Täter und Täter zugleich Opfer waren. *Im Krebsgang* ist ein Versuch, bisher noch unbewältigte Aspekte der deutschen Vergangenheit aufzudecken und damit die Wiederholungsgefahr nachdrücklich zu signalisieren, sowie über das historische Ereignis hinaus in der Gegenwart den Boden auszumachen, aus dem die Wiederholungen sprießen.

Es existiert auch heute noch eine generelle Verpflichtung zu Hass und Verachtung der deutschen Tätergemeinschaft, die zugleich auch eine Opfergemeinschaft darstellt. Im Zusammenhang mit der Problematik von Deutschlands Kriegsschuld wirkt jede Differenzierung schon wie Verrat an dieser Verpflichtung, und so ist zu befürchten, dass das Unbewältigte von Generation zu Generation weiter vererbt wird. Ein großer Teil der deutschen Bevölkerung, insbesondere die herrschende politische Elite, wollte jahrzehntelang vom Vertreibungsthema nichts wissen, falls eine Berücksichtigung der Problematik der Flucht und Vertreibung als Rechtfertigung der Nazi-Verbrechen oder Unterstützung von etwaigen revanchistischen Ansprüchen hätte angesehen werden können. Den deutschen Opfern als mutmaßlichen Angehörigen der nationalsozialistischen Tätergemeinschaft wurde die öffentliche Anerkennung ihres Leidens in der zweiten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts fast völlig verweigert. Die Novelle sucht die Antwort auf die Frage,

⁴⁹ Florack, S. 44.

⁵⁰ Grass, Günter: *Im Krebsgang*. S. 198.

wie heute an die deutsche Kriegsvergangenheit würdig erinnert werden sollte. Grass' Text *Im Krebsgang* ist ein Beitrag zur Verankerung der *Gustloff*-Katastrophe im deutschen kulturellen Gedächtnis, und somit zugleich ein Beitrag zur deutschen Vergangenheitsbewältigung.

Literaturverzeichnis

PRIMÄRLITERATUR

Grass, Günter: *Im Krebsgang*. Eine Novelle. 5. Aufl. München: Deutscher Taschenbuch 2009.

SEKUNDÄRLITERATUR

Assmann, Aleida; Frevert, Ute: *Geschichtsvergessenheit, Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1999.

Assmann, Aleida: „Grenzen des Verstehens. Generationsidentitäten in der neuen deutschen Erinnerungsliteratur“. In: *Die Nazizeit als Familiengeheimnis. Literatur und Erinnerungspolitik*. Hg. v. Ellen Ueberschär. Rehburg-Loccum 2007.

Bernhardt, Rüdiger: *Erläuterungen zu Günter Grass Im Krebsgang*. 4. Aufl. Hollfeld: Bange 2006. [Königs Erläuterungen und Materialien. Bd. 416.]

Beyersdorf, Herman: „Günter Grass' „Im Krebsgang“ und die Vertreibungsdebatte im Spiegel der Presse“. In: *Wende des Erinnerns? Geschichtskonstruktionen in der deutschen Literatur nach 1989*. Hg. v. Barbara Beßlich, Katharina Grätz, Olaf Hildebrand. Berlin: Erich Schmidt 2006. [Philologische Studien und Quellen. Hg. v. Anne Betten, Hartmut Steinecke, Horst Wenzel; Heft 198]

Burgdorff, Stephan; Habbe, Christian: „Vergleichen – nicht moralisieren“ (Interview mit Hans Ulrich Wehler). In: *Der Spiegel*, Nr.2, 06.01.2003. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-26060055.html> „(letzter Zugriff am 21.01.2010)“

Feddersen, Jan; Reinecke, Stefan: „Die Nazi-Zeit fasziniert noch immer, weil wir keine Utopien mehr haben“ (Interview mit Aleida Assmann). In: *taz*, 19.2.2005. <http://www.taz.de/1/archiv/archiv/?dig=2005/02/19/a0383> „(letzter Zugriff am 21.01.2010)“

Florack, Ruth: „KÖPFCHEN IN DAS WASSER, BEINCHEN IN DIE HÖH'. Anmerkungen zum Verhältnis von Opfern, Tätern und Trauma in Günter Grass' Novelle *Im Krebsgang*“. In: *Täter als Opfer? Deutschsprachige Literatur zu Krieg und Vertreibung im 20. Jahrhundert*. Hg. v. Stefan Hermes, Amir Muhić. Hamburg: Dr. Kovač 2007. [Schriftenreihe. POETICA. Schriften zur Literaturwissenschaft; Bd. 100]

Fricke, Hannes: „Günter Grass: Im Krebsgang. Der Zwang, Zeugnis abzulegen, und die virtuelle Realität“. In: *Romane des 20. Jahrhunderts. Interpretationen*. Bd. 3. Stuttgart: Reclam 2003.

Scheller, Wolf: „Der Krebsgang“. In: *General-Anzeiger*, 23–24.02.2003.

Wardi, Dina: *Siegel der Erinnerung. Das Trauma des Holocaust. Psychotherapie mit Kindern von Überlebenden*. Mit einem Vorw. von Tilmann Moser. Stuttgart 1997.

Nyelvtanítás társas-kognitív nyelvészeti alapon

Szemantika fejezet középiskolásoknak

1. A nyelvtanoktatás fontossága

A nyelvtani alapokat az általános iskola alsó tagozatában fektetik le a tanítók. A gyerekek az olvasás elsajátítása mellett megtanulják a betűket, megtanulnak írni, kialakul bennük egyfajta nyelvi tudatosság. A minket körülvevő világ csak nyelvileg érthető meg, gondolkodásunk, észlelésünk nyelvileg kódolva van, minden egyes tantárgy tananyagát egy bizonyos nyelven írták, azt tehát a nyelv által tanuljuk meg, az idegen nyelveket pedig az anyanyelvünkhöz képest sajátítjuk el.

Így nyilvánvaló, hogy az a tantárgy, ami ezzel a mindent meghatározó dologgal, az anyanyelvvel foglalkozik, nem lehet mellékes. Fontos ismeret a nyelv kialakulása, elsajátítása, története, felépítése és persze a leginkább az, hogy hogyan hatja át életünket. Mindezekből adódóan pedig a nyelvtanoktatás legfontosabb céljának annak kellene lennie, hogy azt az ösztönösen elsajátított anyanyelvet tudatosítsa, ami nem áll távol az ún. vernakuláris nyelvtől, vagyis attól a beszélt nyelvtől, melyet a gyermek addigi élete során a közvetlen környezetéből megismert, majd ezen keresztül közöljön ismereteket a tanulóval más nyelvekről-nyelvváltozatokról, illetve a nyelv természetéről általában véve (a vernakuláris nyelvről lásd például Trudgill, 1997: 8).

2. Tankönyv és nyelvtanóra a diákok és a tanárok szemével

Az órán használt tankönyv feladata, hogy támogassa a pedagógust a tananyag érthetőbb ismertetésében, illetve segítse a diákot azzal, hogy tartalmazza írásosan egy könyvbe lefektetve, hogy mit kell feltétlenül elsajátítania, illetve hogy honnan szerezhet még pluszinformációkat, milyen irányba induljon el, ha mélyebben érdeklődik a téma iránt.

Egy jó tankönyv igyekszik lekötni a gyerekeket, felkelteni az érdeklődésüket a tananyag iránt, olyan információkat közölni, melyek érdeklik a fiatalokat, s olyan példákat használni, melyek közel állnak élettapasztalatukhoz, érdeklődési körükhöz. Egy jó nyelvtankönyvvel szemben is ilyen elvárásokat támaszthatunk.

Munkám során a Magyarországon jelenleg használatban lévő nyelvtankönyveket vizsgálva olyan szempontokat vettem figyelembe, mint hogy az egyes könyvek szövegezése mennyire érthető, illetve mennyire tükrözik azt a nyelvképet, amit a diákok a mindennapi életben tapasztalnak.

Egy új nyelvtankönyv alapjainak kidolgozására tett javaslataim kapcsán ezek mellett természetesen figyelembe kívánom venni a középiskolai tanárok és diákok véleményét is, a nyelvről kialakult képüket, a nyelvtanoktatással kapcsolatos véleményüket.

A tanulókat kérdezve érdekelt a nyelvtanórák száma, hogy a magyaróra tárgyai közül a nyelvtant vagy az irodalmat kedvelik jobban, illetve hogy a nyelvtanórákon mire fektetik a hangsúlyt, felkeltette-e valami az érdeklődésüket, volt-e olyan, amit nagyon nem szerettek.

A legtöbb diák az irodalomról írta, hogy jobban szereti. A leggyakoribb indoklások között szerepelt, hogy „érdekesebb”, „a versek miatt”, illetve „szeretek olvasni”. Akik a nyelvtanórát találták kedvesebbnek, azok gyakran indokoltak azzal, hogy „könnyebb” vagy hogy „nem kell olyan sokat tanulni”.

Az egyes osztályok különböző mértékben támaszkodtak a tankönyv, illetve a munkafüzet anyagára a nyelvtanórák során. Emellett más-más mértékben volt jellemző, hogy a tanárnő/tanár úr mennyi olyan információt mond el órán, ami nincs benne az általuk használt tankönyvben.

A kérdőívek eredményei alapján levonható a következtetés, hogy a tankönyv és a munkafüzet a legtöbb osztályban csak kiegészíti a tanári magyarázatokat. Csúppán egyetlen osztály volt, amelyben a tankönyv kapott jóval nagyobb szerepet a nyelvtanóra során. Mi lehet vajon az oka a tankönyvek ilyen fokú mellőzésének? Kereshetjük-e a választ abban, hogy a könyvek nem tudják kellően közvetíteni a szükséges ismereteket? Netán túl bonyolult szövegezésűek?

A megkérdezett tanárok egy kivételével már több mint tíz éve vannak a pályán. Arra a kérdésre, hogy elégedettek-e az általuk használt tankönyvcsaláddal, eltérő válaszokat adtak. Egy részük elégedett a tankönyvekkel, jónak tartja tagolásukat, a leckék végi összefoglalásokat, a szemléltető táblázatokat. Többen hivatkoznak azonban logikátlan felépítésre, nem következetes fogalomhasználatra, olykor indokolatlan ismétlésekre, illetve arra, hogy nem elég gyakorlatorientáltak az egyes fejezetek. A kérdésre, hogy *„Milyen javaslatai lennének egy esetleges új nyelvtankönyv megírásához?”*, szinte mindenki több gyakorlati feladatot javasolt, illetve említették, hogy több szövegértésre lenne szükség.

Annak ellenére, hogy nem minden pedagógus volt elégedetlen a nyelvtankönyvekkel, sokuk, a válaszadók hetven százaléka gondolta úgy, hogy nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a tankönyvekben a nyelv és a beszélőközösség összetartozására, illetve hogy a nyelvet a beszélők oldaláról érdemes vizsgálni.

A tankönyveket kritikailag szemlélve elgondolkodtató emellett, hogy a tanárok fele úgy látja, a könyvekben szereplő példák nem tükrözik a mindennapi emberek beszédét.

Néhány példa a mesterségesen konstruált (nem élő nyelvi) mondatokra az egyes tankönyvekből: „Barátságos, így könnyen szóba elegyedik valakivel” (Antalné-Raátz, 2002: 71); „Ez is homályos, kietlen, téglalap alakú, olcsó régi bútorokkal berendezett szoba” (Honti-Jobbágné, 2001: 116); „Mária tudja, hogy Péter vásárolt egy érdekes könyvet” (Balázs-Benkes, 2003a: 106); „A Duna folyó igen nagy” (Hajas, 2001: 99).

A tankönyvek példamondatai emellett gyakran irodalmi alkotásokból származnak. „Nemzeti nyelvünk legcsiszoltabb írott formája az irodalmi nyelv, amelyet legnagyobb íróink, költőink, politikusaink alakítottak ki” (Józsefné-Szabóné 2009: 186). Bizonyára ezen elgondolás alapján használnak számtalan szép-irodalmi példát a nyelvtankönyvekben az egyes nyelvi jelenségek szemléltetésére.

A szépirodalmi példák mellett nagyon gyakori még a közmondások, szólások, állandó szókapcsolatok példaként való fölhasználása is. Az Antalné-Raátz-féle tankönyv (2002) az alárendelő összetett mondat típusaira ilyen példákat hoz: *Ki messze földről jön, sokat tud (az) beszélni; Amilyen az élete, olyan a beszéde; Anyuít tanultam beszédéből, mint az égdörgésből; Lányomnak szólok (azért), hogy menyem is megértse; Ki magát szólásban erőlteti, széllé válik annak szava* (70).

A tankönyvek példamondatai olyan „ideális” beszélőket tükröznek, akiknek beszéde az írott szépirodalom, a nyelvileg kötött közmondások, szólások, illetve a kerek, egész mondatok használatát tükrözi. De létezik-e ilyen beszélő a hétköznapi valóságban? Van-e ilyen tapasztalata egy 15–18 éves diáknak? Ha az előző két kérdésre nemleges választ adunk, akkor miért használnak a középiskolai nyelvtankönyvek mégis ilyen jellegű példákat?

A tankönyvek ilyen példahasználata az őket latensen vagy explicitbben meghatározó nyelvfilozófiai háttérből fakad. Azért nem tükrözik a beszélt nyelv sajátosságait, mert nem is ez a céljuk. Szemléletükben a nyelv és a beszéd elkülönül egymástól, a könyvek többsége a Ferdinand de Saussure nevéhez köthető strukturalis iskola szemléletét követi (vö. Saussure, 1915/1997).¹

Nyilvánvaló, hogy egy olyan tankönyv, amelyik nem tükrözi a hétköznapi nyelvet, nem a beszélők oldaláról vizsgálja a nyelvet. És így nem valósulhat meg a nyelv és a beszélőközösség összetartozásának hangsúlyozása sem. A tankönyvek nem is törekszenek erre. Sem példahasználatukkal, sem szemléletmódjukban.

3. A nyelvtankönyvek nyelvfilozófiai háttere

A vizsgált nyelvtankönyvek a strukturalis és a generatív iskola, valamint kisebb mértékben az összehasonlító és újgrammatikus nyelvészet nyelvfelfogására építe-

¹ Néhány tankönyv (Uzonyi Kiss, 2009; Balázs-Benkes, 2003a, 2003b, 2004) kölcsönöz szemléleti elemeket, fogalmakat a generatív nyelvészeti iskolától is, de mint arra majd kitérek, a strukturalista és a generatív iskola közös nyelvfilozófiai háttérrel rendelkezik.

nek. Ezek az irányzatok természetesen sok mindenben eltérnek egymástól, nyelvfilozófiai alapjuk viszont azonos. Nem tekinthetjük külön paradigmába tartozó nyelvészeti iskoláknak őket, amennyiben a nyelvtudomány paradigmaváltásait Thomas S. Kuhn felfogása (1962/1984) alapján vizsgáljuk.

Kuhn „A tudományos forradalmak szerkezete” című munkájában (1962/1984) egy olyan tudományfilozófiai modellt vetett fel, mely alapvető szemléletbeli fordulatot hozott a tudománytörténet-írásban. A korábban elfogadott kumulatív modell, mely egyenes vonalúnak és folyamatosan gyarapodónak feltételezte az egyetemes tudást, megdőlni látszott. Ennek szempontjából ugyanis a tudománytörténet, a régiek ismeretei nem voltak igazán mérvadók, hiszen az egyenes vonalú tudásfelhalmozódás miatt eleve kevesebbet és rosszabbul tudhattak. Amely megállapításuk pedig időtállóan bizonyult, azt a ma tudósai – felfogásuk szerint – már úgys beépítették elméleteikbe.

Megjelent azonban egy másfajta szemléletmód, mely a különböző korok eltérő tudományos módszereit és szemléletét hasonlítja össze, vagyis a paradigmatis különbségekre és hasonlóságokra helyezi a hangsúlyt. (*Paradigma* alatt a Békés Vera által meghatározott fogalmat értem, így a szót „mind a legszűkebb – »nagy mesterek példája« –, mind a bővebb – »szakmai, tárgyi, metodológiai beállítódások és elkötelezettségek rendszere« – értelmében, mind pedig a legátfogóbb, *metafizikai paradigma*, illetve *metaparadigma* – vagyis a kutatás tárgyával kapcsolatos »abszolút előfeltevések rendszere« [Toulmin], »feltétlen elkötelezettség« [Kuhn] – jelentésben” használok; Békés, 1997: 27).

Ez a szemléletmód nem lineáris, egymásra épülő elméletek soraként kezeli a tudományt, hanem a különböző paradigmák egymással való harcát, váltakozását feltételezi. Egy új paradigma ugyanis nem épül rá szervesen az őt megelőzőre, elutasítja annak minden eredményét, és új módszert, új elméleti elgondolásokat mutat fel. A Thomas S. Kuhn által leírt paradigmatis forradalmak elméletét (1962/1984) könyvében Békés Vera (1997) azzal egészíti ki, hogy egy paradigma anomáliáinak kitermelődésében nagy szerepet játszik, hogy zárványként benne él a már korábban megdőntött paradigma egy-egy elmélete, szemléletmódja, mely belülről bomlasztja a jelenlevő uralkodó paradigmát, s ezáltal előkészíti az utat ahhoz, hogy a zárványparadigmából kibontakozó új paradigma vehesse át egy tudományos forradalom részeként a „hatalmat”.

A nyelvtudományban már nagyon régen volt megfigyelhető ilyen paradigmaváltás. Bár sokan Ferdinand de Saussure vagy Noam Chomsky nyelvészetét paradigmatis váltásnak értékelik, új paradigma csak új nyelvfilozófiai alapokkal képzelhető el, Saussure és Chomsky azonban lényegében egyazon nyelvfilozófiai alapra építették fel munkásságukat a megelőző történeti nyelvészettel – ez pedig tulajdonképpen a wittgensteini privátnyelv-koncepció előfeltevéseinek feleltethető meg (vö. Békés, 1997: 37–8). Alapfeltevéseik (például mikor nyelvállapotokról beszélnek) a wittgensteini nyelvfilozófiai modellben is jól elhelyezhetőek mint az ebből a koncepcióból következő elemek. Az általam vizsgált középiskolai nyelvtan-

könyveknek is ez a nyelvfilozófiai háttére, s ebből fakad számos visszássága, hibája, például a korábban bemutatott példamondatok életidegensége.

Ludwig Wittgenstein nevéhez két ellentétes nyelvfelfogás köthető: a nyelv privát és nem privát koncepciója, ez a dichotomikus pár pedig tökéletes kettősnek bizonyul a nyelvészetben felbukkanó paradigmák elkülönítésére is (vö. Békés, 1997: 33–5). A két koncepció teljesen különböző, ellentétes előfeltevésekből indul ki, ily módon összeférhetetlen egymással, s ezáltal képes elválasztani az egyes paradigmákat, lehetővé téve számunkra azt, hogy az előző tankönyvekkel ellentétes szemléletű új tankönyvet írjunk.

Wittgenstein korai munkájában, a „Logikai-filozófiai értekezés”-ben („Tractatus logico-philosophicus”) (1919/1962) írta le azt a nyelvfilozófiai elméletet, melyet a nyelv privát koncepciójának nevezünk. Ez egy karteziánus alapokon nyugvó nyelvfilozófia, mely szerint az ember rendelkezik egy olyan p r i v á t nyelvvel, melyen saját maga számára meg tudja fogalmazni érzeteit, ám ezt más emberrel már ennek a nyelvnek a segítségével nem tudja megosztani. Éppen ezért szükséges egy közös, közvetítő (normatív) nyelv is, melynek segítségével környezetünk felé is kommunikálni tudjuk belső érzeteinket. Erre a közvetítő nyelvre fordítjuk le privát, belső nyelvünket, s így vagyunk képesek megérteni egymást. Ennek a közvetítő nyelvnek pedig erősen matematikai logikája van.

A nyelv privát koncepciója esetén a kommunikáció állandó fordítás a belső, privát nyelvünkről a közvetítő nyelvre, legyen az az anyanyelvünk vagy bármely idegen nyelv. Pontosan ebből kifolyólag lételméleti értelemben nincs hierarchikus viszony az anyanyelv és az idegen nyelvek között, hiszen mindkettő használatának esetében egy fordítási folyamat megy végbe.

A nyelv privát koncepciójában a nyelv csupán eszközként funkcionál, a kommunikáció eszközeként, tehát az adekvát kérdés ez esetben a „Mi a nyelv?”. A tankönyvek szintén jól láthatóan eszköznek tekintik a nyelvet: „A nyelv egy eszköz-készlet, a beszéd ennek a működtetése” (Antalné-Raácz, 2002: 30); „A nyelv gondolataink, érzelmeink kifejezésének ez a mindennapi használati eszköze az emberiség alapvető fontosságú alkotása. [...] A nyelv a beszéd alapja, a beszéd a nyelv alkalmazása, vagy másképp szólva: a nyelv eszközkészlet, a beszéd eszköz-használat” (Józsefné-Szabóné, 2009: 176). Ezzel az állítással szoros összefüggésben a nyelv (mint a kommunikáció eszköze) legfontosabb funkciójának a referencialitást, az információátadást tartják: „nélküle [ti. a nyelv nélkül – V. V.] lehetetlen volna a gondolatok, tapasztalatok kicserélése, ennek hiányában szó sem lehetne közös munkáról, társadalomról, vagyis a valóban emberinek mondható életéről” (Józsefné-Szabóné, 2009: 176); „A nyelvet a társadalom elsősorban a tudás megszerzésére, tárolására és továbbadására használja” (Uzonyi Kiss, 2009: 25). Balázs Géza és Benkes Zsuzsa nyelvtankönyve (2004) pedig így fogalmaz: „...a nyelv az emberi kommunikáció közege, a közlés és az információszerzés legközvetlenebb, legalkalmasabb, leghatékonyabb eszköze” (13).

A nyelv privát koncepciója szerint a közös, fordításra használt (eszköz)nyelv homogén természetű. A nyelvtankönyvek homogén nyelvfogalma szintén azt tá-

masztja alá, hogy privátnyelv-koncepciók háttérrel rendelkeznek (a privátnyelv-koncepcióból fakadó homogénnyelv-szemléletről lásd még Fehér, 2004: 10–1).

A nyelv homogén entitásként való szemlélete mutatkozik meg a tankönyvek leíró nyelvtani részeiben is. Az egyes könyvek szinkrón, homogén nyelvállapotokat helyeznek a középpontba, s a nyelv „jelenének” tartott állapotot vizsgálják nyelvi szintek szerint.

Minden tankönyvre jellemző, hogy követi a nyelvi szinteződés hierarchikus rendjét, és ennek megfelelően szól hangtanról, alaktanról, szavakról és szófajokról, mondattanról, illetve szövegtanról: „A nyelvi elemek egymásra épülnek, egymástól függő, hierarchikus struktúrát alkotnak. A nyelv három fő szintje a hangok, a szavak és a mondatok szintje” (Hajas, 2001: 37).

Wittgenstein kései munkájában, a „Filozófiai vizsgálódások”-ban (1953/1992) azonban már egy újfajta nyelvkép jelenik meg, a nyelv nem privát koncepciója. Eszerint nem valamiféle belső (individuális) nyelv az, ami közvetlenül adott számunkra, sokkal inkább az a képesség, ahogyan anyanyelvünket elsajátítjuk – természetes módon, a közösség életébe szervesen beágyazva, nem pedig kontextusából kiragadva. Szavaink jelentése ugyanis nem belső, individuális élményekre, tapasztalatokra vagy külső entitásokra vonatkozik, hanem egy olyan „grammatikailag szabályozott mód lesz, ahogyan a közösség e nyelvjátékok szövedékeként felfogott nyelv szavait használja” (Békés, 1997: 29). Vagyis a nyelvelsajátítás közösségi minták mentén zajlik, s a közösségen belüli kommunikációhoz elegendő az így elsajátított anyanyelv. Nincs belső individuális nyelv, melyről fordítani kellene. „Amikor beszélni tanulunk, egyben tapasztalni tanulunk, mégpedig az adott közösségünk anyanyelvében rejtetten meghatározott és szabályozott módon” (Békés, 1997: 29). A nyelv a beszélők közti kapcsolatokat jelző megnyilatkozás módja lesz és a nyelvnek lényegi, inherens tulajdonsága a heterogenitás.

A nyelv nem privát koncepciója esetén nincs szükségünk fordítási mechanizmusra az anyanyelvi kommunikációban. Anyanyelv és idegen nyelv között aszimmetria jön létre: az anyanyelv lesz az elsődleges, hiszen ez életünk részeként sajátítódik el, míg az idegen nyelv egy olyan közvetített nyelv lesz, melyet anyanyelvünkön keresztül sajátítunk el, s használunk kommunikációra.

Egy olyan tankönyv, amely a nemprivátnyelv-koncepció szemléletmódját mutatja, a nyelv fatikus funkcióját tartja a legfontosabbnak: a nyelv legfőbb célja a társas kapcsolatok teremtése, fenntartása, a társas hierarchiában elfoglalt helyünk kifejezése. A tervezett nyelvtankönyv is arra helyezi a hangsúlyt, hogy leírja azt a nyelvet, ami az emberek társas kapcsolataiban érhető tetten. A nyelv működésének leírása lesz tehát a cél (egy „hogyan”, vagyis hogy „Hogyan működik a nyelv, amikor...?”), nem pedig „a” nyelv jellemzése és a helyesnek tartott nyelvhasználati módok előírása.

4. Klasszikus jelentéstan a középiskolában

Az általam vizsgált nyelvtankönyvek kilencedik osztályos tananyagként tárgyalják a jelentéstant. Mindegyik könyv szemantikájára jellemző, hogy az entitás és a jelentés között egyértelmű megfelelést tételeznek föl. Az Antalné-Raátz-könyv a „Jel, jelentés, szójelentés” című fejezetben a jelentést a jel és a jeltárgy viszonyaként határozza meg egy ábrán, illetve a hozzá tartozó magyarázó szövegben: „Így a jelentés meghatározásakor figyelembe kell vennünk a jelölőt (hangsor, betűsor), a jelöltet (fogalom), a jeltárgyat, illetve a jelhasználót (a beszélőt és a hallgatót)” (2002: 94). Majd néhány oldallal később a hangalakhoz (a hangsorhoz) kapcsolja a jelentést, ami így a szót eredményezi: SZÓ = HANGALAK + JELENTÉS (96). A jelentés tehát egy viszony a jel (jel = hangsor + fogalom) és a jeltárgy között, és egy olyan valami, ami a hangalakhoz (hangsorhoz) kapcsolva a szót alkotja. Ez a fajta megközelítés a privátnyelv-koncepció felfogását idézi.

Ezután a könyv már csak a hangalak és a jelentés szavakon belüli viszonyával és a jelentés motiváltságával foglalkozik. „A hangutánzó (*cincog*) és a hangulatfestő szavak (*cammog*), valamint egyes mély-magas hangrendű alakpárok (*itt-ott*) esetében a szó hangalakja és jelentése között nem megegyezően alapuló (konvencionális), hanem valódi kapcsolat fedezhető fel” (96). A motiváltság okát, vagy azt, hogy a többi esetben a kapcsolatot miért nem tartja motiváltnak, nem magyarázza. Áttér inkább azokra a szavakra, amelyeknél egy hangalakhoz egy, illetve több jelentés is kapcsolható.

Ami rendszerint problémát okoz a diákoknak, az a tankönyvek által többjelentésűnek és az azonos alakúnak minősített szavak elkülönítése. A kérdőívezés során csak a diákok kicsivel több mint fele jelentette ki, hogy ő meg tudja különböztetni őket. Huszonöt százalékuk, vagyis a válaszadók negyede gondolta úgy, hogy nehézséget okoz számára megkülönböztetni az azonos alakú és a többjelentésű szavakat, tizenhat százalékuk pedig teljesen bizonytalan volt az állítást illetően. Vagyis összességében a gyerekek negyvenegy százalékának nehézséget okozott a megkülönböztetés.

A két típus megkülönböztetésében ugyanis alapvetően egy dolog akadályozhat meg minket: ha nem tudjuk feltárni a jelentések között a tankönyvről szerinti meglévő kapcsolatot. Például ha valakinek nincs tudomása arról, hogy az emberek valaha madártollakkal írtak, akkor nem fog kapcsolatot felfedezni a *toll* szó 'madártoll', illetve 'íróeszköz' jelentése között. Ez a fajta fogalomrendszer tehát éppen a beszélőt (és annak relatív természetű nyelvtudását) zárja ki mint alapvetően meghatározó tényezőt, a nyelvet pedig olyan entitásként kezeli, amely abszolút módon, az emberektől függetlenül is létezik. Ezzel szemben magam a beszélő felől szeretnék majd tekinteni a szemantikára.

Nem veszi figyelembe a jelentésnek a kettős (társas és elmebeli) beágyazottságát, azaz kontextuális jellegét a tankönyvek azon fejezete sem, mely a jelentés

szerkezetét vizsgálja. Megkülönböztetnek denotatív és konnotatív jelentést², denotatív jelentésen a szó elsődleges jelentését értve (Uzonyi Kiss, 2009: 57), míg a konnotatív jelentést így magyarázzák: „A konnotatív jelentés – alkalmi vagy állandósult jelleggel – másodlagosan csatlakozik a denotatívhoz, mint az általa kiváltott képzettársítás, asszociáció” (Balázs–Benkes, 2003b: 32); „...olykor magába foglalja a beszélő szellemi vagy érzelmi állapotát. Ez az asszociációs jellegű többletjelentés a művészi nyelvhasználatra jellemző, és konnotatív jelentésnek nevezzük” (Hajas, 2001: 108).

Az asszociációk nyilvánvalóan nem csak a művészi alkotásokhoz köthetők, és a jelentéstartalmak sem választhatók el ilyen élesen egymástól a beszélő agyában. Ha ugyanis a jelentés ilyen egyértelmű és részekre bontható, körülhatárolható lenne, akkor a diákok a kérdőív során feltett *„Előfordult-e már veled, hogy másképp értettél egy szót, mint tanárod vagy az osztálytársaid? Ha igen, szerinted miért történhetett ez meg?”* kérdésekre nem ilyen és ezekhez hasonló válaszokat adtak volna: „egy adott szöveggörnyezetben lévő szót mindenki máshogy értelmezhet”, „sok szót másként értelmezünk, más jelentést társítunk hozzá”, „egy szó megértése, értelmezése szubjektív dolog”, „a szavaknak szituációtól függően lehet más jelentésük”.

Összefoglalva tehát: a fenti problémák egy olyan szemantika hiányosságaira világítanak rá, mely zárt, jól körülhatárolható kategóriákba próbálja szorítani a jelentést, és nem veszi figyelembe azt sem, hogy a jelentés olyan társas mintáktól meghatározott kognitív folyamatok mentén jön létre, mint az észlelés, tapasztalás, fogalomalkotás (Szilágyi N., 1996: 7).

Ahhoz, hogy egy ennek megfelelő szemantika jelenhessen meg a középiskolai tankönyvekben, fontos meghatároznunk, hogy miért nem érdemes másképp vizsgálni a jelentést, mint társas-kognitív alapon.

5. Társas-kognitív szemantika

Az ember fontos jellemzője, hogy társas lény, így nem kerülhető meg a jelentés szociális beágyazottsága. Ahhoz, hogy a nyelvet, ezen belül a jelentést vizsgálhassuk, nem szabad izolálnunk az emberi tényezőtől. Mindez egy olyan nyelvészetet kíván meg, amely egyrészt nem hagyja figyelmen kívül, hogy az ember társas lény, másrészt pedig „a nyelv működéséhez tartozónak gondolja a nyelv változatosságát és változását is” (Sándor–Kampis, 2000: 126). Változás alatt nem azt értve, hogy rekonstruál egy régi nyelvállapotot, s azt összehasonlítja a maival, hanem azt, hogy a folyamatokra koncentrál. A nyelvről alkotott felfogása szerint ugyanis a nyelv „önmagukban is folyamatosan változó, egymással kölcsönhatásban lévő részek folytonos mozgásban lévő összessége” (128). Mint egy háló, melynek pontjai

² Hajas Zsuzsa még a szintaktikai, lexikológiai és pragmatikai jelentéseket is felsorolja (Hajas, 2001: 108).

szoros kapcsolatban állnak egymással, s a hálót érő hatások, változások befolyásolják minden pont helyzetét. Pontosabban ebből a folyamatos változásból következik, hogy a nyelvváltozatok nem választhatók el élesen egymástól, és különbözőek lehetnek attól függően, hogy a beszélők „földrajzilag hol éltek addigi életük során; hogy melyik társadalmi rétegbe tartoznak; hogy mi a foglalkozásuk; hogy egynyelvűek vagy sem; hogy ha nem, akkor második nyelvüket milyen szinten, módon és kedvvel beszélik; hogy milyen neműek; hogy milyen életkorúak (...); hogy mikor születtek (...); a magyar beszélőközösségben halványan talán az is befolyásolja a nyelvhasználatot, hogy valaki milyen vallású” (129). Különböző nyelvváltozatainkból pedig a társas jelentésnek megfelelően választjuk ki az alkalmasnak tűnőt.

A társas jelentést így határozza meg Sándor Klára: „...minden egyes szóhoz és grammatikai formához társulnak olyan jelentések, amelyek megszabják, hogy az adott elemet a beszélő kikkel beszélve és milyen helyzetekben használja. Ugyanez a társas jelentés a hallgatónak azt mondja el, hogy akivel beszél, az milyen társadalmi csoportból való, melyik földrajzi területről jön, és milyennek értelmezi éppen a kettejük között fennálló viszonyt” (2001: 87).

A jelentést tehát meghatározza, hogy hol és hogyan szocializálódtunk, illetve hogy milyen környezetben milyen nyelvváltozatokat sajátítottunk el. A jelentésképzéssel ugyanis először gyermekként, a nyelvelsajátítás során találkozunk. A gyermek nyelvelsajátításának tanulmányozása tehát jó alapot képezhet új szemantikánk számára.

Wittgenstein is hasonló következtetésre jutott a „Filozófiai vizsgálódások”-ban: „...a szójelentés fogalma a nyelv működését olyan ködfelhőbe [burkolja – V. V.], amely lehetetlenné teszi, hogy tisztán lássunk. [...] A nyelvet és azokat a tevékenységeket, amelyekkel a nyelv összefonódik »nyelvjáték«-nak fogom nevezni. [...] A »nyelvjáték« szónak itt azt kell kiemelnie, hogy egy nyelvet beszélni: egy tevékenység vagy egy életforma része” (1953/1992: 19, 21, 30).

A nyelvelsajátítás tehát, ahogy arra már a nemprivátnyelv-konceptió ismertetésekor utaltunk, közösségi minták mentén zajlik. A nyelvelsajátítás során egyben tapasztalni is tanulunk, mégpedig a minket körülvevő közösség anyanyelvében rejtetten meghatározott és szabályozott módon (Békés, 1997: 29). A nyelvelsajátítás társas beágyazottsága így kapcsolódik össze a tapasztalás és ismeretszerzés kognitív folyamataival. A nyelvnek két szerveződési szintje van: a társas kapcsolatokból adódó metaforikus háló és az elme/agy kognitív-neurális nyelvhalója, ami már legalább annyira empirikus, mint amennyire metaforikus. Ez indokolja, hogy új tankönyvünket ne csak egyszerűen társas, hanem inkább társas-kognitív alapkra helyezzük.

Új alapokon szerveződő tankönyvünk a nyelvet egyfelől közösségi nyelvi minták metaforikus hálójának, másrészt pedig egy ezek mentén szerveződő kognitív-biológiai struktúrának tekinti. Egy flexibilis rendszernek, amelyben nincsenek jól elkülöníthető szintek vagy modulok, az egyes elemek egymással összefüggésben állnak, kapcsolatokat alkotnak, más rendszerek is képesek hatni rájuk, például vizuális vagy auditív inputok – nem állíthatunk tehát olyasmit a nyelvről, hogy az

emberektől, az őket érő benyomásoktól akár kicsit is független lenne. Kognitív-biológiai hátterét a konnekcionista módon működő elme/agy képezi, melyben a nyelv egy hálózatszerű, analóg rendszert alkot.

Az elme/agy kognitív-neurális nyelvhálójához a kognitív tudomány egyik leg-alapvetőbb kérdése vezet el: hogy hogyan működik az elme. E kérdés megválaszolásához pedig evolúciós elmemodelleket alkalmaz. Evolúciós elmemodell segítségével pedig eljuthatunk az agy működésén keresztül a jelentésképzés folyamatához. Hogy a társas-kognitív jelentéstanunk alapjául szolgáló elmemoddell megérthessük, célszerű felvázolni az odáig elvezető utat is.

Kognitív tudományos szempontból az elmemodelleknek tükrözniük kell azt az evolúciós biológiai felfogást, hogy az ember és az állat között egyrészt folytonosság áll fenn, másrészt az ember rendelkezik olyan képességekkel, melyek elhatárolják az állatvilágtól. Ilyen képesség például az absztrakció vagy a nyelv.

A klasszikus elmemodellekben olyan egymástól független szimbólumok alkotják a mentális reprezentációt, melyek „megfelelnek természetes nyelvi fogalmainknak, és nem függenek a kontextustól, tehát zárt, osztatlan egységek. Az emberi elme működése így nem más, mint diszkrét szimbólumok manipulációja, amelyet explicit (vagy azzá tehető) szabályok vezérelnek. A szimbólumok közötti kapcsolat nem túl rugalmas; vagy fennáll egy meghatározott típusú kapcsolat – például kauzalitás –, vagy nem: közbülső eset nincs. A szabályokat pedig sorban, egymás után alkalmazza az emberi elme; egyszerre mindig csak egy műveletet végezhet” (Nánay, 2000: 127).

Ezzel ellentétben a konnekcionista elmemodell „az emberi elmét hálózatnak tekinti. A hálózat egyes csúcspontjai nem túl bonyolult egységek, a természetes nyelvi fogalmainknál lényegesen egyszerűbbek. A mentális reprezentáció tehát nem viszonylag kevés, de annál bonyolultabb, egymástól független szimbólumból áll, hanem éppen ellenkezőleg: a konnekcionizmus elmemodelljét sok, egyszerű műveletet végző egység közös, egymástól nem független működése határozza meg. Minden csúcspont sok másikkal van összekötve, változó intenzitású kapcsolatokon keresztül” (Nánay, 2000: 132). Az, hogy e modell nem használ explicit szabályokat, lehetőséget teremt arra, hogy párhuzamosan több mentális folyamat is végbemenjen a fejünkben. Hálózatának csúcspontjai az úgynevezett mikrojegyek vagy szubszimólumok, melyek nagyobbak, mint egy neuron, viszont kisebbek a nyelvi szimbólumoknál. A tudást pedig kizárólag az egyes mikrojegyek közti kapcsolatok hordozzák. Akad azonban egy probléma a konnekcionista rendszerekkel: a magasabb szintű mentális tevékenységeket nem lehet kizárólag a hálózatmodellel leírni (Nánay, 2000: 132–41).

Ahhoz, hogy az elme komplex működését, s ezáltal a jelentésképzés hogyanját magyarázni tudjuk, a korábbi két modell előnyeit kell egyesítenünk. Erre tesznek kísérletet a különböző kettős modellek. Nánay Bence evolúciós alapokon nyugvó kettős modellje úgy kapcsolja össze a konnekcionizmust és modularizmust, hogy az idegsejtek és a bonyolultabb szimbólumok között közvetítő szubszimólumokat

egy spektrumon helyezi el, ezzel elérve, hogy bármilyen komplexitású egységet jelentsenek (bővebben lásd Nánay, 2000: 146–50).

Így végezetül kapunk egy olyan elmemodellt, mely az emberi elmét hálózatnak tekinti, ahol a legkisebb egységek (a neuronok) és a magasabb szintű mentális tevékenységet lehetővé tevő szimbólumok közötti átmenetet bonyolultságukat tekintve széles spektrumú szubszimbólumok teszik lehetővé. A hálózat csúcspontjai közötti kapcsolatok esetében nincs kauzalitásból adódó szükségszerűség. „Ha a hálózatban A csúcspont aktív, és erős a kapcsolat A és B csúcspontok között, akkor nagy valószínűséggel B is aktiválódni fog, de ez egyáltalán nem szükségszerű” (Nánay, 2000: 133). A tudást tehát a hálózatban lévő kapcsolatok hordozzák. Emellett a mentális reprezentációkat nem tekinti függetlennek a kontextustól, ami a jelentésképzés szempontjából kulcsfontosságú lesz.

Anyanyelvünket, benne a szemantikával is a külvilág észlelése során, tapasztalati úton sajátítjuk el, de egyúttal szociális támogatással. Sőt „az asszociációs tanulás is a szociális támogatás bizonyos szintjét kívánja meg” (MacWhinney, 2003: 510). Amennyiben kizárjuk ezeket a tényezőket, úgy a jelentés csak elszigetelt egysége lesz a gondolkodásnak. Wittgenstein szerint a tapasztalatokból származó tényezők mentén mindig a kontextusból aktuálisan emelkedik ki a jelentés (1953/1992: 35–8).

Ez jól összecseng a kognitív tudomány által tett megfigyelésekkel. A kognitív jelentés ugyanis nem magába a szóba van kódolva, hanem a kontextus, illetve az abból kiemelődő kapcsolatok fogják megvalósítani. Nánay a *macska* szó példáján keresztül mutatja ezt be: „Ha például meghalljuk azt a szót, hogy »macska«, akkor olyan szubszimbólumok fognak aktiválódni, mint »szőrös«, »nyávog«, »bajsza van«, »dorombol«, »kandúr«, de esetleg még olyanok is, mint »Tom és Jerry« vagy Spiró Csirkefejének porolóra felakasztott macskája. Ezeken kívül természetesen sok olyan szubszimbólum is aktiválódni fog, amelyeknek nem feleltethetők meg természetes nyelvi fogalmak: ilyenek például a képek és a funkcionális reprezentációk. Hogy ezek közül mely szubszimbólumok fognak valóban aktiválódni, illetve melyek erősebben és melyek gyengébben, azt a kontextus és az illető személy korábbi – a macskákkal kapcsolatos – tapasztalatai határozzák meg” (Nánay, 2000: 134–5).³

A hálózatnak ez a rugalmassága, hogy képes az egyedi esetekből általánosítani, elvezet minket a prototípus fogalmához. Nem egyedi és általános szembeállításáról van most már szó, hanem az agynak arról a képességéről, hogy egyedi ingerek által hoz létre kapcsolatot az egyes szubszimbólumok között. „Sok egyedi inger után pedig a két szubszimbólum között kialakul az egyedi kapcsolaterősségek súlyozott matematikai átlaga, és ez az átlag nem más, mint az egyedi ingerek pro-

³ Ez a folyamat hasonlóképpen megy végbe akkor is, ha a *macska* szót az én mondja ki. Az elmében tehát nem választódik szét élesen a hangalak és a hozzá társuló aktiválódó szubszimbólumok, melyek együttesen hozzák létre a jelentést (vö. MacWhinney 2003: 513, valamint Wittgenstein 1953/1992: 87–8). A hangalak így már sosem lesz sem független, sem motiválatlan.

totípusa – erre a két szimbólumra nézve” (Nánay, 2000: 135). Ezt a gyakorlatot pedig alkalmazhatjuk a szimbólumok magasabb szintjén is, ezzel prototipikus reprezentációkat hozva létre. A prototípus épp olyan egyedi lesz, mint a reprezentációk, melyekből létrejött, mivel amikor „az egyedi inger feldolgozódik, nem absztrakt, általános kategóriák alá rendelődik, hanem egy másik egyedi reprezentációval hasonlítódik össze” (Nánay, 2000: 136).

Így alakulhat ki a jelentéseknek olyan összefüggésrendszere, melyet leginkább Wittgenstein „családi hasonlóság”-fogalmával ragadhatunk meg: a *játék* szó például sokféle tevékenységet nevez meg, miközben nincs egy olyan közös tulajdonság, ami valamennyi játékban közös volna, ellenben a konkrét eseteket az egyes további játékokhoz mindig más-más hasonlóságok kötik (1953/1992: 57–8, vö. még Nánay, 1996: 265, illetve Cseresnyési, 2009: 13–5).

A középiskolai oktatásban társas-kognitív szemantikát tanítva lehetőséget teremthetünk arra, hogy a tankönyvekben hangsúlyosabban megjelenjen nyelv és beszélőközösség összetartozása, illetve ezzel a szemlélettel a diákokat hozzásegíthetjük egy a nyelvről való empirikus tapasztalataikhoz közelebb álló tudás megszerzéséhez, mivel nyelvtankönyvünk a beszélő és a beszélt nyelv vizsgálata felől közelít a nyelv jelenségeihez. Így hozható közelebb a diákokhoz a nyelvtan, s tehető ezáltal érdekesebbé, szívesebbé a nyelvtanóra.

Irodalom

- Antalné Szabó Ágnes–Raátz Judit (2002): *Magyar nyelv és kommunikáció. Tankönyv a 9–10. évfolyam számára*. Budapest.
- Balázs Géza–Benkes Zsuzsa (2003a): *Magyar nyelv a gimnáziumok és a szakközépiskolák 9. évfolyama számára*. Budapest.
- Balázs Géza–Benkes Zsuzsa (2003b): *Magyar nyelv a gimnáziumok és a szakközépiskolák 11. évfolyama számára*. Budapest.
- Balázs Géza–Benkes Zsuzsa (2004): *Magyar nyelv a gimnáziumok és a szakközépiskolák 12. évfolyama számára*. Budapest.
- Békés Vera (1997): *A hiányzó paradigma*. Debrecen.
- Cseresnyési László (2009): Poliszmia és jelentéskiterjesztés (Az elveszett kontextus nyomában). *Magyar Nyelvjárások* 47: 5–20.
- Fehér Krisztina (2004): Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban (A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején). *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- Hajas Zsuzsa (2001): *Magyar nyelv* 9. Debrecen.
- Honti Mária–Jobbágyiné András Katalin (2001): *Magyar nyelv I. osztály*. Budapest.
- Józsefné Urbán Ildikó–Szabóné Tóvári Éva (2009): *Magyar nyelv a 9–10. osztályok számára*. Piliscsaba.
- Kuhn, Thomas S. (1962/1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest.

- MacWhinney, Brian (2003): A nyelvfejlődés epigenezise. In: Pléh Csaba–Kovács Gyula–Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Budapest. 505–27.
- Nánay Bence (1996): Új divat a tudatfilozófiában: a konnekcionizmus. Andy Clark: A megismerés építőkövei. *Budapesti Könyvszemle* 8: 262–9.
- Nánay Bence (2000): *Elme és evolúció*. Budapest.
- Sándor Klára (2001): Mobiltársadalom és nyelvhasználat: valami új vagy újra a régi? In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobil információs társadalom (Tanulmányok)*. Budapest, 83–93.
- Sándor Klára–Kampis György (2000): Nyelv és evolúció. *Replika*, 40: 125–43.
- Saussure, Ferdinand de (1915/1997): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest.
- Szilágyi N. Sándor (1996): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Kolozsvár.
- Trudgill, Peter (1997): *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. Szeged.
- Uzonyi Kiss Judit (2009): *Magyar nyelv a 9. évfolyam számára*. Celldömölk.
- Wittgenstein, Ludwig (1919/1962): *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1953/1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest.

Szerzőink

- BALAJTHY ÁGNES: magyar MA szakos. A *Szkhion* szerkesztője, a József Attila Kör tagja, recenziói és tanulmányai jelentek meg többek között az *Alföldben*, a *Prae-ben*, a *Parnasszusban* és a *Vörös Postakocsiban*. A XXIX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának XX. századi magyar próza tagozatában II. helyezést, a XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Kortárs magyar irodalom* II. tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Szirák Péter egyetemi docens.
- DEBRECENI CSILLA: dolgozata elkészítése időpontjában lengyel tanári MA szakon tanult. Témavezetője: Főrián Éva egyetemi tanársegéd.
- DOBOS NÓRA: történelem MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Két világháború közötti magyar történelem* II. tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Püski Levente egyetemi docens.
- FARKAS FLÓRA MÓNICA: andragógia BA szakos hallgató. A XXX. Jubileumi OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának Felnőttképzés I. tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Juhász Erika főiskolai docens.
- FERKI JULIANNA: néprajz MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Néprajz II.* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Lovas Kiss Antal egyetemi adjunktus.
- FÜRJ ORSOLYA: történelem MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Nemzetközi tanulmányok III. (Magyarország külkapcsolatai és egyedi nemzetközi kérdések)* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Barta Róbert egyetemi docens.
- JOHANICS TÜNDE: szociálpolitika MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Szociális munka, szociálpolitika I.* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetői: Ábrahám Katalin egyetemi tanársegéd, Giczey Péter.
- KATONA CSILLA: magyar MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Nyelvtörténet és finnugrisztika* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Tóth Valéria egyetemi docens.
- KOHUT SÁRA: történelem szakon végzett, doktorandusz (Debreceni Egyetem Történelmi Intézet). A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *19. századi magyar történelem II.* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Velkey Ferenc egyetemi docens.

- KORPA TAMÁS: magyar MA szakos. Költő, irodalomkritikus, az *Új Hegyvidék* és a *Szkhion* szerkesztője, az Alföld Stúdió és a József Attila Kör tagja. Publikációi többek között az alábbi folyóiratokban jelennek meg: *Alföld, Bárka, Beszélő, Jelenkor, Kortárs, Korunk, Látó, litera, Mozgó Világ, Műút, Parnasszus, Tiszatáj*. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Kortárs magyar irodalom I.* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Oláh Szabolcs egyetemi docens.
- KOVÁCS EDINA: neveléstudomány MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *Pedagógia* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Fenyő Imre egyetemi tanársegéd.
- KOVÁCS ENIKŐ: anglisztika MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Fordítástudomány és kontrasztív nyelvészet* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Rákosi György egyetemi adjunktus.
- KOVÁCS HELGA: magyar MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Dialektológia és névtan* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Reszegi Katalin egyetemi tanársegéd.
- KRISTON LÍVIA: neveléstudomány MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *Pedagógia* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Engler Ágnes egyetemi tanársegéd.
- LEHRER NÁNDOR ERNŐ: történelem MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Had- és Rendészettudományi Szekciójának *Hadtörténelem és szakmatörténet* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Nemes Zoltán egyetemi docens.
- LÓDÁR ERIKA: anglisztika MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Elméleti és leíró nyelvészet* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Rákosi György egyetemi adjunktus.
- LUKOVICS ALEXANDRA: romanisztika–francia BA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Nyelvtudomány – romanisztika* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Skutta Franciska egyetemi adjunktus.
- MAJOROS KRISZTIÁN: német szakon végzett. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Német nyelvészet* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Csátár Péter egyetemi adjunktus.
- MEZEI SAROLTA: anglisztika MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Vizuális kultúra* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bényei Tamás egyetemi tanár.
- MOHÁCSI BERNADETT: pszichológia MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *Pszichológia* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: Kocsisné dr. Molnár Judit.
- NÓTIN ÁGNES: pszichológia MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *Pedagógiai*

- pszichológia* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: Páskuné dr. Kiss Judit.
- SZABADI ISTVÁN: anglisztika MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol nyelvű próza* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bényei Tamás egyetemi tanár.
- SZABÓ TIBOR: történelem–angol szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Koraújkori és újkori egyetemes történelem* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bárány Attila egyetemi docens.
- SZILÁGYI GUSZTÁV: anglisztika MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Angol nyelvű próza* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Bényei Tamás egyetemi tanár.
- SZÜCS ERIKA KIERSTEN: kommunikáció- és médiatudomány MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Média- és kommunikációtudomány II. (Marketing, reklám és internetes kommunikáció)* tagozatában bemutatott dolgozatáért különdíjban részesült. Témavezetője: dr. Oláh Szabolcs egyetemi docens.
- TÓTH ANIKÓ NIKOLETT: magyar–finnugor szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Nyelvtörténet és finnugrisztika* tagozatában bemutatott dolgozatáért különdíjban részesült. Témavezetője: dr. Maticsák Sándor egyetemi docens.
- TÓTH MÁTÉ: filozófia MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Társadalomtudományi Szekciójának *Filozófia I.* tagozatában bemutatott dolgozatáért különdíjban részesült. Témavezetője: dr. Hajnády Zoltán egyetemi tanár.
- VARGA ESZTER: neveléstudomány MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójának *Pedagógia* tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Rébay Magdolna egyetemi adjunktus.
- VECZÁNNÉ DEBRÓCZKI EDIT: német szakon végzett. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Német irodalom* tagozatában I. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Pabis Eszter egyetemi adjunktus.
- VERÉCZE VIKTÓRIA: magyar MA szakos. A XXX. Jubileumi OTDK Humán Tudományi Szekciójának *Alkalmazott nyelvészet* tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője: dr. Fehér Krisztina egyetemi tanársegéd.

